

**Максим
РИЛЬСЬКИЙ**

ПЕРЕКЛАДИ

Максим
РИЛЬСЬКИЙ

ПЕРЕКЛАДИ

УДК 821.161.2Рильський.03-1

ББК 84(4Укр)6-5

P50

У книжці зібрано поетичні переклади М. Рильського 1920–1930-х років. Ряд перекладів друкуються вперше, інші звірено з рукописними першоджерелами. Переклад поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш» уперше після 1927 року перевидано в початковій редакції, а поеми Вольтера «Орлеанська діва» — у першій редакції 1930-х років.

Упорядник *Ірина Скакун*

Передмова *Костянтина Москальця*

Редактор *Юрій Буряк*

Художник *Сергій Ковика-Алієв*

ВИПУЩЕНО НА ЗАМОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОМІТЕТУ
ТЕЛЕБАЧЕННЯ І РАДІОМОВЛЕННЯ УКРАЇНИ
ЗА ПРОГРАМОЮ «УКРАЇНЬСЬКА КНИГА» 2016 РОКУ

© Скакун І. В., упорядкування, 2016

© Москалець К. В., передмова, 2016

© Ковика-Алієв С. Я., художнє оформлення, 2016

ISBN 978-966-7015-95-4

© Видавництво «Українські пропілеї», 2016

Рильський-перекладач: до джерел

Перекладацтво — одна з блискучих граней таланту видатного українського поета Максима Рильського. Починаючи від найраніших спроб 20-х років ХХ століття, закінчуючи фінальними шліфуваннями конгеніального перекладу «Пана Тадеуша» Міцкевича у 60-х, Рильський наполегливо прокладав власну інтерпретаторську лінію, засновану на доброму смаку, ретельному доборі текстів і чудовій орієнтації в стильових течіях світової літератури. Відтворюючи взірцеві, ліричні і драматичні, твори українською мовою, Максим Рильський наочно демонструє її придатність для передачі як мелодійних обертонів, так і найвищих смислових реєстрів іншомовних шедеврів. Пропонована увазі читача книга є чудовою нагодою ознайомитися з перекладацьким доробком досвідченого майстра, зустрівши давно знайомі, хрестоматійні твори — ось хоча б і «Мідного вершника» Пушкіна або «Пісню невинних» Верлена — у шатах рідного слова.

Перше, що спадає на думку, коли розкриваєш том перекладів Рильського, це радісне: «Яка розкішна мова!» На тлі повсюдної жаргонізації і дедалі безкарнішого використання суржику, нецензурної лексики та інших форм занечиснення канонічної літературної мови, добірний, вироблений стиль майстра справляє враження кришталево чистого касталійського джерела, переповненого живою водою вищого смислу літературної творчості зокрема і людського буття загалом. Сам витончений і ерудований поет, Рильський знаходить для строф близьких по духу авторів, таких, як Теофіль Готьє або Стефан Мальярме, відповідники, точна краса яких межує з фізично відчутною, чуттєвою насолодою:

І от, як шум, рожево-білий,
Встає Венеція сама,
То Афродіти образ милий
Струмисті груди підійма.

Собор прозоро-мармуровий
Тремтить над синявою хвиль,
Мов горло дівчини з любові,
Коли пече солодкий біль.

(Теофіль Готьє, «На лагунах»)

Чимало перекладених текстів є відлунням неокласичного періоду в біографії Рильського. Це передовсім сонети Ередія та Реньє. Пам'ятаємо, якими близькими, якими парадигматично взірцевими постатями були ці французькі парнасці для грона київських неокласиків. Зокрема, «Кентаври втікають» Ередія — це, без сумніву, творчий перегук з найближчим побратимом, Миколою Зеровим, який не раз перекладав сонети цього поета, апелюючи до нього як до одного з тих, чия лірика мала вивести провінційну на той час українську поезію до справжніх верхогір'їв людського духу.

Прикметно, що не минуло й ста літ, як культурна ситуація, в якій опинилися (і з якою боролися) Рильський, Зеров, неокласики і причетні до їхнього кола та поглядів, повторюється сьогодні з докладністю нічного кошмару. Повінь дилетантської і відверто графоманської надпродукції, яку дехто з невідомих причин називає «поезією», затопила книжковий світ України, відбивши, може, назавжди, охоту до насолоди читання. Для тих же, хто не збирається віддавати поезію на відкуп нахрапистим графоманам з їхніми тоннами необробленої словесної руди, і зберігає вірність викшталтуваним віршованим формам, книга перекладів Рильського обов'язково стане в неоціненній пригоді, насамперед через багатючий лексичний матеріал «Пана Тадеуша», вишукане синтаксичне мереживо перекладів Брюсова, через промовистий і закличний приклад того, якою невідступною і наполегливою має бути праця — хоч поета, хоч перекладача — над кожним віршованим рядком і словом.

Костянтин Москалець

З французької поезії

Теофіль Готьє

На лагунах

Траля, траля, ля-ля, ля-лере!
Кому не знаний цей мотив?
Він ритмом ніжності й химери
Ще неньок наших веселив.

Венеціанські карнавали
На водах, славлених колись,
В безумнім вітрі задрижали
І в наш балет перенеслись.

В капризній гамі перед мене
Струнка гондола вироста.
Сієє ніс її різьблений,
Мов скрипки ручка золота.

І от, як шум рожево-білий,
Встає Венеція сама,
То Афродіти образ милий
Струмисті груди підійма.

Собор прозоро-мармуровий
Тремтить над синявою хвиль,
Мов горло дівчини з любові,
Коли пече солодкий біль.

Човен причалює. За ганок
Стерничий линву закида.
Фасад рожевий, ніби ранок,
Блакитна одбива вода.

Встають палаци і гондоли
І серед моря маскарад,
І віє радісний і кволий
Старого міста аромат.

Живе у срібнім пічкато,
В єдиному тремтінні струн
Колись весела і багата
Цариця голубих лагун.

1924

Що говорять ластівки

Уже не перший лист іржавий
На мураву змарнілу спав,
І свіжий бриз колише трави...
Минуло літо, сум настав.

Скарби осінньої печалі
Розкрились по садах ясних:
Кокарди витончених далій,
Нагідки в митрах золотих.

В басейні дощ здіймає бризки,
Зібрались ластівки на дах
І гомонять про холод близький,
Готуючись у дальній шлях.

Знайомих берегів зелених
Їм сниться милий супокій.
Одна щебече: «Як в Атенах
Прегарно на стіні старій!

Я звикла там одпочивати
І лаштувати вбогий дім, —
В дірі од давньої гармати
На Партеноні кам'янім».

А друга: «У веселій Смирні,
В кафе, де промені тремтять,
Хаджі зібрались правовірні
Пахучі чотки рахувать.

Влітаю я і вилітаю
В диму од довгих чубуків
І часом крилами черкаю
Тюрбани сивих мудреців».

А та: «Я мешкаю далеко,
Даю комах своїм малим,
За стелю храма у Бальбеку
Вчепившись кігтем сталевим».

Знов інша: «В лицарським Родосі,
Де про турніри сниться сон,
Гніздо звиваю я що осінь
Під капітелями колон».

А п'ята: «Я вже постаріла,
Я спочиваю кожен раз,
Де Мальта розкидає біла
Над синім морем сніг терас».

Тут шоста: «Милу самотину
В яснім Каїрі осягну,
Наліплюючи жовту глину
На розмальовану стіну».

«А я на митрі фараона
Гніздо прикрашую піском,
Де Ніл камінні перепони
Широким лиже язиком».

І всі: «О, скільки ми побачим
Узавтра гір, морів, долин,
Під сонцем любим і гарячим
Над плеском хвиль і п'яних пін!»

Щебечуть, розправляють крила,
На домі посідавши вряд,
І дивляться, як покропило
Іржею запустілий сад.

Я їхню мову розумію:
Поет і птиця — це одно,
Але даремно рветься мрія, —
Втекти з неволі не дано.

О, дайте крила, дайте крила!
Як ті, що Рюкерт оспівав!
Душа б знялась і полетіла
До квітів, сяєва і трав!

1924

ЖОЗЕ-МАРІА ДЕ ЕРЕДІА

Кентаври втікають

Вони біжать, п'яні від хижого розбою,
Де темне пасмо гір укрив їх похід.
Їх гонить чорний жах, їм смерть ступає вслід,
Левиний чують дух вони поза собою.

Розчавлюючи гідр хапливою ногою,
Летять через струмки, через колючий глід;
Там далі зносяться під самий небозвід
Олімп і Пеліон громадою німою.

На задні стане враз один з утікачів,
Щоб оглянутися, — і знову до братів
Плигне, наляканий, одним плижком широким,

Від невідкличної рятуючись біди:
Геракла тінь страшна, майнувши перед оком,
Гігантським пострахом лягає в їх сліди.

СТЕФАН МАЛЛАРМЕ

Морський вітер

Всі книги я читав, і плоть моя смутиться.
Втекти. Втекти відсіль! О, як п'яніють птиці
Над білим шумом хвиль, в безкраїх небесах!
Ніщо: ні давній сад, що розцвіта в очах,
Ні погляд матері, закоханий і радий,
Ані пустинний блиск самотньої лампади,
Що пада на папір в вечірній тишині,
Не дасть ні радості, ні забуття мені.
У простір! Корабель гойдається й біліє!
Ще туга, випивши до дна жорстокої мрії,
Вбачає помахи далекої руки, —
І, може, щогли ці, високі і стрункі,
По морю пливучи назустріч темній бурі,
Нахиляться до тих, що в далині похмурій
Без щогли плавають, без тихих островів...
О, серце! Слухай спів одважний моряків!

Поль Верлен

Пісня невинних (ямб)

Ми чисті, ми блакитноокі,
Ми кіс у кучері не в'єм,
Життя у нас — як любий спокій
Давно не читаних поем.

Ідемо, сплівшись руками,
Всміхаючись одна оній,
І наче небо, що над нами,
Глибінь дівочих наших мрій.

Довірівшись лучам шовковим,
Ми біжимо і сиплем сміх
І на квітках пахучих ловим
Метеликів, як сон легких.

Пастуші брилики з соломи
Ховають свіжість наших лиць,
І одягами блищимо ми,
Мов крила білосніжних птиць.

Нехай галантні кардинали
І смілий кавалер Фоблаз
На слово радості й печалі
Жадають уловити нас, —

Даремно. Ми од них тікаєм,
Перебігаєм, як струмок, —
І згубленим здається раєм
Їм шелест наших спідничок.

Невинність наша з них кепкує,
Дратує келехом вина,
Хоч іноді вже й нас хвилює
Надія люба і страшна,

Що серце б'ється в нас не даром,
Що не втекти од гультяїв,
Що упадемо ми під чаром
Їх ніжних, безсоромних слів.

Пісня невинних (хорей)

Кожна з нас — немов дитинка,
Сині очі нам дано,
Наші дні — немов сторінки
Книг, не читаних давно.

Ми сплітаємся руками,
Сміємось одна одній,
Голубіє небесами
Глибочінь дівочих мрій.

Лугом радісно-шовковим
Біжимо і сиплем сміх
І метеликів там ловим,
Наче марево легких.

Прості брилики з соломи
Нашу свіжість бережуть,
Одягами блищимо ми,
Що, як лілії, цвітуть.

Кавалери, кардинали,
Рішельє і сам Фоблаз
На принаду то печалі,
То утіхи ловлять нас, —

Та дарма. Ми утікаєм,
Одпливаєм, як струмок,
І насмішкувато граєм
Шелестінням спідничок.

З залицянь усіх кепкує
Наша молодість ясна,

Хоч не раз і нас хвилює
Гадка мила і страшна,

Що серця горять не даром,
Що в обійми гультяїв
Упадемо ми під чаром
Безсоромних, ніжних слів.

ЖАН РИШПЕН

Малюки

Двері відчиніть
Малюкам, що мерзнуть на морозі!
Малюки зубами цокотять.
Ох, вам тепло буде
При вогні веселім спочивать.
Добрі люди,
Безпритульні з холоду тремтять.
Двері відчиніть
Малюкам, що цілий день не їли!
Малюки зубами цокотять.
Ох, вам любо буде
Наїдну вечерю споживать.
Добрі люди, —
А вони шкориночки хотять.
Двері відчиніть
Малюкам, що ніде їм заснути.
Малюки зубами цокотять.
Ох, на кожні груди
Тихий сон ясну кладе печать,
Добрі люди, —
А вони на ніженьках стоять.
Двері відчиніть
Малюкам, що десь найшли кресало!
Малюки зубами скреготять.
Ох, поглухли всюди!
Буде пізно хату рятувать,
Добрі люди, —
Як у небо іскри полетять!

АЛЬБЕР САМЕН

Сузір'я

Як самоцвітами на синім оксамиті
Сузір'я розцвітуть і в неосяжнім світі
Накреслять лінії проречисто-чіткі, —
Їх юна Клідія у тишині дзвінкій
Очима мрійними уважливо слідкує.
Мелант їх імена урочі іменує
І пальцем кожне з них показує вгорі.
Там Діва, там Пегас у переливній грі,
Там Лебідь, славна там горить Кассіопея,
Там Ліра, там он Віз, що ясності своєї
В воді Атлантики не полоскав один.
Боги спускаються з надзоряних країн
І всьому, що було за дня таке звичайне,
Несуть незнаний дух божественної тайни.
Огнями світиться на березі залив:
Там часом пробіжить флотилія човнів,
І на німій воді поволі тихнуть весла.
Душа, закохана, сп'яніла і воскресла,
Пливе і губиться в високостях святих...
І раптом — о, любов! — горить у серці в їх,
Коли вони мовчать з закритими очима,
Все небо, заткане сузір'ями ясними.

ФЕРНАН МАЗАД

Вінок Діонісові

Для інших — анемони та нарциси,
Ясмини й мирти я приніс би в дар, —
А ти, що злив сп'янілих володар,
Юнацьку вроду і дівочий чар,
Трояндами вінчайся, Діонісе.

Прийми квітки, що будять сонну кров,
Що гріють серце, оповите млою,
Свіжать уста, запалені жагою;
Весни моєї ніжною рукою
Я на порозі літа їх найшов.

Вони родились там, де повно муки,
Прийшла царівна з поглядом німим,
Як вечір плив хоралом золотим,
І впала у зомлінні чарівнім
Тобі, пантер велителю, на руки.

Тінь

Де золото й блакить, що грали за хвилину?
Чом інтермедія урвалася легка?
Убила темна ніч, як зрадницька рука,
П'єро нещасного і красну Коломбіну.
Як присягу могли забути ми єдину?
На човні без вітрил у ніч без маяка
Навіки поплила принадниця гнучка,
Трояндам і скрипкам прийшла пора загину.
Солодкі пахощі — шукати їх дарма!
Твоїх немає уст і слів твоїх нема
Ані очей ясних, як зорі у пустині!
Усе: твій перший сон і сон останній мій,
Твоя й моя любов — усе те мертве нині,
Бо не довірився я казці вогняній
І набік не одвів закрадливої тіні.

АНРІ ДЕ РЕНЬЄ

На узбережжі

Лягай край мілизни — і піскової рині
У руки набери. Нехай поволі плине
Пісок між пальцями, од сонця золотий...
Ти очі в радості замисленій закрий
Під тихий плескіт хвиль, під небом неозорим.
І от, коли пісок, обмитий вічним морем,
Крізь пальці витече — ти, не відкривши вій,
Помислиш, що й життя — пісок береговий,
Що леться, міниться і нездоланно лине
До дальніх узбереж довічної країни.

* * *

Я бачив королів, що втратили корони,
Принц Гамлет нині — пацюків ловець,
Зів'яла Порція, і пристрасть Дездемони
В моїх обіймах свій знайшла кінець.
Весна розвіялась, мов сни скороминуці,
У кризі небо, мертве і пусте.
А як цвіли колись троянди запахущі,
Як жито хвилювало золоте!
Красу минулого, що опадає й гине,
Віджилий світ гукає в сні тяжкім,
Задовгі й замалі всі дні і всі хвилини
На циферблаті вічності німім;
У тиші, що злягла на обшири безкраї,
Чутно, як падає гора руїн старих;
Од неминучого дзвінка луна втікає, —
Стомився я від усього й від усіх —
Бо бачив, як дійшли змарніння і потали
Ті красні видива, що я любив,
Як меркла далечінь, як сльози струмували
По лицях замордованих богів.

ФРАНСІС ЖАММ

Дитина розглядає календар

Дитина розглядає календар,
свій кошик поставивши під ноги.
Там намальовано, серед гірлянди хмар,
Овна й Тельця, і Риб, і Козерога.
Отож, і там, де зорі золоті
(ввижається малій її голівці),
на ярмарку торгуються святі
за кози й рибу, за телята й вівці.
Ось маєш Терезів чіткий і твердий знак, —
і з того проста випливає повість:
на них у небі важать, певно, мак,
олію, сіль і совість.

З польської поезії

АДАМ МІЦКЕВИЧ

Аюдаг

Люблю дивитися з Ведмідь-гори тяжкої,
Як спінені вали, то чорні та грізні
Пливають лютуючи — то, мов сніги ясні,
Горять і міняться веселчастою грою.

Прийдуть, розсиплються звитяжною юрбою, —
Сказав би: гурт китів заліг на міліні, —
І знов одкотяться, корали вогняні
Та мушлі з перлами лишивши за собою.

Твоя подоба це, поете молодий!
Так часом пристрасті шалений буревій
Тебе, здавалось би, зламав у злім розгоні, —

Та лютню ти узяв, — і вихор враз одбіг,
Пісні zostавивши, що пам'ять людська з них
Вінок безсмертності зів'є тобі на скроні.

Акерманські степи

Пливу на обшири сухого океану.
Як човен, повіз мій в зеленій гущині
Минає острови у хвилях запашні,
Що ними бур'яни підносяться багряно.

Вже морок падає. Ні шляху, ні кургану...
Шукаю провідних зірок у вишині.
Он хмарка блиснула, он золоті вогні:
То світиться Дністер, то лампа Акерману.

Спинімоесь! Тихо як!.. Десь линуть журавлі,
Що й сокіл би не вздрів, — лиш чути, де курличе...
Чутно й метелика, що тріпається в млі,

І вужа, що повзе зіллями таємниче...
Я так напружив слух, що вчув би в цій землі
І голос із Литви. — Вперед! Ніхто не кличе.

До приятелів-москалів

Чи вам я впам'ятку? — Я, тільки-но згадаю,
Як друзі гинули в вигнанні, в кайданах,
Пригадую і вас у цім далекім краї,
Встаєте, як живі, у мене ви в очах.

Де ви? Рилєєв той, що благородну шию
Я по-братерському колись йому стискав,
На шибениці він: велів так цар Росії,
До дерева ганьби пророка прив'язав.

Рука Бестужева, поета і жовніра,
Тепер одірвана від шаблі, від пера, —
До тачки деспотом рука прикута щира
І польська з нею поруч, як сестра.

На інших, може, з вас ще тяжча кара впала.
Хтось, може, звабився принадою чинів,
І плазують душа перед тираном стала,
І він поклони б'є там, де поріг царів,

Продажним язиком його тріумфи славить
І з муки братньої глузує перед ним,
Моєю кровію свого меча кривавить
І гордий злочином, як подвигом гучним.

Коли здаля до вас, до скутого народу
На північ прилетять мої пісні-жалі
І продзвенять вгорі над вічним краєм льоду, —
Хай волю вам звістять, як весну — журавлі.

По голосу мене пізнаєте; закутий,
Тирану лестячи, як уж, я плазував,
Лиш вам одкрив усе, що думать міг і чути,
Мов голуб, простоту до вас незмінно мав.

Тепер над світом став я з келихом трутизни,
Гіркі мої слова, пекучі повсякчас;
Ця гіркість, виссана із крові й слів вітчизни,
Хай ваші кайдани понищить, а не вас.

А хто в словах моїх образи тінь вбачає,
Той пса нагадує, що так навик носить
Свого нашійника, аж руку ту кусає,
Що від нашійника бажа його звільнить.

ОЛЕКСАНДР ПУШКІН

Аріон

Пливли ми радісним гуртом;
Ті парус прямо напинали,
Ті одностайно ударяли
Об воду веслами. Кругом
Синіло море. Наш стерничий
Байдак у далеч мудро вів;
А я — безжурний, для плавців
Пісні співав... Аж налетів
Шумливий вихор таємничий,
І все поглинули вали!..
Мене одного принесли
На берег хвилі білопінні;
По-давньому співаю я,
І риза змочена моя
Під сонцем сохне на камінні.

Елегія

Безумних літ веселощі свавільні
Тяжкі мені, як спогади похмільні.
Та як вино — печаль моя стара,
Що старшає, то сили набира.
Мій шлях сумний. Віщує труд і горе
Прийдешності розбурханої море.

Але не хочу, друзі, умирать;
Я хочу жить, щоб мислити й страждать,
І відаю, у дні турботи й лиха
Життя мені скрашатиме утіха;
Не раз іще, у радості й сльозах,
Гармонію ловитиму в піснях,
І — мариться — смутне моє смеркання
Любов осяє усміхом прощання.

Кавказ

Кавказ підо мною. Один в вишині
Стою під снігами край яру страшного;
Орел, зо шпиля підлетівши стрімкого,
Ширяє недвижно зо мною врівні.
Тут бачу, як струмні з-між гір виникають,
Як грізні обвали додолу шугають.

У мене в ногах тут збіговища хмар,
І скель понад ними мертвотні громади,
І ринуть шумливі крізь них водоспади;
А нижче — лиш мох та посохлий чагар;
А там уже — розкіш зеленого гаю,
Де пташка щебече, де олень плигає.

Ще далі, мов гнізда, і житла людські,
І віці пасуться в гірській полонині,
І ходить пастух по веселій долині,
Де хвилі Арагви шумують легкі,
Де вбогий здобичник з-за скелі чатує,
І Терек кипучий реве та лютує;

Шумить він та виє, як звір молодий,
Що їжу побачив крізь ґрати холодні,
Він б'ється об берег у злості неплодній
І лиже підступно він камінь німий...
Дарма! Ні поживи йому, ні розради:
Навік його грізні затисли громади.

Кинджал

Лемноський бог тебе скував
Для Немезіди рук залізних,
Кинджале месницький, підпоро вольних прав,
Останній судіє усіх тиранів грізних.

Де Зевсів грім мовчить, де сплять мечі законів,
Ти правий суд несеш і правий гнів,
Таїшся ти в підніжжі тронів,
У згортках дорогих шовків.

Мов кари меч, мов блискавка богів,
Ти в диких оргіях жахаєш лиходія, —
І він тремтить і полотніє
Між святкових огнів.

Ти скрізь його найдеш: в наметі бойовім,
На суші, на морях, за вірними замками,
На ложі пристрасті, у храмі,
В сім'ї і в натовпі людськім.

Під гордим Кесарем шумує Рубікон,
Державний Рим упав, повалено закон, —
Та блиснув ти в руках завзятця:
І Кесар падає, і мармури колон
Тирана кров'ю багряняться.

Син бунту дикого, ганьбований стократ, —
Бенкетом тішачись кривавим,
Над трупом вольності безглавим
Устав потворний, лютий кат.

Він жертви рокував похмурому Аїду
Во ім'я помсти, крові й зла, —
Та вища воля принесла
Тебе і діву Евменіду.

О Занде праведний! Життя своє скінчив
На ешафоті ти страшному;
Але безсмертний, чесний гнів
У трупі сховано німому.

В твоїй Германії щодень і кожну мить
Ти кару злій віщуєш силі, —
І на торжественній могилі
Кинджал без напису горить.

* * *

Exegi monumentum*

Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний,
Тропа народна там навіки пролягла,

---

* Я воздвиг пам'ятник (лат.). — Ред.

Олександрійський стовп, в гордливості незборний,
Йому не досягне чола.

Ні, весь я не умру, я в лірі жити буду,
Від праху утече нетлінний заповіт, —
І славу матиму, допоки серед люду
Лишиться хоч один піїт.

Про мене відголос пройде в Русі великій,
І нарече мене всяк суцций в ній язик,
І гордий внук слов'ян, і фінн, і нині дикий
Тунгус, і друг степів калмик.

І довго буду тим я дорогий народу,
Що добрість у серцях піснями викликав,
Що в мій жорстокий вік прославив я Свободу
І за упалих обставав.

Виконуй божеське, о музо, повеління,
Огуди не страшись, вінця не вимагай,
Спокійна завжди будь на кривди й на хваління
І в спір із дурнем не вступай.

* * *

Поволі рідшає хмарок легкий туман.
І осріблила ти і спорожнілий лан,
І воли стишені, і півзаснулі гори,
Далекий друже мій, сумна вечірня зоре!
Люблю, як блимаєш в небесній вишині;
Забуті думи ти пробуджуєш в мені:
Я й досі вечір той погожий пам'ятаю,
Як ти зіходила в далекім, любім краї,
Де запахущий мирт долинами поріс,
Тополі сплять гнучкі, чорніє кипарис,
І плещуть солодко гнучкі таврійські води.
Там, серед тихої та мирної природи,
В дозвіллі мрійному текли за днями дні.
Там юна дівчина в нічній далечині
Тебе уважливо між інших зір шукала
І іменем своїм подружкам називала.

Сонет

*Scorn not the sonnet, critic.
Wordsworth**

Суворий Дант не зневажав сонета;
Петрарка в нім кохання виливав;
Кохався в грі його творець Макбета;
Про сум гіркий Камоенс ним співав.

І в наші дні чарує він поета:
Вордсворт його за речника обрав,
Змівши світу марного тенета
На хвилювання вільних вод і трав.

У горами лямованій Тавріді
В його рядки, суворіші від міді,
Співець Литви чуття свої вкладав.

У нас іще його не знали діви,
Коли для нього Дельвіг забував.
Гекзаметра священного мотиви.

Спомин

Коли для смертного замовкне день труда
І на німі майдани міста
Напівпрозорчаста наляже ніч бліда
І сну крило повіє чисте,
Тоді в самотності, легких не знавши снів,
Тривожної я повен муки:
В безсонні устає сумління темний гнів,
Шиплять докори, як гадюки;
Душа горить, в умі — схвильовані думки
Одна по одній виникають,
І давні спомини, безмовні та тяжкі,
Сувої довгі розгортають.
І я, читаючи свою облуду й гріх,
Життя минуле проклинаю,
І тяжко скаржуся, проте в сльозах гірких
Рядків печальних не змиваю.

---

* Не зневажай сонета, критику. Вордсворт (англ.). — Ред.

Чи серед вулиць гомінливих,
Чи в людний увійшовши храм,
Чи в колі юнаків гульливих, —
Я віддаюсь моїм думкам.

Я говорю: кінець незримий
Чатує кожного із нас,
І під німе склепіння всі ми
Зійдемо в визначений час.

Чи де побачу дуб могутній,
Я мислю: патріарх лісів
Переживе мій вік забутній,
Як пережив і вік батьків.

Чи з немовляти утішаюсь,
Уже я думаю: рости!
Тобі я місцем поступаюсь:
Мені вже тліть, тобі цвісти.

І так щохвилі й щогодини,
У думу вдавшись одну,
Я вгадую: коли прилине
Той день, що ляжу я в труну?

І де умру я: на чужині?
У битві, у морських валах?
Чи недалеко у долині
Сховають мій холодний прах?

І хоч однаково, де тліти, —
Але хотілось би мені
Сном віковічним опочити
У рідній, милій стороні.

І там, де намогильні сходи,
Хай молоде життя кипить
І цвіт байдужої природи
Красою вічною блищить!

Я пережив свої бажання,
Я розлюбив юнацькі сни;
Лишилися мені страждання,
Порожні вицвіти весни.

Під бурями лихої долі
Зів'яв квітучий мій вінець;
Живу в самотнім, вічнім болі
І жду: чи прийде мій кінець?

Так восени, як хижим свистом
Зима з-за гаю засвистить,
Один — на дереві безлистім
Листок запізнений тремтить.

Бенкет у чуму

Уривок з Вільсонової трагедії

«The city of the plaque»*

Вулиця. Накритий стіл. За столом бенкетує декілька жінок та чоловіків.

Молодий чоловік
Шановний голово! я нагадаю
Про того тут, кого ми добре знали,
Чиї слівця, цікаві приповідки,
Дотепні жарти, відповіді влучні,
Ущипливі в поважності забавній,
Бенкети наші сміхом приправляли
І гнали морок, що чума безжальна,
Негадано в гостину завітавши,
На найясніші носила уми.
Два дні тому, як вигадками тішив

---

* Чумне місто (англ.). — Ред.

Він збори наші; тож не може бути,
Щоб ми на цім гулянні безтурботнім
Забули Джексона! Його тут крісло
Стоїть порожнє, ніби дожидає
Веселуна — а він пішов уже
У попідземні селища холодні...
Ніколи красномовніший язик
Не замовкав іще у домовині;
Та ми тим часом живемо, і нам
Нема чого смутитися. Дзвінки
Візьмемо кубки, в вигуках веселих
Згадаймо Джексона, немов між нами
І досі він живий!..

Голова бенкету
Покинув перший
Він коло наше, і тому в мовчанні
Ми вип'єм в честь його.

Молодий чоловік
Хай буде так!

Усі п'ють мовчки.

Голова
Твій голос, дівчино, у рідних співах
Дійшов межі довершеності. Пісню
Зачни нам, Мері, дику і тужливу,
Щоб потім ми в веселощі пірнули
Ще запальніш, як той, хто в дивнім сні
Був розлучився з нашою землею.

Мері
(співає)
Мирна праця, втіхи милі
В краї нашому цвіли.
Юрми люду щонеділі
До церков побожно йшли;
Наших діточок у школі
Щебетали голоси,

І з серпом блищала в полі
Криця гострої коси.
Та тепер — заперто школу,
Обезлюділи церкви,
Жито клониться додолу,
Ліс мовчить, як неживий.
На селі людей немає,
Мов пожежа перейшла, —
Тільки цвинтар всіх приймав
До останнього житла.

Щохвилини мертвих носять,
А моління ще живих
Крізь ридання бога просять
Упокоїть душі їх!
Щохвилини інше тіло
Похорону дожида,
І збиваються могили,
Наче в бурю череда!

Як судила доля рано
Одцвісти моїй весні,
Я молю тебе, коханий,
Ти не суджений мені:
Не цілуй у мертві губи,
Не доторкуйся руки, —
Проведи в могилу, любий,
Вірну Дженні здалеки.

А тоді — покинь ці луки!
І піди в далеку путь,
Щоб душі безмежні муки
Десь розвіять і забудь.
А коли чума відхлине,
Мій німий одвідай прах,
А Едмонда не покине
Дженні й там, у небесах!

Г о л о в а
За пісню цю спасибі, люба Мері,
За пісню, повну смутку та скорботи!

Колись чума, як бачиться, так само
Одвідала поля й долини ваші, —
І стогони та зойки розлягались
На берегах потоків і струмків,
Що в наші дні дзюркочуть супокійно
У дикім раї вашої землі;
Той чорний рік, коли в страшні покоси
Лягли одважні, чисті, молоді, —
Яку він пам'ять по собі лишив?
Хіба що в простій пісні відгомони,
Тужливі та приємні. Ні! Ніщо
Так не печалить нас серед бенкету,
Як ніжний звук, відлунений в серцях!

М е р і

О, я б воліла не співать ніколи
Оподаль хати вбогої батьків!
Батьки любили слухать юну Мері,
І я тепер неначе наслухаю
Саму себе в далекій бідній хаті...
Мій голос був тоді солодший: він
Був голосом невинності.

Л у ї з а

Не в моді

Тепер такі пісні. Та й досі ще
Є прості душі: їм сльоза жіноча
Довірливі розчулює серця.
Здається їй, що тут ніхто не встоїть
Перед її плачем. Коли б же сміхом
Хотіла взяти, то, мабуть, усе
Сміялась би. Хвалив тут Вальсінгам
Красунь північних, — ну, вона тепер
І розстогналася. О, ненависна
Шотландських кіс лукава жовтизна!

Г о л о в а

Стривайте-но: коліс я чую стук!

Йде віз, повний мерців. За погонича на ньому негр.

Луїза, бач, зомліла! А здавалось, —
Тверде у неї серце, як у мужа.
Жорстокий проти ніжнього кволіший,
І страх живе у пристрасній душі!
Водою збризни, Мері! Так, їй краще!

М е р і
Ганьби моєї та печалі сестро,
Схились до мене.

Луїза
(приходячи до пам'яті)
Демон уявився
Мені вві сні — весь чорний, білоокий,
У свій візок мене він кликав. Там
Лежали трупи й хрипло белькотали
Незрозумілі і страшні слова...
Скажіть мені: цей віз проїхав справді
Чи тільки снівся?

Молодий чоловік
Годі-бо, Луїзо,
Розвеселись. Хоч вулиця вся наша —
Німотний схов од смерті та одчаю,
Безжурності та забуття притулок,
Та, може, скрізь візок той проїздить,
І ми його перепинять не смієм, —
А щоб кінець покласти цій розмові
Та втішити жіноцтво, — заспівай
Нам, Вальсінгаме, не сумної пісні,
Що від журби шотландської вродилась,
А пісні, де панує буйний Вахх,
Що виникла над келихом кипучим!

Голова
Того не вмю. Заспіваю гімн
Чумі на честь. Я вчора склав його,
Коли вночі додому повернувся.

Уперше за життя мене охота
Взяла до рим! То слухайте ж пильніш:
Мій хриплий голос тут якраз пасує.

Г о л о с и

Гімн в честь чуми! послухаймо його!
Гімн в честь чуми! Чудесно! Bravo! bravo!

Г о л о в а (співає)

Коли погрозлива зима,
Як гордий вождь, веде сама
На нас жорстокі та суворі
Полки морозів і снігів, —
Огні ми світимо бадьорі
І бенкетуєм круг огнів.
Цариця гнівная, Чума
Тепер іде на нас сама,
На жнитво важачи багате,
І в наші вікна день за днем
Могильна стукає лопата...
Куди ж од неї ми втечем?
Як од примхливої зими,
Замкнемось, друзі, од Чуми!
Креснім огню, чарки налиймо,
Повиймо пристрастю уми
І, шалу кинувшись в обійми,
Прославмо царствіє Чуми.

Є дивні чари у бою,
Страшної прірви на краю,
В безмежнім, грізнім океані,
В ревінні хвиль, в диханні тьми,
І в аравійськiм урагані,
І в лютiм подиху Чуми.
Все, що загибеллю грозить,
Для серця смертного таїть
Незрозуміле чарування,
Безсмертя, може, відчуття! —
Щасливий той, хто в дні страждання
Ним осолоджував життя.

Хвала ж тобі, Чумо, хвала!
Нам не страшна могильна мла!
Уже йдучи по смертних сходах,
Підносим пінні кубки ми
І діви-рози п'ємо подих,
Хоч, може... сповнений Чуми!

Входить старий священик.

С в я щ е н и к
Безбожний спів, безбожні нечестивці!
Бенкетами, розпусними піснями
Глузуйте з німої тиші ви,
Що всюди смерть посіяла похмура!
На цвинтарі, під похоронний плач,
Під голосіння ревно я молюся, —
А ваші гульбища ці ненависні
Тривожать супокій могил, — і землю
Над мертвими тілами потрясають!
Коли б жінок і стариків моління
Загальної не освятили ями, —
Сказав би я, що духи тут лукаві
Безбожника вхопили грішну душу
І в вічну темряву зо сміхом тягнуть.

К і л ь к а г о л о с і в
Про пекло ловко він оповіда!
Іди, старий! Тут не до тебе, діду!

С в я щ е н и к
Святою вас я закликаю кров'ю
Спасителя, розп'ятого за нас:
Безбожну киньте гулянку, коли
Ви хочете зустріть на небесах,
Кого любили у житті земному.
Розходьтесь по домах своїх!

Г о л о в а

Доми

Смуtnі у нас — а юність прагне втіхи!

С в я щ е н и к

Це, Вальсінгаме, ти? Невже забув,
Як на колінах — так іще недавно —
Труп материн сльозами обливав
І в муках бився на її могилі?
Що ж, думаєш, вона тепер не плаче,
Побачивши з небес, як син в розпусті
Гріховній тоне, чувши голос твій,
Що тут пісні вигукує скажені
Серед плачів та співів молитовних?
Іди ж за мною!

Г о л о в а

О, навіщо ти

Прийшов мене тривожити? З тобою
Я не піду. Мене сюди назавжди
Одчай і муки міцно прикували,
Свідомість непростеного гріха,
Жах порожнечі, що стрічаю я,
У дім свій повернувшись з мертвілий, —
І цих розваг незнані солодощі,
І кубка цього золота трутизна,
І пестощі (хай бог мене простить) —
Хоч грішної, та любої істоти.
Тінь матері не викличе мене
Відсіль. Запізно ти сюди прибув.
Зусилля марні, хоч за них я вдячний...
Іди ж, старик! Та хто з тобою піде, —
Хай буде проклят нині і повік!

Г о л о с и

Bravo, bravo! Достойний голова у нас!
От так сказав! Геть, діду, геть іди!

С в я щ е н и к

Матільдин кличе дух тебе святий!

Г о л о в а (встає)

Заприсягнись, піднявши в небеса
Бліду, зів'ялу руку, залишить

В труні ім'я, навіки зааніміле!
Коли б од неї, чистої, сховатись
Я силу мав!.. Вона мене вважала
За чесного, за гордого, і щастя
В моїх обіймах знала неземне...
Де я?.. о, благовіснице небесна!
Тебе я бачу там, куди мій дух
Уже повік не досягне...

Жіночий голос

Безумець:

Йому ввижається померла жінка!

Священик

Ходім за мною...

Голова

Ні, мій отче, зглянься.

Лиши мене!

Священик

Хай бог тебе спасе! Прощай, мій сину.

Виходить. Бенкет іде далі. Голова залишається, глибоко замислений.

Мідний вершник

Петербурзька повість

ПЕРЕДМОВА

Пригода, описана в цій повісті, основою має собі дійсність. Подробиці повіді запозичено з тогочасних журналів. Цікаві можуть звіритись, заглянувши до відомостей, що подає В. М. Берх.

Вступ

Край темних вод стояв він сам,
Великим відданий думкам,
І вдаль зорив. Поперед нього
Котилась річка. Тихо там
Плив човен, зладнений убого.
Уздовж багnistих берегів
Там хат похилих ряд чорнів,
Притулок бідного чухонця,
І ліс, де промінь не світив
У млі захованого сонця,
Кругом шумів.

І думав він:

Тут зрине місто крізь тумани,
І швед, війни чванливий син,
Зустріне опір нездоланний.
Природні сили тут велять
Вікно в Європу прорубать¹;
При морі непохитно стати.
Сюди із всіх кінців землі
Прилинуть в гості кораблі, —
І процвіте наш край багатий.

Сто літ пройшло, і диво з див.
Перлина у північній краї,
З тяжких боліт, з густих лісів
Високий город виростав
Там, де колись понурий фінн.
Природи пасерб нещасливий,
Край берегів низьких один

Свій невід закидав дрантивий
В таємні води, — подивись:
Шпилями в небо піднеслись
На велелюдному помості
Палаці й вежі; кораблі
Сюди з усіх кінців землі
Пливуть, закликані у гості;
Нева вдяглася у граніт;
Мости над нею простяглися;
На островах її сплелися
Сади в мережі темних віт, —
І віку юного столиці
Стара вклонилася Москва,
Як нововінчаній цариці
Порфіроносна удова.

Люблю тебе, дитя Петрове,
Люблю твій гордий, строгий взір,
Неви одіння гранітове
І хвиль її державний шир,
Твоїх чавунних ґрат узори,
Ночей задумливих твоїх
Безсяйний блиск, туман прозорий,
Коли серед книжок німих
Пишу, читаю без лампади,
І вулиць видяться громади,
І око бачить звідусіль
Адміралтейський ясний шпиль,
І, не пускавши мли нічної
На неба золоту твердінь,
Зоря, чергуючи з сестрою,
Жене короткочасну тінь².
Люблю морозний день застиглий
Після жорстоких сніговиць,
Санки, що по Неві побігли,
Дівочих рожевіння лиць,
І танці, й шум, і барви строїв,
А в колі друзів молодих
Шипіння пінявих напоїв
І пуншів племінь голубих.

Люблю на Марсовому полі
Вояцьку гру спостерігать,
Коли і кінна, і піша рать
Хвилюється на видноколі,
Коли в шикованих полках
Корогви мають нездоланні,
Шапки виблискують мідяні,
Наскрізь прострелені в боях.
Люблю, столице пишнозбройна,
Фортечних мурів дим і грім,
Як півночі цариця гойна
Дарує сина в царський дім,
Чи по тріумфі голоснім
Росія свято людне править,
Чи в море лави крижані
Нева односить навесні
І животворне сонце славить.
Красуйся, городе Петрів,
Будь непоборний, як Росія.
Хай стихне на віки віків
Тобі підборкана стихія,
Хай фінських вод злоба стара
В своїй замовкне ворожнечі,
І не стривожать марні речі
У сні довічному Петра!
Був час лихий, страшна пора...
Живі про неї спогадання...
Про неї, друзі, розпочну
Для вас я це оповідання,
Про долю розкажу сумну...

ЧАСТИНА ПЕРША

Над охмарнілим Петроградом
Шугала осінь листопадом.
В струнку ограду кам'яну
Страшні вергаючи навали,
Нева пручалась, як зо сну
В жорсткій постелі нездужалий.

Майдани морок оповив;
У вікна дощ сердито бив,
І вітер плакав за стіною.
Додому в пізній час нічний
Прийшов Євгеній молодий...
Ми знову нашому герою
Дамо наймення це. Воно
Лунає мило; з ним давно
Мої зріднилися писання.
Не треба нам його прозвання,
Хоч, може, у прадавній час
Воно по всім гриміло краї,
І Карамзін його для нас,
Як літописець, воскрешає;
Але минувся гомін той,
І слава зникла. Мій герой
Живе в Коломні, десь там служить,
Мина вельможних і не тужить
Ні по схороненій рідні,
Ні по забутій давнині.
Отож, вернувшись, Євгеній
Струснув шинель, роздягся, ліг,
Та довго він заснуть не міг,
Думки утишити щоденні.
Об чім же думав він? Об тім,
Що вбогий, що трудом тяжким
Йому судилось добувати
І незалежну долю, й честь;
Що міг би бог йому додати
Ума і грошей,— в світі ж єсть
Нероби, гультаї щасливі,
На розум бідні та лінівні,
Яким живеться хоч куди!
Що, певно, він за два лиш роки
Дістане чина; що води
Все більше має прибувати;
Що звелено мости підняти —
І що Параші з тих причин
Днів зо три не побачить він.

Тут він розніжився сердечно
У поетичній маячні:
«Женитись? А чому ж бо й ні?
Воно не легко, безперечно;
Та я людина молода,
Здорова, не боюсь труда;
Тож сяк чи так собі владнаю
Гніздечко просте, затишне,
І з нею щастя там зазнаю.
Можливо, рік чи два мине —
Посаду випрошу; Параші
Препоручу всі справи наші,
Хазяйство й догляд за дітьми...
І будем жить ми в супокої,
І тихо помремо обое
Між унучаток любих ми...»
Так мріялось. І стало сумно
Йому в ту ніч, і він бажав,
Щоб вітер вив не так безумно
І дощ у вікна калатав
Не так сердито...

Врешті очі
Йому склепилися! Пройшли
Години буряної ночі,
І день блідий встає з імлі...³
Жахливий день!

Нева ревла
Всю ніч і рвалась проти бурі
У моря займища понурі,
Та па світанні знемогла...
Уранці вільний та цікавий
Збивався юрмами народ,
Милуючись на гнівні лави,
На шумування чорних вод.
Та вітри в море не пускали
Нетерпеливої Неви,
І хвилі буйні заливали
Потоком пінним острови.
Дедалі буря скаженіла,
Нева зростала і кипіла,

В нестримний обернувшись вир.
І враз, неначе хижий звір,
На город кинулась. Від неї
Усе побігло. Спорожнів
Довкола берег... Шум валів
Підземні виповнив підвали,
До ґраток полились канали,
І сплив Петрополь, як Тритон,
По пояс серед водних лон.

Облога! Штурм! Вали ордою
У вікна тиснуться. Кермою
Човни з розгону б'ють шибки.
В покрові воднім рундуки,
Уламки стін, дахи, баляси,
Купецтва дбалого запаси,
Пожитки з голого житла,
Мости, що буря рознесла,
З могил розмитих домовини
Пливуть по вулицях!

Бідар

Гнів божий зрить і жде покар.
Усе — і скарб, і статок гине!
А де ж узять?

Покійний цар

Ще посідав тоді в Росії
У славі славній отчий трон;
Він вийшов смутен на балкон
І мовив: «Божої стихії
Царям не подолати». Сів
І в думі скорбними очима
Лихе видовище ловив.
Річками улиці буйними
В озера линули, що ними
Майдани розлились. Сумним
Здавались островом палати.
Цар мовив — і по слову тім
Пливуть одважно рятувати
Серед бурхливих чорних вод
Його покірні генерали⁴

І страхом нелюдським опалий
І лихом спітканий народ.

А на Петровому майдані,
Де височіє у тумані
Збудований недавно дім
І непорушно перед ним,
Достоту на живих похожі,
Стоять два леви на сторожі, —
У думи вдавшись страшні,
На звірі, наче на коні,
Сидів блідий, згорнувши руки,
Євгеній. Не загину й муки
Боявся він. Він не зважав,
Що вир навколо бушував,
Йому доходячи по ноги,
Що дощ в лице його шмагав,
Що вітер навісний у нього
І шапку з голови зірвав.
У непорушному відчаї
Очей не зводив він своїх
З одного місця. Там бурхає
Юрба несита хвиль страшних,
Що повстають, як гори чорні,
Несуть там води непоборні
Уламки... Боже! Боже! Там
Безумним видяться очам
Внизу, над самою водою, —
Домочок з тихою вербою
Та тин убогий: там живуть
Вдова й дочка, його Параша,
Його зоря... Чи серце рвуть
Примарні сни? Чи й доля наша,
І все життя — лиш сон пустий,
Німого неба насміх злий?
І він, мов чарами повитий,
Немов до мармуру прибитий,
Зійти не може! Навкруги
Лиш води, спінені з жаги!
І, повен гордого спокою,

У непохитній вишині,
Над роз'ярілою Невою
Сидить з простертою рукою
Кумир на бронзовім коні.

ЧАСТИНА ДРУГА

Аж от, наситившись гульбою,
З буяння дикого п'яна,
Нева вертається грізна,
З гучного тішачись розбою
І славу здобич за собою
Недбало кидаючи. Так
Ватага лютих розбишак,
Село опавши, ломить, ріже,
Грабує, рве; ревіння хиже,
Виття, насильство, грім проклять!..
І враз, на бистрі спавши коні,
Од невідкличної погоні
Додому вбійники спішать,
Поживу ронячи по полю.
Вода зійшла, і скрізь поволі
Одкрився брук. Жадний спізнать
І боялися знати долю,
Євгеній мій не біг — летів
До ще не втихлих берегів.
Та з перемоги охмелілі

Ще грали й пінилися хвилі,
Немов кипіла вся глибінь,
Ще піна їх поймала сива,
І дихала Нева бурхлива,
Як, з бою повернувшись, кінь.
Євгеній глянув: бачить човен;
Тривоги і надії повен,
Він перевізника гукнув —
І перевізник через річку
Із ним за плату невеличку
Між води збурені майнув.

І довго з лютими валами
Боровся звичений гребець,
І зникнути між їх рядами
З необережними плавцями
Міг легко човен — та кінець
Тому прийшов.

Біжить Євгеній,
Знайомі вулиці мина
І дивиться. Яка страшна
Картина! Сили скрізь шалені
По всьому потоптом пройшли,
Те скинули, а те змели;
Там похилилася хатина
Безсило набік; там руїна
Одна лишилася; мерці,
Немов подолані бійці,
Кругом лежать. В гіркім одчаї,
У тугу вдавшись німу,
Туди Євгеній поспішає,
Де уготовано йому
Щасливі чи недобрі вісті,
Як нерозкритого листа.
Уже й знайоме передмістя
Навколо нього вироста,
Де дім... Та що це?

Він спинився.
Пройшов, вернувся, подивився.
Ще глянув... ще... і похолов.
Тут дім стояв; отут ішов
Тинок, а тут були ворота,
Їх знесло, бачиться. А дім?
І повен чорної турботи,
Все ходить він на місці тім,
Про щось говорить із собою, —
І, в лоб ударивши рукою,
Зареготав.

Нічна імла
Тривожне місто повила,
Та довго люди ще не спали

І поміж себе міркували
Про день погаслий.

Наче жар,
Із-за блідих з утоми хмар
Світанок блиснув у столиці,
Та не найшов уже й слідів
Біди тяжкої; багрянниця
Уже покрила темне зло.
Все по-колишньому пішло.
Уже з байдужою душею
По пішоходах комашнею
Снували люди. Із нічних
Службовці закутків своїх
На працю йшли. Купець завзятий,
Віддавши вчора дань Неві,
Принади розкладав нові
І марив з ближнього узяти
За збитки. Край поріччя знов
Човни гойдались.

Граф Хвостов,
Поет, улюблений богами,
Співав безсмертними рядками
Про день, що карою пройшов.

А бідний, бідний мій Євгеній!..
Шкода! Його нещасний ум
Нанівець муки незліченні
Розбили. Бунтівливий шум
Неви та вітру оддавався
Йому в ушах. Од хмарних дум
Безоборонний, він тинявся,
Ясних не відавши годин.
Минувся тиждень, місяць, — він
Усе додому не вертався.
Його нескрашене житло
Найняв, як терміну дійшло,
Хазяїн бідному пііті.
Євгеній там і залишив
Добро своє. Його на світі
Забули. Він удень бродив,
А спав край річки; підживлявся

З черствих подаваних шматків.
На ньому одяг весь зотлів
І геть подерся. Камінцями
Жбурляли в нього хлопчаки
І підганяли батогоми
Нетерпеливі візники,
Бо він ні місця, ні дороги
Не розбирав; тягар лихий
Давив його. Він був глухий
Од шуму вічної тривоги.
І жив безтямно він з тих пір,
І не людина, і не звір,
Ніщо — ні гість у цьому світі,
Ні привид мертвий...

Якось він
Заснув на пристані. По літі
Вже йшло на осінь. З-поза стін
Вив дикий вітер. Чорний плин
Об сходи бився гранітові
І скаржився в тужливій мові,
Неначе при порозі люд,
Що марно жде на правий суд.
Бідак проснувсь. Було похмурно;
Дош капав, вітер скиглив журно,
І з ним у темряві нічній
Перекликався вартовий...
І все Євгеній пережите
Згадав виразно: він бродити
Пішов по вулицях лунких;
Спинився враз; в очах німих,
Що чудно бігали з нестями,
Майнув непереможний жах.
Він опинився під стовпами
Нового дому. При дверях.
Достоту на живих похожі,
Леви стояли на сторожі,
І прямо в темній вишині,
На грані брили кам'яної
Кумир з простертою рукою
Сидів на бронзовім коні.

Здригнувсь Євгеній. Прояснились
Гадки жахливо. Він пізнав
І місце, де потоп шугав,
Де роз'ярілі води бились,
І тих левів, і той майдан,
І вершника, що крізь туман
Підносив голову мідяну,
Що владним помахом руки
Узкрай приморської луки
Воздвиг столицю нездоланну...
Страшний він в наокружній млі!
Яка могутність на чолі!
Яка залізна міць долоні!
А що в коні за дивний пал!
Куди ж зірвався ти учвал
І де ти станеш, гордий коню?
О можний владарю віків!
Чи ти над прірвою глухою
Не так залізною рукою
Росію ставма підхопив?⁵

Округ підніжжя кам'яного
Безумець обійшов блідий
І глянув, дикий та німий,
На лик державного півбога.
Забракло віддиху. Чоло
До ґрат холодних прилягло,
Заслались очі темнотою,
Огонь у серці запалав,
Скипіла кров. Він хмуρο став
Перед подобою грізною
З заціпенілим кулаком
І, мов улеглий силі чорній,
«А, будівниче чудотворний! —
Шепнув, забувши все кругом. —
Буде ж тобі!..» — і враз бігом
Метнувсь відтіль. Йому здалося,
Немовби цар одкрив уста
І тихо-тихо поверта
Лице, що гнівом зайнялося...

І він у безлюді нічнім
Біжить і чує, як за ним —
Неначе грому грюкотання —
Тяжке видзвонює скакання
По чорнім бруку кам'янім.
І в місячній заграві блідій,
Простерши руку в вишині,
Погрозно рине Вершник Мідний
На громоносному коні.
І цілу ніч безумець бідний,
Куди стопи свої звертав,
За ним усюди Вершник Мідний
В тяжкому тупоті скакав.
Відтоді, як йому бувати
В місцях доводилося тих,
Міг кожен по йому пізнати
Тривогу. До грудей своїх
Поквапно притискав він руку,
Немов утишуючи муку,
Кашкет поношений скидав.
І погляду не підіймав
Ніколи.

Єсть на узбережжі
Маленький острів. Рибакі,
Коли додому не з руки,
Там сушать іноді мережі
Та їсти варять, чи, бува,
Самотній мрійник заплива
В легкому човнику із міста.
Нема там жодного зела.
Неначе жартом, повідь гриста
Туди домочок занесла
Старий і трухлий. Над водою
Чорнів він, ніби кущ, з імлі.
Його минулою весною
Забрали відти. Не найшли
Нікого там. Лиш край порога
Безумця знайдено мого,
І схолоднілий труп його
Поховано заради бога.

ПРИМІТКИ (ПУШКІНА)

¹ Альгаротті десь сказав: «Petersbourg est la fenetre par laquelle la Russie regarde en Europe» («Петербург — це вікно, через яке Росія дивиться в Європу»).

² Дивись вірші кн. Вяземського графині Завадовській.

³ Міцкевич чудовими віршами описав день перед петербурзькою повіддю в одній з кращих своїх поезій — Oleszkiewicz. Шкода тільки, що опис його не точний. Снігу не було — Нева не була вкрита льодом. Наш опис вірніший, хоч у ньому і немає яскравих фарб польського поета.

⁴ Граф Милорадович і генерал-ад'ютант Бенкендорф.

⁵ Дивись опис пам'ятника у Міцкевича. Він запозичений у Рубана, як зауважує сам Міцкевич.

АФАНАСІЙ ФЕТ

* * *

В борні житейській згубивши надію,
Стомивши душу на герці нерівнім,
Так часом дивно я очі закрию
І прозираю у захваті дивнім.

Як тьма осіння, де сполох погасне,
Буденний морок ще глибше чорніє,
І тільки в небі, мов заклик прекрасний,
Сіють зір озолочені вії.

Огні безмежні такі зрозумілі,
Така прозора безодня струмиста,
Що вічність я бачу крізь роки і хвилі
І сонце світів пізнаю променисте.

І нерухомо на розах багряних
Живий вівтар світотвору димиться.
В його диму, як в творчих оманах,
Вся сила тремтить і вся вічність сниться.

І що в етері безоднім розлито,
Душа і тлін, вогні і проміння —
Тільки твій відблиск, о сонце світу,
І тільки сни перемінні й хвилинні.

Крізь повів мрій підіймаюсь я димом,
І тану, і вію, й пливу мимоволі,
І все невловиме стає мені зримим,
І легко жить, і втишаються болі.

ВАЛЕРІЙ БРЮСОВ

Знаєш, Мін'йоно...

Знаєш, Мін'йоно, одну тільки мить
Щастя ми чули незнане:
Тільки єдина хвилина горить,
Решта — одсвічує тьмяно!

Світло нараз перестало світить,
Руки сплелися зміїно,
Сонний годинник, закутий у мідь,
Видзвонив глухо годину.

Хвилі тієї уже не зустрійть,
Не воскресить, не вернути...
Що ж то було? Не мені зрозуміть,
І не для мене — забути.

Полум'я в погляді грає й тремтить,
Пестощі — повні трутизни...
Серце! Чому ж та окрилена мить
Знову огнями не бризне?

Серце! Не рвися, не змучуйся, цить!
Ні, ми не близькі, кохана!
Тільки хвилина безумно горить,
Решта — одсвічує тьмяно.

* * *

Я вернувся на землю гарячу,
У туманах блукаю людських,
Опромінені погляди бачу,
Переспіваний слухаю сміх.

Та вчуваючи п'яні бенкети,
Серед снігу верстаючи путь,
Не забуду далекої Лети,
Де сумні асфоделі цвітуть.

І в земному, тутешньому світі,
До незнаного ставши лицем,
Бачу тіні далекі, облиті,
Оповиті примерклим огнем.

Муляр

- Муляре, муляре! З цегли міцної
Що ти будуєш? Кому?
— Ніколи нам розмовляти з тобою!
Бачиш: будуєм тюрму!
- Муляре, муляре! Хто ж без надії
Буде в ній долю клясти?
— Вже ж не з багатих виходять злодії,
Ситих і теплих, як ти!
- Муляре, муляре! Темну скорботу
Хто тут зазнає вночі?
— Може, й мій син, що копає вам золото,
Сам у норі живучи!
- Муляре! муляре! Може, згадає
Він, хто цю цеглу носив?
— Годі балакати! Нам часу немає!
Знаєм це, знаєм без слів!

Тезей до Аріадни

«Ти в поцілунках натомилася
І ніжно спиш на кораблі.
Земля, що снилася й судилася,
Синіє і росте в імлі.

Йдучи холодною будовою
У тьмі поплутаних доріг,
Твоєю ниткою шовковою
Дедалів ум я переміг.

В борні мене обличчя милої
Ясніше вабило, ніж лавр,
Я бився з нелюдською силою,
І впав упертий Мінотавр.

І серце, що самотно билося.
Зазнало щастя на землі
В той час, коли з твоїм зустрілося
Вночі, на темнім кораблі.

Та грізна доля не помилує.
Кохання — завжди убива...
Кладіте, друзі, тіло білее,
Де зеленіє мурава.

Мій пал, від тебе зачарований,
Я нині в дар богам приніс.
Немов маяк, у злото кований,
Афінин променіє спис».

І в незваженій жалобі
Темних, чорних парусів
По воді, немов по гробі,
Корабель сумний поплив.

Спитьсья, сниться Аріадні,
Дивна мрія вироста:
Бог в короні виноградній
Клонить пристрасні уста.

Прийдешні гунни

Де ви, майбутнього гунни,
Що встали в сліпучім екстазі?
Чується крок ваш чугунний
Серед нових, незвіданих Азій.

З кочовіськ — орда оп'яніла —
Вдарте на нас, застарілих:
Оживити знеможене тіло,
Огонь розлити по жилах.

Поставте, невольники волі,
Шатри край палаців убогі:
Буйний вітер заграє по полі,
Де сили трони й чертоги.

Із книг складайте багаття,
Танцюйте, безумно кричіте,
Скрижалі бийте на шмаття:
Ви у всьому невинні, як діти.

А ми, мудреці та поети,
Жерці таємниці й святині,
Понесемо, чого не доб'єте,
В катакомби, в пустині, в ясині.

І що крізь розлючений вітер,
Крізь вихор руїни могутній
Пронесе з тих освячених літер
Примхлива доля в майбутнє?

Всіх, може, хто книги творив ці,
Вб'єте ви, танцюючи в храмі...
Та вас, мої радісні вбивці,
Я славлю й вітаю піснями.

Присмерк у городі

Проноситься спів переднічний
Крізь дріт, як по арфі дзвінкій,
І місяць встає електричний
На гнутій стеблині тонкій.

Бурштином горять циферблати,
Чаруючи море голів,
І легіт прозоро-крилатий
Розпечений брук освіжив.

Серпанком повився мінливим
Принишклий, задуманий сквер,
І вечір цілунком щасливим
У вічі цілує гетер.

Як струн голубих перебори,
Одспіває гамір денний...
О вечоре! Стомлено-хворий,
Молю: низпошли супокій!

Праця

У праці утіху єдину,
Людино, знайдеш на землі,
У праці без міри і впину,
У праці тяжкій до загину,
В полях, при станку, при столі.

За плугом іди борозною,
До кінської гриви хились,
Дзвони сталевою косою,
Аж поки ясною росою
Не вкриються віти узлісь.

На фабриці, в гаморі й стуках,
У свисті, в шипінні коліс
Кипи у змаганнях сторуких,
Майбутнє будуючи в муках
Для внуків, що прийдуть колись.

Слова огняні на папері
Мережай слухняно вночі,
Хай досвіт у вікна і двері
Засяє, — ти в творчій етері
До цілі великої мчи.

Пашня розійдеться між люди,
Між люди — робота станків,
І сотнями відгуків буде
Зустрінено спів без облуди,
Правдивий, некуплений спів.

Працюй! Позростають посіви,
Не сказано — як і коли,
Нові захвилюються ниви,
І юне поріддя щасливе
Не знатиме давньої мли.

Утіха єдина — робота
В полях, при станку, при столі,
Невпинна, незмінна турбота,
Прийдешнього світлі ворота...
У праці — все щастя землі!

Книгозбірні

Незмінна сила здавна залягла
В сторінках, що мовчать по книгозбірнях.
Вони в серця влучають, як стріла,
Горять огнями в присмерках вечірніх.

Хтось полум'я далеко запалив
У млі віків — і полум'я сіяє.
Хтось лук твердий згинаючи підвів —
І досі лук несхиблено стріляє.

Століття йшли, а промінь слів ясних
Освітлив нам у будуче дороги,
І квітне в книгах, темних і старих,
День сонячний і місяць срібнозоргий.

Золочений ховає сагайдак
Нам заповідані співучі стріли, —
Людської мислі переможний знак,
Кипіння сил, для всіх народів миле.

Де суд житейський никне і мовчить,
Де клевета звилася, мов гадюка,
Безсмертна книга помстою дзвенить,
Як тятива окриленого лука.

В такі дні

Все, що було, — розтоплено й розбито,
Над огнищем світів ми — юний блиск...
Гори ж безумно і несамовито,
О, буре п'яних і жорстоких іскр!

Єдину мрію пронизала воля, —
Міць нових легіонів нам зорить,
Руйнуючи, будуєм Капітолій,
Потік століть заковуємо в мідь.

Огнем пульсують бунтівницькі жили,
Пророчий хміль в зітханнях і в словах.
З'єднавшись, потроюємо сили, —
Сліпуча ціль нам сяє по ночах.

У дні такі усе в безмір'ї тоне,
Життя — стріла до сонця, до планет,
Бажання — смерч, кривавий меч — закони,
В одно злилися лаври і багнет.

Клятьби, пісні святе з'єднали коло,
І Мойра дні позначає й зміта,
І серп нічних обіймів ранить чоло,
Кохання — кров'ю багрянить уста.

До товаришів-інтелігентів

Інвектива

Іще недавно в яким екстазі
Казки новітні ви зустрічали:
Уелс, Джек Лондон огнем фантазій
Вас дивували і вражали.

І ви тремтіли, і ви горіли
Жахливо й радісно, як діти:
Вони ж далеке очам відкрили,
Ніким нікому не одкрите.

Трагізм, руїна — таке вабливе,
Коли змальоване в романі:
Нових потопів холодні зливи,
Старі держави на вулкані.

Тепер — збулося. Повіяв фатум,
Знялися бур шалені гриви,
І морем, бурею піднятим,
Причалюємо в неможливе.

Гримлять простори. То ветхі стіни
Гіганти кинули в безодню, —
І досвіток незнаний плине
В Росії сніжній і холодній.

Упали трони — і стало сміття.
Над сміттям напис: Усе минає.
Неначе казка, мить за миттю
Сучасність грізна виростає.

Те, що майнуло у чарах ночі,
Розквітло дійсністю, не снами...
Чому ж лякливо звели ви очі,
Як звір, поранений стрільцями?

Чому ж не п'єте дихання бурі,
Де творчі хвилі гудуть, гуляють?
Ах, ваші погляди похмурі
Тепер минулого шукають!

Чи ви, естети, лише в романах
Нове любили, як люблять діти?
Чи вам — не в книзі — цих днів багряних
Не зрозуміти?

Третя осінь

Вий, вітре, п'яний, тривожний,
Росію мети до країв,
Обшукуй засіки порожні,
Звалюй голодних старців...

Доганяй поїзди серед поля,
Де в теплушках люди брудні
Кленуть, серед голоду й болю,
І ночі, й світанки, й дні.

Смійся сміхом темним, як горе!
Бачиш: он голод, твій брат,
Хліб останній краде з комори
Та душить блідих старчат.

В городах безліхтарних і безтинних,
Де злиднів чутно пісні,
Покрутись, як серед пустині,
Що всі загасила огні.

А там, на фронтах похилих,
Куди йшов, як в різницю, солдат,
Димом стріляй в небосхили,
Громом шалених гармат!

Гей, вітре, з тих надбережжів,
Де спить в олеандрах рай,
Підіймай світлоносні пожежі,
Наше горе старе розвівай!

Ти ж чуєш? Під шум божевільний,
Під прокляття, під зойки, під грім,
Як впевнено, спільно, вільно
Злилися ми в гімні новім!

Ти, що з моря летиш на вершини,
З вершин на плодючі поля,
Чи не бачиш: під стягом єдиним
Знов наша рідна земля!

Над нашим сміхом кривавим,
В темряві днів і століть
Ясноока і віща заграва
Невідомим огнем горить.

Гей, вітре, вітре! Скажи нам,
Що в муках останніх розп'ять
Здіймається льотом орлиним
Росія — незламна рать;

Що давня в ній міць пробудилась,
Що веде за собою вона,
Як надії зоря злотокрила,
Повсталі земні племена.

До російської революції

Блокади ланцюг іржавий,
Б'ючи і рвучи внівець,
Ти летиш за грань у заграві,
Як червоний їздець.

Крізь зойки, і скарги, й ридання
Гордо прорізує ніч
Стогін твого тупотання,
Твій звитяжний радісний клич.

У скалки облізли руїни
Копитом розбиває твій гнів,
І валить розтрощені стіни
Стукіт жорстоких підків.

Одважна! В дикому чвалі
Здіймаєш дорогою пил, —
І сідає туман дедалі,
І бурштином горить небосхил.

І всім: віщунові й дитині,
На схід повернувшись ясний,
В Парижі, в Нью-Йорку, в Берліні
Видно твій скік огняний.

І земля, у турботі п'яній
З'єднавши клятьби й молитви,
Бачить в пурпурі й злоті світання
Збройний привид Москви.

Росії

Серед огненної стихії,
Під зойк всесвітньої обмови,
В бур неприборканих диму —
Твій лик всевладні чари діє,
Вінець сапфірно-рубіновий
У синь підноситься крізь тьму.

Росіє! В чорні дні Батия
Хто, хто монгольському потопу
Створив загату, як не ти?
Чия, в страшній напрузі, шия
Урятувала всю Європу
Від злої ханської п'яти?

З ганьби, з одвічної печалі,
Із рабства, темряви й неслави
Враз, криком тисячі огнів,
Хіба не ти, у блиску сталі,
Звелась до величі держави
В революційний вік Петрів?

І в світової час розплати,
В гарматні дихаючи жерла,
Грудьми ковтнула ти вогню, —
Країно, всіх країн вожатий,
Угору факел ти простерла,
Шляхи освітлюючи дню.

Що ж ми проти страшної сили?
Де ти, хто сміє протистати?
Де ти, хто може відать страх?
Нам — лиш вершить, що ти схвалила,
Нам — будь з тобою й прославляти
Твоє величчя у віках!

З англійської поезії

РОБЕРТ ЛЬЮЇС СТВЕНСОН

Незважаєливому читачеві

Як повісті про моряків,
Про острови, пригоди, шквали,
Про тайни схованих скарбів
І мандрівців, що їх шукали,
Про лиходіїв, що зливали
Людською кров'ю чардаки, —
Як до смаку тобі припали,
Юначе, давні ті книжки,

Як Купер, Белентайн старий
Для тебе автори бажані, —
До рук ти сміливо бери
Просте мое оповідання.
Коли ж вітрила в океані
Тебе не надяють, — то покинь:
Хай зникне в тьмі пірат останній,
А з ним і я, як марна тінь.

ШАРЛЬ ВАН ЛЕРБЕРГ

Із «Пісень Єви»

Дощ голубий,
Легесенький, теплавий,
Ступив на квіти, на гриби,
На трави.
У самоцвітах він горить —
Мій брат блакитноокий...
Дрозди, дзвеніть!
В танець ідіть, сороки!
Нехай сміється кожен квіт,
Танцюйте, гнізда, серед віт,
Усьому, що з небес, — привіт!

Уста — суниці запашні —
До уст моїх він клонить
І тисячами рук торкає стан мені,
І сміх, як перли, ронить.
На квіти, що бринять вві сні,
До ночі од світанку
Він сипле краплі голосні
І знов шумить у тишині
Од вечора до ранку.

А прийде сонце з піль нічних,
З далекої дороги, —
І витре злотом кіс буйних
Дощеві ноги.

МОРІС МЕТЕРЛІНК

Із «П'ятнадцяти пісень»

Тридцять літ ішла я, сестри,
Щоб його найти,
Тридцять літ шукала, сестри, —
Не дійшла мети.

Тридцять літ блукала, сестри, —
Стомлена, сама...
Скрізь він був, кохані сестри,
І ніде нема.

Час прийшов останній, сестри,
Обійміть, прийміть.
Умирає вечір, сестри,
І душа болить.

Вам шістнадцять літ, о сестри!
Посох мій візьміть
І його шукати, сестри,
В дальню даль ідіть.

Нудьга

О, зграї білих пав, що зникли і розтали!
Я зграї пав пізнав, не знаючи — коли,
Я бачу: зграї пав щоденної печалі
Із довгих сонних трав байдуже попливли.
Лінівні зграї пав у тьмяний став упали,
Їх день заколихав не добрий і не злий,
Безкраї зграї пав, байдужих пав печалі,
Розтали в глибині безсонячної мли.

Теплиця

О теплице серед лісів,
Навіки зачинена!
О життя під склом самотньої теплиці
І під склом моєї душі!
Мислі зголоднілої принцеси,
Сум матроса в пустині,
Мідні труби під вікнами хорих смертельно!
Шукайте ще глибших кутків:
Жниця, що вмлїла на полі,
Поштальйони, що йдуть на подвір'я шпиталю,
І здалека — мисливець на бистрих оленів,
Що за сторожа став у лікарні.
Збагніть у місячнім сяйві!
(Жодної речі на своєму місці):
Божевільна, що стоїть перед суддями,
Воєнний корабель, що вітрила свої розпустив у
тихому каналі,
Птиці нічні, що на білих лілеях гойдаються,
Погребний дзвін опівдні,
Процесія хорих у безлюднім степу,
Запах степу в сонячний день.
Господи! Господи! Дай нам дощу,
Снігу і вітру в теплицю!

ФРІДРІХ ГАГЕДОРН

Старенька

1. В мій добрий час, в мій добрий час
Було життя щасливе в нас! (2)
З дітей дорослі виростили,
Дівчата шлюбу дожидали,
Всі знали чемність раз у раз...
От любий час, от любий час!
Були закохані скромніші,
Пани дружилися пізніше,
Скрізь щира згода в нас велась!
От любий час, от любий час!

2. В мій добрий час, в мій добрий час
Ховати тайни вмiли в нас! (2)
Коли юнак із ким любився,
Про це нікому не хвалився.
Ах, нині всім би розказав!
От час настав, от час настав!
Тепер з колиски немовлята
Уже привчаються кохати,
Світ честь і сором занедбав!
От час настав, от час настав!

3. В мій добрий час, в мій добрий час
В сім'ї порядок був у нас! (2)
Жінкам корились чоловіки,
Скрізь лад от того був великий!
Все це без кривди і образ...
От любий час, от любий час!
Як слід велося у господі:
Муж дбав про діти, ми — про моди.
Вам теж наука б ця здалась!
От любий час, от любий час!

4. В мій добрий час, в мій добрий час
Було єднання вірне в нас! (2)
Тепер як муж з товаришами
Посидить довше за чарками,
Де там, щоб жінці розказав!
От час настав, от час настав!
Як будуть далі ці новини,
То рід людський увесь загине:
Бог нас усіх так покарав!
От час настав, от час настав!

КРИСТІАН ФЮРХТЕГОТТ ГЕЛЛЕРТ

Про смерть

Мало жити нам дано,
день по дню як свічка тоне...
Як нам знать, коли в вікно
смерть непрохана загляне?

Пам'ятай же смерті час:
всіх вона пригорне нас,
всіх вона пригорне нас,
всіх вона пригорне нас!

КРИСТІАН ФРІДРІХ ШУБАРТ

Форель

Де в'ється річка чиста серед пісків та скель,
плескалася сріблиста обачная форель.
Стояв я над водою, задумано стояв,
і з радістю ясною за нею слідкував.

Та от ловець жорстокий на берег надійшов,
в очах у нього спокій, холодна в нього кров.
Даремно хижі зори напружував рибак:
форель в воді прозорій не підманить ніяк!

Та знають рибок звичку рибалки всі:
ловець змутив прозору річку, всьому настав кінець!
Схопив свою він удку: тріпоче, тріпоче рибка там!
Я дивлюсь у смутку, немов попався сам!

МАТТІАС КЛАВДІУС

Смерть і дівчина

Пожалься, одвернися!
Лице твоє страшне...
Ще юная...
Розвійсь, покинь, не руш мене!
Ти руку дай,
дівчатко чарівне!
Я друг, не маю я карати...
Будь як дитя!
Не бійсь мене –
схились в мої обійми спати!

ЙОГАНН-ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ

Міньйона

Ти знаєш край, де цитриновий цвіт,
Де помаранчі золоті між віт,
Де віє вітром лагідним блакить,
Де тихий мірт і гордий лавр стоїть?
Ти знаєш їх?
Туди, туди
Полинуть би, мій любий, назавжди!

Ти знаєш дім? Колони там стоять,
Кімнати й зал у сяйві майорять,
І шепчуть мармури мені в журбі:
«Дитя! Що заподіяно тобі?»
Ти знаєш їх?
Туди, туди
Полинуть би, мій любий, назавжди!

Ти знаєш гору в синіх небесах?
Там у тумані мул верстає шлях,
Драконів рід в печері там живе,
І водоспад над скелею реве.
Ти знаєш їх?
Туди, туди
Нам путь лягла, о батьку, назавжди!

Пісня Клерхен (I)

Із «Егмонта»

Гримлять барабани, і сурма гуде!
Мій милий походом на ворога йде,
Він списом сіяє, війська він єднає...
Як кров вся кипить! Як серце горить!
Хотіла б я зброю і панцир носить,

Хотіла б я зброю і панцир носити!
Пішла б з ним я разом у давні поля,
Дали б вороного для мене коня!
Ворога вдарим, і ворог тіка!
У світі найкраще життя вояка!
У світі найкраще життя вояка!
Життя вояка! Життя вояка.

Хлопчик із бабаком

1. Мені судилось мандрувать,
avec que la marmotte,
просить на хліб, під тином спать,
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte.

2. Багато я стрічав панів,
avec que la marmotte,
і кожен з їх красунь любив
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte.

3. Стрічав і гарних я дівчат
avec que la marmotte,
Очиці їх огнем горять
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte.

4. Подайте ж, дайте, не миніть,
avec que la marmotte,
бо треба ж нам і їсти й пити
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte,
avec que si, avec que la,
avec que la marmotte.

Людвіг Уланд

Коваль

Мій любий коваль,
Гуде молотками,
Дзвенить над хатами,
Коваadlo співає,
В просторі лунає,
Як чистий кришталь.

При горні своїм
Мій милий працює,
Кує і гартує,
І радісно бачить,
Як іскорки скачуть
І в'ються над ним!

П. ФОН ГАУТВИЦ

Покора

Згасай, згасай, огню!
Красу твою шукать дарма!
Життя нема, і сил нема горіти...
Що ж? Мусиш геть летіти!
Так, ти мусиш геть летіти!

О, як ти радісно світив,
День той минув, і ти змертвів...
Як буйний вітер стихне,
Остання іскра зникне...
Де? Де? Хто найде?
Згасай, огню! Згасай, згасай, згасай, огню!
Красу твою шукать дарма!
Життя нема, і сил нема горіти...
Що ж? Мусиш геть летіти!
Згасай, згасай, згасай, огню!

ВІЛЬГЕЛЬМ МЮЛЛЕР

Лірник

Лірник садинокий
Стоїть при вікні,
Кволю рукою
Грає він пісні.

Босий, на морозі
З холоду тремтить.
Мисочка порожня
Біля ніг стоїть.

Що байдужим людям
Цей нещасний дід?
Лиш гарчать собаки
З-під усіх воріт.

Хай усе минає,
Хай проходить день, —
Тільки він і знає,
Що своїх пісень.

Ти, старий диваку,
І мене візьми, —
І удвох заграєм
Людям пісню ми!

ГЕНРИХ ГАЙНЕ

Двійник

Ніч проплива.
На вулиці спокій.
Кохана жила за отим вікном.
Її давно взяв світ широкий,
але той самий залишився дом.
І хтось там стоїть,
і дивиться вгору,
і руки ломить в одчаю німім.
Мені страшно!
Пізнав я цю потвору:
її обличчя здається моїм!
Проклятий блазню! Зловісна потворо!
З очей моїх ти зникни пріч!
Нащо цей спомин в тиху пору
про давній сон, про давню ніч!

Я плив додому... *(Норвезька народна пісня)*

1. Я плив додому,
Я знав, що мила назустріч вийде раненько...
Аж бачу:
Оле із Корамуне із нею в парі любенько...
Тоді покинув я рідне море,
Тоді пішов я далеко в гори,
А він услід кричав:
«Го-го! Нам тісно вдвох тут на морі!»
2. Я плив в затони, де риба грає...
Засяло сонце на сході...
Аж бачу: Оле із Корамуне
пливе за мною, як злодій!
Тоді в нього я метнув гарпуна:
впав мертвий Оле із Корамуне!
А я услід кричав: «Го-го! Нам тісно вдвох на морі!»

АДАМ МІЦКЕВИЧ

Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві

*ІСТОРІЯ ШЛЯХЕТСЬКА З Р. 1811–1812,
В ДВНАДЦЯТИ КНИГАХ, ВІРШАМИ ПИСАНА*

Вступ

Про що тут думати на брукові Парижу^{1*},
Принісши з улиці і голову несвіжу,
І вуха, сповнені словами брехунів,
І серце, де горить запізній жаль і гнів?..

Біда нам, земляки, що в часі небезпеки
Лякливі голови понесли в край далекий!
Бо де лиш ступлено, — тривога з нами йшла,
І ворогами всіх сусідів нарекла,
І, кривди сповнивши глибокодонну чашу,
На наші голови скликає страту нашу.
І нас оковує безжалісний ланцюг, —
А світ на ці плачі не має, браття, вух!

Як ніч, як день тяжкі вражають нас новини,
Що б'ються, ніби дзвін над віком домовини,
І зичить смерти нам і недруг, і сусід,
І помста, і ганьба ступає нам услід,
І навіть в небесах надія не зоріє...
Чи ж диво, що тепер людина гасне, скніє,
І, розум стративши у муках нелюдських,
Одно знущається і з себе, і з других!
Хотів би поминуть я, — птах малий, лякливий, —
І рокіт громовий, і зловорожі сливи,

---

* Цифрами позначені примітки А. Міцкевича і М. Рильського, що подаються в кінці поеми.

Шукати затишку та хатнього тепла,
Та ще минувшини, що терном поросла.

Єдина втіха нам: у тиші присмерковій,
Край доброго огню, у приятній розмові
Од європейських чвар замкнуть замки воріт,
І линути й пливти у край дитинних літ,
І щастя згадувать, що вирина з туману...

Та тільки ж свіжу кров і незакриту рану,
Ті сльози, що лились у Польщі, як річки,
Ту славу, що гримить крізь наш одчай тяжкий, —
І спогадати їх нема снаги і сили,
Бо серце польськеє так стисли, так прибили,
Що навіть сміливість у всіх боях жива,
Лице долонями стражденне закрива.

О, мати Польще! Ти лежиш ще тепла в гробі,
А ми... німіємо у тузі та в жалобі!..

Чиї ж, чиї уста гадають віднайти
Потужне слово те, той голос золотий,
Що розпач кам'яну розчулить, розігріє
І чистими слізьми окропить наші вії?

Як помста підійме левинний, трубний рик,
І лави виступлять під збройний спів музик,
І блискавки орлів майнуть понад границі —
Там, де Хороброго висока тінь таїться² —
І наїдяться тіл, і крові ся нап'ють,
І крила на спочин звитяжницькі складуть,
Коли, гнобителів почувши смертний подих,
Натхненно прогримить ясна сурма свободи, —
Тоді, відкинувши свій меч і сагайдак,
В вінку дубовому одважний наш вояк
Послухає пісень про батьківські страждання,
І буде світлою сльоза його остання.

Тепер же нам — гостям, не кликаним ніде, —
У тому, що пройшло, у тому, що прийде,

Одна лише ясна, одна цвіте країна:
Країна ранніх днів, ота пора дитинна,
Край снів і радості!.. Навіки він святий,
Як першого чуття цілунок молодий!
Він не забруднений спізнілими жалями,
І згублених надій його не вкрили плями.

Так радо ті місця гадками повітав,
Де плакав рідко я, ніколи не страждав, —
Краї дитячих літ, до лук зелених схожі,
Де йдеш і квіти рвеш у літні дні погожі,
І, з милих та ясних звиваючи вінок,
Минаєш і не рвеш отруєних квіток.

Хай узький, хай тісний дитинства світ прекрасний
Як світ для Господа, так він дитині — власний!..
Усе, що вколо нас зоріло і жило,
Навік у пам'яті блаженно процвіло...
Від липи, що її корона довголіта
Усіх сільських дітей могла гіллям укрити,
Було знайоме все: і сад, і гори, й діл
По самий аж кордон — сусідський частокіл.
Хоч іноді й москаль у гості там з'являвся,
Та він у пам'яті не довго полишався:
В блискучім одязі — а що під ним було?
Ми бачили змію, не знавши про жало!
Пожильці ж тих країв, ті приятелі милі,
Давно вже віддані ненаситній могилі,
У наших спогадах лишили вічний слід.
Бо хто ж і мешкав там? То кривий, то сусід —
Друг з діда-прадіда.

Було, хто з цього світу
Піде у вічну путь — що сліз тоді пролито,
Як довго згадують, в один з'єднавшись круг!
Там панові слуга була вірніший друг,
Ніж в іншому краю дружина для малжонка,
Там люба, як сестра, вояці шабля тонка,
І там оплакують щиріше навіть псів,
Як у других людей героїв і борців!

Далекі спогади вплітаючи в розмову,
Ви, друзі, помогли за словом скласти слово,
Немов у казці тій співучі журавлі,
Що зграєю пливли до рідної землі,
І кожен з їх заблуканому кинув...
Той крила поробив — і до своїх полинув.

Коли б я дочекав над захід літ моїх,
Щоб ці книжки зайшли через сільський поріг,
Щоб проста дівчина, вечірню пряхши мичку,
По любій співанці про вбогу чередничку,
Що як музику десь почула голосну,
То й сірі гусоньки пустила по лану;
Про те, як каченят, хороша наче квітка,
Гонила батіжком через луки сирітка, —
Щоб проста дівчина в вечірній тишині
Ці книги добула, як спів її ясні!

Було, пригадую, під липою старою
Зйдуться молоді щасливою юрбою
І, сівши, хто де міг, серед зелених трав,
Читають повісті — давно я їх читав! —
Про вчинки лицарські, про дії стародавні,
Про дивних чарівниць, про поединки славні.
А пан чи економ дослухує й собі,
Місця затемнені пояснює юрбі,
Найкращі вирази і мислі похваляє,
А хиби, огріхи ласкаво вибачає.

І молодь заздрила поетам, що для їх
Миліша од вінків, од лаврів дорогих
Із рути темної, з волошок плетениця,
Що в полі рідному звивала рідна жниця.

КНИГА ПЕРША
Господарство

Повернення панича додому. Перша зустріч у світлиці, друга — при столі. Поважна наука Судді про гречність. Політичні уваги Підкоморія щодо мод. Початок суперечки про Куцого й Сокола. Жалі Войськового. Останній Возний трибунал. Погляд на тодішній стан Литви та Європи.

О Литво, краю мій!¹ Ти на здоров'я схожа!
Яка єсь дорога, лиш той збагнути може,
Хто загубив тебе. Тепер, на чужині,
Така ясна й красна зорієш ти мені!

Пречиста Діво, ти, що в Острій світиш Брамі²
І замки предківські борониш, і над нами
У Ченстохові світ небесний розлила!
Так, як колись мене малого ти взяла
І чудом вирвала од хворости страшної
(То неня, силою керована ясною,
Тобі до захисту дала своє дитя, —
І знов прокинулось притьмарене життя,
І вилив на твоїм освяченім порозі
Я сльози радості, подяки чисті сльози),
Так нас повернеш ти у милий, рідний край!
Тим часом душу цю, де звив гніздо одчай,
Неси на пригорки, на луки оксамитні,
Де води Німану плюскочуться блакитні,
Де червоніє цвіт зелених конюшин,
Де гречка ніби сніг, свиріпа як бурштин,
Де хвилі золота високе котить жито,
Де повні колоски пшеницею налито,
Де вквітчана межа звивається, як пас,
І груша на межі широко розрослась.

Серед таких ланів, край голубої річки,
В березовім гаю фільварок невеличкий
Стояв красуючись. Кругом ряди топіль,
Як захист од вітрів, що віють звідусіль

Пори осінньої. Домок хоч нехимерний,
Але збудований на камені майстерно,
Що стінами здаля привабливо білів
На тлі зеленому розкиданих кущів...
Велика, чепурна виднілася стодола
І золотилися тяжкі скирти довкола —
Набуток рільника з широкопогих нив.
Струнких копиць та кіп ти б навіть не злічив,
Кругом розсипаних по полю от як зорі.
Не плуг, не два, не три тут, певно, землю оре,
З одного розказу послані в поля.
Яка ж бо чорна тут скороджена рілля,
Яка вона пухка — мов грядка на городі!
Таж певне тут і лад, і згода у господі!
Широка брама всіх гостинно зазива,
І півник на даху привітливо кива.

Отож якогось дня на бричці парокінній
В'їжджає в двір панич — і, повен нетерпіння,
Прямує до дверей дедалі радісніш
(А коні пущені смачний жують шпориш).
Одначе ні душі ні в вікнах, ні круг хати
Не видно. Пусто скрізь, і двері всі узято
На давні закрутки. Одні він одчинив
Щасливо (не хотів шукать робітників
І їх розпитувать). Гість, видно, дуже радий
Побачить цих кімнат низеньких анфілади,
Ці меблі, ці ряди обтяжених полиць:
Таке кохане все, знайоме до дрібниць,
Хоч видане давно. Він, бач, у місті вчився,
Науку довершив і вдома опинився.
Уважно огляда, як сестер та братів,
І стіни, і кутки, де хлопчиком ходив.
Ті ж лави, ті ж кругом шпалери старожитні,
Що споглядав колись у радості самітний,
Та все поменшало і все не так блищить.
От, наче давній друг, старий портрет висить:
Косцюшко³ в краківській чемерці і при зброї,
Із шаблею в руці та з поглядом героя.
Таким він був, мабуть, коли заприсягав,
Що все своє життя на той вітвар поклав,

Де серце страдницьке великої вітчизни, —
І клявся осяйний, розчулений і грізний,
Що прожене мечем трьох вінчаних катів
Чи сам паде на меч⁴.

Ось погляд опустив
У польськiм одязі пан Рейтан⁵, повен смутку,
Що подвиги бойців без голосного скутку
Минули, що нема свободі вороття, —
І книжка перед ним: Катонове життя⁶.
Ясинський, молодик і гордий, і похмурий,
І вірний друг його в погожий час і в бурі —
Хоробрий Корсак⁷. Скрізь постави вояків,
Пожежа, зброя, дим, загони москалів,
Сусідів і братів неутомленні свари...
А з шафи дивляться по-дружньому дзигари,
Знайомі з давніх літ. Він радісно підбіг,
Немовби привітать хотівши любо їх,
І за шнурок потяг, свавольно й пустотливо,
Бажавши знов почуть наївні переливи
Мазурки давньої. Дзвенить вона, співа, —
І спомин юності у серці вплива.

По дому ходить гість, шукаючи кімнати,
Де довелось йому рости та виростати...
Найшов — ступив — і враз спиняється, німий,
І оглядається. Хто ж мешкає такий,
Коли не жінка тут? Та дядько ж без дружини,
А тітка в Петербург поїхала в гостину.
То, може, ключниця? Одначе — фортеп'ян,
І ноти, і книжки, і золотий туман
Якогось милого, затишного безладдя...
Ні! Ручка молода в цій поралась шухляді!
Он сукня, наче сніг, готова до вбрання
І кинута чомусь недбало, навмання;
Он пишно на вікні лілові та багряні,
В вазонах розцвіли левконії й герані.
Тут подорожній став і виглянув з вікна, —
І знов дивується: де кропива буйна
Колись широкими кущами розросталась, —
Братки з шавлією в розмові запишались,
Трава шовковая, кущі зелених м'ят,

І сяє зорями стокроток скромний ряд.
Хтось, видно, поливав оці грядки недавно:
Коновка з ситечком іще стоїть бляшана,
Але садівниці не бачити й не знать,
І тільки віти там колишуться й тремтять
Та слід маленької, дівочої б то, ніжки,
Видніється в піску узенької доріжки,
Сухому й білому, неначе перший сніг.
Помітно по сліду, який легенький біг
Сховав садівницю од погляду чужинця,
Де в'ється хміль густий високо по драбинці.

Замислено панич спинився край вікна...
Навколо — дух квіток та літня тишина,
Та бджоли десь гудуть, п'ючи меди солодкі...
Він дивиться: ачей верне вона з проходки;
Очима по слідах стривожено блука
І мислить: хто ж би то? І звідки? І яка?
Враз глянув: на паркан, у сяйві дня і вроди
Струнке і радісне дівчатко юне сходе!
Біленьке, мов той пух, легеньке убрання
Вкриває перса їй, а плечі відслоня.
(Одежа, бачте, це для тихої години,
Коли ніхто чужий литвинки не зустрине).
Хоча й на самоті, а перса якщільніш
Прикрила ручками, гнучка, немов комиш;
Волосся золоте, зачесане над чолом,
В промінні сонячнім сіяє ореолом,
Лиця ж не бачити: схилилась до гілля
І пильно дивиться крізь його на поля.
Щось запримітила, ударила в долоні,
І засміявшись, через квітки червоні
По тих поливаних, укоханих грядках
Майнула до вікна, неначе білий птах.
От через дощечку, на край вікна обперту,
В кімнату пурхнула, всміхаючись одверто,
Легенька й радісна, у літній тишині,
Як сяйво місячне буває навесні, —
Іде до дзеркала, не знаючи тривоги,
Щоб сукню примірять із шовку снігового...

Ой леле! Хтось чужий! Що діять? Що робить?
Сукенку кинула і побіліла вмить...
Панич зняковів — і спалахнув рум'яно,
Мов хмарка, що зорю зустріла раним-рано.
Хотів сказати щось, та що сказати і як?
Склонився до землі схвильований юнак,
А панна зойкнула, немов мала дитина,
У сні налякана. Отак пройшла хвилинка —
Він стиха дивиться, — а панни вже нема,
І щось пекучу кров у грудях підійма,
І чути серця стук...

Що ж? Мало це смішити,
А чи соромити, чи, може, засмутити?

От у Соплицівці відомо стало всім,
Що новий гість прибув у гостелюбний дім,
Вже коні стомлені заведено до стайні,
І всипали вівса їм конярі, звичайні
Вітати гоїно всіх, хто в хутір заїздив, —
Соплиця-бо, суддя, старошляхетський вів
Порядок у житті своєму і в господі:
Він коней, всупереч отій новітній моді,
Ніколи в заїзди жидівські не 'дсилав,
А власний їм обрік та сіно видавав.
Одначе, челяді не видно для вітання,
Та не тому, що зле їй дано виховання:
Чекають Войського⁹, що хоче так як слід
Віддати прибулому пошану і привіт.
Він — давній приятель хазяїна, Соплиці, —
Тут за порядком звик по всім дворі дивиться
І, поки Судія повернеться з полів,
Вечерю готувать і накривать велів.
Гостей приймати звик: під шум бенкетів милий
У його кучері як срібло посивіли.
Отож, здійнявши свій домашній пудерман¹⁰,
Він старосвітський вдяг оздоблений каптан,
Що наготований в кімнаті був зарання:
Вже ж не вітатъ гостей у ткацькім пудермані!
А добре зналося, що нині до воріт
Прибуде не одна сусідка чи сусід.

От Войський на поріг, прибулого віншує.
Пізнав — і скрикнувши в уста його цілує...
Розмова мішана похапливо біжить,
Тож стільки спогадів хотілось би вмістити
У слові простому; таке чуття в зітханні,
І стільки радості в звичайному вітанні!
Коли ж, здавалося, настав уже одплив,
Пан Войський хлопцеві новини ознаймив:

«Гаразд, Тадеуше (бо звався, як Косцюшко,
Приїжджий парубок). Гаразд, мій Тадеушку:
Прибуть в Соплицівку ти добрий вибрав час,
Багато-бо гостей тепер гостює в нас,
Багато панночок — і вибір знаменитий!
А дядько твій тебе намислив оженити.
Прибув за кілька день сюди граничний суд
Та й Граф, що з ним процес, узавтра буде тут;
З жоною й дочками прибув і Підкоморій...¹¹
Давно скінчить пора сусідські чвари й спори!
От молодь і пішла на влови до дібров,
Зі старшими Суддя на житній лан пішов —
Женців доглянути. Он, бачиш, лан під гаєм?
Ходімо зустрінуть! Ми скоро їх спіткаєм!»

Ідуть дорогою. Розмова не вгава.
Вечірній вітерець здалека повіва,
І сонце котиться на тихий відпочинок,
Червоне й радісне, немов після обжинок
Здоровий, повний вид щасливого женця,
Що, праці тяжкої дождавшись кінця,
В сім'ї вечеряє.

Туманяться діброви,
І присмерк виповня високий бір сосновий,
Що, злившись в одно, стоїть, неначе дім,
Промінням на даху освітлений ясним.
Останні відблиски проглянули крізь віти,
Мов свічки сяєво в віконниці прикриті, —
І згасли. На полях не чуть серпів і кіс:
Їм вечір супокій і злагоду приніс.
Такі-бо, бачите, порядки у Соплиці:

Як сонце спочива — спочить усім годиться!
Віз недокладений вертається з ланів,
Своєю легкістю дивуючи волів.

А он стежиною гостей іде громада,
Додержуючися приписаного ладу:
Спереду дівора, там старші і панни,
А хлопці по боках. Закон старовини
Казав, щоб молодим з паннами не мішатись,
Давать дорогу їм і осторонь триматись.
Чинити так ніхто нікому не велить,
Та кожен знає й сам, як слід ходить і жить,
І пана Судію шануючи, мов тата,
Воліє прадідних звичайок не ламати.
Господар так, було, провадить молодим:
«Порядком держиться й сім'я, і двір, і дім,
Без його ж падають у глибочінь неслави
Народи і царі, державці і держави».
То кожен — чи слуга, а чи вельможний гість,
У домі у Судді в порядку п'є і їсть.

Небожа привітав Соплиця нехапливо,
Дав руку цілувать, веселий та щасливий,
І сам поцілував Тадеуша в щоку,
Зганяючи з очей оту сльозу швидку,
Що більше за слова до серця промовляє.
Усі примітили, як хлопця він кохає.

Хазяїнові вслід плавма плило із нив:
Отара з меканням верталася домів,
І туча куряви тяглася з пасовиська;
Там, далі, лясканням предового бичиська
Тирольських пастухи загонили корів,
Що в кожної дзвінок на пасочку дзвенів;
Нарешті, конярі ведуть і гонять коней...
Уже гучне відро в криниці темній тоне,
І все до жолобу старого надбіга:
Вечірня з'єднує усіх тварин жага.
Суддя, хоч стомлений, підходить до криниці:
Хазяйське око скрізь повинне додивиться

Вечірнім оглядом денний замкнувши круг:
Нема що вірити хоч і на вірних слуг.

Пан Войський в сінечках із Возним¹² сперечався,
Бо Возний, поки люд наїжджий забавлявся
В полях, по запусах, — чомусь надав розказ
Вечерю лаштувать не в домі, а якраз
По другий бік двора, де замкові руїни
Підносили свої камінні, давні стіни.
Що це за хитрощі? Пан Войський не радий,
Та Возний план таки довів до решти свій,
І пізно касувать, бо й стіл уже накрито.
Доводиться гостей до замку запросити.

Дорогою Судді Протазій поясняв,
Для чого він наказ господарів зламав:
У замку зала б то і вища, й обширніша,
І, щоб приймать гостей, запевне вигідніша —
Усякий згодиться, і кожен все те зна.
А що шибки давно повиймано з вікна
І дещо зламано — так це ж такі дрібниці!
(Так каже — і Судді, на ознак таємниці,
Щораз підморгує. Велику, бачте, ціль
На оці Возний мав).

Як за верству відтіль,
Од дому Судії, старих часів уламок,
Стояв горешківський давно спустілий замок.
Горешко смерть прийняв у хижий, лютий час,
Маєтки взяв уряд, — і знищено зараз
Що довго роками цвіло і розвивалось,
Де учти пишнії та бенкети справлялись.
Частину за борги, уже багато літ,
Забрав собі то той, то інший знов сусід,
Частину — родичі з жіночого коліна.
Та от ще ця стоїть занедбана руїна,
Що прості шляхтичі і дарма б не взяли,
Такі-бо витрати на замок той були.
Лиш Граф, близький сусід, Горешків дальній родич,
Вподобав ці старі бійниці, вежі, сходи:
Він по чужих краях недавно мандрував

І, тільки глянувши, упевнено сказав,
Що дім готичної, мовляв, архітектури,
Хоч говорив Суддя про того ж замка мури,
Що майстер з Вільна був, але зовсім не гот.
Граф був романтиком, аматором пригод —
І замком захотів як стій оволодіти.
Суддя — собі. Отож процес зайшов кипіти:
То земство, то уряд губернський, то сенат,
Аж знову діло все вернулося назад —
Великі і Судді, і Графу давши збитки —
На пограничний суд... Вже з'їхалися й свідки,
Щоб справі дати тій належний рішенець
І чварам положить побажаний кінець.

Протазій слухність мав, що замкова кімната
Придатна, щоб гостей прибулих трактувати:
Неначе рефектар¹³, простора та ясна,
Кругом пілястрами оздоблена вона;
Округле, без окрас у їй склепіння строге,
На стінах же висять оленів, лосів роги,
І скрізь підписано, хто й де уполював.
Серед трофеїв тих горешківський сіяв
Півкозиць¹⁴: давній герб, в боях і в учтах знаний.

От гості сходяться. Усяк святочно вбраний,
Усякий, знаючи, як жить серед людей,
Розмову повагом незмушену веде.
Ввійшли, спинилися і утворили коло.
Для Підкоморія найвище місце столу
Лишили, бо такий і вік його, й уряд.
Він низько кланявся, як каже давній лад,
Паннам і паніям, і молоді і старшим,
На покуть ідучи своїм поважним маршем,
Праворуч Судія, а ксьондз при ньому став
І по-латинському молитву прочитав.
По чарці випито. Усі круг столу сіли
І мовчки холодник литовський жваво їли.

Тадеуш, яко гість, побіля пишних дам
Сів при господарі, хоч молодим літам

Належало б лише в кінці стола сидіти.
Ще поруч місце є. Все там як слід накрито
І невідомого прибульця дожида.
Суддя уже не раз на двері погляда,
Тадеуш і собі перебіга очима,
Немовби дивне щось таїться за дверима.
Що з того, що панни сіяють край стола,
Що навіть короля потішити б могла
Краса їх пишная, як квітка в темнім гаї:
Він теї, що нема, уважно виглядає!
Звичайно, загадка! У молодих літах
Шукаєм щастя ми свого в загадках.
Вродлива поруч з ним сидить Підкоморанка.
Та він ні разу їй не наливає шклянки,
Тарілок не зміня, не подає їй страв —
І ніби знехотя слів зо двоє сказав.
Тому й не вплива з учтивої розмови
Його столичний блиск і виховання нове.
Порожнє місце те, де люба таїна,
Вже не порожнє, ні! Він виповнив до дна
Його уявою, бажаннями, гадками,
Що ніби ті жабки на луці, між квітками
Плигають радісно над вечір дощовий, —
І образ перед ним підноситься живий,
Як пишна лілія на водянім просторі.

От, для дочки вина наливши, Підкоморій
Молодшій передав тарілку огірків
І гірко вимовив: «Багато я прожив,
Вже й недолугий став, проте своїм же дочкам
Служить доводиться...» Враз кинулись гурточком
Сусіди молоді на послуги паннам.
Тут слово забира собі господар сам,
З докором бідного оглянувши небожа
І келиха вином доливши: «Це-то гоже!
Яке-то повелось тепера між людьми!
Йдучи за модою, в столиці молодь ми
Шлемо учитися: хай діти та онуки
Навчаються, мовляв, столичної науки...
Навчились, що й казати! Це просто горе й жах,
Що їх поводитись не вчать у городах!

Бувало, молодик між панства вчився жити:
Я й сам, як знаєте, прожив юнацькі літа
У Підкоморія при батьковім дворі
В ділах, у бенкетах, у войовничій грі
(Тут Підкоморія потиснув за коліна),
Кому ж і дякувать, що я тепер людина?
То Воевода-пан, шановний ваш отець,
Був за отця й мені... Ішовши навпростець,
Хоч я великої і не зробив кар'єри
І землю став орать без жодної химери,
Але зате мені ніхто не дорікав,
Щоб гречність словом я чи вчинками зламав.
Хтось, може, думає, що то нехитра штука?
Ні! Гречність — то складна і нелегка наука!

На тім ще не кінець, щоб зручний дати уклін,
Ногою там крутнуть (це вміє не один,
Не два!) — і з усміхом не знати кого вітати!
Цю гречність можемо купецькою назвати,
А старопольською не назовемо, ні!
Бо гречність — то для всіх, як зброя на війні,
Але для кожного окрема і відмінна.
Збагнімо: інших слів достойна є дитина,
Аніж дорослий муж. Ба й кожен стан і вік
Чимсь одрізняється: то жінка й чоловік,
То пан зо слугами, то з милим наречена.
Так треба вчитися і знати достеменно,
Про що і з ким, і як, і скільки говорить
І гречність кожному належну уділить.
От за моїх часів пани вели розмови
Про дії лицарські, про герці та про лови,
А з шляхтою — про суд, про міський магістрат,
Щоб пересвідчився з балачки шляхтич-брат,
Що і його життя пани не забувають,
Боронять справ його і за ніщо не мають.
І не питай тепер: хто ти і відкіля!
Однаково усіх несе свята земля,
І всі однаково заходять у покої,
Аби-но з гаманцем... Погано, як з бідую!
Тепер до грошків, до грошей ласий пан.
Немов за давніх літ отой Веспасіян¹⁵,

Що тільки б золото, а звідки — то й не гляне.
Тепер хто при грошах — ото вже й гість бажаний!»

Тут оком по гостях Суддя нараз повів,
Бо хоч розважно він і плавно говорив,
Та знав, що молодіж шумлива і гаряча
Просторі слухати промови нетерпляча,
Одначе, всі сидять, напружуючи слух:
От-от почулося б і пролітання мух.
На Підкоморія промовець поглядає, —
Той головою в такт словам його киває.
Свій келих і його ущерть Суддя налив
І далі річ свою розсудливо повів:
«Наука гречності — не смішки і не жарти,
Це діло пильної, панове, думки варте.
На шалі кинувши, що важить наш сусід,
Ми і самих себе оцінимо як слід.
Тому звичайности учітеся, панове,
Бо нею світ живе, у їй — життя основи,
Родинне вогнище, відносини держав —
У їй і джерело утіхи та забав.
Так старші думали, а зрештою...» Суворим
Тут на Тадеуша Суддя поглянув зором
І, певне, виректи жорстоке щось хотів.

На те у золоту тавлинку задзвонив
І слово взяв собі вельможний Підкоморій.
«Сусіде любий мій! Було ще більше горе
За наших з вами літ. Чи то вже інший час,
Чи звичаї нові — не так *тепер* у нас!
Ох, пам'ятаю я, в мої юнацькі годи
Французькі повелись серед поляків моди!¹⁶
На край наш предківський найшла тоді біда:
Французиків до нас налинула орда,
Що кпила з побуту, з релігії святої,
І ганьбила народ та старопольські строї.
Було, аж скривишся, як бачиш юнаків,
Що цвенькають у ніс, а часом без носів,
І проповідують, заглиблені в газети,
І кодекси нові, і нові туалети!
І що ж ви думали? Той дикий ураган

Заполонив серця і в старших громадян:
Як хоче Бог скарать, то розум одбирає.
Тому-то серед нас новітні ті Ногаї
Ходили, сіючи розпусту між уми,
Лякаючи народ страшніше од чуми!
І хоч поспільство їм не раз і дорікало,
Та все-таки взірець і приклад їхній брало
В ідеях, виразах і в убраннях дівчат...
Перед неволею — свавольний маскаррад!

Ото пригадую — хоч був іще малим я —
Один такий дивак у нас прославив ім'я:
Підчашич молодий прибув з чужих земель,
У фракку модному — достоту журавель!
За ним же й бігали, як ті пташки за кобцем¹⁷,
І плазувало все перед нікчемним хлопцем.
Всі заздрили домам, куди він заїжджав
І де спинялася, на сміх курей та гав,
Його фарбована, чудацька дурундулька,
Що по-французькому зоветься каріулька.
Лакеїв не було: із-заду пара псів,
Спереду німчура худий як смерть сидів.
Він довгі ноги мав, немов тички до хмелю,
Перуку тріпану, подібну до куделі,
Ще й срібні гудзики та срібні гаплики.
Старі аж пирскали тихенько з-під руки,
А простий люд казав при сміхові й при лайці,
Що то венецький чорт в німецькій тарабайці.
Того Підчашича не довго змалювать:
До мавпи ми його воліли прирівнять!
Перука — як ковтун, обсипаний мукою
(За «золоте руно» він мав її з пихою),
І чудернацький стрій, що сором і казать, —
Та чудернацьким хто б посмів його назвать?
Де ж пак: сказали б тут, що ти культурі ворог.
Не віриш у прогрес, борониш тлін і порох!
«Реформи треба нам! — Підчашич аж кричав. —
Цивілізації, загальнолюдських прав!»
Він нову істину привіз із-за кордону,
Що люди рівні всі, хоч чули ми й з амвону

Ту саму істину од наших же ксьондзів...
Та він бо здійснити в житті її хотів,
І в нас не вірили нікому і нічому,
Коли того нема в часописі чужому.
Та — рівність рівністю! — він звав себе маркіз:
З Парижа титул цей, як і собак, привіз, —
А там носилися з маркізами, як дурні,
Французи, мудреці, як той казав, культурні.
Десяток літ минув, з'явився новий лад,
І титул новий він привозить: «демократ».
Знов мода міниться, і в час Наполеона
Підчашич прибува із титулом барона.
Коли б іще пожив, то, може, в інший час
Знов з іншим титулом пишався б серед нас,
Бо у Парижі тім щорік нові одміни,
А ми мавпуємо, як старшого дитина!

Але ж *тепер*, кажу, — Всевишньому хвала! —
Як за границю хто молодших одсила,
То не для того вже, щоб кпини слухать марні
І вчитись розуму в газетках та кав'ярні,
Тепер Наполеон, великий патріот,
Там часу не дає для дурноверхих мод.
Там зброя гостриться — скресає наша слава, —
А вже де слава є, то буде і держава!
От тільки сумно нам — чекати, виглядять
І дні без подвигів, без діла марнувать.
Вони далеко ще... Так рідко чуть новини»... —
Промовець глянув тут на ксьондза-бернардина¹⁸. —
«Панотче! Чуть мені недавно довелось,
Що із-за Німану отримали ви щось?»
«Нічого, аніні! — ксьондз Робак на те слово
(Похмуро слухав він необережну мову). —
Що там політика? Як лист я й отримав
З Варшави там, чи що, то бернардинських справ
Все те стосується. Пощо це при вечері?
Там справи божеські, а не земні химери!»

І скоса глянув ксьондз туди, де новий гість
В розмови не встрява, а смачно п'є і їсть, —
Московський капітан, старий Нікіта Риков,

Що близько мав постій. (Суддя його закликав
Задля звичайності). Прецирий чоловік,
Поміж поляками давно він жити звик,
Водити хліб та сіль. Отож слова останні
Вояку вивели з приємного мовчання,
І мовив так старий, бувалий капітан:
«Усе цікавиться наш Підкоморій-пан,
Що там з Варшавою, а що там з Бонапартом.
Ойчизна! Знаю я: це сказано не жартом!
Панове, я не шпиг. По-польськи говорю,
Коли не б'ємося, то з вами п'ю й курю.
Ойчизна! Хто її не любить, не кохає!
Сьогодні нам бенкет, а завтра що чекає?
Було, з французами гуляємо й п'ємо...
І раптом: у штики! — Устанемо й б'ємо.
У нас прислів'я є: хто любить, той і чубить.
Кажу вам, що труба небавом нам протрубить,
І закиплять діла такі, що аж ну-ну!
Усе заноситься, панове, на війну!
От, скажемо, таке я знаю: до майора,
До Плути ад'ютант із штабу позавчора
Прибув з депешею: наготові будь,
Бо, може, прийдеться піти в далеку путь.
Ну, вже й фігурка той Наполеон, панове!
Нам без Суворова¹⁹ із ним нелегка мова.
Суворов був чаклун — чаклун і Бонапарт²⁰.
На чари чари йшли, а це чогось та варт!
От раз Наполеон у лиса обернувся,
Суворов — у хорта та й доганяє метнувся,
Як вихор летючи по горах, по ярах...
Наполеон котом зробився ув очах
Та дряпачь, та кусачь у лютості скаженій...»
Тут Риков зупинивсь і взявся до печені...
Аж двері — навстіжень. До пишного стола
Особа спізнена швиденько увійшла.

Все панство в бік її очима повернулось
І уклонилося, і приязно всміхнулось.
Тадеуш, стежачи з увагою за цим,
Помітив, що вона була знайома всім.

Стрункий жіночий стан, дозрілий і повабний,
Та перса пишної матерія едвабна
Оповила. В руках тонкий тремтів вахляр
(Хоч душно й не було). Він грав, неначе жар
І іскри розсипав мінливо-кольорові
Дощем весельчастим. У зачісці чудовій
Стрічки звивалися рожеві, а між їх —
Брильянт, як та зоря в високостях ясних.
Добірне все було, як у велике свято,
Що навіть декому здавалось забагато
Пишноти для села.

Її маленьких ніг
З-під сукні аж ніхто добачити не міг,
Бо бистро пурхнула, неначе перепілка,
Де жде давно її незаймана тарілка.
Та тільки труднощі спіткала за столом,
Бо гості в три ряди містилися кругом.
Не всі на дзигликах: поставлено і лави...
Вона між лавами просовується жваво,
Як м'ячик котиться, вклоняючись усім,
І грає усміхом веселим та легким.
У тій прудкій ході її прозора шлярка
Когось зачіплює. Вона крутнулась шпарко —
І до Тадеуша склонила на плече,
Аж стало вмить йому і зимно й гаряче.
Любесенько його вона перепросила
І сіла на стілець — але зовсім не їла!
Граційно бавилась оздобним вахлярем,
Присутніх поглядом палила, як огнем,
Та, поправляючи своє одіння тонке,
Брабантські гладила легесенькі коронки²¹.

Тим часом при столі, спочатку як комиш,
Тихеньким шемранням, дедалі голосніш
Розкочувалися незмушені розмови.
Між чоловіками зайшло якраз про лови.
Асесор з Реєнтом²², як двоє ворогів,
Сперечку почали про фаворитних псів:
Пан Реєнт, Куцого хазяїн гордовитий,
Доводив гаряче, що зайця ізловити

Учора тільки й міг його любий пес.
Асесор, слухавши, аж затремтів увесь
І Соколові честь віддав оту велику,
Аргументів тому приводячи без ліку.
Усі втручалися: хто Куцого хвалив,
Хто славу Сокола запально боронив —
Ті з міною знавців, ті як наочні свідки,
Суддя тихесенько до нової сусідки
Звернувся: «Я прошу за зле цього не брать,
Але з вечерею ми не могли чекать:
Всі зголодніли ми, блукаючи полями...
Гадав я, що тебе й не буде поміж нами».
По слові тім Суддя вина собі наляв
І про політику балачку розпочав
З сусідом. Так усіх розмова захопила.

Тадеуш приміча, яка сусідка мила
Йому лучилася. Недарма ж той стілець
Тривожив юнака! Оце ж і рішенець
І здогадів його, і неясної мрії,
Одгадка таємниць і здійснення надії!
Оце ж і є вона — та, що недавно стрів!
(Сам Бог, здавалося б, їх поруч посадив).
Ця, правда, нібито повніша видається,
Та то від одягу. Не так волосся в'ється
В тамтої, в кучері заплівшися буйніш, —
Та це освітленням, звичайно, поясниш.
Обличчя він тоді й не бачив — так майнула —
Але красу душа відчула і збагнула.
Давно він одгадав огонь тих оченят
І усміх любих уст, що до вишень-близнят
Подібні свіжістю та кольором карміну.
От щодо літ була найбільша тут одміна,
Бо ж та садівниця — немов іще дитя,
А ця — огонь і цвіт дозрілого життя.
Та може... то здалось... чи ж метрики питати,
Як серце молоде і на любов багате,
Як перших любощів почався перший крок,
І легко віриться у молодість жінок,
У їх невинності.

Хоча двадцяте літо
Ішло Тадеушу, хоч він побачив світу,
Та, ксьондза строгого слухняний ученик,
В суворій чистоті хлопчина жити звик.
До того, хоч палкий, у поривах гарячий,
Він був невинної, дитинячої вдачі.
Доперва вирвавшись на волю з кайданів,
Жагою до життя горів-поломенів.
Свою красу він знав, а молодую кров'ю
Удався в рід Соплиць, що в силі та здоров'ю
Пишали. Мавши хіть до шаблі, до війни,
Не конче до книжок хапалися вони.
Тадеуш предківську одідичив породу:
Був добрий верхівник, страху не відав зроду,
Хоч зовсім не дурний, наук не пильнував
І часу зайвого для їх не віддавав:
Волів з рушницею гасати серед поля
Чи битись на шаблях. Була відома воля
Для його батькова: отчизну боронить,
У битвах зброєю співучою дзвенить.
Та дядько все змінив, сказавши оселитись
На хуторі малім, а там і одружитись
І поле ріднеє орати й засівать;
Пізніше ж обіцяв і весь маєток дать.

Хлопчину гожого помітивши, сусідка
Спочатку погляд свій на нім спиняла зрідка,
А далі все частіш. Стрункий, мов осокір,
Рамена мав міцні і соколиний зір,
Що в ньому молодість одвагою кипіла.
Обличчя свіжее йому щораз шаріло,
Коли він поглядом красуню зустрічав.
Та вже насмілився, вже прямо поглядав, —
Дивилась і вона. Їх очі променисті
Горіли, стрівшись, немов свічки паристі.

От по-французькому звертається вона:
«Прибув із Вільна пан, отож новини зна,
Літературний смак і всі його відміни?»
Так мова постає і, ніби річка, плине —

Про жанри, про пейзаж, про різних малярів,
Про композиторів, балет і тенорів.
Сусідка, досвідом у справі тій багата,
І не Тадеуша могла б перелякати.
Як учень, він і слів не віднайде таких, —
А дуже б не хотів узятий бути на сміх
За неосвіченість... Вона це примічає
(Не зла учителька!) — і в інший бік звертає.
Говорить про село, про клопоти, про нуд,
Про те, як бавитись найліпше можна тут,
Себе розважити і друзям дати розвагу.
Все це в Тадеуші роздмухує відвагу,
І, увійшовши в той давно знайомий круг,
За півгодини він — її найкращий друг!
Вже навіть почали потроху й жартувати
Та сперечатися, та мило пустувати.
Вона, узявши хліб, зліпила галок три,
До прецікавої готуючися гри, —
І каже вибрати. Він взяв найближчу галку
І змусив тим її всміхнутись ніжно й палко,
Підкоморівну ж тим молодшу засмутив...
Сам, правда, змісту він у грі не зрозумів.

Щось інше сталося на чоловічій лаві:
Боронці Сокола уже не раді й страві,
І тих, хто Куцого небачно боронив,
Б'ють, не жаліючи, списами гострих слів,
Словами дотепу неначе оси жалять
І навіть поглядом немилосердно палять.
П'ють швидко, похапцем, стискають кулаки,
А Реєнт, у речах і висловах палкий
(Був оборонцею раніше пан Болеста,
Любив дзвінкі слова і красномовні жести),
Зібгався, скорчився і пальці виставляв,
Що ними рухи псів предивно удавав.
«Ату! — смикнули пси обидва, як годиться,
Мов разом спущені курки два у рушниці, —
Ату! Ату! Пішли, а заєць — смик убік,
Пси також». — Пальцями показує те «смик».
І ніби в зайця весь уявленого цілить. —

«Тут Сокіл — наперед, та бачу вже, що змилить,
Бо заєць не дурний, бувалий заєць був.
Коли ото собак іззаду він почув, —
Праворуч плиг! Ату! — І пси за ним гарячі
Ліворуч фіть! Лови, бо утече, ледачий,
До лісу утече! Кричу, трублю у ріг,
Стискаю остроги... Мій Куций тут надбіг
І — хап!»

Тут запальний оратор та мисливий
Руками перебіг, од захвату щасливий,
У бік Тадеуша плигаючи, мов цап,
І в ухо хлопцеві зненацька крикнув: «Хап!»
Тадеуш як на те до милої красуні
В розмові прихилив уста і щоки юні,
Що й злото кіс її торкалося його.
Не розуміючи, для чо́го і чо́го
Над ухом гість кричить, він борзо одхилився
І, зашарівшись, круг себе подивився.
Як сплетені гілки зненацька розірве
Холодний буревій, що трощить і реве,
Так слово голосне, проказане з запалу,
Обличчя схилені без жалю розірвало.

Тадеуш змішаний, одначе, догадав.
«Я знаю, Реєнте, — він лагідно почав, —
Що Куций — славний пес, от тільки ще чи спритний?»
«Іще б не спритний був мій песик фаворитний!»
Тадеуш і на те: «Я поглядом одним
Зумів у Куцому побачити стрункім,
Що то коштовний хорт при різних полюваннях»...

Ще не дослухавши і слів його останніх,
Асесор затремтів, немовби став на приск,
І на Тадеуша зиркнув, як василиск.
Асесор не любив ні жестів, ані криків,
Та хто його на бал або на сеймик кликав,
Той добре знав його одгострений язик.
Такі він жартики компонувати звик,
Що навіть можна б їх календару вмістити.
Умів усякого словами підчепити!

Він і достатками давніше володів,
Та за бенкетами, за вловами поплив
Із щедрих рук його маєток, як солома.
Служити змушений, він, як бував удома,
Хортами тішився; хоч більше б він хотів
Тримати на смиках, ніж тільки двоє псів,
Бо над усе любив вельбучні полювання, —
Та всієї радості, що пара та остання!
І як? Ще й мають славу їм тут відбирать?
І він би витерпів, щоб одсічі не дать?
Помалу зблизився, єхидно усміхнувся,
Вильоти одхилив і в злості аж нагнувся.
«Собака без хвоста — як шляхтич без двора.
В собаки хвіст — усе! Це не дитяча гра:
Допомагає хвіст, немов стерно, хортові.
А пан, здається, вже вихвалювать готовий
Собаку Куцого за те, що без хвоста?
Який у цьому зміст? Яка у цім мета?
Покличуся на суд прекрасної сусідки,
Пана Тадеуша досвідченої тітки.
Вона із города недавно прибула
І між мисливцями недавно зажила.
Та більшим досвідом, напевно, володіє.
З літами досвід наш і розцвіта, і зріє!»

Тадеуш, нападом уражений таким,
Спочатку стишився, неначе вдарив грім,
А далі зір підвів сердитий і суворий...
На щастя, чхнув якраз вельможний Підкоморій —
Всі «віват» крикнули... Той голову склонив
І звільне у свою тавлинку задзвонив.

Із злота щирого у його табакирка,
І діамант на ній блищить, неначе зірка,
Всередині ж портрет: король то Станіслав²³,
Що Воєводі в дар колись її прислав
На спомин і на честь. Дорогоцінний спадок
Узяв з побожністю по батьковій нащадок.
Коли дзвонив у ню — ставала тишина.

Отож таку він річ розважно почина:
«Панове дорогі, ви, друзі і сусіди!
Хоч ви й гарячитесь, а правду діти ніде:
Сперечки ці не тут дається розв'язать!
В лісах та на полях — от де мисливська рать
Наочно доведе, хто правий, хто неправий.
Так одкладімо ж ми цю мову до облави!
Узавтра має Граф приїхати до нас:
Зміркуйте, що тепер, братове, саме час
У поле рушити. І пані Телімена
Із нами виїде, і Судія в стремена,
Уступить. Підемо на лови, як на бій, —
А Войський буде нам як гетьман польовий».

На другому кінці пан Войський ані слова,
Хоч як у Реєнта з Асесором розмова
Запально точиться. Досвідчений ловець,
Він дивиться на всіх, як на дітей отець,
І мружить погляди. Добувши табакирку,
Понюхав — чхнув — мовчить. Нарешті мовив гірко:
«Ох, як це все мене дивує і смутить!
Що мали б то старі мисливці говорять,
Коли б із їх котрий змагання це побачив!
Про що колотитесь? Про кудий хвіст собачий!
Що Рейтан би сказав, ловець серед ловців?
Мабуть би знов себе похоронить велів!
А Несьоловський²⁴ вам сміявся б просто в вічі,
Теперішніх ловців новий уздрівши звичай.
У його гончаки — чи де найти таких?
З тенетами стоїть там сто возів тяжких,
І двісті він стрільців наготові має, —
А на облави вже ніколи не рушає,
Бялопетровича²⁵ запросин не прийняв!
Бо що б чинити він на ваших ловах мав?
Які б тоді чутки повстали між стрільцями,
Коли б *такий* стрілець поїхав за зайцями?
Ні, за моїх часів ведмідь, а чи кабан —
От дичина була, панове, для дворян!
Звірі ж без пазурів, безіклі та безрогі
Зовсім не ладили мисливської тривоги,

Ба й соромно було дрібний вживати шріт.
Хорти? Були й хорти: ото із-під копит —
Коли вертаються охотники додому —
Ухатий вирветься бувало, як од грому,
За ним — на кониках з хортами паничі
Біжать, втішаючись і дзвінко кричачи,
А старші дивляться, щоб трохи посміятись —
Не те, щоб участь брать і навіть сперечатись!..
Хай Підкоморій пан скасує свій розказ:
На лови на такі я не слуга для вас!
Гречеха я зовусь, а ще від часу Леха²⁶
Не їздив по зайці ані один Гречеха!»

Протести Войського покрив веселий сміх...
Вечерю скінчено. Встає перед усіх
Пан Підкоморій. Він іде поважним маршем —
І віддає уклін і молоді, і старшим.
За ним — і рій гостей, що лад у всьому знав:
З Підкомориною Суддя до пари став,
Тадеуш руку дав прекрасній Телімені —
І вийшли повагом під любі теревені.

У клуні з молоддю Тадеуш мав нічліг,
Та заспокоїтись ще довго він не міг:
Була приваблива, як літній день, сусідка,
Та тільки слово те його дражило — тітка.
Воно крутилося, дзижчало коло вух,
Як у серпневий день набридла згряя мух.

Спитав би Возного — та тільки де він саме?
І Войський теж пішов зо старшими гостями...
Сумний, що загадок сьогодні не збагне,
Він ліг, зітхаючи, на сіно запашне...
В подвір'ї тишина панує таємнича,
Як от у храмові, коли людей закличе
Високий, мідний дзвін до молитов ясных.
Заснуло все. Суддя не спить поміж усіх:
Своїх повинностей пильнуючи зарання,
Він обмірковує наступне полювання.
На раді — ключниця, стаєнний, економ,

Гуменні та псарі.

Вислухують гуртом,
Як діло завтрашне у добрім вести ладі.
Пан диспозицію віддав усій громаді
І каже Возному, що вже пора лягати.
Протазій пас його почав розповивать —
У Слуцьку витканий, в мережках пурпурових²⁷,
Весь в сріблі кованім та в китицях шовкових.
Обидва боки мав до надівання пас:
Ясний для празника, а темний — про всяк час.
Лиш Возний знав йому складання й розкладання...
Кінчивши, він таке розводить міркування:
«Що з того, що столи я в замок переніс?
Нікому тут нема ні кривди, ані сліз,
А може, панові воно в пригоді стане.
Адже тепер усім і відане, і знане,
Що в замку *ми* гостей приймаємо, не хтось.
Отож коли б на суд ставати довелось
І право панове доводить на посілість,
Всі гості свідками б тоді і знадобились.
Посвідчить може тут і друга сторона.
Така диверсія траплялась не одна
У мене в практиці — на те вже ми учені!»

Та Судія заснув. Протазій із кишені
Воканду²⁸ видобув, що цілий вік носив.
Була то книжечка процесів і судів
Та різних казусів недокінченний список.
Для ока людського — ряди маленьких рисок,
Значків та карлючок; для Возного ж у їх
Обличчя й постаті з минулих літ гучних.
Читає, згадує: «Гедройц і Розултовський,
Молевський з Димшею, Юрага і Пьотровський,
Радзивілл з кагалом»... Нарешті, дописав:
«Граф із Соплицею» — і згадувать почав:
Процеси... трибунал... обличчя свідків знані...
І бачить сам себе у білому жупані,
А зверху на йому гранатовий кунтуш,
При боці — шабелька... Навколо сотні душ,
Усі схвильовані, юрба шумить і дише,

А він над усіма — і всім гукає: «Тихше!»
В такій от маячні і в спогадах таких
Суду колишнього останній Возний стих.

Такі в моїм краю забави та розмови
Ішли в той грізний час, як море сліз і крові
Європа вилила. Муж зброї, бог війни²⁹
Там вів свої полки, великий і страшний,
Запрігши свій ридван орлами золотими
І поруч — срібними. Од тиші пірамід
До сніговерхих Альп він зрушив цілий світ.
Маренго, Австерліц його вінками вкрили,
І славні імена на узбережжях Нілу
Накреслив він мечем при сяві блискавиць.
Звитяга йшла за ним — і ворог падав ниць.
Аж тут, над Німаном, луною прогриміло
Ім'я уславлене, як знак надії й сили
Для Польщі смілої і смілої Литви, —
І як смертельна вість для хижої Москви.

Хоч військо москалів камінною стіною
Стояло і Литву ховало за собою, —
Новини з Франції перелітали їх.
Бувало: в двір зайде без рук або й без ніг
Старенький інвалід. Обдивиться спочатку,
Чи москалів нема, — і почина в порядку,
Яким він побитом зайшов у ці краї.
У легіонах був. Старі кістки свої
На рідний ґрунт несе, у батьківщину милу,
Що їй оддав і кров, і молодість, і силу.
Його обступлено: і слуги, і пани
Цілюють, плачучи, і повісті війни,
Уважно слухають, на дивну казку схожі.
З землі Волоської, покірний волі Божій,
Домбровський³⁰ генерал прибути запряг;
Князевич³¹, на чужий воюючи полях,
Приніс до Франції ознаку перемоги —
Кривавих сто знамен — і кинув їй під ноги;
А Яблоновський³² там, де перець вироста,
Де цукор вариться і пальма розцвіта,

Гуляє, мурина ганяючи в пустині,
А завше гадкою у рідну землю лине.

Ця мова дідова кружляє по селі...
От хлопець устає в нічній, тяжкій імлі
І з дому рідного у дальній край тікає,
І Німан голубий норцем перепливає,
Рятуючись од куль ворожих москалів, —
І опиняється у таборі братів.
Отак уже втекли Горецький, Обухович,
Пьотровський молодий і молодий Янович,
Гедімін, юний Пац, Ружицький теж утік,
І Бернатович теж... Там їм згубився й лік!
Дізнались москалі, хто саме й як утік, —
До скарбу царського без жалю забирають
Його маєтності, а ім'я — проклинають.
А то чернець прийшов з чужих монастирів
І тихо, крадькома з-під довгих рукавів
Газету показав тутешнім патріотам.
У ній написано, хто там воює, що там,
І хто йде на чолі, і як, і відкіля
Рятунку має ждати пригноблена земля,
І хто на чужині за батьківщину гине.
Читають ті слова з далекої країни,
Де світяться огні, де блискає гроза, —
І в серці радощі, а на очах сльоза.

Подібно, Робак теж під свій каптур чернечий
Щось інше сховував. Не раз таємні речі
Він із Соплицею провадив віч-на-віч.
По тих ото речах розносились, мов клич,
Новини і звістки на цілу околицю.
Здавалося, колись тримав цей ксьондз рушницю,
Знав запах пороху і бойовий огонь:
Недаром шрамами йому темніла скронь,
Та й голос рубаний, і певні, тверді жести
Казали, що йому б жовнірську зброю нести.

Не раз помічено, що, увійшовши в храм
Та звівши дві руки, щоб ознаймить братам
Господню вість благу і вічну Божу славу, —

Таке він мав лице і військову поставу,
Неначе офіцер, що перед військом став,
Щоб крикнуть голосно: «Шикуйтеся до лав!»

Та й на політиці він ніби більше знався,
Як на Письмі Святім, бо де лиш обертався
(А мандрував не раз його квестарський³³ віз),
То хтось йому листи, ховаючися, ніс,
То він листи писав — куди й про що, не знати, —
То заїздив у двір вельможний та багатий,
А то між шляхтою по тихих хуторах
Або з селянами простими по корчмах
Провадив балачки про чужоземні вісті.
Тепер Суддю збудив, примусив знову сісти
І пошепки йому про щось заговорив:
Чи не про вість яку, що од чужих таїв?

КНИГА ДРУГА

Замок

Полювання з хортами. Гість у замку. Останній із замкових двораків розказує історію останнього з Горешків. Що діється в садку. Дівчина в огірках. Снідання. Пані Телімени петербурзький анекдот. Новий вибух суперечок про Куцого та Сокола. Робакова інтервенція. Промова Войськового. Заклад. В ліс по гриби!

Хто з нас не пам'ята юнацьких літ, братове,
Коли з рушницею ідеш, було, на лови,
Тинів не знаючи, не знаючи межі
І незважаючи, чи власні, чи чужі
Вимірюєш лани? Бо на Литві стрільцеві
Скрізь вільно походять, як морем — кораблеві!
От він зупиниться, і в небі, у хмарок
Питає віщувань, як давніх літ пророк,
А то, мов чарівник, з землею розмовляє:
Як голос материн, її він мову знає.

Он захрипів деркач, а де — не зрозуміть:
Як щука в Німані, він у траві біжить;
Он жайворонків спів розсипався незримо,
Немов бринить весна дзвінками золотими;
Там — шуляк тріпотить на місці угорі
Легким метеликом на тонкому вістрі, —
І, здобич бачивши своїм блискучим зором,
На неї падає з-під неба метеором;
А там орел дзвенить, усеї птиці жаж,
Страшний, як для царів комета в небесах...¹

Коли ж нам дасть Господь вернутися додому,
Орати рідний лан та мову чуть знайому,
Конем атакувать одних лише зайців
Чи пішаницею шукать перепелів,
Косою і серпом змінить списи й багнети,
А розрахунками домашніми — газети!

Уже в Соплицівці світанок засвітив,
Заглянув у шпарки, стодолу звеселив,
Юрбою зайчиків розсипавши проміння,
Де паничі лежать на запашному сіні.
От паси золоті простяг він од стіни
І ніби жартома розгонить чар нічний,
І молоді уста черкає, як селянка,
Що будить колоском заснулого коханка.
Цвіркочуть горобці, гусак загомонів,
За ним, радіючи, зчинили крик і спів
Індиків та качок многоголосі хори, —
І корови ревуть, виходячи з обори.

Усі підводяться — один лише не встав
Тадеуш: звечора так довго мізкував,
Що не стулив очей за третім навіть півнем.
Нарешті, зморений, у сні забувся рівнім
І, в сіні вто́нувши, як лебідь у воді,
Світанку не почув. Аж тільки вже тоді,
Як двері скрипнули і в їх повіяв вітер,
Підвів він голову і сонні очі витер.

Над ним, схиляючись, спинився бернардин
І голосно гукнув, мов задзвонив у дзвін:
«Surge puer!° Вставай!» — І пояс свій чернечий
Крутив, черкаючи Тадеушеві плечі.

А на подвір'ї чуть мисливський шум і гам:
Зібралось ловців і екіпажів там,
Що ледве змістить їх подвір'я превелике.
У ріг затрублено, і під його музику
Зануджені хорти самі ідуть на смик.
Мисливець, що прикмет шукать у всьому звук,
Тут бачить радісне, щасливе віщування,
Святкуючи тріумф і гордощі зарання.

Пан Підкоморій дав останній свій наказ,
І рушила вперед комонниця ураз —
І, з брами вийшовши, розсипалась широко.
Асесор з Реєнтом, знай, скошуючи око,
У злості схованій пустили коні вряд
І — так велить їм честь та предковичний лад —
Розмову повели, як приятелі милі...
В душі, одначе, ждуть призначеної хвилі,
Коли один із їх звитяги осягне.
Та нічичирк про те, — і жоден не збагне,
Кого примхливая Фортуна нині зрадить...
Той Куцого веде, той Сокола провадить.
Жіноцтво у бричках, а вколо паничі
На сідлах клоняться, розмови ведучи.

Ксьондз Робак по дворі ходив поважним кроком
І молитви шептав, — але кмітливим оком
З-під брів насуплених Тадеуша ловив.
Нарешті пальця він до носа притулив,
Немовби даючи якусь пересторогу
І щось бажаючи сказати на дорогу.
Але дарма панич питає, що і як:
Не хоче бернардин свій пояснити знак,
Ізнов похнюпився і молитви читає...
Той стиснув остроги і молодь доганяє.

° Вставай, хлопче (лат.). — Ред.

Їзда спинилася і затримала псів, —
І кожен, ніби стовп, на місці скаменів,
Рукою даючи наказ усім — мовчати.
Під грудкою землі мав схованку ухатий,
Котрого Судія примітив. Пильно всяк
Свій зір напружує. Подав Соплиця знак
Стояти на місцях, чекаючи, що буде.
Асесор з Реєнтом, випростуючи груди,
Рушають підтюпцем. Тадеуш при Судді
Шукає поглядом, де заєць: скрізь руді
Та сірі бур'яни та каменисті брили...
Нарешті поміча: звіря оторопіле
Лежить під камінцем, ушима, знай, пряде
І часу смертного у смертнім жаху жде.
Тимчасом з Реєнтом Асесор над'їжджає —
Той держить Куцого, той Сокола тримає...
Кричать: «Ату! Лови!» — і покриває діл
Клубами темними, як хмара, темний пил.
Так лови почались.

А тут із-за діброви
До замка їде Граф, спізнившись на лови.
Відомо вже було, що він не міг щораз
Прибути в певний день і визначений час,
І спізнювався скрізь: отож заспав і нині.
Примітив, що ловці помчали по долині —
І вчвал жене коня, англійський аж сурдут
По вітру віється. Позаду, там і тут
За ним прислужники у шароварах білих,
В коротких одягах, в капелюхах безкрилих,
Що кожен, як грибок, лиш тім'я укрива:
Цих слуг жокеями з-англійська назива
Господар...

На ходу свої підвівши очі,
Він за́мок поміча і роздивитись хоче:
Ніколи зранку ще його не оглядав.
Став та й дивується, неначе не пізнав,
Так ранок одсвіжив, одмолодив ці мури,
Каміння золотом обсипавши похмуре.
От вежа піднеслась висока, мов стріла,

Що знизу мла її поранна обняла;
От дах поблискує барвистими огнями,
І промінь грається останніми шибками,
Ще не побитими. Весь низ туман поняв
І виломи й дірки від ока заховав.
Мисливські вигуки, ударившись об стіни.
Тремтять і гомонять, мов ожили руїни,
Немов залюднено давно порожній дім
І знову він гримить у бенкеті гучнім.

Граф полюбляв чудні видовиська й пригоди:
Звав романтичністю. Казав, що є з природи
Романтик він і сам. Та й справді, був дивак:
Не раз, полюючи, забуде про собак,
Що гонять звірину, коня зненацька спинить,
І в небо дивиться, і смутно погляд мінить,
Як кіт, побачивши на сósні горобців.
Частенько по полях самотньо він ходив
Без зброї, без хортів, або блукав по гаї,
Як рекрут, що з війни наосліп утікає,
А то над річкою було собі стоїть
Як чапля, що за раз хотіла б половить
Всю рибу у воді. Були ці дивні штуки —
Як дехто гомонів — з великої науки.
Граф шану мав, однак, серед усіх краян:
Гостинний багатій, старого роду пан,
Був добрий він до всіх — і до жидів був добрий.
Він їхав повагом, вдивляючися в обрій,
І замок розглядав уважно з-під руки.
От вийняв олівця, розгортає листки,
І взявся малювать сплетіння твердих ліній.
Враз чується хода у тишині пустинній:
То другий споглядач виходе з-за стіни,
На замок дивиться, понуро-мовчазний, —
А руки в кишенях. То на прохідці ранній
Гервазій був, слуга горешківський останній.
Високий, ніби стовп, широкий, кремезний,
Сідий як молоко, та силою міцний,
Колись між шляхтою був перший верховода.
Та з часу, як страшна лучилася пригода

І з кулі вражої властитель замка вмер, —
Змів удачу він. Ніхто не чув тепер
Ні дотепів його, ні сміху голосного,
І всі бенкети йшли без його й не про нього.
Носив горешківську ліврею цілий вік:
Хоч колір первісний давно з лівреї зник,
Та вишитим гербом любив він похвалиться —
Півкозицем. Отож шляхетська околиця
Його Півкозицем від давніх зве часів.
«Мопанку» — промовлять частенько він любив,
І звідси прізвисько пішло друге: Мопанку.
За молодечих літ на сеймах чи при жбанку
Мечем він ворога, як на капусту, сік, —
І сам Рубакою себе взивать навик.
Ще часом назвище йому давали Шрама:
Була на лисині йому при ямі яма.
Він титул Ключника з повагою носив.
Хоч в домі не було дверей, не то замків, —
Ключі при поясі щораз, однак, бриніли:
Таки він притулив, усі зібравши сили,
Дверей щось зó двоє; щодня їх одмикав
І з того радощі собі єдині мав.
В покої замковім він мешкав самотинно,
Хоч Граф запрошував старенького гостинно
До його перейти на тихий відпочин:
Дід кидати не хтів занедбаних руїн
І духом замковим велів до 'станку дихать.

Граф, що уже й забув, куди зібрався їхать
Покликав Ключника. Гервазій дав уклін:
Це ж кривий Стольників зостався лиш один,
Горешківська б то кров, горешківська дитина —
Хоча й не по мечу: жіночого коліна!
З-під шапки блиснула у шрамах та в цятках
Стареча лисина, як небо у зірках.
«Мопанку! — вибачай мені оце прислів'я,
Воно горешківське! — Хай Бог дає здоров'я
Тобі, паниченьку! І Стольник², пан з панів,
В розмові щоразу мопанку говорив, —
І я так говорю. Чи правда ж, любий пане,

Чи плещуть язиком од заздрощів країни,
Що ніби грошей ти скупеш на суди
І замок оддаєш, пускаючи сюди
Сім'ю соплицівську? Чи ж я повірю то́му?»
І голову схилив у смутку мовчазному.

«Що в цьому дивного? — йому на теє Граф —
Я рад би заплатити хоч і найбільший штраф,
Щоб кинуть цю нудну, заплутану турботу.
Ото ще, завести з Соплицею роботу!
Вже ж лучче скласти бронь та мотлох цей віддати,
Та з упокоєм хліб братерський уживать!»
«Що? Скласти бронь? Віддати? Мопанку, що за мова?
З Соплицями хліб-сіль? Це річ для мене нова!
Віддати замок наш — горешківський, — кому?
Соплиці? Ворогу? — Я віри не поймаю!
Мопанку, це не жарт?

Зайдім-но до кімнати!

Я дещо панові хотів би розказати».

Граф радо сп'шився. Гервазій край дверей.
«Ні, — каже, — вже нема таких тепер людей,
Як Стольник. Ох, нема!.. Отут він по обіді
Не раз одпочивав: мирив своїх сусідів
Чи — в добрім гуморі, при кубку липівця —
В розмовах тішився і в жартах без кінця.
А молодь по двору то герці підіймала,
То диких огирів турецьких об'їджала».
Замовк — і знов своє: «В цих сінях кам'яних
Не стільки камінців, як бочок медових
В ті дні котилося через камінні сіни.
Що за меди хмільні! Що за кипучі вина!
Бувало, пасами їх тягнуть на бенкет
Із льоху!.. Оксамит, блаватас і саєт —
І золото й огні... А там оно, на ганку,
Музики-мастаки... Таких тепер, мопанку,
Уже й музик нема!.. Сто голосів нараз:
Нехай живе король! Нехай живе *примас*!³ —
І вівати пішли: за Річ за Посполиту
І за шляхетство все, по всьому славне світу,

Нарешті — звичай так освячений велить —
*Любімося*⁴ — на всі покої загромить.
І так *любімося* од вечора до ранку
По залах котиться... Таке було, мопанку!»

Старий урвав. Ідуть. Гервазій похмурнів,
То гляне на стіну, то погляд утопив
У шибах вибитих. Усе живе для нього,
Все щось нагадує. «Шкода! Нема нічого!» —
І никне голова у жалошчах німих.
Хтів мислі одігнать, як мух надокучних, —
Ні! Кожний камінець, на стінах виступ кожний
Розповіла йому про пишне, хоч тривожне
Життя. Так ідучи, спинилися в одній
Із зал занедбаних, — у ті далекі дні
Дзеркальній: ще й тепер дзеркал чорніють рами...
В ній вікна світяться якраз напросто брами.
Тут голову свою ще нижче клонить дід;
Сумний, долонями він закриває вид —
І врешті — як одняв долоні від обличчя —
Блищить йому в очах сльозинка таємнича.

Не догадався Граф, що все те означа,
Діткнувся сивому тихенько до плеча,
Якогось дивного сам повен хвилювання.
«Мопанку, — Ключник тут, — ось річ моя остання:
З Соплицями на мир ніколи б ти не йшов,
Коли б їх знав, як я. Горешківська ти кров —
Ти родич Стольников — горешківська дитина
(Хоча й не по мечу: жіночого коліна).
Мопанку, слухай же: колись у замку цім
Пригода сталася, що зараз розповім.
Була в небіжчика, у Стольника б то пана,
Дочка єдина, красна як сонц зрана, —
От і лицялося багато паничів.
А серед їх один, що парою вусів
Та шаблею не раз на учтах хизувався:
Він Воеводою для жарту прозивався.
Та й справді, хоча був з малого панства пан
Той Яцек, прізвищем Соплиця, — а краян

Крутив і сяк, і так. Було Соплиць багато, —
Він крикне їм: рубать! — вони й раді рубати,
Він крикне: пити! — п'ють... Над зухами був зух
І вуси завивав до самих аж до вух.
Пан Стольник закликав не раз його до себе,
Бо в часі сеймиків такого саме й треба.
Ото й трактовано у замку Вусаня
По-приятельському. Іде, було, гульня,
А Воевода сам, уже і без запросин,
Конем вигулькує із-за замкових сосон.
Нарешті — горе й сміх! — задумав зятем стать...
Та чи для Стольника такий був годен зять?
Як те примітив пан (а був на все кмітливий),
То, затаївшися у справедливім гніві.
Підлеви чорної звелів йому налить⁵,
Щоб зразу ледарю пиху ледачу збить.
Либонь, і панночці упав Соплиця в око,
Але ховала це од всіх вона глибоко.

«От — за Косцюшкових це діялось часів —
Пан Стольних шляхтичів збирав з усіх кутків,
Щоб на допомогу йти братам-конфедератам⁶, —
Та не судилося! Хтось москалям триклятим
Усе переказав. Глибока ніч була,
Коли команда їх під замок підійшла,
Ще ледве встигли ми ударити з гармати
На гвалт, замкнутися і долі хмиз послати.
У замку — пан, та я, та трое кухарів,
П'яних як темна ніч, та кілька гайдуків,
Ксьондз-пробоц, ще там хтось... А москалі до брами —
“Ура!” — кричать — “ура!” — та блискають штиками, —
І до високих стін один по однім — тиць!
А ми назустріч їм пальнули із рушниць...
Усе це в темряві... Ми з паном там, на ґанку,
А гайдуки внизу. Хто вистрілить, мопанку,
Тому сам ксьондз другу рушницю подає,
І пані, й панночка... Огонь із вікон б'є,
І кулі сиплються. Три рази нападали
Завзяті москалі — і тричі відступали,
Та кожен раз не всі: тут не один і ліг.

От досвіток свінув. Бій наче трохи втих,
І вражі москалі сховались за комору.
Та тільки вигляне із-за стіни которий, —
Пан Стольник підійме несхибний свій мушкет,
І чорний у траву повалиться кашкет.
В кінці, побачивши, що наша перемога,
Мій пан із шаблею ступає до порога,
Як сонце радісний: “Гервазію! Вперед!
Од шаблі польської загине хай багнет!”
І враз — хтось вистрілив з-під брами. Я до пана, —
А він лежить, німий, і тільки чорна рана
Темніє у грудях. Він пальцем показав —
При брамі Яцек той, отой Вусань стояв,
Рушницю у руках тримаючи гарячу.
Я виміряв його — і міряю, й не бачу;
А він — неначе стовп. Стріляв аж двічі я,
Та схибив: чи з жалю міцна рука моя,
Чи зо зла не могла йому влучити в груди.
Дивлюся: плачучи, понахилились люди
Над Стольником, — а він... замовк уже навік»...
Гервазій в сумі тут глибокому поник
І тяжко заридав.

«...От москалі ворота
Розламують, — мене ж така взяла скорбота,
Що я нічого вже не бачив і не чув.
На щастя, не один тут приятель прибув,
Що пана Стольника і братом звав, і татом, —
І пам’яткового сипнули супостатам!

Отак загинув той, хто весь тримав повіт,
Хто славою гримів і честю много літ;
Лишив багатства він, та не зоставив сина —
Відати ворогам за ранню домовину.
Але зостався — я. В його ще теплу кров
Рапіру я вмочив і месником пішов
(Напевно, пан чував про ту мою рапіру,
Що блискала не раз за правду, честь, за віру, —
Я *Ножиком* її від давніх літ зову).
Я чесно заприсяг, що, доки проживу,

Свій Ножик вищерблю на клятих на Соплицях.
Ловив я ворогів по корчмах, по столицях,
Одрубував носи та уші — у боях,
На сеймах, сеймиках, базарах, весіллях, —
Кількох на смерть убив у чеснім поєдинку,
Одного ж підпалив в його ж таки будинку,
Коли в Кореличах сутичка піднялась:
В огні він спряжився, неначе той карась!
Один тепер живе: це судія Соплиця...
І що ж? Йому віддять? Миритись? Чи ж годиться
Такого ворога пускати на поріг,
Щоб Стольникову кров він з його стерти міг?
Ні, пане! Поки я ще Ножика тримаю, —
Не будь цьому, не будь!»

«О, недарма ж кохаю

Я так руїни ці! — Граф голос подає —
Мабуть, таке було передчуття моє,
Хоча я ще не знав цієї всієї драми...
Яка історія! Неначе вийшли з рами
Славетні лицарі в глухий північний час,
І зброя брязкає... Ні, замок не для вас,
Мосьпане Судіє! Я мушу замок мати!
Шкода, що не вночі в будинок цей заклитий
Прийшли ми, Ключнику. Я в чорному плащі
Сидів би в темряві з рукою на мечі,
А ти б розповідав під пугачеві крики,
Хоча розповідать митець ти й не великий...
Такі перекази в чужих я чув краях, —
От у Німеччині. Там, певно, кожен дах
Будинку панського такі ховає сцени.
Дуелі, помста, кров... Та новина для мене,
Що і в моім краю такі ж були діла.
Кров, чую, предківська по жилах потекла,
І просить подвигів нестомлена правиця...
Так! Годі! Чесний бій оголошу Соплиці!»

І вийшов повагом. Гервазій — вслід за ним.
Граф, сівши на коня, знай поглядав на дім
І сам собі казав:

«Одного тільки шкода, —
Що жінки чи дочки нечуваної вроди
В Судді не знайдемо. Колізія б була:
Там помста — там любов. Там пестоців імла,
А там — вендета⁷, кров, убивства і пожари.
Там непідкупна честь — там невідступні чари».
По слові тім коня він острогами стис,
І кінь застояний басуючи поніс
Його з широкого горешківського двору.

Якраз охотники вертались на ту пору...
Любив мисливство Граф! Помітивши ловців,
Він, не вагаючись, назустріч поспішив
Коня свого чвал... Де ж замисел кривавий?
Забуто! Мчить, летить через тини й канали
Завзятець молодий... Та раптом очі звів —
І знов ходу коня поволі зупинив.

Був сад.

Розкинулись широкими гілками
Поважні дерева, розсажені рядами.
Капусти головки блищать посеред їх,
Як лисі голови філософів старих,
І морква там і там, прозоро-кучерява,
Квасоля ж вигляда з тичок своїх лукаво;
Пшеничка золотий з трави підносить ус,
І, довгу гудину розкинувши, гарбуз
Аж серед буряків спинився любим гостем.

Коноплі на межі стеблом струнким і простим
Стоять, як вояки, шиковані до лав:
Густий їх лист не раз гадюку одганяв,
А пахощі тяжкі від гусені боронять;
Полуменистий мак свої голівки клонить;
Немов метелики прозорі, осяйні,
Що грають барвами в промінному огні,
Так ніжні квіти там на довгих стеблах мають;
Серед дрібних квіток, що зорями сяють,
Бує соняшник, як місяць-повновид,
І крутить голову на захід та на схід.

Окремий клаптик був, заказаний рослинам:
Не вільно їм було рости під самим тином —
Розкошували там самотньо огірки,
Зеленим килимом укрити всі стежки.

Як лебідь по воді — між листям пелехатим
У білім убранні ішла — не йшла — плила там
Прегарна дівчина, втопаючи в траві.
З соломи простий бриль на русій голові
Зовсім не боронив од сонця ніжні скроні;
Дві стрічки віялись, неначе мак, червоні,
І золотилися хвилясті пасма кіс...
Ішла замислено. Спустивши очі вниз,
І мов правицею спіймати щось хотіла.
З травною гралася маленька ніжка біла.
А кошик на руці, тяжкий од огірків
Як човен серед хвиль, хитався та тремтів.

Така ото краса в зеленім морі тоне!
Граф дав жокеям знак, щоб припинили коней,
І, зачарований, сам ніби скаменів.
Так часом вартовий обачних журавлів
На 'дній нозі стоїть, а в другій камінь має —
І тим від себе сон зрадливий одганяє.

Аж ось почулася за спиною хода.
Незадоволений, Граф грізно погляда —
І бачить Робака, старого бернардина,
Що, усміхаючись, закрався із-за тину,
Вузластий у руці тримаючи шнурок.
«Захтілось огірків? Ні, пане, огірок
Тут не для вас росте. Хай їде пан добродій:
Хтось інший огірки збере на цім городі».

Те мовивши, чернець ще й пальцем наживав,
Поправив каптура і далі почвалав.
Граф і всміхається, і гнівно хмуристь брови,
А дівчина пташам у мураву шовкову
Пірнула, блиснувши сорочкою, мов сніг,
Та парою стрічок червоно-вогняних.

Іще гойдалося огудиння широке,
Та як там Графове напружувалось око, —
Самого кошика забутого найшло,
Красуні ж любої нема, мов не було!
І тихо й глухо скрізь. Німі стоять жокеї,
І, розхвильований пригодою своєю,
Панич замислився.

Нараз почувся гам.
Та галас у дворі: бач, з'їхалися там
Мисливці, голосне своє скінчивши поле.
Так часом в улику гудуть весною бджоли,
Як загули стрільці, в'їжджаючи у двір:
Луна котилася аж у далекий бір.

В покоях весело; усюди рух великий
Та бренькіт посуду, та любий сміх і крики, —
І легка пара йде по хаті од потрав.
Той п'є, закушує, той мову розпочав
Про зайця, про хортів, про вдалі полювання...
Старіші при столі, а панночки та пані
В кутку шепочуться. Забуто всякий лад!
Суддя, хоч звичаю новітньому не рад,
Одначе дозволяв при сніданню (та й годі!)
Коритися отій, мовляв, останній моді
(Зате, як знаємо, вечеря та обід
У його раз у раз провадились, як слід,
В порядку строгому, хоч весело та жваво).

От подають гостям з напитками потрави
І різні закуски: копчені язики
Та мариновані по-давньому шинки,
Та мудро смажену в підливах мудрих птицю,
А понад тим усім парує у світлиці,
Як от над озером увечері туман, —
Розлита в золото саксонських порцелян⁸
На таці дорогій ароматична кава.
Про польську каву йде по всіх усюдах слава:
За давнім звичаєм багатий кожен дім
Тримає дівчину, що дивиться за тим,
Щоб каву варено найкращого гатунку,

Щоб способів таких додати до того трунку,
Коли він, як смола, і чорний, і густий,
А чистий, мов бурштин, і, ніби мед, ясний.
Вона ж то й добира найліпшої сметанки,
І, розливаючи напій у філіжанки,
Сметанку дібрану, в рум'яних кожушках,
Окремо кожному розносить по гостях.

Вже пані деякі пили давніше каву,
І, поки там ловці накинулись на страву —
На гуси, на качки, потравку із курчат
(Все те приправлене на старопольський лад),
Ще й на улюблені в землі Литовській зрази, —
Вони наказують подати повні вази
Із пивом вареним, де сир, як білий сніг,
Грудками пливає...

В кімнатах нетісних

Дві згуртувалися незмушені громади:
Старіші почали свої статечні ради
Про жито, про овес, про зяб, про ранній пар,
А дехто і про те, які укази цар
В цім році видає. Соплиця й Підкоморій
Все про політику та про отчизни горе.
З Підкомориною Войцанка при столі
Ворожить: долю всім віщують королі.

А в другій хаті — там, звичайно, йде про лови,
Та тільки нижчий тон звичайної розмови:
Асесор з Реєнтом, окраса всіх стрільців,
Мовчать і хмуряться, подібні до сичів.
Мовчанню їхньому своя була причина:
Пригадувалась їм нелюба та долина,
Де заєць вискочив — то хлопський був загін.
Обидва їх хорти погнались як один,
Але Суддя звелів охоту припинити,
Щоб збіжжя людського не сміли толочити.
Собаки все-таки пурнули у пашні,
Коли ж вернулися — не знать, взяли чи ні,
І хто з їх наздогнав (якщо догнав) звірятко...
З мисливців кожен мав про це окрему гадку.

Пан Войський походжав із плячкою⁹ в руках...
Байдужим поглядом блукав він по гостях,
Бо інші справи мав і іншу мав турботу:
На мухи розпочав улюблену охоту.
Лише побачить де котору на стіні, —
Скраде — прицілиться — а там уже й по ній.

Із Теліменою Тадеуш розмовляти
Спинився у дверях просторої кімнати.
Уже розповіла вона про статок свій
І зауважила, що він хоч родич їй,
Та дальній, — а Суддя зове її сестрою
За давнім звичаєм і приязню старою,
Бо в Петербурзі ще коли вона жила,
То допомгла Судді провадити діла
Якись заплутані, — а він за ті послуги
Назвав сестрицею порадника і друга.
Нехай зове собі! Адже з дитинних літ
Він приятель її, близький її сусід!
Тадеуш слухає, втішається і мліє...
Пішли вже спогади, розпочалися мрії,
Аж нагло Реєнтів їх голос розбудив.
Він до Асесора свою, як кажуть, пив:
«Ще вчора я казав, що з того полювання
Здобутку не чекай. Панове! Річ остання
На влови їздити, як хліб іще на пні,
І хлопську ярину, з хортами, на коні
Топтати. Певне Граф, сусіда наш бувалий,
Для того й не прибув, що знає досконало
Мисливські правила: скрізь по чужих краях
Того звать варваром, хто топчеться в просах,
Ячмені чи овсі, полюючи на птицю
Чи звіра, не зважа ні на чужі границі,
Ні на артикули про термін для стрільців,
Хто з зайченятами зайчиху кволу вбив
Чи лиса взяв тоді, як саме він линяє.
В Московщині — і то цього не дозволяє
Ані поліція, ані царів наказ:
Цивілізація там більша, ніж у нас!»

Тендітно голову схиливши, Телімена
Докинула й собі: «І справді, як на мене,
Пан має рацію. Я знаю москалів!
Хто в Петербурзі був, а надто хто там жив,
Той згоден, що у їх — чи вірите, панове? —
На кожен випадок закон і суд готовий,
Від кари правої нікому не втекти.
О Петербурже! Як мене хвилюєш ти
У любих споминах і в образах чудових!
У мене навіть план у бюрку є на сховах —
Шукать не хочеться...

На дачі в літній час
(Це те, що хуторцем звичайно звать у нас)
Тамтешнім звичаєм жила я над Невою.
Домок чудесний був!

(Є й план в моїм покою
У бюрку). Поруч жив чиновничок малий —
Служив десь у суді, чи що. Сусіда мій
Тримав хорти — і знай ганявся за зайцями.
Ох, що то за біда—чиновник із хортами!
Було, як сутінки на землю упадуть,
Ідеш собі в садок, щоб вільно відітхнуть
Із другом-книжкою — чи радості зажити,
В вінок сплітаючи кохані, ніжні квіти, —
Тут зараз пес біжить, розмахує хвостом,
По сукні везькає страшенним язиком,
Аж серце зціпиться від жаху та огиди.
Ох, чуло серденько, яке нещастя вийде
Од тих гидких потвор! І справді — день настав,
І песика мого коханого зарвав
Той хорт чиновників, немов лисиця курку.
Ах, що за песик був! Я маю десь у бюрку
Його портрет. Мені його князь Сукін дав...
Як тішив він мене! Яку натуру мав
Шляхетну!.. Я тоді від горя та печалі
Так занедужала, що ледве врятували.
Та саме на той час з візитом прибув
Пан Козодушин. То придворний ловчий був,
Люб'язний кавалер, людина знаменита!
Узяв розпитувать... Я, мукою пририта,

Йому розкажую — уста ж одно тремтять...
Він зараз повелів чиновника «позвать».
Приходить... труситься...

«Як смієш царські лані

Ловить собаками — не в часі полювання —
Під носом у царя?» Чиновник ні та й ні.
«Ніколи, — каже, — я не їжджу повесні
На влови. І не лань була то, а собака».
А Козодушин тут: «Що дурень той балака?
Я, царський ловчий, я сказав, гультяю: лань!»
Прийшла поліція.

«Ну, поліцмейстре, глянь,
Я краще знаюся чи він на полюванні?
Я стверджую, що він по царські їздив лані
У незаконний час». Ну, поліцмейстер тут
Накреслив протокол, потяг нахабу в суд.
Кінець кінцем хортів повісити звеліли,
Чиновника взяли й за ґрати посадили
На місяць. Випадок відомий став усім,
І навіть цар тоді втішався вельми ним».

В обох кімнатах всі на те зареготали...
Соплиця з Робаком в мар'яжа саме грали.
Суддя, що вдарити козиркою хотів,
Піднявши карту, враз немов закаменів,
Прислухуючися до того анекдота.
Нарешті, сміючись, промовив: «Як охота —
Хваліть Німеччину чи славте москалів,
Учіться полювать і жить у пруссаків,
Складайте на собак і акти й протоколи,
Коли із їх котрий в чуже ускочить поле, —
У нас тут, на Литві, ведуться ще з дідів
Інакші звичаї. Ще досить є звірів
По пущах та гаях. Тягатись та судиться
Ніхто не розпочне про зайця чи лисицю —
І збіжжя маємо ми досить на ланах.
От тільки у селян, в овсі або в житах
Я їздить бороню й собаки напускати».

Тут мовив економ із другої кімнати:
«Та навіть як коли собаки й забіжать

У хлопську ярину, то хлопи не кричать,
А тішаться: за те їм буде щедра плата.
Їй-богу, той народ так можна й зіпсувати,
Коли...» Та не скінчив промови економ,
Бо стільки галасу зчинилося кругом,
Що годі й говорить... Тим часом Телімена
З Тадеушем ізнов, склонивши на рамена
Свою голівоньку, з хустиною в руках,
Розмову повела. В несміливих словах
Їй кавалер уже і компліменти править,
І шепче щось таке, що панну вельми бавить.
У шумі, в гаморі Тадеуш відчува,
Як подихом палким сусідка повіва
На нього, як пашать її гарячі скроні,
Як наближаються уста її червоні —
І сам тремтить, як лист.

Нараз посеред їх
Пан Войський пляцкою як блискавка пробіг
І несподівано спинився поміж ними.

В Литві усяких мух — і з крильцями ясними,
І чорних, і рябих велика сила є.
Тутешній чоловік здалека пізнає
Найзлішу з їх усіх, і зве її *шляхтянку*,
Вона гуде, бринить до вечора од ранку,
Велика та товста, а чорна, наче крук...
На неї нібито не зважиться й павук.
Пан Войський все це знав і додавав до того,
Що родиться, мовляв, од *шляхтича* одного
Багато сотень мух: він у своїй сім'ї
Те саме, нібито, що матка у рої, —
А ключниця на те ніяк не приставала
І власні погляди на рід мушиний мала.
Пан Войський тільки-но де шляхтича зловив —
Як лясне пляцкою, бідаха як не жив.
Тож саме за таким, сказать, мушиним паном
І розігнався він — і помахом нежданим
Зненацька розлучив дві ніжні голови,
Як вітер два стебла єдиної трави.
Вони розскочились, і об одвірки білі
Болюче вдарились, аж гудзики набили.

На щастя, випадок у галасі страшнім
Потонув. Галас той котився, наче грім,
Покривши хоч гучну, але розважну мову.
Так іноді стрільці почнуть звичайні влови,
На лиса простого пускаючи собак, —
І враз почнеться крик, шумить-гуде байрак,
І несподіваний кабан тріщить по лісі...
Так само й тут було: розмови почалися
Любенько, лагідно, — аж тут кабан надбіг,
Всю справу перебив і схвилював усіх.
Таким-от кабаном була сперечка давня
Двох давніх ворогів про їх собаки славні.
Той хвалить Сокола, той Куцого — та в крик!
Уже й не слухали, і лад поважний зник,
Ба навіть бралися змагатись кулаками,
У спорі грізному дійшовши до нестями.
Із хати другої всі збіглися на те —
Утихомирювать розлючених гостей
І пару ніжню одтисли од порога,
Що на дволикого того скидалась бога,
Латинців Януса¹⁰. Стихає шум війни,
Вже й регіт котиться безжурно-голосний:
То Робак тишину посіяв серед бурі.
Був дужий чоловік, плечистий та похмурий,
Звичайно мовчазний — хоч бистрий розум мав.
От, як до Реєнта Асесор підійняв
Шалено кулаки, пристойність загубивши, —
Ксьондз, їх за коміри немов дітей схопивши,
Неначе крашанки, лобами стукнув раз,
Одкинув, став між їх, немов дороговказ,
І «Рах vobiscum» їм — «хай буде мир» — промовив.

Тут навіть вороги, що вже жадали крові.
Мовчать, зумилися. Як справжніх християн,
Спинив їх Робаків поважний вік і сан,
Ще й сила ксьондзова злякала, здивувала.
А той собі замовк і в двері йде помалу:
Тріумфу, бачиться, нітрохи не хотів...

Тут Войський привернув увагу всіх стрільців:
Мав пляцку у руках, неначе ксьондз кропило,

А на обличчі щось сіяло і горіло,
І погляд огняний освітлював усіх.
«Мисливці! — він гукнув: — Краса гаїв старих!
До чого поведуть безумні колотнечі?
Чи ж так розв'язують, панове, спірні речі?
І то уже згаса мисливська люба рать,
А ви, що прикладом для всіх могли б стоять.
Ви звади чините! Я маю волос сивий,
Я з діда-прадіда уроджений мисливий,
Я бачив не таких, як ви оце, ловців.
Хто б з Рейтаном в лісах змагатися посмів
В одвазі, в хитрощах, у мудрому звичаї?
Бялопетровичу хто, панство, дорівняє?
Хто б із Жеготою помірятись бажав, —
З пістоля зайця він на всій ході влучав!
А з Тераєвичем, що кабана зо списом
Стрічав, жартуючи? А що за слава лісом
Про Несьоловського, Будревича ішла!
Ведмежа ловля їм за виграшки була!
Коли ж лучалася сперечка та незгода —
Ішли заклади тут. Адже була не шкода
Огінському — віддати за вовка цілий ліс,
Та й Несьоловському п'ять хуторів колись
Прийшлося заплатити, про барсука змагавшись.
З такою славою та честею зізнавшись,
І ви ті звичаї візьміте за взірць:
Закладом учиніть незгоді цій кінець.
Що мали про хортів точити далі війни,
Арбітрів¹¹ оберіть поважно й супокійно
І звіртесь. Виїхать позволить, певно, нам
Хазяїн у поля, хоч би й прийшлося там
Пшеницю вибити. Поважна бо причина».
І стиха Судію потиснув за коліна
Стрілець підтоптаний.

«Я ставлю румака¹²
З сідлом, уздечкою, як справа йде така, —
Дав Реєнт одповіт, — і перстень на додачу».
«Я ставлю дорогі нашійники собачі
В оздобі золотій — і мій едвабний смич¹³,

У самоцвітах весь, стару й коштовну річ!
(Хотів лишити його, як дітям пам'яткове,
Коли б женитися прийшлося мені, панове).
Домінік Радзивіл¹⁴ мені подарував
Дорогоцінність ту, коли я вполював —
В літописи борів записано ту днину —
Зайців аж шестеро — ще й ледь не за годину —
Одною сукою... Не міг сидіти князь
Спокійно на коні. «Однині нареклась, —
До суки мовив він, — оцих дібров княжною»...
І доторкаючись до писка їй рукою,
Сіяв він поглядом бадьорим та ясним.
Так часом титули на полі бойовім
Наполеон дає відважним генералам».

Давно зануджена отим мисливським шалом
І суперечками, що нанівець ішли,
Встає, і кошика піднявши над столи,
Гукає голосом веселим Телімена:
«Хто хоче по гриби? Лишайтеся, про мене,
А я до гаю йду! Вернуся на обід...»
Тадеуш по гриби іде за нею вслід.

Підвівся і Суддя, такій утісі радий,
І, всіх притишивши, промовив до громади:
«Гей, панство, по гриби іти нам саме час!
А хто найкращого найде гриба із вас, —
Біля найкращої панянки за обідом
Сидітиме: на те йому я дозвіл видам.
Як щастя ж те котрій лучиться з наших дам —
Найкращих паничів до вибору віддам».

КНИГА ТРЕТЯ

Зальоти

Графова екскурсія до саду. Таємнича німфа пасе гуси. Подібність збирання грибів до того, як блукають Єлісейські тіні. Гатунки грибів. Телімена в Храмі Мрій. Нарада про Тадеушеве майбутнє. Граф-пейзажист. Тадеушеві уваги про хмари та про дерева. Міркування Графові про мистецтво. Дзвін. Записка. Ведмідь, мій паночку!

Додому їде Граф у роздумі, поволі,
І мрійним поглядом блука по видноколі, —
Чи не побачить де в саду або в вікні
Сукенки білої. І справді, в глибині,
Кущів поплетених щось ніби забіліло
І зникло в зелені, як таємниця мила.
Так промінь сонячний з-за хмари вигляда,
Так серед комишу поблискує вода.

Він скочив із коня, додому шле жокеї,
Пролазить крізь паркан, крадеться вздовж алеї,
Як до отари вовк із-за густих корчів.
Нещастям, на сухе гілля він наступив, —
І хоч дівча його не бачило крізь віти, —
Злякалось і втекло.

Що ж Графові робити?

По кінському шавлі, в порічкових кущах
Він продирається, як очеретом птах,
Плазує на руках, — і в лопусі широкім
То скаче, то повзе, то чудно лізе боком,
Аж ледве свій сурдут англійський не подер.

Нарешті в бур'яні приліг він і завмер,
Підводить голову — і дивне бачить диво:
Переплітаючись химерно та красиво,
Рослини різні тут п'ялися в височінь:
І гречка, і овес, і золотий ячмінь,
І королевий цвіт, і соняшник лапатий.
Домислила такі садочки засівати

Для птаства — щоб воно затишний мало схов
І щоб хижак його там лютий не найшов —
Багата досвідом, дотепна Кокошницька¹
Із Індіковичів. Є й книга старосвітська,
Де оголошено увесь її секрет
(Либонь прикладено до того і портрет):
Як птицю од шулік сховатъ і захистити,
Або: для господинь поради і совіти.

Такий-от був садок хороший та густий...
Як півень закричить, бувало, вартовий,
Уздівши шуляка, що в небесах кружляє, —
Все птаство злякане в гущавину тікає —
Од пискунів-курчат до пишнохвостих пав...
Ба навіть голуб там не раз притулок мав.
Сьогодні супокій і тишина навколо.
Від спеки дріб увесь зарився, ніби кволий,
У мураву, в пісок, у жито чи в ячмінь,
Де прохолоджує і вітерець, і тінь.

Поміж пташиними біліють головками
Дитячі, ніби льон, з блискучими очами,
І тут же дівчина: жаріє і цвіте
В оксамиті трави волосся золоте.
Позаду — павин хвіст розширився за ними,
Що самоцвітами виблискує ясними,
Для личок молодих утворюючи тло.
Ще далі — і щирцем багряним поросло,
І кукурудзою золотиться тяжкою,
І грає срібною шовковою травою.
Усе гойдається й картину відслоня,
Мов килим перського химерного ткання.

А понад квітами, колоссям, муравою
Висять, як балдахін, веселковою млою
Ясні метелики (*бабками* їх зовуть)...
Прозорі, наче скло, тремтять вони, пливуть
В повітрі чистому, у млості та в утомі,
І хоч ворущатся, а ніби нерухомі.

В руках у дівчини, як струсєве крило,
Щось повівається. Вона й своє чоло
Ним одволожує, і діток кучерявих,
Боронить од дощу метеликів яскравих.
Рукою другою щось зігнуте як ріг
Тримає: бачиться, годує ним малих,
Мов обдаровує із рогу Амальтеї²,
Подібна вродою до казкової феї.

Хоч заклопотана, з тривогою вона
Туди поглянула, де вчулася страшна
Чиясь хода. А той, кого вона боїться,
Підвівся в лопухах, щоб феї уклониться!
Як сойка злякана, полинула б вона,
Та постать Графова, висока і чудна,
Товаришів її малих перелякала.
Вони у крик, у плач! Утишувати стала
Їх бідна дівчина, взялася докорять:
«Ну, чи не гріх, не стид невість чого кричать?
Як гостя нашого злякатися могли ви?
Ось гляньте-но, який він любий та вродливий!»

Так матка пташенят ховає під крилом,
Уздрівши коршака, що плаває кругом,
По здобич линучи з зеленої діброви.
Малеча втишилась од пестіння та мови
Тії ласкавої.

Граф, радий похвалі,
Сурдута обтрусив, склонився до землі,
Ще не зважаючись, що їй сказати гоже, —
А дівчина на те шаріє, ніби рожа.

А й справді, вродою і палом молодим
Пишався Граф і цвів. Понад чолом блідим
Волосся в кучерях звивалося біляве.
Подекуди в йому були листки і трави,
Як доказ трудної мандрівки крізь щирець,
Порічки, лопухи... Сказав би, що вінець
Цвіте розплетений на кучерях у Феба⁵⁰.

«О ти, посланнице і вістовнице неба, —
Граф ніжно вимовив, — богине із богинь!
На мене погляд свій ясний, прихильний кинь
І розкажи, хто єсь: чи з власної ти волі,
Чи з чарів, чи з чудес живеш у цій юдолі?
Ах, догадався я! То, певно, чарівник
Тобі на самоті пишатися прирік
І стереже тебе за ржавими замками.
О, скільки б лицарів задля такої дами
Пішло на бій, на смерть! Скажи ж мені, одкрий,
Признайся, дівчино! А я — визвольник твоїй —
Для тебе серце й меч оддам по твоєму слову!»

Дівча, таку чудну вислухуючи мову,
Очима блиснуло із-під промінних вій
(Дитину тішить так малюнок золотий,
Де фарба з фарбою мішаючись яріє,
Хоч до ладу вона його й не розуміє).
«Скажіть-бо, звідкіля до саду ви прийшли.
Що ви шукаєте, а може, і найшли,
І що цікавого для вас тут на городі?»

Граф бачить, що кінець прийшов його пригоді,
Що вчинкам лицарським не місце і не час,
І гречно вимовив: «Перепрошаю вас,
Я йшов на снідання, хтів шляху вкоротити —
А де тут власне дім?»

«Он, стежкою ідіте,

А грядки не топчіть».

«Чи навпростець, чи вбік?»

Вона всміхнулася: та й дивний чоловік!
Як на долоні дім, а він не бачить дома!
Одначе, з гречністю й пристойністю знайома,
Мовчала. Знову Граф розмову почина, —
Питає, звідкіля, де мешкає вона,
Чому її в Судді не бачив ані разу,
І просить, щоб того не мала за образу,
Коли питає він, чи не її вікно
Он там видніється і чи живе давно
Вона на хуторі.

А сам собі гадає:

Хай романтичності в цій дівчині немає,
Та все-таки вона цвіте, як любий цвіт.
Не раз лучалося і за минулих літ,
Що в гущині лісів душа велика спіє:
Її він визволить і світові відкриє,
Мов пишний діамант, украдений у фей.
Тим часом дівчина, гуртуючи дітей,
Із їх найменшеньких бере на руки двоє,
А решту — як гусей жене перед собою.

Враз повернулася: «А чи не міг би пан
Ті кури допомогти загнати під паркан?»
«Я — кури заганяць?» — панич зачудувався...
За нею ж тільки куц малини колихався, —
Та очі блиснули лукаво з-за кущів.

Граф сумно голову додолу похилив,
А серце в самоті змовкає і холоне.
Так поле, що було, неначе жар, червоне
В промінні сонячнім, загортується в тінь,
Як сонце запливе у мовчазну глибіню.
Що ж? Марити? Про що? І мрії невеселі!
У сні він бачив рай — прокинувся в пустелі!
Коли він плазував, котився по траві, —
Яка ж краса тоді палала в голові,
У серці билася! Яке ввижалось диво,
Яке здавалося все пишне та вродливе,
Якою тайною сіяло і цвіло!
Прийшла буденщина — і маріння пройшло.
Нехай та дівчина і миле має личко,
Та ближче підійди — справдешня чередничка!
Рум'янець на щоках — бо голова пуста, —
І дишуть хлопською вульгарністю уста!
Нащо ж дурить себе? Пастушка, а не фея,
Із морквою в руках, не з рогом Амальтеї!
А пера струсеві, — пучок звичайних трав!
І він у розпачі аж руки заламав...

Дитя наївне так, кульбаби цвіт зірвавши,
І задивується, і засмутиться завше,

Коли від подиху в повітря одлетить
Пушок легесенький, щоб тільки залишить
Стебло оголене.

І Граф рушає з саду,
В душі розгніваний, немов за люту зраду,
Крадеться в агрусі, в малині, в гарбузах,
Аж раптом остовпів: а що, як при гостях
Розкаже дівчина про нинішню пригоду?
Адже казав він їй, що до Судді в господу
Іде на снідання! Що станеться тоді,
Як несподівано він стрінеться Судді
Чи Телімені? Що, як хто його вже слідить?
Таж сором утікати! Як снідять, так і снідять!
Отож поміж дерев гіллястих та густих,
Стежками й без стежок, уздовж плотів старих
Ішов він, сам не рад химерній тій пригоді,
І голову свою, як від комори злодій,
Чия в коморі вже попоралась рука,
Від того птичого все відвертав садка:
Що стежить хтось за ним — був майже певен в тому,
Нарешті, вийшов він на рівний шлях до дому.
Поглянув, відітхнув. Побіля саду ріс
Хоч і не з як густий, але могутній ліс.
У затінку беріз та під грабовим листом —
Здавалось, тіні душ похованих зійшлись там —
Блукали постаті. Ті в чорнім, як ченці,
Ті в білім, з кошиком которі у руці,
Там лиса голова, там — капелюш широкий,
Все ходить, рушиться — і все ховає спокій.
Те нагинається, те ніби у півсні
Іде й не збочує по лінії одній,
Там зеленіє шаль, там в'ється плащ червоний,
І хилиться усяк, неначе б'є поклони,
Ні слова, ні пісень: глибока тишина,
Мов дума кожного охоплює одна,
Як подорожнього у проклятій яскині...
Здається Графові: то Єлісейські тіні⁴,
Що в царстві вічному, понуро-мовчазні
Блукають вік-віків без суму, та сумні.

І хто ж би догадав: ці постаті рухомі
Не з царства привидів, а наші то знайомі,
Що вийшли по гриби на Теліменин клич...
Гриби розшукувать — зовсім не проста річ,
І любить боровик уважність і терпіння:
Тому-то кожен став задумливою тінню.
Звичайно, й одяги не ті, що при столі,
Було одягнено — і в гайовій імлі
Вони одкинули чудні, пістряві плями.
Лише до мод нових найприхильніші дами
Та зо три паничі французький мали стрій.
Між ними, як між зір найкращі дві зорі,
З Підкоморанкою сіяла Телімена...
Граф, роздивившись, простує в гай зелений.
Шукають панночки *боровиків* міцних,
Своїх улюбленців: черва не точить їх,
Тому вони за знак ясного дівування.
А паничі беруть *лисички* ті багряні,
Що в пісні на Литві оспівано не раз⁵.
Непишним рижикам радіють повсякчас
І старші, й молоді: хоч рижик і скромніший
За інших родичів, зате ж і найсмачніший,
Чи ти соли його, чи на пательні смаж.
Так ходить по траві гурток знайомий наш,
Спустивши голови, напружуючи зори, —
А Войський оддалік збирає *мухомори*.

Ще єсть погорджені у племені грибів:
Ніхто ніколи їх не смажив і не їв,
Одні-бо не смачні, а другі ще й шкідливі, —
Зате й пишаються незаймано-красиві
Вони на горбику, що зеленню поріс,
Немовби дорогий на скатерці сервіз.
Он, — ніби чарочки, що тонкі мають ніжки, —
Сріблисті, золоті й червоні *сироїжки*;
Он, — наче келихи на дорогий шампан, —
Гриби, що *лійками* їх звать серед селян;
Високі *ковпаки* — як кубків дно кругляве;
Нарешті крізь бур'ян дрібний і кучерявий,
Як та перчичниця з пекучим порошком,

Жовтіє *пурхавка*. Багато ще кругом
Грибів видніється, а як їх називати —
Те знають лиш зайці та може лось рогатий.
Хто зосліпу до їх вже й руку простягне,
Той власну помилку розгнівано клене
І *заячі гриби* розтоптує ногою...

Лиш Телімена йде повільною ходою
І, чуючи якийсь на серці непокій,
Гриби минаючи і заячі, й людські,
Тривожно голову угору підіймає.
Вже Реєнт вихопивсь, що нібито шукає
Вона не на землі — на дереві грибів
(У серці він таїв якийсь на неї гнів);
Асесор ще злісніш казав, що це самиця
Шукає, де гніздом затишно помоститься
І де свою сім'ю безпечно розвести...
Вона ж, як бачиться, шукала самоти
І від компанії поволі відрізнялась...

На взгір'ї дерева густіше посплітались,
І бив з-під каменя на мураву струмок.
Рясних виднілося багато там квіток,
Щедרותно поєних холодною водою.
Струмок, лисніючи, ховався під травою
І тихо бурмотів, немов мале дитя,
Що, накричавшись, та теплого пиття
Із материних рук напишися знайомих,
Тихенько засина, ясної повне втоми.
В цім краснім затишку, де сотні любих віт
Шепочуть радісно, як друзі давніх літ,
Так мило спочивать і слухать шум зелений...
Тож *Храмом Мрій* його назвала Телімена.

Тихенько надійшла і плащ червоний свій
Недбало кинула, — а він на мураві
Немов червоний цвіт жаріє. Вільним кроком
Іде самітниця, просовується боком,
Як та купальниця, що, ставши при воді,
То нахиляється, і руки молоді

Над синявою хвиль одважно простягає,
То, мов злякавшись, на берег одступає.
Враз, ніби несена в шумливий чорторий,
Пурхнула у траву, і — наче квіт чудний —
В руках з'явилася французька книжка нова.
Панчішка от як сніг біліє ажурова,
Чорніють кучері, колишуться стрічки,
Сіє алебастр округлої руки,
І пишний плащ горить між листом смарагдовим:
Так гусінь на верху грушевім чи кленовім
Яріє фарбами й приманює пташки...
На жаль — ані душі! — і дивний чар такий
Без погляду знавця самотньо, марно гине:
Всі порозбродились...

Та з-за кущів шипшини
Укмітив мрійницю Тадеуш молодий
І, закрадаючись тихесенько туди,
Немов не дивиться, — а оком, знай, стріляє.
Мисливець хитрий так до дрохви під'їжджає,
Рухомий скрад собі зробивши із гілля,
Чи — як, бува, сивки спустились на поля —
Веде коня свого за тонку гнuzданицю,
Сам криється за ним, а при сідлі рушницю
Ховає, ніби йде у поле волочить.
Запевне, хтів панич про щось поговорить,
Та лихо! — Судія побачив мудрі чати
І мчить навперейми...

Жовтіє бриль крислатий,
Каптан колишеться, немов гігантський птах,
І буковий ціпок гойдається в руках:
Отак Суддя біжить, летить до Храму Мрії.
Наблизивсь — відсапнув — лице в струмочку мие
І врешті, спершися на буковий ціпок,
«Сестрице, — вимовив, — аж сохне од думок
У мене голова та од турботи в'яне
Від часу, як прибув Тадеуш наш коханий.
Я в світі одинак бездітний і старий,
А любе це дитя — то спадкоємець мій,
Утіха старості, надія і підпора.

Отож сказати тобі хотів іще я вчора
Про кілька міркувань і здогадів моїх,
Та за розмовами і учтами не зміг.
Зважай-но: дороста вже повних літ дитина,
А Яцек, про свого піклуючися сина
Та доручаючи мені його, як брат,
З землі чужинної не поверта назад
І відтіля до нас свої накази пише...
Та їх не розгада мудрець найрозумніший!
Наприклад, він чомусь мені заборонив,
Щоб я Тадеуша про батька ознаймив,
Сказавши, що живий... Недавно в легіони
Хотів віддати його (аж серце похолоне,
Як тільки здумаю) — але змінив наказ
І хоче, щоб синок тим часом жив у нас
І підшукав собі тут дівчину до мислі.
Думки аж голову мені недавно стисли,
Та на прикмету взяв я дівчину одну —
Хорошу дівчину, до того посагну...
Та й справді, чи знайти у всім повіті панну
Над ту голубоньку Підкоморанку Анну?»

Так говорив Суддя, і жовтий капелюх
У такт похитувавсь, як на дощі лопух, —
А мрійниця на те мов крейда побіліла.
«Ах, брате, — мовила і свій роман закрила, —
Про що тут правимо? І що за план чудний?
Де тут, нарешті, глузд? Подумай і збагни:
Тадеуш — гречкосій! Без блиску, без освіти!
Такий ото талант у лісі схоронити!
Ні. Мусить знати світ, щоб жити між людьми...
То краще зробимо, коханий брате, ми,
Як одішлем його пожити до столиці.
Що взяв за юних літ, на старості згодиться:
Наука, звичаї, традиції міцні...
А це ж хіба найдеш у нашій стороні?
Що, як родився він для людськості, для слави?
Пошлімо ж, братіку, його ми до Варшави,
Чи Петербург нехай одвідає дитя...
Отам-то звичаї! Отам кипить життя!

(До речі, маю я поїхати небавом
До Петербурга теж — ладу додати справам).
Нехай би там пожив Тадеуш, походив,
Посад доскочивши і славних орденів,
Та познайомився з вельможами значними.
Могла б і я йому знайомствами своїми
У цім придатися... А маючи уряд,
Освіту, пишний блиск, — захоче, то й назад
Нехай вертається, до предківського дому».

«Таж певно хлопцеві найкраще молодому
Ума набратися, потершись між людьми, —
Суддя одказує: — це знаєм добре ми:
Світів об'їхав тих і я колись чимало, —
У Дубні навіть був службовцем трибуналу!
Та що! В Варшаві жив от-от не цілий рік!
Багато розуму набрався чоловік,
Подорожуючи! То правда, що й небожа
Між люди одіслать було б розумно й гоже,
Щоб досвід молодий він там обагатив,
А не для гордощів, чинів та орденів...
Бо що в тих орденах? Хто з-поміж нас, поляків,
Шукатиме собі отих царевих знаків,
Бурульок золотих? Живемо і без них
І шану маємо й повагу од усіх
За ім'я чеснеє, за виборну посаду,
А не з прихильності московського уряду».

«Не сперечаюся. Посади не шукать —
Чудесно! Просто він поїде — мандрувать!»

Суддя потилицю почухав: «Знаю, знаю!
Послав би я його десь до чужого краю.
Та сів на шию нам, сестрице, бернардин,
Ксьондз Робак. Брат мені наказує, щоб син
Був під опікою у його. Із-за Вісли
Прибув недавно ксьондз — і Яцькові всі мислі
Та плани відає. Либонь іще торік
Мій брат надумався і з певністю прирік,
Щоб за дружину взяв Тадеуш панну Зося,

Твою годованку.

Так, певно, вже ішлося.

Та й справді дівчина із Зосі вироста
Хороша, і ввійде небавом у літа,
Уже пак підліток. Без посагу не буде,
Відомо-бо тобі, і близькі знають люди,
Хто посаг сироті не з як маленький дасть
І хто порядкуват тут повну має власть:
Брат Яцек, маючи у себе капітали,
Не їй лиш — і мені допомагав чимало».
Так говорив Суддя.

Нетерпеливий рух,
Мов одганяючи давно набридлих мух,
На ті його слова зробила Телімена.
Нарешті підвелась: «Як хочете, про мене!
Мені до того що? Так, так! Це річ нова!
Що ж, пане-брате, є у тебе голова —
Міркуй по-своєму. Змагаться з вами — де нам!
Робіть, як знаєте! Пошліть його гуменним,
Чи в корчмі продават сивуху посадіть,
Чи з лісу зносити зайці йому веліть,
Скажіть йому орать, коли на тее йшлося, —
Та, панство, вибачте! Що вас обходить Зося?
Вам — мужа їй шукать? Хіба ж мене нема?
Про долю Зосину піккуюсь я сама!
А що пан Яцек їй щороку помагає
І збільшить пенсію давненько обіцяє, —
То прецінь він її ще в рабство не купив?
Та й те сказати вам без лишніх треба слів —
Хоч, може, й боляче, та це ж не таємниця,
Що борг свій виплатять не в рік, не в два Соплиці
Перед Горешками!..»

Суддя як це почув, —
Зненацька посмутнів, правицею махнув
І клонить голову.

А Телімена далі:

«Ділила з Зосоєю я й радощі й печалі,
Навчала на добро, немов дитя своє, —
І хтось її тепер без мене видає!
Про щастя дівчини я дбатиму і дбала!»

«Ну, а якби вона хлопчину покохала
І щастя в шлюбі цім знайшла? Га? Що тоді?»

«Ну, це ще вилами, як кажуть, по воді
Написано! Та й що: А може б покохала!..
Оце б я клопоту інакшого не мала!
Щоправда, партія вона не посажна,
Та Воеводянка — а кожен добре зна,
Що важить чесний рід і за майно багате,
То не прийдеться їй без мужа вікувати.
Це ж кров горешківська! Як міг подумать ти,
Що чоловіка їй не зможемо найти?»
Соплиця просвітлів: «Що ж маємо робити?
Я їх обох люблю, неначе рідні діти,
І зичу щастя їм. Навіщо ж гнів і крик?
Про діло думати я в супокої звик —
І все сказав тобі одверто й нелукаво,
А ти не згодитись, запевно, маєш право, —
Хоча зажуриш цим і брата, і мене, —
На шлюб годованки. Та з тиждень промине,
Ми поміркуємо. І Підкоморій, мабуть,
Од діла чесного хлопчини не одвабить,
І Яцек сватові такому буде рад...
Усе влаштується...»

«Знов трошки милить брат:

Не відмовляю я, мій дорогий, поволі!
Ідеться не про що, а про життя, про долю
Двох діток. А вони ще надто молоді —
Коли б од поспіху не статися біді!
От, зазнайомимо їх ближче, без намови,
І як дійде в самих до приязні й любові, —
Тоді вже доведем ми справу до кінця...
Не можна ж путами заковувать серця!»

Розмову скінчено. Суддя пішов із Храму,
А з-за кущів біжить, немовби за грибами,
Тадеуш. Граф собі простує здалеки:
Йому сподобався типовий жанр такий —
Ота Соплицина розмова в Храмі Мрії.
Він видобув альбом, рисує і радіє:

«Яке видовисько! Вона на моріжку,
А він на камені. Таж групу отаку
Лише б артист умів так мальовниче скласти!
Які одливи фарб! Які різкі контрасти!»
А далі: «Ну, якби ще ближче підійти?
Чи знову, мрійнику, розчарувався б ти,
І горда пані та — лиш ключниця маєтку
(Так промовляючи, протер свою лорнетку),
А трави сплетені — ботвина з буряків?»

Хоч Телімену Граф не перший раз зустрів,
Ба навіть розмовляв, буваючи в Соплиці,
Та якось от не міг до неї придивиться
І вроди пишної не добачав ознак...
Тепер, малюючи, дивується юнак:
«Який повабний стан і що за погляд милий!»
(Бо очі гнівом ще не згашеним горіли,
А як помітила скрадання паничів,
То й вид од радості зацвів, запаленів).

«О пані! — каже Граф: — Даруйте цю одвагу!
Такі видовища втишають вічну спрагу
І потяг до краси. Простіть мені, простіть,
Що ваше марення наваживсь я розбити, —
І дякую за те, що в цю хвилину світлу
Натхнення у грудях заграло і розквітло.
Людині вибачте, художника — прийміть
І скуток праць його хоч гудьте, та судіть».
По передмові цій упав він на коліна
І, поклонившись, подав свою картину.
Вона поглянула з суворістю знавця
(Суворість їй була так само до лиця):
«Чудово! Сильний хист і олівець поправний!
Із пана міг би бути колись художник славний,
Якби не *тут* він брав сюжети для картин.
О римські небеса! Видовища руїн!
Тибура давнього класичні водоспади!
О Павзіліппо⁶ скель навалісті громади!..
Там, Графе, край митців! А *тут* шукать, у нас
Прекрасних образів — лиш марнувати час.

Рисунок ваш візьму і в бюрко заховую:
У бюрку образків чимало гарних маю».

І прославляти тут чужі краї пішли:
Блакитні небеса, рожеві хмарки мли,
Шпилі високих гір та пальми вихваляли, —
А з краю рідного, звичайно, кепкували.

Навколо ж — предківські гойдалися ліси,
Такої сповнені поважної краси
І таємничості, і супокою, й тіні!
Високі парості зеленої ліщини,
Як постаті стрункі завітчаних менад⁷,
Із горобійником сплелися в темний ряд;
Горіхи перлами білили на ліщині;
Ожина повилась, послалась по долині,
Черемшину пойняв лапятий, буйний хміль
І різні ягоди жаріли звідусіль.
Дерева та кущі побралися за руки,
Неначе парубки, що під весільні згуки
До танцю зграйного запрошують дівчат —
І гучно гомонять круг пари молодят.
Піднеслась над усім своїм принадним станом
Береза-дівчина із ясенем-коханим,
А далі — мов старі на внуків та унук —
На менших дивиться поважний, сивий бук
Та бородатий дуб, що на могутній шиї
П'ять сотень літ несе, а юно зеленіє,
Байдуже спершися на мертві дерева,
І доброзичливо до молоді кива.

Тадеуш підійшов, але волів мовчати.
Та як пішли у їх магнолії, гранати,
Мигдалів пахощі та цитриновий ліс,
Як тільки й чулося: ах, дивний кипарис!
Вічнозелений плющ! (немов читали з книги)
Як узяли хвалить маслини й навіть фіги, —
Не міг він стерпіти: у мандрах не бував,
Але живе чуття і смак природний мав,
Тож, поглядаючи у глибочінь діброви,
Докинув і своє палке та щире слово:

«У ботанічному буваючи садку,
Я бачив дерева, що їм хвалу таку
Ви тут співаєте. Доволі там і піній,
І пальм, і кактусів, що у чужій країні
Ростуть і множаться. Але которе з них
Могло б рівнятися до простих буків цих?
Цитрина-карлиця, низенька та пиката,
Неначе та вдова погана, хоч багата?
Чи знаний кипарис, поетам дорогий —
Не смутку дерево, печалі та нудьги,
А нуду простого. Запевне, він при гробі
Зовсім скидається на служника в жалобі,
Що дбає лиш про те, аби не позіхнуть...
Ні, жалібниці в нас щиріші он ростуть:
Берези схилені, що розпустили коси,
Як жінка, що в сльозах по мужеві голосить,
Чи мати, що дітей оплакує своїх...
Чому ж би Графові не малювати їх?
У пишній живучи, у лісовій країні,
Малює пан лише каміння та пустині!»

«Мій друже! — Граф йому: — Мине зовнішнє тло —
Краса гаїв та гір. Хіба б те все жило
В мистецтві дивному без мислі, без натхнення?
Натхнення нас несе понад діла буденні
У сфери чистії, де сяє ідеал!
Усе це добра річ: природа, юний пал, —
Та треба вищої, художньої прикмети...
Усе це в книгах ви свого часу знайдете.
Не все ми можемо, що хочемо, віддати
У слові, в лінії. Хоч би малярство взять:
До його певних груп і певних пунктів треба
Та італійського, вічно ясного неба.
Тому в Італії і родиться пейзаж, —
І що північний дав туман убогий наш?
Хіба що Рюїсдаль та Брейгель, пейзажисти⁸
(Як, може, знаєте, два Брейгелі-артисти
Було в Голландії)...»

«Орловський, наш земляк⁹, —
Їм Телімена тут, — соплицівський мав смак.

(То, як відомо вже, соплицівська хвороба,
Що їм лишень своє буває до вподоби).
У Петербурзі він щасливі роки жив,
Його любили всі, і цар його хвалив, —
Ну, жив як у раю! (Орловського етюди
У мене в бюрку є)...

Як дивувались люди,
Що марив цілий вік усе про рідний край,
Про польські дерева, про польський лан і гай,
Розкішно живучи біля царя, в столиці!»

«Мав, певне, рацію! Я знаю, що годиться
(Тадеуш підхопив) південні небеса
Хвалити й славити... Подумаєш, краса!
Блакитні, без хмарок — як та вода у кризі.
Ви гляньте-но лише на наші хмари сизі,
Яка тут дивна гра і скільки тут одмін,
Прекрасних образів і казкових картин!
От — хмара восени, поважна і лінива,
Як черепаха та повзе — і довгі гриви
По вітру віються: то смуги дощові.
А в літній пишній день раптовий буревій,
І туча градова, зокола темносиня,
Блакитна по краях і жовта всередині,
Що плине, мов якийсь чудний аеростат,
На землю несучи холодний дощ і град!
Та навіть і щодня, хоч би й цієї днини,
Яка чудесна гра і дивні переміни,
Який ховається у нашім небі чар!
Біліє, ніби пух, легеньке гроно хмар,
Немов спустилися на плеса води сині,
Гусині табуни чи зграї лебедині, —
А вітер соколом на зграї наліта,
Збиває, згонить їх — і нагло вироста
Із білих лебедів нове, незнане диво:
Розвіявши хвости і розпустивши гриви,
Біжать по синяві шалені румаки...
Ще хвиля — корабель здіймається стрункий,
Із шиї кінської зростають щогли довгі
І білі паруси сіяють, мов корогви».

Усі поглянули по тому мимохіть
На небо. Граф почав альбомом шелестіть,
Щось зарисовувать... Тадеуш Телімені
Тихенько руку стис...

Кінець тій любій сцені
Поклав зненацька дзвін, розлігшись по ярах,
І голоси людські озвалися в кущах
Йому на відповідь.

«Отак на світі дзвоном, —
Озався Граф сумним, філософічним тоном, —
Усе кінчається: і задуми ясні,
І гри невинних літ, і речі запальні, —
Все раптом обрива його потужний гомін.
І що ж лишається?» А Телімена: «Спомин!» —
Та й подала йому малесенький букет
Із незабудок. Граф, як лицар і поет,
Поцілував його, до серця пригортає...
Тадеуш на той час рослинність розхиляє,
Що буйно в Храмі Мрій навколо повилась, —
І ручка потайки до його простяглась,
Як біла лілія. Він, як бджола до лілій,
Припав — і з подивом відчув у ручці білій
Якусь малесеньку записку та ключа.
Хоч і не знаючи, що все те означа,
Скарби ті з радістю сховав він до кишені.

Тут гомін зблизився, і в гущині зеленій
З'явилися грибів ретельні збирачі,
Гуртками й парами додому ідучи.
Бо ж зовсім дзвін не був провісником печалі:
Ні, у Соплицівці так на обід скликали.

Несуть, хто що найшов: опеньки, мов квітки,
Прегарно в китиці зв'язали панночки,
У хустку рижики зібрав пан Підкоморій,
У Войського в руках — гігантські мухомори, —
І з Теліменою виходять паничі,
Нічого в кошиках своїх не несучи.
Ввійшли, спинилися і утворили коло.

Для Підкоморія найвище місце столу
Лишили, бо такий і вік його й уряд.
Він низько кланявся, як каже давній лад,
Панам і паніям, і молоді і старшим,
На покуть ідучи своїм поважним маршем.
Праворуч Судія, а ксьондз при ньому став
І по-латинському молитву прочитав.
По чарці випито, усі круг столу сіли
І мовчки холодник литовський жваво їли.

Мисливці не смутні були, та мовчазні,
Бо кожному із їх ввижалось, мов у сні,
Як завтра пес його найшвидше зайця вловить, —
Тож кожен, мріючи, ні слова не промовить.
А Теліменин зір привабливо сіяв:
Він то Тадеуша як полум'я черкав,
То грів Асесора, то Графові всміхався.
Так мудрий птахолов, що в гущині сховався,
І пастки огляда, і сильця для щиглів.
Мовчали паничі, бо кожен з їх хотів
Віддатися своїм солодким, ніжним мріям,
Таємним замірам і молодим надіям.
На незабудки Граф дивився потайки,
Тадеуш — згадував лілейний цвіт руки,
Ключа й записочку, не читану ще досі.
Суддя, дивуючись, що гості безголісі,
Лив Підкоморію до келиха вино.

Потрави подано останні вже давно, —
Ніхто й не їсть її. І раптом карбівничий¹⁰
Убіг, задихавшись, і мов до бою кличе —
«Ведмідь, мій паночку!» — на цілий дім кричить.
Всі догадалися: свій *маточник*¹¹ ведмідь
Покинувши, в ліси як гість до їх заглянув...
Всі стрепенулися, почувись сотні планів,
Питання, здогади, накази звідусіль,
Та хоч різнилися — єдину мали ціль.

«В село! — гукнув Суддя: — Скликать на завтра люди!
Хто стане за гучка, тому з роботи буде

П'ять днів залічено, і шарварку⁵⁹ два дні.
Шукайте соцького! Та швидко! На коні!»

«Сідлайте Сивого! — озвався Підкоморій: —
Нехай котрий летить з запискою до двору
І привезе сюди в мішку моїх собак,
Тих п'явок, що про їх чував, мабуть, усяк:
Пса Справником зовуть, Страпчина зветься сука...¹²
Та швидко, щоб летів, немов стріла із лука!»

Асесор хлопцеві накази віддавав
(Ще й Ванькою його по-руському назвав):
Казав йому ножа мисливського гострити,
Що дав колись на дар Сангушко знаменитий,
Ладунки готувать і обдивитись пас.
«Рушниці! Щоб було готове все у нас!» —
Молодші крикнули.

«А ну-бо кулі лляти!» —

Асесор знов.

«Піти плебана попрохати,
Щоб месу в боровій каплиці одслужив
Святому Губерту»¹³, — господар докінчив.

Накази скінчено — і тиша враз настала.
Усі дивилися, немов кого шукали.
І всі на Войському спинили погляд свій.
Найкраще знався він на справі лісовій,
То й вирішено дати йому гетьманське право —
Вести й провадити задуману облаву.
Громади волю він одразу зрозумів
І, певним поглядом оглянувши стрільців,
Узяв годинника, похожего на грушу,
Та й каже: «Децо я обміркувати мушу...
О пів до п'ятої зійтися завтра всім
Перед каплицею».

І по наказі цім

Дав карбівничому поважний знак рукою:
Погодитись вони повинні між собою,
Усе обмислити і все приготувать.

Так перед битвою жовніри мирно сплять
Чи, зброю чистячи, прикручують багнети, —
І тільки ватаги у тихому наметі
Міркують, думають до ранньої зорі.

До праці запряглись молодші і старі:
Один годує псів, а другий «Як там коні?
Чи всі підковані?» Той кинувся до броні,
Той порох міряє, той кулі взявся лить...
Всі заклопотані, ніхто не гомонить
З паннами й панями. І вороги закляті —
Асесор з Реентом — снують собі по хаті,
За руки взявшись, неначе два брати...
Аж от і тихий сон заглянув у хати.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

Дипломатія і лови

Поява в папільйотках будить Тадеуша. Запізно помічена помилка. Корчма. Емісар. Зручне вживання табакирки навертає дискусію на належну путь. Маточник. Ведмідь. Граф і Тадеуш у небезпеці. Три вистріли. Змагання між Сангушківкою і Сагаласівкою, розв'язане на користь горешківської одностволки. Бігос. Оповідання Войського про дуель Довейка з Домейком, перебите ловлею зайця. Кінець оповідання про Довейка та Домейка.

О свідки давніх літ, Литви старої свідки,
Ви, Вітенезові, Міндовині політки¹,
Ви, Біловезьких пущ Понарські дерева!²
Тут Гедимінова³ буйная голова
Не раз од різних дум і бою спочивала.
Пісні Ліздейчині їй славу віщували⁴,
І повивав її трави густої шовк.
Колись тут князеві залізний снівся вовк,
І, в цьому бачивши богів наказ всесильний,
В борах поставив він велике місто Вільно,

Що вовком дивиться крізь темну гущину,
Немов ховаючи глибоку таїну
І соснами свої боронячи границі.
Од Вільна — як колись од римської вовчиці —
Повстали і Кейстут і Ольгерд запальний⁵,
Завзяті до меча, до ловів і війни...
У Гедиміна сні таївся зміст глибокий,
Бо не жила б Литва і довгі й славні роки.
Якби не стало в їй заліза і лісів.

Під цими вітами по звірину ходив
Останній Ягеллон⁶, звитягою щасливий,
Останній на Литві увінчаний мисливий.
О рідні дерева! Коли верну до вас, —
Якими вас найду? Що взяв могутній час
Од вроди вашої, густої прохолоди?
Чи листя, як тоді, в мої дитячі годи,
Шумить на Бавблісі, котрий сховати міг⁷
В наметі пишному лапатих віт своїх
Дванадцять чоловік, що до вечері сіли?
Мендогів гай⁸, де ми маленькими ходили,
Бує квітами чи, може, вже зав'язав?
Чи на Україні б я ту липу упізнав,
Що сотню панночок і сотню хлопців бравих
Ховала в холодку, при танцях і забавах,
Як вечір повивав блакитноводу Рось⁹?
О, свідки давніх літ! Багато довелось
Вам муки лютої, смертельної зазнати
Там від купецьких рук, захланних і завзятих,
Там від державної, від царської руки!

А це ж притулок ваш, крилаті співаки,
І ви, людські співці!

Тож липа в Чорнім Лісі
Пісні навіяла, що в світі розійшлися,
На Кохановського¹⁰! Тож мудрий дуб старий
Оповідав діла козацької пори
Співцєві козаків і славних їх походів¹¹,
Що й досі в юнаках прекрасний будять подив.

І я вам дякую, дерева пущ моїх!
Невдалий-бо стрілець, у ваш я захист біг,
Од товариського ховаючися глуму,
І першу тут ловив свою юнацьку думу.
Мох слався срібний там, буяв колючий глід,
І килим червонів незайманих ягід.
Навколо темрява стелилася зелена,
А вітер набігав з височини шалено,
Великим галасом сповняючи ліси, —
І дивні в галасі шуміли голоси,
Неначе пінилось понадо мною море,
Що рветься з берегів і з бурею говоре.

Внизу — поламані простерлися дуби,
Мов зруби, звалені у вирі боротьби
Чиїмись хижими, ворожими руками,
І зеленавими лямовані мохами,
Колони ясенів та трав густий паркан,
Що їх оточує. Господар там — кабан,
Ведмідь там свариться і хмиз сухий ламає,
По ночах виють там голодні вовчі зграї...
Немов жакхливий слід непроханих гостей.
Біліють виломи обгризених костей,
Та олень, блиснувши рясною головою,
Як промінь сонячний зникає між травою.
По вітрі — тиша знов. Лиш дятел між гіллям
Уперто стукає то тут, то знову там,
Немов дитя мале, що в хованки гуляє.
Он вивірка горіх між лапами тримає,
Хвостом прикрилася, — але, уздрівши вас,
Майне, як блискавка, і западе нараз
У темному дуплі, немовби та дріяда¹²,
Людей некликаних зустрінути не рада.

Знов тихо. Та дивись: поплутане гілля
Рука несмілива тихенько одхила,
І личко дівчини, рум'яне, як малина,
Крізь листя дивиться. То донька селянина
Іде, шукаючи грибів або ягід, —
І парубок стрункий простує їй услід,

Горіхи дістає, схиляє довгі віти,
Щоб любій дівчині щиріше догодити.

Почулось гавкання і роги голосні —
То полювання йде!

І знову в глибині
Вони ховаються, як лісові боги ті,
Що вільно й радісно жили колись на світі.

Рух у Соплицівці та гавкання собак:
У ліс лаштується, збирається усяк,
Скриплять важкі вози, іржуть, басують коні,
І мідний ріг співа, скликаючи до броні.
Тадеуш тільки спить, як у глибу нори
Лінивий спить бабак зимової пори,
Коли сніги буйні шляхи позамітали...
Усі поїхали, про його й не згадали.

В постелю врившись, він безтурботно хріп,
Хоч крізь віконницю свій золотавий сніп
Проміння кинуло — і до чола торкнулось.
Зненацька тихий стук та шкрябання почулось,
І він прокинувся — бадьорий, молодий,
Немов освіжений студеністю води,
Та, повен спогадів про те, що вчора сталося¹³,
Злегенька спалахнув, — а серце засміялось.
В старій віконниці маленький був отвір.
Тадеуш виглянуть якраз хотів надвір,
І раптом зупинивсь у милім неспокої:
На його дивиться очей блакитних двое,
Прикритих ручкою, — і сонце, мов рубін,
По пальцях виграє. Поглянув ближче він —
Уста розтулені коралями красніють,
І зуби перлами добірними біліють,
А щоки — як троянд рожеві пелюстки.

Тадеуш дивиться: чи це не чар який,
Чи це не з тих облич, що в снах дитячих сняться,
Щоб вічним спогадом до старості зостаться?
Отак він під вікном, де ще лежала тінь,

Дивився, мріючи. На серці — тиха лінь...
Все б милуватися появою ясною!
І раптом, думкою пронизаний новою,
Він скрикнув: ах, пізнав!

        Так, це була вона,
Що першу він її побачив із вікна,
Приїхавши. Пізнав і зір очей несмілих,
І пишні хвилі кіс у папільйотках білих,
Неначе сяєво на давніх образах...
Вона, що снилася у молодечих снах!

Схопився... Дівчина як пташка одлетіла,
І срібним голосом здалека продзвеніла:
«На полювання час!» Він борзо до вікна,
Штовхнув віконницю, аж тріснула вона,
І глянув навкруги: чудової появи
Немов і не було. Лише під тином трави
Гойдались: певно, хтось їх щойно розхилив, —
Чи, може, вітерець легенький колихав.
Тадеуш не посмів шукати, слідкувати,
І хоч набралоя думок і слів багато,
Присилував себе ні слова не казати,
Лиш крикнув сам не свій: «Тепер же буду знати!» —
І, пальці гризучи, замовк і загадався.

В подвір'ї ні душі. Довгенько прислухався
Юнак стурбований. Нарешті дальній ріг
За вітром лісовим до його перебіг,
Хвилясто граючи у темряві дїброві.
Він скочив на коня, що був наготові,
Рушницю на сідло — і стиснув остроги.

Дві корчми лісові, неначе вороги,
Очима темними одна одну лякали:
Зібратися стрільці удосвіта тут мали,
Щоб разом рушити у грізний свій похід.
З їх першу збудував, іще за давніх літ,
Горешко. В ній бував привідцею Гервазій.
В другій, соплицівській, перед водив Протазій.

Соплицина була новіша — і нічим
Не здивувала б вас. Та за взірцем старим
Була збудована давніше — стиль Гірама¹⁴
Царя тирійського, що дав жидам для храма
Кедрини кріпкої й досвідчених майстрів...
Ми стиль цей маємо запевна від жидів.
Спереду — корабель, позаду — храм просторий...
В такому кораблі на безкінечне море
Ной вплив, пращур наш. Тепера простий люд
Стодолою його зове. Багато тут
Тварини всякої, як то було й за Ноя:
Там коні, там воли, там трусить бородою
Поважний, сивий цап; реве бугай рябий,
На чорних бантинах воркують голуби,
Овечок мекає натовплена отара,
І навіть є ужив, як то й годиться, пара.

А ззаду — ніби храм, що мудрий Соломон
Колись освячений прикрасив ним Сіон.
Жиди перенесли той штиб собі на школи,
А далі на корчми і навіть на стодоли.
Дах, стрімко зведений, що мохом геть поріс,
Жидівським ковпаком над стінами навис,
І ганок на чудні спирається колони,
Що будівельні всі порушили закони,
Без капітелів-бо і навіть без підстав,
Ще й так наклонені, що я б їх порівняв
До башти скісної, що падає у Пізі.
Оздоби тесані на вікнах, на карнізі,
А все схилилося, мов на молитві жид,
В своєму цицесі¹⁵.

У корчмі, як і слід,
Ви бачить можете окремі два відділи:
З їх перший — про панів, а в другому сиділи
Селяни й шляхтичі. З костьолу всі зайшли
І вільну, святкову розмову почали,
Не забуваючи і спритної шинкарки,
Що з бутлем бігала од чарки та до чарки.
Сам Янкель, орендар, у довгім каптані
Втручатись не хотів до тої метушні,

А сиву бороду собі спокійно гладив
І, приглядаючись уважно до громади,
Мінявся жартами, посварених мири́в,
Одному кланявся, а з іншим говорив
Про хліб, про урожай та про сільські новини.
Віддавна вірний син Литовської країни,
Мав шану од усіх — і всяк любив його.
Ніхто не скаржився, та й не було чого,
Бо трунки тут були і добрі, і поцінні,
А звичаї плекав він чесні, старовинні, —
Та ще до того був охочий до забав:
У його не один заручини справляв,
Хрестини голосні, а чи гучне весілля.
Були збіговища у його щонеділі,
Коли запрошував музик він із села:
Скрипки співали тут, козиця¹⁶ аж гула!

Сам на музиці він за всіх найкраще знався:
По різних-бо краях з цимбалами тинявся
Та хистом дивував і простих, і панів.
Хоч жид, по-польському він вправно говорив,
Народні над усе кохаючи мотиви.
Од його щоразу навчитися могли ви —
Коли з-за Німану додому він вертав
І серед молоді з цимбалами сідав —
Недавно складених мазурок, коломийок,
Ще й артистично грав, а не бриньчав абияк.
Ба навіть казано, він ніби-то привіз
Ту просту пісеньку, тепер славетну скрізь,
Що вперше у краю блакитному авзонів¹⁷
Заграли сурмачі повстанчих легіонів.
Музичний хист Литва уміє шанувать:
І гроші може він, і славне ім'я дать:
То й славу Янкель мав, і грошенят чимало.
Тому, повісивши дзвінки свої цимбали,
Узявся шинкувать. До всього був митець,
До діла всякого порадник і знавець,
Совіту в Янкеля не раз просили потай;
Мав славу польського він також патріота.

Він перший звів на мир ворожі два шинки,
Де серед галасу траплявся й бій тяжкий,
За честь Горешкову і за ім'я Соплиці.
В оренду взявши їх, примусив помириться
Обидві партії дотепний орендар.
Старий і Ключника, охочого до чвар,
Умів притишувать. Любив його й Протазій
І стримував гіркі на язика образи,
Що ними краще тьяв, ніж Ключник — палашем.

Сьогодні за своїм останнім паничем
Гервазій вирушив. Бо де ж таки — облава!
Граф недосвідчений — йому ж і сниться слава —
Не берегтиметься! А то ж таки ведмідь!
І, задихаючись, старий до бору мчить.

На місці Ключника, на покуті край столу
Ксьондз Робак засідав. Кругом гули, як бджоли,
Селяни й шляхтичі. Та Янкель поважав
Понад усіх його і раз у раз казав
Долити ксьондзові одстояного трунку:
Ясного липівця найвищого гатунку.
Либонь, спізналися за давніх літ вони
В краю далекому. Не раз у час нічний
Ксьондз мав із шинкарем наради таємничі.
Шептали (хоч ніхто казати не смів у вічі),
Що контрабандою ксьондз Робак промишля...
Та звісно — на брехні стоїть уся земля!

До шляхти, що сюди зійшлась для відпочинку,
Ксьондз Робак простяга оздоблену тавлинку
І — призволяйтеся! Усякий тому рад,
І чхають шляхтичі, неначе б'ють з гармат.

«Reverendissime!»¹⁸ — заговорив Сколуба. —
Табака — хоч куди! Шпигає аж до чуба!
Відколи нюхати мій навчився ніс —
Не нюхав кращої. Давно лише привіз
Я був подібної із Ковна. Знає всякий,
Що в місті жодному міцнішої табаки

Не виготовлюють...» Тут Робак перебив
І з тонким усміхом розлогу річ повів:
«Всім на здоров'ячко! Табака ж ця не з Ковна,
А звідти, де стоїть ікона пречудовна
Святої Матері: то город Ченстохов.
У дні, як ворог нас іще не поборов,
І в Польщі, і в Литві Пречисту шанували —
І королевою небесною взивали.
Та горе — на Литві запанував схизмат!»

«Із Ченстохова? А! Чимало літ назад, —
Промовив Вільбик, — був і я в тім Ченстохові
Як їздив на одпуст. Чи правда ж буде мові,
Що ніби то француз костюл там зруйнував?
В *Кур'єрі* я про це недавнечко читав».
«Неправда, — ксьондз на те, — адже Наполеона
Сам папа увінчав. Він добрий син закона
І віри нашої. Щоправда, Ченстохов
Оддав і золото, і срібло із церков
Для Польщі-матері, — та це не дар гріховний,
Це жертва на вітвар отчизні, горем повній!
Сто тисяч війська є — так треба ж годувать!
А ви, ви, литвини, ви звикли лиш давать
Податки москалям у їх капшук безодній».

«Давати москалям? Та й хто ж би дав сьогодні,
Якби вони самі не вміли брати з нас?» —
Знов Вільбик.

«Надійшов останній, певно, час, —
Дав голос селянин тихенько у куточку, —
І шкуру вже деруть, не те що там сорочку,
Що вже й світ за очі утік би не один», —
І, так промовивши, смиренний дав уклін.

«Ну, хаме, що тобі? — не витерпів Сколуба. —
До того звикли ви, то вже одна рахуба,
Той б'є чи інший хтось. Нам, шляхтичам, біда!
У канцеляріях шукать не випада
Нам доказів на те, що справжні ми дворяни, —
Таж маємо герби!»¹⁹

«Нехай-но кожен гляне
На мене, — голосно Юрага закричав. —
Я князь уроджений! І я, шукавши прав,
Пороги москалям повинен оббивати
Та, може, ще й патент за гроші купувати!
У мене шляхтичі не те що батько, дід, —
Від давна-давнього уславився наш рід.
Вам легше: прості ви...»

«Оце до діла! Прості! —
Підгайський вигукнув, аж тремтячи зо злості. —
В гербі у вашому, я знаю, є хрести,
А значить, в дереві фамільному найти
Напевно можемо, панове, неофіта!»

«Брехня! — загув Бірбаш. — Чи ж треба говорити!
З татарських графів я походжу, а проте
У нашому гербі — це діло не пусте! —
Хрести над кораблем!»

«Стрийковський²⁰ з'ясував нам,
Що значить корабель. Бува він знаком славним», —
Міцкевич вихопивсь... Але його слова
Різноголосий крик і лемент покрива:
Усяк силкується права свої довести,
На поміч голосам приходять буйні жести, —
Аж Робак, щоб спинить нестримний шум розмов,
Гарячим шляхтичам простяг тавлинку знов.
Знов кожен нюхає і знову кожен чхає,
А ксьондз догадливий поквапно промовляє:

«Чи догадаєтесь, хто цю тавлинку брав
У руки, хто, коли і де від неї чхав?
Ви про Домбровського²¹, я думаю, чували?»

«Домбровський?» — крикнули.

«Так, так. Я генерала
Спізнав Домбровського, коли він німця бив,
Гданськ одбиваючи од лютих ворогів.
Отож, натомлений, він мав одного разу
Листи якісь писать, чи, може, там накази.
Вже й сон морив його, і никла голова.

Ну, до тавлинки він, понюхав раз чи два
Та й каже: слухай-но, панотче-бернардине!
Коли повернешся до рідної країни,
Скажи, що маю я, не гаючись, прибуть,
І ще, пак, литвинам додати не забудь,
Що ченстоховську лиш я нюхаю табаку».

Усі бесідники, почувши про вояку
Свого великого, мовчали кілька хвиль,
А далі голоси знялися звідусіль:
«Домбровський генерал? Табака з Ченстохова?»
І раптом піснею прорвалася розмова,
Тією піснею, що кожен зна поляк.
Забувши й про герби, завзято тягне всяк,
Татарський навіть граф із простим селянином,
Хрести і кораблі. Забули й бернардина,
Та знай вигукують: «Гей, пива! Гей, вина!» —
Аж стіни двигає розкотиста луна.
Довгенько слухав ксьондз. Нарешті взяв тавлинку,
Понюхав повагом і, чхнувши досить дзвінко,
Почав: «Подобалась оця табака вам,
А подивіться-но, що діється он там», —
І, віко чистою хустиною обтерши,
Заглянув з усміхом у табакирку перший,
За ним і шляхтичі.

Немов мушиний рій,
Війська змальовані. У найпростіший стрій
Ватаг одягнений, ще й нюхає табаку.
Кінь в'ється в небеса, але не з переляку,
А ніби хоче взять увесь видимий світ
Під свій копит дзвінкий, підкований копит.
Картинка хоч мала, та зроблена чудово!
«Пильніш пригляньтесь, — провадить Робак знову, —
Що то за чоловік на білому коні!»
Всі зацікавились. «Не цар московський, ні, —
Всміхнувся бернардин. — Той не вжива табаки!
Це цар серед царів, серед вояк вояка!»
«Вояка в сірому сурдуті, без окрас? —
Зачудувалися. — Принаймні раз у раз
Бувають вояки у злоті, в кармазині.

Адже у москалів що генерал, то й синій
Мундир у золоті, як щука в шафрані».

«Ба! — Римша підхопив. — Доводилось мені
Косцюшка²² бачити. Хоч генерал був славний,
А все-таки ходив в одезі стародавній,
В чумарці, мовити б»...

«Чумарка, та яка? —

Озався Вільбик. — Є така, та не така!

Чи просту він носив, чи тарататку²³, може?»

«Ні! Та із френзлями, а та — на свитку схожа», —
Міцкевич пояснив.

І знов зчинився крик
Про різні одяги. Ксьондз Робак, що навик
До вдачі польської, заждав яку хвилину
І знов до помочі притяг свою тавлинку,
Щоб на належний шлях розмову повернуть.
Знов чхають шляхтичі, що аж шибки гудуть,
І знову слухають.

«Коли на полі бою

Бере Наполеон спокійною рукою
Тавлинку золоту, — то це вже певний знак,
Що справу виграно. Під Австерліцем так
Було, як москалі, мов хмара, наступали.
Наполеон мовчав. Навколо — генерали,
Внизу — кипучий бій. Лягають, як трава,
Запеклі москалі, — а він собі вжива
Табаки. Дивимось — урозтіч вража сила!
Царя російського й німецького укрила
Далека курява. А кесар тільки чхнув
І пальці обтрусив. Коли хто в війську був
Наполеоновім, той добре пам'ятає,
Що значить, як герой табаки заживає!»
«Гаразд, панотченьку! — Сколуба підхопив. —
Французів ждемо ми, тим часом москалів
Щоденно більшає, не сила людям жити!»

«Мосьпане! Нарікать — хай нарікають діти.
Жидівська також річ мовчати і чекать, —

Промовив бернардин, — а муж повинен знати,
Що пан Наполеон побив усі народи.
Отож коли прийде у славнім він поході
І визволить Литву, — так ви лишень тоді
За зброю візьметесь, веселі та раді?
А він і скаже вам: ідіть, я вас не знаю!
Гадали досі ви, що ваша хата скраю,
То й обійдусь без вас, каліки і старці,
Не годні утримать меча в своїй руці.
Отож-то й є воно: не досить запросити
Гостей, а треба їм і страви наварити,
І хату вимести. Так, вимести, як слід!
Чистенько вимести!»

На ксьондзів відповіт
Почулись голоси: «Як вимести? Що значить?
Нехай нам панотець це краще розтлумачить!
А ми вже зробимо, як сили нам дано!»

Та Роба́к виглянув зненацька у вікно
І мовив: «То-то й є! Таки то був би сором —
Чекати і мовчать. Про це ще поговорим,
Ще поміркуємо. Як з міста поверну,
Ще з вами матиму розмову не одну
Про діло розкажу і позначу шляхи вам».

«Вертайтеся ж мерщій веселим і щасливим,
І в гості просимо заїхати до нас
В Негрімів. Кажуть-бо недаром раз у раз:
Щасливий чоловік, як ксьондз у Негрімові», —
Промовив економ. «І ми таки готові, —
Зубковський підхопив, — служити панотцю.
Знайдемо й полотна, й корівку чи вівцю,
І масла діжечку. Недаром так при слові
Говориться: щастить, як ксьондзові в Зубкові».
«Та не минайте й нас! — Сколуба закричав. —
У нас-бо жоден ксьондз голоден не бував!»
Усі запрошують погостювати днинку, —
А ксьондз уже пішов, прощаючися, з шинку.

Він, подивившись хвилину перед тим
У шибку — спостеріг, як шляхом лісовим

Тадеуш промайнув з розвіяним волоссям,
Блідий, стурбований...

У шумі стоголосім
Нікому не здогад, як раптом бернардин
Занепокоївся.

Тепер швиденько він
Простує в темний ліс, що вільно і широко
Простягся хмарою, куди лиш гляне око.

Хто бору давнього збагнув би глибину²⁴,
Що в темряві своїй ховає таїну
Од зору смертного? Чи знані рибаківі
Всі чудеса морські, скарбниці всі перлові,
Коли при б́ерезі він невід розкида?
Тож пуці на Литві темніші, ніж вода,
І загадковіші, аніж морські глибини.
Мисливець, дивлячись на хитрий слід звіриний
Чи птаство стежачи на взліссі голосне,
Життя дібровного до краю не збагне.

Коли б ти вглиб пішов, в гущавину і в хащі,
Звірі роззявили б на тебе чорні пащі,
Коріння сплетене дорогу б залягло,
І врешті ти б попав у темних змій житло,
В пекучу комашню, в холодні трясовини,
В яри, де чути свист гадючий та вужиний,
Де шершні кубляться, осиний рій гуде,
Де царство звірини і птиці, не людей.

Коли б же, мужністю та силами багатий,
Всі перепони ти наваживсь подолати,
То небезпеку б там страшнішу ще спіткав:
Безодні кринички, захищені між трав,
Що їх не бачити не то взимі, а й літом
(Ми так міркуємо, що мешкають чорти там):
Їх темну поверхню, подібну до свічад,
Ржа поняла, мов кров. Тяжкий, смердючий яд
Іде з їх парою й міцні дерева труїть.
Дуби покривлені там скніють і хорують,
А сосни зігнуті — немов відьми страшні,
Що варять чорний труп у чорнім казані.

Ще далі — темряви не зглянуть, не проглянуть.
Чудні видовища зростають там і тануть —
То тьмяна пара йде з глибоких драговин.
Нарешті (каже нам литовський селянин)
Поляна радісна в завітчаній травиці:
Рослин то і звірів незаймана столиця.
Там зерно всіх дерев безпечний має схов,
Звідтам вітри його несуть до всіх дібров.

Тварин усяких там і сили лісової
По парі, щонайменш, як то було за Ноя.
Там королює зубр та злоторогий тур,
І спить у сховищі від нападів та бур
Ведмідь, цар над царів. Там росомахи бистрі
Та рисі, що в лісах живуть, яко міністри.
Кругом — васалами ізгорблені вовки,
Що їх страшне виття ми чуєм здалеки,
І ряснорогий лось, і кабани ікласті.
Ще далі — двораки, підлеглі їхній власті —
Орли та соколи, що з царського стола
Їдять недоїдки. Із цього-то житла
В ліси дітей своїх шле звірина і птиця,
Сама ж у царському наметі веселиться...
Укриті в захисті і в вічній тишині,
Багаті мудрістю і силою міцні,
Владики лісові не чули брязку зброї —
І мруть од старості в поважному спокої.

Є тут і цвинтар свій. Коли старий ведмідь
Уже не чує сил за здобиччю ходить,
Коли оленеві не служать бистрі ноги,
Коли вістовника загибелі й тривоги,
Покличе ворона неублаганний гість,
Коли орел-хижак хотів би, та не їсть,
Бо кігті ще міцні, а дзьоба заклепила
Грізної старості непереможна сила²⁵,
Як сокіл стратить міць та бистрий, світлий зір, —
На цвинтар поспіша. Найменший навіть звір,
Слабий чи ранений, до цвинтаря доходить.
Тому ото стрілець ніколи не знаходить

Скелетів звірини, блукаючи в гаю²⁶,
Усяке чує-бо зарання смерть свою.
Старі розказують: в звіриній тій державі
Панують звичаї і мудрі, й нелукаві:
Цивілізація туди не занесла
Ні права власності, ні заздрості, ні зла,
Двобоїв не чують і справи військової, —
Ні! Мирно й радісно живуть у супокої,
Як наші праотці жили в раю колись.
Коли б сюди забрів з ланів або з узлісь
Незбройний чоловік, голодний і знебулий, —
Дарма лякатися! Його б і не торкнули,
Звірі б дивилися лише йому услід,
Так, як на шостий день, коли створився світ,
Цікавим поглядом дивились на Адама:
Вже потім він почав сваритись зо звірами.
Та людям не зайти у цей далекий кут:
Боронить Смерть його, охороняє Труд.

Буває іноді, що гончаки завзяті
Зненацька забіжать у ці місця заляті, —
Але, злякавшись ярів і трясовин,
Назад вертаються — і кілька ще хвилин,
Хоч би господар сам і пестив їх, і гладив,
Тремтять: в ушах-бо їм стоїть сичання гадів,
Ведмеже рикання і голоси вовків.
Ці давні сховища у глибині лісів
Стрільці звать *маточник*. В звіриній тій столиці

Як бачимо, живуть віддавна таємниці.
Ведмедю, дурнику! Якби ти там сидів,
То Войський би тебе повік не прислідив!
Та чи скортів тебе пахучий мед бджолиний,
А чи вівсяний лан, — покинув ти глибини
Житла безпечного — і лісом почвалав.
Лісничий тут тебе укмітив та й послав
Дозорців, щоб твій слід несхибно пильнувати...
Тепер, пустиннику старий і волохатий,
Вже одгороджено у *маточник* твій шлях:
Стрільці розсипались одважні по куцах.

Тадеуш, бачивши, що почалися лови,
Став із дворуркою, до зустрічі готовий,
І жде. Усі мовчать. Ні крику, ні розмов,
Лиш далечінь бринить музикою дібров.
Всі тишу слухають, але ніхто не чує,
Чи звіра піднято. За всіх ловців пантрує
Пан Войський: до землі він ухом припада,
Немов питаючи...

Як слова дожида

Сім'я від лікаря, у вічі заглядає
І вирок батькові чи неньці в їх читає, —
За Войським стежать так мисливці запальні.
Норцями плавають в зеленій гущині
Собаки, — та сліда ще й досі не спіткали,
Хоч од початку вже часу пройшло чимало.
Аж от старий стрілець підвівся: «Є, женуть!»
Він чув — охотникам нічого ще не чуть.
Нарешті вдалині собачий зойк почувся...
Мов зачарований, усякий стрепенувся
І дослухається. Вже далеч лісова
Повніє гомоном. Не оленя, не два,
Не лиса вигнали собаки бистроногі, —
Ні! Чути в гавканні і почуття тривоги,
І злості темної тяжкий, голодний згук.
Стрілець, що витягся тугий, неначе лук,
Вже чує й голоси страждання і конання:
Не для одного пса прийшла пора остання.

Стрільцям не втерпіти, не встоять на місцях:
Один по одному зникають у куцах,
Бажаючи зустріть непростеного гостя.
Даремно Войський їх у розпачі і в злості
Затримує, кричить, що й хлопа, й панича
На місце зажене ударами бича!
Куди там! Лиш гілля гойдається за ними!
Три рази стрілено — і псами голосними
Гаї наповнились. Знов постріли гучні,
Тріумфу чути крик — та Войський гірко: ні,
Не вбито, схиблено!..

І просто на узлісся
За звіром зляканим мисливці подалися,
Тадеуш, Граф із ним та дехто з молодих...
Пан Войський здалеку наздоганяє їх.

Шумлять кущі, тріщать поламані хмизини,
І врешті з гущини з'явився цар звіриний,
Як з тучі синьої страшний і наглий грім.
Собаки з лютістю наскакують за ним,
А він, жахаючи усіх своїм ревінням,
Навколо кидає пеньками та камінням.
Нарешті дерево при корені зламав
І, наче булаву, махаючи підняв
Над волохатою своєю головою.
З такою зброєю, в шаленім неспокої,
Звір на Тадеуша й на Графа повернув.
Тадеуш — молодий. Граф необачний був,
І з палу стрілили обидва в час єдиний.
Обидва схибили — а він мов хмара рине!

У землю ввіткнута, рогатина тяжка
Стояла... В юнаків заграла кров палка,
Той ухопив її, а другий вириває,
Аж лапу вже на їх хижацьку підіймає
Ведмідь — і подихом гарячим обвіва.
Здавалось, Графова русява голова
От-от сховається під лапами міцними.
Стрільці одскочили, — а звір ізнов за ними!
Асесор з Реентом надбігли із кущів,
І Ключник віддаля, що з жаху побілів,
Та без рушниці ксьондз... Три постріли одразу
В повітрі тихому гукнули, як з наказу.
Мов заець зляканий, плигнув тоді ведмідь,
Кругнувся, як млинок, — і от уже лежить,
Зваливши Графа з ніг і витягнувши тіло.
Стряпчина й Справник тут умить його насіли.

І Войський взяв тоді ловецький ріг крутий,
На тасьмі припнутий, закручений як змії,
І притулив до уст двома його руками.

Кров блиснула в очах. З надутими щоками,
Втягнувши живота, він з легенів послав
До рога віддихи — і голосно заграв.
Як поривом вітрів, усе повніше грою,
І гай відповіда стократною луною.
Мовчать облавники: всіх подив охопив,
Усіх зачарував міцний, прозорий спів.
Артист, ухвалений між пущами віддавна,
На старості згадав своє мистецтво славне.
Він сурмить і гаї сколихує до дна,
Немов спускає псів і лови почина.
У грі — історія денного полювання:
Ось тихий перелив — то гасло до шукання,
Ось дальні відгуки — пси гонять по слідах,
Ось ніби грім гримить — то постріли в кущах.
Спинився й ріг тримав. Здавалось, далі грає,
А то луна йому з лісів відповідає,
Музику дивну довкола розлива,
Що аж заслухались старезні дерева.

Гра знову. Ніби ріг чудні проходить зміни:
То чистий і тонкий, то грубшає і рине,
Як голоси звірів. То довгошиїй вовк
Простягся і завмер і вдалині замовк,
То ріг у пащеку ведмедячу розрісся,
То зубри заревли, засурмили по лісі,
Столітні в корені хитаючи дуби
І в небо темний рик піднявши, мов клятьби.
Спинився й ріг тримав. Здавалось, далі грає,
А то луна йому з лісів відповідає,
Далеких покликів проходить перегук:
До дуба дуб озвавсь, озвавсь до бука бук...
Дме знову. Сто рогів у просторі співає:
Ловецькі голоси, собак шалені зграї,
Тривога, гнів і шал, розлючений ведмідь, —
І вгору, аж до хмар звитяжний крик летить.
У кожнім дереві співає ріг луною,
Перекликаються, мов хори, між собою,
Музика ширшає, іде в безмежну даль
І, затихаючи, ясніє мов кришталь, —

І стихла на краю небесного порога...
Тут руки опустив старий митець од рога,
І дивний ріг упав, гойдаючися, вниз,
На тасьмі стриманий. А Войський зір підніс
Натхненний, осяйний, вслухаючись, як тоне
Останній, дальній звук — останні відгомони.
Враз «*vivat!*» крикнули, і оплески стрільців²⁷
Рознеслись пущами, як стоголосий спів.

Поволі стихлились. Всі дивляться на звіра.
Він, лапи грізнії розкинувши чотири,
Ще дише, ще живе, та вже нема снаги
Підняти голову. Хоч стомлені з біги,
Собаки рвуть його: за правий бік — Страпчина,
А Справник — з лівого п'є крові чорну піну.
З наказу Войського киї залізні їм
До рота встромлено. Лиш способом таким
Завзятих можна псів од звіра одірвати...
І знову по гаю бринять гучні вівати!
«Ну, як рушничка б то? — Асесор закричав. —
Не змилить? Ще б таки! Хіба я не казав?
Рушничка так собі, простісінька пташина²⁸,
А тільки цок — і єсть! Ладунок не загине
Даремно! То-то й є! Мені Сангушко-князь
Подарував її. Щасливою вдалась!»

Тут Реєнт перебив, вливаючися потом:
«Спочатку я стояв, але побачив потім,
Що не устояти, хоч Войський: стій та стій! —
Ведмідь у поле йде! — у голові моїй
Майнула блискавка. Мерщій я на поляну —
А бистрий маю зір! Нехай-но тільки гляну, —
Уже й по звірові. Як бачите — лежить...
Рушниці другої, хоч світ увесь сходить,
Такої не знайти. Погляньте, що за цівка!
Сагалас в Лондоні, село Балабанівка —
Тут по-англійському написано. (Поляк
Рушницю ту робив, та мав англійський знак)».

«До біса з Лондоном! То панові здалося,
Що він ведмедя вбив? — куйовдячи волосся,

Асесор визвіривсь. — Ну, й вигадка чудна!»
«Мосьпане, тут не суд і справа тут ясна, —
Промовив Реєнт, — є і свідків нам чимало.
Все бачили вони і правду розпізнали!»

Засперечалися мисливці. Всяк забув,
Що й третій ще стрілець на ту хвилину був —
Гервазій. Надійшов він непомітно ззаду,
Його й не бачили.

«Отут чинити зваду, —
Пан Войський вимовив, — принаймні є за що!
Панове, це ведмідь, не заєць — казна-що!
Тут спору не кінчить розмовою одною
Та міркуваннями. У чесному двобої
Його розв'яжете. Даю свій дозвіл вам...
Ото, пригадую, уже давненько, там,
Де в тихих берегах ясна тече Вілейка,
Жило два шляхтичі: Довейко і Домейко.
Обидва стрілили по ведмедиці раз,
А хто убив — не знать (так, як оце у вас).
Мав кожний запальну, нестриману натуру, —
Стрілитися та й квит! Через ведмежу шкуру,
По-стародавньому! Хоч пан, а хоч пропав!
Про поєдинок той довгенько пам'ятав
Народ — і пісеньок про його склав багато.
Я секундантом був, то й можу розказати
Усе в подробицях...»

Але не докінчив
Старий розказувать: сперечку погодив
Гервазій. Писок він розкраявши звіриний
І кулю витягши, приміряв до *пташини*
І до англійської сагаласівки...

«Ні, —
Нарешті закричав, — ось докази ясні, —
І кулю показав поважно на долоні —
Ведмедя встрілено з горешківської броні,
Та тільки, далєбі, я з неї не стріляв».
(Тут перев'язану рушницю показав —
Стару, заржавлену).

«О, треба бути смілим,

Щоб попишатися таким митецьким стрілом.
Я біг через кущі... — аж згадувати страх... —
Ну, потемніло враз тоді мені в очах,
Коли побачив я: горешківська дитина
(Хоча й не по мечу: жіночого коліна)
У звіра в лапах... Ох! Видима смерть була!
Я став молитися — і доля принесла
Мені до помочі в ту хвилию бернардина.
Він присоромив нас. Оце таки людина!
Не міг я стрілити, за цингля взять не міг...
Рушницю вирвав він з тремтячих рук моїх
І стрілив — та ще й як! За сотню, може, кроків,
І просто в голову!

Живу чимало років,
А впам'ятку лише один такий стрілець.
Ох, був паливода, до вигадок митець!
Він корки панночкам одстрілював з пістоля
Од черевиків. Крик, гуляння та сваволя,
Де він пройде було. Як тільки що не так —
Рубатись, битися! — і сотні гультіпак
За поединки ті гульвісу вихваляли.
Він ім'я Яцек мав, але звичайно звали
Всі Вусанем його, бо довгі вуса мав.
У пекло вже давно, напевно, він попав
І там у полум'ї сидить по самі вуса...
Спасибі ксьондзові!.. Ще й досі я трушуся,
Як тільки спом'яну... Він вирятував двох,
А може, й трьох людей: нехай скарає Бог,
Коли б зостався жить я на одну хвилину,
Якби спіткала смерть горешківську дитину,
Єдиний паросток, хоча й не по мечу.
Та що там говорить! Тепер не до плачу,
Тепер радіємо! Ану, ходім, панотче:
За вашу сміливість Гервазій випить хоче,
І на здоров'я вам горілочки вчідить.
Дай Боже довго ще у супокої жить!»

Всі оглянулися — немає бернардина.
Тут дехто пригадав, що саме в ту хвилину,
Коли страшний ведмідь, конаючи, поліг,

Ксьондз до Тадеуша і Графа перебіг,
Побачив, що живі лишилися та здорові,
До неба руки звів — і зник в густій діброві,
Немовби дух його якийсь таємний ніс...

Тим часом знесено сухі пеньки та хмиз
(Так Войський повелів).

От полум'я зростає,
І дим, як балдахін, в повітрі зависає:
В йому, гойдаючись, повисли казани.
Приносять їстівне, і вже огонь ясний
Стрільцям натомленим готує страву ждану.

Соплиця повагом підходить до ридвану,
Пуделко дістає, де сховано пляшки, —
І вибира з-між їх він бутель претяжкий,
Горілки гданської наповнений до краю²⁹.
«За Гданськ, братове, я свій келих підіймаю:
Був наш — і буде наш! Отчизна хай цвіте!»
І лле в чарки питво прозоре та густе,
Аж поки золото — один і другий клапотъ —
На сонці почало, виблискуючи, капать³⁰.

Нарешті, закипа вже й бігос в казанах.
В яких же виразах, в яких дзвінких словах
Його чудесний смак і пахощі віддати?
До того ж тут сільський потрібно шлунок мати,
Та ще й натомленим вертатися з гаїв...
Такий мене б лишень читач і зрозумів.
Та навіть як нема такої от приправи,
Не треба кращої від бігоса потрави!
Капусту січену до казана кладуть
І ставлять на огонь, аж соки попливуть
Із неї, сповнені тонкого аромату.
М'ясива, що з частин його найліпших взято,
Туди домішують. На доброму вогні
Усе це пражиться...

Вівати голосні
Змінились радою навколо метушнею,
Всяк протискається із ложкою своєю —

І бігос чарами щезає на очах.
Минуло кілька хвиль — і пусто в казанах,
Лиш пара з їх густа хвилюється і тане:
Загаслі димом так вибухують вулкани.

Наїлись, напились — пора рушати в путь,
Додому. Ведмедя гуртом на віз кладуть
Та й їдуть, сміючись, у глушині дібровній.
Всі раді розмовлять, і двоє лиш безмовні —
Асесор з Реентом: завзятих-бо стрільців
І стид пече гіркий, і потаємний гнів.
Ще й Граф з Тадеушем не раді, не щасливі:
Таж бачили усі досвідчені мисливі,
Як схибили вони і як мисливську честь
У бої стратили... Чи гірший сором єсть
Для литвина-стрільця, як кулю змарнувати
І звіра випустить?

Граф, мріями багатий,
Доводить, що йому Тадеуш перебив,
Що він рогатину раніше ухопив;
Тадеуш і собі впевняє, що сильніший
За Графа і в бою звіриному зручніший,
Він для товариша хтів у пригоді стать...
Навколо їх — кипить, шумить мисливська рать.

Пан Войський, тішачись, що в ловах пощастило,
І не бажаючи, щоб молоді зчинили
Знічев'я заколот і непотрібний спір,
Заговорив до їх: «Я, Реенте, не звір,
До крові людської я зовсім не завзятий,
Отож, коли казав на поединок стати
Вам із Асесором, — то іншу гадку мав.
Я був би штуку вам цікаву показав,
Одну комедію, що вигadaв ще здавна
І що була колись на всю країну славна...
Ну, ви ще молоді, куди вам пам'ятать!

Усе Домейкове нещастя — сміх казать —
З того походило, що прізвище Довейко
Було у шляхтича сусіднього. «Домейка»,

Прибічники його на сеймику шепнуть, —
«Домейка вибирать!» — а там не розберуть,
«Довейка», — закричать, і пропаде все діло.

От якось шляхтичі на бенкеті сиділи,
На учті голосній (о, за моїх часів
Уміли тішитись!). Ото проголосив
Довейку *много літ* маршалок, пан Рупейко,
А дехто не дочув і загукав: «Домейко!
Домейко хай живе!» Тоді-то вже й пішло:
Всі тягнуть хто куди, а дехто, як на зло,
Щось мимрить за столом, що й розібрати годі.
А то ще свідком був я і такій пригоді:
П'яного шляхтича Домейко полатав
Своєю шаблею. Той рани дві дістав,
У Вільні вигоїв та й повертав додому.
Пізненько ввечері прийшовши до порому,
Він прізвище в свого сусіда поспитав.
«Довейко», — відповідь... «А, я тебе й шукав», —
Та й вуса шаблею одтяв йому з розмаху,
Що той оторопів із подиву та жаху,
Хоча з натури був зовсім не з боязких.
Усі сміялися — Довейкові не сміх!..
Нарешті — тра ж було так статися й лучиться —
Обидва стрілили вони до ведмедиці
Одної, от як ви. І хоч вона лягла
Немов підкошена, — та вже в собі несла
Десяток може куль, втікаючи з облави...
Хто влучив? Хто убив? Не розбере й лукавий,
Бо ще й однакові рушниці, як на те.
«Не жить одному з нас, — Домейко до гостей
Гукнув у запалі, — це вже чортяче діло!
Ні! Як не чувано, щоб на землі світило
Два сонця, — так і нам не можна жити вдвох.
Стріляйтесь! Битися! Хай нас розсудить Бог!»
Шаблями блиснули та й почали, мій світе!
Любили ми обох, взялися їх мирити —
Куди! Не підступай! Покинули шаблі,
Пістолі вийняли і, ніби оси злі,
«Стрілитися! — кричать: — Через ведмежу шкуру!

Гречехо! Секундуй!»

Я, знаючи їх натуру,
На тебе згоджуюсь. «Як так, — кажу, — то й так,
А тільки зважмо ми це діло. Знає всяк,
Що ляже з вас один на вічний одпочинок,
Та тільки ж *лицарський* хай буде поединок,
Не бійка різників! Я знаю, ви митці,
То дайте ж довести до ладу справи ці,
Бо що ж то за двобій — на груди лізуть груди...
Ще ближче сходиться? Ні, цього вже не буде.
Ведмежу шкуру вам я завтра розстелю —
От і стріляйтеся тоді, як я звелю:
Один біля хвоста, а біля пащі другий,
Щоб не було стида і марної наруги».
Так-от міркуючи, я ворогів спинив
І для дуелі час і місце призначив.
«Ну, добре!» — розійшлись, іще од гніву білі,
Щоб завтра стрінутись... А вже мені Вергілій...»³¹

Тут мова Войського урвалася: з-під ніг
Зайчисько по стерні, плигаючи, побіг...
От Сокіл навздогін і Куций, пес завзятий
(На лови і хортів було зумисне взято,
Бо знали, що в полях багато є зайців...
Собаки вільно йшли при конях, без смиків).
Асесор з Реєнтом хотіли вслід за ними,
Та Войський: «Стать! Пильнуй! Побачимо усі ми,
Як на долоні! Стій! Не руш ні на ступінь!»
А заєць птицею летить у далечінь,
Через завітчані плигаючи обніжки —
І уші наставля, неначе сарна ріжки.
Біжить, наляканий, аж курява курить!
За курявою пси. Здавалось мимохить,
Що то змія повзе: пил — ніби шия синя,
Собаки — мов хвоста дві довгі половини.
От Реєнт зблід нараз. Асесор побілів:
Змія все довшає! Все далі од хвостів
Сіріє голова — і щезла в темнім гаї...

Собаки бігають, ані один не знає,
Де здобич ділася і як її найти.

Нарешті йдуть назад, підкорчивши хвости,
І навіть од стида очей не підіймають.
Мисливці в розпачі круг себе поглядають,
Не знають, що казати. Нарешті, почали
Собак виправдувати: вони, мовляв, ішли
На волі, без смиків — хіба це полювання?
Та й зайця клятого не бачено зарання,
А на риллі грудки, що хоч взувай собак!
І те не так було, і те було не так...

На жаль, не слухано тих міркувань просторих:
Після гонитви ще не зліг на полі порох,
Як регіт покотивсь, розмови голосні, —
А Войський далі знов:

«Ото, кажу, мені... —
Він навіть зайцеві услід не подивився. —
Та пак, на чому ж я, панове, зупинився?
Ага! Умовились на ранок ми зійтись
На поєдинок. Я, згадавши, як колись
Заклала Картаген вигадлива Дидона³²
(Про це розказано, як знаєте, в Марона),
Сам штуку вигадав, не спавши аж до дня...

Домейко вдосвіта, злізаючи з коня,
Щоб ворога свого з пістоля повітати,
Спинився: довгий міст, узенький і кудлатий,
На річці з берега до берега лежав.
Ведмежу шкуру я на смужечки розтяв —
Та й розстелив її. Того на хвіст поставив,
Того при голові. «Ну, що? Я ж не лукавив?
Зробив по-чесному? Стріляйте цілий вік,
Або мирітєся»...

Великий сміх і крик
Постав на тих словах і розітнувсь навколо,
Аж гості падали від реготу додолу.
Тут ксьондз до ворогів поважно підійшов, —
Святе Письмо читає, казати їм про любов... —
Вони всміхнулися і врешті помирилися.

«Небавом вороги колишні й поріднилися:
Сестру Домейкову Довеико під вінець

За тижнів два повів. Отак прийшов кінець
І довгій їх зlobі, і ненастанним сваркам.
На місці ж тих пригод, над гарним переярком,
Корчомку спілкою заклали дві сім'ї, —
Ще й так і названо *Ведмедиком* її».

КНИГА П'ЯТА Колотнеча

Теліменині плани мисливські. Садівниця вибирається на великий світ і слухає опікунчиної науки. Стрільці повернулись. Тадеуш безмірно здивований. Друга зустріч у Храмі Мрій і згода, влаштована за допомогою комашні. При столі мова мовиться про полювання. Недокінчена повість Войськового про Рейтана та князя Денасова. Угода між мисливцями, також недокінчена. Поява з ключем. Колотнеча. Граф та Гервазій провадять воєнну нараду.

Пан Войський, у бору кінчивши славні лови,
Назад вертається. Та полювання нове
У Телімениній уяві вже росте.
Вона, в самотині чекаючи гостей,
Міркує, в роздумі на грудях руки склавши,
Як уловити їй і полонить назавше
Графа й Тадеуша. Граф — хлопець молодий,
Пан з діда-прадіда, на вдачу запальний,
Уже закоханий, хоч, може, й не глибоко...
Та як на шлюб його стороннє гляне око —
Із нею, з панною старіших трохи літ?
Що сам він здумає? Що скаже людський світ?
Отак міркуючи, на пальчиках підходить
Спитати дзеркала, чи й досі сила вроди
Ще може брать серця у свій лагідний бран:
То перса одкрива, то вигинає стан, —
Зітхнула глибоко і опустила очі...
Так! Граф великий пан! Він, може, й не захоче

Із нею братися... Та ще до того він
Не дуже пристрасний, напевно, бо блондин.
Тадеуш! О, дитя, наївне у коханні,
Що вперше віддає невинне серце панні!
Аби лишень його мерщій до рук прибрать!
Та й свій обов'язок він мусить пам'ятать...
Відомо: молодий думками зрадливіший,
Та в серці має стид і за старих чесніший;
Тій довго вдячний він, що ніжність і любов
І перші пестоші уперше в їй найшов.
Так учта, хоч яка непишна та убога,
Сповняє радістю та щастям молодого,
А старший, хоч і п'є одстояне вино,
Як воду розлива, бо збридилось воно!
Багата досвідом, у мудрощах дозріла,
Так обмірковує вона поважне діло —
І на Тадеуші кінчає вибір свій.
А люди? Родичі? — Та світ хіба малий?
Хіба не можна їм поїхать до столиці, —
Бо треба ж хлопцеві до світу приучитись,
І вдачу виховать, і розуму набрать!
Нарешті — треба жить та радощів зазнать,
Та випить любощів по вінця повний кубок!
І усміх радісний зліта з рожевих губок...
А потім — знову тінь лягає на чоло:
Зненацька щось нове на думку їй прийшло.
Ну, справді: як же Граф, аристократ багатий?
Чи Зося не могла б його причарувати?
І роду славного, і мила, ніби квіт!
Таки пора її виводити у світ!
У домі Графовім була б затишна гавань
По бурях життєвих, після одважних плавань...
Аби-но дівчину підсунути зуміть,
Йому дружиною! У їх би можна й жить,
Дававши молодим на старості поради.

Таке намисливши, вона гукнула з саду
Свою годованку, що з ситом у руках
Стояла, схована в квітках та бур'янах,
І годувала дріб. До неї кури бігли,

Б'ючися за зерно добірне та достигле,
В коралях-гребінцях їх лицарі-півні,
Барвисті павичі, індики голосні
І ніжні голуби, що, наче сніг срібlistий,
З-під неба падали.

Увесь цей круг барвистий,
Зірками затканий, в мережках і стьожах,
Кричав і рухався... Тріпоче кожний птах
І пір'ям блискає, мов пишною лускою.
Он бурштиновий дзьоб піднявся над травою,
Он шия тягнеться гнучка із мурави,
Як водяний тюльпан, рухливий і живий.
Всі, в барвах сяючи і граючи огнями,
На Зося дивляться очами, як зірками.
Струнка і радісна, серед пташиних зграй,
Стояла, мов ясний перловий водограй,
У всьому білому блакитноока Зося.
Неначе град густий, із рук її лилося
Крупи ячмінної одібране зерно.
Звичайно, до стола вживається воно
У наших господиць — для панської потрави,
А Зося для курей краде його лукаво.

«Іди-но, Зосенько!» — почулося з вікна...
Останні ласощі розсипала вона,
А сито, мов тимпан, зняла над головою
І поміж птицями танечною ходою
Побігла. Приснули в гущавину трави
Птахи налякані, як водоспад живий,
А голуби знялись в ясні простори сині,
Як перед повозом ласкавої богині.
Убігла, стомлена, — і зразу цілувать,
Голубить, пестити і ніжно обіймать
Свою улюблену навчительку єдину,
До неї радісно плигнувши на коліна!
Та усміхнулася: любила насправжки
Свавольну дівчинку.

«Ну, Зося, чи ж таки
Тобі не соромно? Чотирнадцяте літо
От-от кінчається. Пора вже не дуріти,
Пора покинути індики доглядать

Та брудну дітвору казками забавлять!
Вже ж нагулялася! Засмагла, як циганка,
І ходиш, мов яка селянка чи міщанка.
Ні, годі! Час тобі з'явитись до гостей,
А то буває так: дівча переросте,
Краси і спритності не показавши людям.
Ні! Взавтра, Зосенько, ми у салоні будемо!
Якраз тепер у нас і панства повен дім.
Гляди ж, не осором навчительку нічим!»

«Ах, тьотю, серденько! — і ручками сплеснула. —
Я ж так давно гостей не бачила, не чула!
Моєї радості ніхто не оповість!
Один лиш трапився в садку моему гість —
Од бурі залетів із лісу голуб дикий.
А то — усе одно: качки, півні, індики,
Аж навіть трошки вже й занудилася я...
До того ж говорив недавно пан Суддя,
Що шкодить самота, що можна захворіти».

«Ну, пан Суддя! Таж він зовсім не знає світу
Не знає звичаїв. Він раз у раз мені
Допоминається, а я все ні та ні,
Аж поки час прийшов належний для появи.
Щоб справити ефект, набути зразу слави,
Слід несподівано з'являтися між людьми.
Того не бачимо, не помічаєм ми,
Що завше крутиться перед байдужим зором,
Але як дівчина нежданим метеором
Зненацька вирине і пишно заблищить, —
О, всі цікавляться, і кожного кортить
На неї глянути, послухать голос новий.
А навіть хай кому вона не до любові, —
Її він гудити нізачо б не насмів!
От і тобі тепер нарешті день наспів
З'явитись. Гарний тон засвоїли давно ми:
В столиці ти зросла, і все тобі знайоме —
Як вийти, що сказати, який дати відповідь,
Що любить, а чого не похваляє світ.
Ах, милий Петербург! Ах, голосні бенкети!

Ну, Зосю, взятися пора до туалету, —
Небавом і стрільці повернуться до нас».

Служницям сказано внести срібляний таз
І вщерть налить його студеною водою.
Дівча, як горобець в піску перед грозою,
В воді плюскочеться і шию обмива,
А вихователька із бюрка добува
Парфумів пляшечки, тонкий помади слоїк
(Чудовим запахом наповнився покоїк),
Панчішки подає... Неначе білий сніг
Прозоро охопив красу дівочих ніг, —
І м'яко блиснули єдвабні черевички.
Служниці, знаючи усі панянські звички,
Її незайманий, гнучкий і тонкий стан
Беруть шнурівкою в жорстоко-ніжний бран,
А пишні кучері, розкидані як злото,
То щипцями печуть, то в'ють у папільйоти,
І плетеницею з волошок голубих,
Немов короною, вінчають зручно їх.
Сукенка ніби пух майнула лебединий,
Розвіявся батист легенької хустини
В руці, як помахи пташиного крила, —
І біла лілія у білім розцвіла.

Ще раз поправлено усі дрібниці строю,
І Зосі сказано пройтися по покою.
Отут-то почалось: і це, і те не так
(Так учить молодих досвідчений вояк,
Як бідну дівчину муштрує Телімена).
«Ах, Зосю, бідна я! Хіба ж тебе не вчено?
А ти забула все: ступаєш, як пастух...
Неначе в парубка, незграбний кожен рух,
Ще й, як розведена, очима водиш... Боже!
Ану, вклонися ще... Ну, і на що ж це схоже?»

«Що ж, тьотю, — дівчина крізь сльози почала, —
Хіба я винна в тім? Увесь я час була
У тьоті під замком, ні з ким не танцювала, —
Так де б я звичаїв і зручності набрала?

Нехай-но вийду в світ, на люди подивлюсь,
То, може, дечого дізнаюсь і навчусь:
Манерам не навчать ні гуси, ні індики».

«Між птаством вирости — ще горе не велике,
А гірше знатися, зростати бозна з ким.
Бо, справді, досі хто одвідував наш дім?
Ксьондз, що вряди-годи грав із Суддею в шахи,
Юристи, що одно уміли, бідолахи, —
З-латинська цвенькати та ссать свої люльки.
Чому б тебе навчив нещасний гурт такий?
Тепер принаймні є справдешні кавалери
І показатися є перед ким тепера.
От, Зосю, зауваж. Ти з Графом молодим
Сьогодні стрінешся. Будь звичайненька з ним...
Він роду доброго, хороший та бувалий...»
Тут зупинилася, почувши, як заржали
В подвір'ї коні.

«О! Приїхали! Ходім,
Зустріньмо в залі їх».

Стрільці, ввійшовши в дім,
Причепуритися пішли в свої світлиці,
Бо не хотілось їм між дамами з'явиться
В мисливських одягах. Надівши новий стрій,
Іде до зали Граф. Тадеуш молодий,
Переодягшись, за Графом поспішає, —
І Телімена їх стрічає і вітає.
Ідуть за молоддю старіші. Всіх стрільців
Дивує панночка незнана. Щось хотів
Тадеуш мовити, — та в вічі подивився,
І вії опустив, і весь аж зашарівся.
Що з ним робилося — і сам би не сказав,
Але і ніжний він дівочий стан пізнав,
І очі голубі, і ніжний русий волос.
Цієї дівчини ясний і ніжний голос,
Немов дзвінок, його уранці розбудив!..
І хлопець змішано застиг і остовпів,
Аж поки Войському це не упало в око.
Старенький, хоч причин і не шукав глибоко,

Помітивши, як він то блідне, то горить,
Порадив хлопцеві піти і відпочить:
Після пригод, мовляв, потрібен відпочинок.

Тадеуш, у кутку обпершись об коминак
На Зосю поглядом несмілим поглядав
І з тіткою її несамохить рівняв.
Це все помітила уважна Телімена...
Хоч не зовсім ясна була для неї сцена,
Але турботою їй серце облила.
Веселу вдаючи, до хлопця підійшла
І почала його розпитувати тихо,
Чого він журиться? Чи трапилось лихо,
Чи так яка печаль? — А далі наздогад
Про Зосю кілька слів закинула підряд,
Сипнула жартами. Тадеуш — ані слова,
Немов до другого, а не до його мова, —
І з-під насуплених, як чорна хмара, брів
Блищав у погляді німий, холодний гнів.
Вона змінила тон, взяла уже й на кпини, —
А він, немов його жало впекло осине,
Схопився, дзиглика ногою одіпхнув,
На неї з лютістю чудною позирнув
І вийшов, з серцем грюкнувши дверима.
Чудною, далєбі, була ця пантоміма!
На щастя, в галасі, у вигуках розмов
Цей дивний випадок небаченим пройшов,
І вслід Тадеушу й не подивились гості...
Мов шука, несучи в собі залізні ості,
Втікає в глибочінь, та смерті не втече, —
Тадеуш, од людських тікаючи очей,
З собою волочив тяжкий ланцюг одчаю.
Враз, опинившись серед густого гаю,
Став і задумався. Шуміли дерева,
І колихалася завітчана трава...
Це місце знає він, та тільки чи радіє,
Що ноги принесли його до Храму Мрії?
Поглянув, — ах, вона! Самотня і сумна
Сидить на камені, сама мов кам'яна,
І затулила вид лілейними руками,
Мабуть, нестримними зайшовшися сльозами.

Тадеуш змішано дивився і мовчав,
Нарешті сам собі тихенько прошептав:
«Ну, помилився я, — але ж вона не винна!»
І, жалю ніжного набравшись, хлопчина
До неї надійшов рішуче з-за куців.
І раптом дивне він видовище уздрів:
Плигнула з каменя швиденько Телімена,
Крутитись почала, плигати, як шалена,
І покотилася в траві і в бур'янах...
Узяв Тадеуша непереможний жах:
Що сталося? Що таке? Отруєна? Причинна?
Та натуральніша була всьому причина:
Куслива комашня любила в Храмі Мрій
В веселих ігрищах кінчати день тяжкий
І витоптала там вузькі свої доріжки...
На Теліменині подолки і панчішки
Мурашки знаджені полізли, як війська,
Кусають — і вона не знає куди втіка,
Аж врешті на траву, замучена, упала.

Побачивши, яка біда її спіткала,
Тадеуш надійшов, схилювся їй до ніг,
Жалем порушений: він залишить не міг
В нещасті ближнього... І раптом — як це сталося?..
В обіймах пристрасних дві постаті зіллялись.
Докорів не було, та й не багато слів
Було там сказано. Нарешті пробудив
Далекий дзвоник їх од радісної млості:
Знак, що вечеряти збираються всі гості.
Вертатись нарізно намислили вони,
Бо їм почулося, що серед тишини
Хтось ніби затріщав галузками сухими:
Так, може, вже когось і послано за ними!
Хапливо розійшлись, ховаючи в серцях
Чуття помішані і несвідомий жах, —
І раптом їй здалось, що Робакову спину
Вона побачила крізь глід та крізь шипшину.
А він, вглядаючись у далеч неясну,
Довжезну білу тіль помітив, як ману.
Хто саме там блукав — шкода було збагнути,

Та схоже, ніби Граф в англійському сурдуді.
Вечерю в замкові улаштувать велів
Протазій, хоч Суддя йому це й боронив.
Ввійшли, спинилися і утворили коло.
Для Підкоморія найвище місце столу
Лишили, бо такий і вік його й уряд.
Він низько кланявся, як каже давній лад,
Панам і паніям, і молоді і старшим,
На покуть ідучи своїм поважним маршем.
Суддя, бо Робака і досі не було —
Молитву прочитав, і все як слід пішло:
По чарці випито, усі круг столу сіли
І мовчки холодник литовський жваво їли.
І раків, і шпараг, і закусок дано,
І в кубках золотих додержане вино, —
Та мури замкові, на спомини багаті,
Де в сотнях відгуків котилися вівати,
Уперше бачили гостей таких німих.
Бувало — голоси і співи, гам і сміх,
Але сьогодні всі як в рот води набрали.

Причин смутитися було таки чимало:
Мисливці, як пройшов запалу перший час,
Усе обмислили — і зміркували враз,
Що лови нинішні дадуть їм мало слави.
І справді: випадок нікчемний та лукавий
Честь вирвав їм із рук! Бо ж не стрілець, а піп,
Що звідкись вискочив, як з конопель Пилип¹,
Загнав у темний кут усіх стрільців повіту!
Так! Буде ворогам про що поговорити!

Асесор з Реєнтом ще й інший мали сум
Опріч загального: спадало їм на ум,
Як бідні їхні пси без зайця повернулись,
Ба навіть до хвоста йому не доторкнулись.
Той хвостик ще мигтить в ловецьких їх очах
І б'є, немов батіг, мисливців по серцях.
Ще й те Асесора за душу зачіпало,
Як Теліменині очиці поглядали
На його змішано: тут щось було не так!

Не знак кохання це, а певний зради знак!
Граф — кислий повернув з вечірньої проходки
(Чи, може, засідки). Лихі злостиві нотки
Бриніли в Графових небагатьох словах.
Даремно справити на веселіший шлях
Хотілося його уважній Телімені:
Він згорда вислухав згадки і теревені
Про милий Петербург — та й одвернув чоло
До Зосі... Мов комусь на помсту чи на зло —
Сміється ввічливо, вина їй наливає,
Про щось розпитує і щось оповідає,
Очима блискає і голосно зітха,
Немов закоханий. Та що таїть гріха!
Це все робилося лише про людське око:
На Телімену він розгнівався глибоко.
А та, дивуючись, плечима повела,
Хоча й задумалась. Їй, зрештою, була
Прихильність Графова до молодого Зосі
Приємна: може, тут і до любові йшлося!

Тадеуш, теж сумний, зовсім не пив, не їв.
Німих, в тарілку він свій погляд затопив;
На Теліменині люб'язні залицяння
Од його в відповідь то гнів, то позіхання.
Причепи! Любощі їй досі на умі!
А що за декольте! Таж сором між людьми
Ходити у такому нескромнім туалеті!
Нарешті (сам собі у новому секреті
Не хоче вірити) — бере за серце жах
Од фарби штучної у неї на щоках.
Чи фарба та була недоброго ґатунку,
А чи од іншого розлізлася трапунку,
А тільки — плямами густий лежить кармін
Поміж білилами. (То, може, навіть він
Ті фарби помішав недавно, в Храмі Мрії).
О, Боже! Біля уст як гидко червоніє!
Все примічає він, неначе пильний шпиг:
Що зморщок тут і там розкидалось дрібних
По всьому видові! Ще й двох зубів немає,
Передніх двох зубів!

Тадеуш добре знає,
Що не по-чесному — так пильнують дрібниць
У тім, що любимо. Він хоче силоміць
Себе переламать, не бачити, не знати,
Любити, як любив... Але шкода й казати!
Той погляд, що палив його у Храмі Мрій,
Тепер далеким став, як місяць угорі,
Що хоч і світиться, але землі не гріє.

Так, гірко вражений, в холодній безнадії
Схилив він голову і губи мовчки гриз.
Тим часом спокушав його лукавий біс
Підслухати, про що у Зосі йде розмова
Із Графом. Дівчина, що з тишини алькова
Між люди виплила, цікава до людей,
Спочатку поглядом несміливих очей
Стихенька блискала, а там розвеселилась,
Пішли вже й спогади, розмова покотилась
Про зустріч про якусь недавно в огірках,
Про несподівану появу в лопухах...

Всі ті слова ловив Тадеуш, як поживу
Жадану, хоч гірку. Так, повну злоти й гніву,
Гадюка із квіток трутизну п'є жалом,
Щоб потім, на шляху згорнувшися клубком.
Необережного смертельно укусити.
Тадеуш, радий сміх ковтаючи несито,
У серці повертав його на плач гіркий.
Сумний то був бенкет, отруйний був напій!
Буває завжди так: коли один гнівиться
В компанії — то всі смутніють раптом лица
І гнів у всі серця крадеться як чума.
Були веселощі — веселощів нема!
Мовчить, насупився вельможний Підкоморій,
Ховаючи в душі своє отецьке горе:
Дві доньки, панночки хороші й посажні,
Сидять покинуті, самотні та сумні,
А кавалери їм ні усміху, ні слова!
Пан Войський, бачивши, що завмира розмова,
Казав: «Вечеряють не люди, а вовки!..»

Він до мовчання мав надзвичай слух тонкий.
Бо над усе любив веселі теревені
І за словами сам не лазив до кишені.
Не диво: все життя прожив він у гурті —
На ловах, сеймиках, у вічній суєті —
І люльки не любив, що німці принесли нам,
Казав, що дим пускають, за звичаєм чужинним, —
То стид полякові, — а краще розмовлять
При добрім келісі. Тому й казок казати
Велів собі вночі, чи молитви читати.
Як навіть і скрадав мушиний рід крилатий
В руках із плячкою, з нахмуреним чолом, —
Любив, щоб балачки точилися кругом...
Як мельник, що дріма під шум свого каміння,
Враз прокидається од сну і отупіння.
Коли попсований раптово стане млин, —
Отак од тишини зо сну будився він.

Немов питаючись, круг себе подивився
І Підкоморію та Судії вклонився:
То мало значити, що хоче слово взяти.
Йому дозволено — і став він дорікати:
«Панове молоді! Хіба ж ми капуцини,
Що мовчимо весь час без жодної причини?
Той шляхтич, що сидить при чарці, як німий.
Стрільця нагадує, що ржавить свій набій
І береже його не знає сам навіщо.
Було, колись діди, в ті роки молоді ще,
По ловах думали не тільки про їду.
Ні: хто на серці мав чи радість, чи біду,
Чи спомини які, а чи які питання, —
Усе виповідав, і нове полювання
Розпочиналося веселе за столом.
Той постріл згадував, хвалився той хортом,
Знов інший допікав їдким, та дружнім словом...
Ох, знаю! Каптуром усі ви Робаковим
Отак засмучені. Вам сором ваших хиб!
Та все це виказати словами ви могли б,
А не німуючи. Послухайте ж мене ви:
Стрільцями, хибити судилося стрільцєві!

Хто схибив — виправить! Я сам од літ малих
Блукаю по лісах, і все-таки б не міг
Сказати, що стріляв я завше без догани.
Та навіть — чули ви про славного Рейтана? —
І той, траплялося, у звіра не влучав!
Чимало я таких пригадую облав,
Що помилялися досвідчені мисливці.
Сьогодні одступить без сорому могли ви
Од звіра: ви ж його зустріли, як і слід,
З рушниць. А казано за славних давніх літ,
Що хто ведмедя стрів з належним супокоем
І, не вагаючись, почастивав набоем,
Той може відійти, як звір іще живий
Або й не ранений. Рогатиною бій —
То не обов'язок, то бій для оборони.
Хто хоче — виступа, але старі закони
Мисливські кажуть нам: на це вже — власна хіть!
Отак-то, паничі. Голівок не хилить
І не журітеся. Тадеуше коханий
І Графе дорогий! Хай у пригоді стане
Старого Войського колись порада вам:
Я пересвідчився давно у тому сам,
Як зле удвох стрілять до дичини одної»...
«До дівчини», — шепнув Асесор, і юрбою
Перекотився сміх... «До дівчини, — кричать, —
До дівчини удвох не важтеся стрілять!»
Ті знов: «До дичини!» — а другі: «До панянки!»
Асесор зашипів: «зрадливої коханки»,
За Телімениним слідкуючи лицем —
І поглядом її поранив, як ножем.

Пан Войський не хотів нікому дорікати,
Та й того не дочув, що в глибині кімнати
Сміються й шепчуться. Він рад, що звеселив,
І знову повернув розмову на стрільців,
Вином наповнивши свій келих аж до вінець.
«А де ж то дівся наш недавній доброчинець,
Ксьондз Робак? Я б йому пригоду розповів
Із власних спогадів. Тут Ключник говорив,
Що лиш один стрілець не гірший був, як Робак.

Я знав і другого. Коли б не він — надгробок
Укрив би двох панів, стрільців двох молодих.
До Налібоччини, до тих лісів густих,
Де й досі кабани блукають табунами,
Колись із Рейтаном та з іншими панами
Денасов князь² прибув, землі чужої гість.
І що ж ви думали? Чи заздрощі, чи злість
На того шляхтича одважного лилися,
Що вдалим вистрілом, в густім і темнім лісі,
Завзятих двох стрільців од смерті врятував?
Ні, кожен за його здоров'я випивав,
За вчинок сміливий хвалив його усякий,
Ще й шкуру кабана дали на знак подяки.
Як теє сталося, в порядкуві яким,
Я, свідок тих подій, докладно розповім,
Бо на сьогоднішню скидалася пригода.
Денасов з Рейтаном — тепер шукати шкода
Таких охотників! — у Налібоцький ліс»...

Та Войськового Суддя за руку раптом стис
І, наливаючи вина йому до чаші,
Промовив: «Хай живе братерство давнє наше,
І Робак хай живе! Дамо належну честь
Його ми вчинкові: у нас для його єсть
Ведмідь: він і підé на кухню костьолову.
Та шкура — як собі міркуєте, панове? —
Належить не йому. Нехай хоч так оддасть,
Хоч коштом дорогим її мені продасть,
А мусить одректись. Кому ж її віддати,
Хай Підкоморій пан нам зволить наказати».

Тут почали стрільці потиху гомоніть:
На того першого із лісу йшов ведмідь,
Той перший вистрілив, той псів на слід накликав...
Було б дійшло уже до сварок і до криків;
Асесор з Реентом свою хвалили бронь
І, гнівно із-під брів метаючи вогонь,
Кричали: «Вірний друг — салагасівка!»
«Не знає похибок моя балабанівка!»
Та Підкоморію судити час настав.

Він довго навкруги уважно поглядав
І мовив: «Божому слугі вже воздали ми.
А решта — вчинками одважними своїми
Вся заслугоує на шану й похвали.
Та зважмо: два стрільці однаково були
В бою смертельному. Їм шкуру і віддати!
Пане Тадеуше! Ви мусите признати,
Що вища каже честь зректися вам її,
Бо ви ще молодий, ви кривний Судії.
Най шкура Графові лишиться пам'ятковим.
Тож, Графе, кажемо до вас останнім словом:
Візьміть її собі. Стрілецький покій вам
Оздобить цей трофей на втіху всім стрільцям!»

Так Графа думав він потішить, звеселити, —
А Граф насупився. Цей покій знаменитий,
Де роги оленів, як лаврові гілки,
Звисали з темних стін, немов докір тяжкий,
У серці Графовім ображено озвався.
Півкозиць, славний герб — для кого він достався?
Кому за спадщину лишився замок цей?
Він, Граф, що мав би тут скликать *своїх* гостей,
Гостює сам тепер — у ворогів одвічних!
До тих гірких думок і закидів трагічних
Лукаві ревнощі отрути додали.
В гостині у Соплиць! Там, де діди жили!
У замку власному! Горешківський нащадок,
Нещасний, зраджений!

Таких от повен г'а́док

Він, усміхнувшись, поволі одказав:
«Дарма б у свій домок я цей дарунок брав:
Занадто пишний він для вбогої кімнати.
Нехай же тут висить. Волію почекати,
Аж поки пан Суддя мені його віддасть
Із замком».

Бачивши, яка лиха напасть
Тут може статися через невдале слово,
Пан Підкоморій взяв свою тавлинку знову.
«Хвалю, сусіде мій, що не забули справ
Ви навіть при столі. Давно-бо помічав

Я брак поважності у нас між паничами.
А як зайшло про суд, то я для того саме
Прибув, щоб довести це діло до кінця
І остаточного добитись рішення.
Я сподіваюся все мирно закінчити:
Землі належний шмат, сусіде мій, візьміте,
Як компенсацію. Я дещо зміркував
І в спосіб от який усе це розв'язав...»
Докладні він почав тут розгортати плани,
Та стався випадок у хвилию цю нежданий.

Неначе в літній день пшеничні колоски
Од вітру хиляться, налиті і тяжкі,
Так голови усі зненацька одвернулись
Од Підкоморія. Чиясь хода почувалась
В кутку, де Стольників старий портрет чорнів,
У вузькі дверцята посеред двох стовпів
Химерний чоловік ввійшов, не поклонившись.
Всі, зацікавлено на його подивившись,
Пізнали Ключника. Півкозиць на плечі
Світився вишитий. В руках були ключі.
Зневаги гордої до товариства повен,
До старовинного годинника пройшов він
І взявсь накручувать. Годинник був дивак,
Що до сучасності давно утратив смак,
Мав примхи, як старий — і з сонцем у незгоді.
Не раз показував південний час при сході.
Гервазій звичаю ламати не хотів
І машинерію щовечора крутив,
Хоча й попсовану. Отож як Підкоморій
Узявся рахувать поля, гаї, обори
Та розгортати план, як згоди досягти
І до найлегшого як виходу дійти, —
Гервазій заскрипів ключем своїм іржавим.

Промовець зупинив докладної розправи
Поважну течію — і з усміхом сказав:
«Що, брате, коли б труд свій пильний ти відклав
Надалі?»

Та старий, не важачи на тее,

Не хтів покинути повинності своєї
І, знай, вовтузився, як у коморі щур,
Аж на годиннику цяцькований снігур
(Роботи славної, немає що й казати,
На жаль зіпсований), — надумав рахувати
Години: завищав, зазойкав, захрипів.
Промовець на такий непослух закипів
І крикнув: «Ключнику чи пущику!³ Ти хочеш
Утратити свій дзьоб, що нам на зло сокочеш?»

Гервазій обернувся: «Оце пак новина!
Пан любить жартувати, але нехай же зна,
Що горобець малий, за пущика дрібніший,
У власному гнізді від пущика сміліший,
Которий у чуже без дозволу влетів.
Не пущик, — Ключник я. А хто в чужім піддашшю
Сваволить, — пущик той! Нехай господу нашу
Покине і в свою летить собі здоров».

«За двері, дурню! Геть! Іди, звідкіль прийшов!» —
Гукнув розпалено і гнівно Підкоморій.
«От, пане Графе, як! Чи бачите це горе
В дому горешківським? — Гервазій заволав, —
В своєму обійсті не маємо вже прав
Ми жить по-своєму! Не досить, що Соплиці
Отут трактуються, сваволять, як п'яниці, —
Ще й давнього слугу узято тут на сміх!
Гервазія женуть! Чи пан стерпіти б міг,
Не давши одсічі тяжкій такій образі?»

Урочим голосом заговорив Протазій:
«Утиштесь! Слово тут судовий трибунал
Повинен виректи. Як давній генерал
Суда граничного, як возний трибунальський,
Протазій Бальтазар, на прізвище Брехальський,
Я річ беру собі, щоб справі дати ладу.
Я сам обду́кцію та візію⁴ складу,
Понеже діло йде на гвалт і на сваволю.
Тут свідків маємо поважних ми доволі,
Що панові Судді належить замок цей,

Що він вітає тут не в першину гостей
І їх вечерею у замку цім трактує».

«Брехачу! Язика тобі прикорочу я», —
Гервазій вигукнув — і в'язкою ключів
Жбурнув на Возного. Той голову схилив
І так од наглої урятувався смерті.

«Гей, хлопці! Ключнику, зазнаєш же тепер ти,
Як нас тривожити! У диви дурня взять!»
Та Граф, ще стриманий, хоч очі аж горять,
Спинив челядників, що брались до старого.
«Зась! — крикнув. — Хто слугу покривдити могого
Насміє? Я тут пан, і скарги всі — мені».
У Підкоморія аж іскри огняні
З очей посипались: «Без вашої допомоги
Зуміємо скарать зухвальця навісного!
Ви ж, пане Графе, *ви*, не важачи на суд,
Насмілі взяти власть і перше слово тут
І давній наш закон пустити на поталу
Перед урядником найвищим трибуналу!»

«До біса — Граф йому. — Морочте цим дурних,
А з мене буде вже судів отих нудних,
Що з їх користі є, як молока од цапа.
Даремно тягнеться Судді хижачька лапа
В чужі маєтності! Даремно й я сидів
Серед оцих п'яниць та брудних гультяїв!
Я дам вам відповідь оружною рукою,
Коли захочете. Гервазію! За мною!»

Для Підкоморія ця відповідь була
Як грім з ясних небес. Схилившись до стола,
Він саме наливав до келиха напою,
Аж раптом, діткнутий образою страшною,
Венецьке скло тонке в руці могучій стис.
Струмки венгерського, як злото, полились
І бризнули йому на скроні та на чо́ло.
У мертвій тишині, що розляглась навколо,
Він, наче те вино його сп'янило враз,

Промовив, тремтячи від гніву та образ:
«А, блазню ти один! Панятко, графенятко!
Ось до ушей твоїх я прикладу печатку
Своєю шаблею, щоб шануваться вмів!
Ти, делікатику! За двері, до сто псів!
До корда!⁵ Розчешу дурну твою куделю!
Гей, Томаше, подай скоріше карабелю!⁶»

Тут гості скочили, а Судія на те:
«Хай почекає пан! Тут діло не пусте,
Та тільки першим я до бою маю стати
І в герці чесному нахабу покарати,
Немов ведмедика, пущу його в танець!
Меча, Протазію! Я покладу кінець
Його патяканню! Я дам йому науку!...»
Та дядька ухопив, благаючи, за руку
Тадеуш: «Справа тут не ваша, а моя.
Оцього фірцика провчити можу й я,
А з вами битися — то завелика шана
Для нього! Завтра ми зустрінемося зрана
І сили зміряєм у ділі, не в словах.
Тепер же — геть відсіль, допоки на плечах
Держиться голова!»

Була розумна рада,
Бо розлютована кипіла вся громада,
І з другого кінця летіли вже пляшки
На Графа. В крик, у плач стривожені жінки!
На груди Графові склонила Телімена
І голову йому поклала на рамена
У страху, в розпачі. На Ключника тоді
Всі гості кинулись, од гніву аж бліді,
Вергаючи стільці, пляшки і кубки повні.
Тут Зося, скрикнувши у тузі невимовній,
Перед Гервазієм за певний стала щит.
Поволі відступив і щез завзятий дід,
Що навіть під столом взяли його шукати.
Та не ховався він, а, досвідом багатий,
Змінив позицію і знову розпочав
Змагання: він одну з дубових довгих лав
Схопив, як вітряком крутнув над головою,
Нараз очистивши широке місце бою.

Під захистом таким Граф тихо одійшов.
Гервазій, бачивши, що час почати знов
Страшну баталію, що годі ретираду
Чинити, розмахнув, щоб двигнуть на громаду
Тарана грізного — і раптом скаменів:
Побачив Войського і з жаху побілів.

Старенький, бачилось, дрімав собі край столу,
Схиливши на кулак своє поважне чоло,
І тільки чуючи, що ганьблено Суддю,
Тавлинку видобув мальовану свою,
Зажив якийсь там раз і глипнув, як спросоння.
Він для Соплиці був людина не стороння,
А вірний приятель. Отож на ревний бій
Дивився, сидячи спокійний та німий:
Здавалось, не хотів мішатися до справи.
Та довгий ніж блищав йому в долоні правій,
До ліктя звернений кінцем своїм тонким.
Упертим поглядом за Графом молодим
Уважно стежив він — і злегка одхилявся.

Уже за тих часів лиш дехто старший знався
На киданні ножів, відомому у нас
Від давна-давнього — і Войський був якраз
Митець уславлений...

Горешківська дитина,
Хоча й не по мечу — жіночого коліна —
Могла загинути од мстивої руки!
Іде, шаліє бій, дзвенять кругом пляшки,
Але на Войського ні один не зважає.
Гервазій догадав: він лаву підймає —
Єдиний захисток! — і знову до дверей
Одходить.

«Гей, держи!» — лунає крик гостей.
Як вовк, що пси його зненацька обступили,
На їх накинуться збира останні сили,
І світиться йому в очах зловіщий блиск,
Аж раптом спиниться, почувши знаний тріск
Курків підведених: то тихо поза псами
Мисливець надійшов, і вірними руками

Рушницю звірену, холодну і слизьку,
Підвів, готуючи безславну смерть тяжку
Для сіромахи... Вовк спускає уші з ляком,
Та, щоб не датися розлюченим собакам,
Зубами клацає і тихо відступа, —
Так Ключник, бачивши, що ненависть сліпа
На його й панича іде, немов навала,
Очима й лавою боронячися вдало,
У глибину дверей при зброї одійшов.

«Держи! Лови його!» — гукнули гості знов,
Та перемогою недовго хизувались:
Над головами враз органи захитались,
Що Ключник труби з їх узявся виривать
І з хорів на гостей уражених вергать.

Чимало б полягло тут воїнів затятих,
Та збилися в юрбу і в сіни вийшли з хати...
Усі челядники урозтіч, хто куди,
Од неминучої рятуючись біди
І посуд кинувши увесь напризволяще.
Брехальський потерпав загинути нізащо,
Та обов'язок свій одначе пам'ятав.
Весь час баталії він при Судді стояв
І голосом тонким, як возний трибуналу,
Своє освідчення протягував помалу,
Аж врешті, як і всі, у сіни одступив,
На полі бойовім покинувши мерців,
Їх бронь поламану і ранених лежати.
Щоправда, між людьми ще не дійшло до страти,
Та лав скалічених було чимало там,
Чимало смертних ран дісталось стільцям, —
З їх кілька мусило і голови зложити...
Як лицар, у бою поранений, побитий,
Лежав безногий стіл, скривавлений вином.
Наїдки дорогі розсипались кругом,
Наскрізь виделками, як списами, пробиті.

Борня скінчилася — і мороком повиті
Кімнати замкові стояли в тишині.

Мерці, здавалося, холодні і сумні
Прийшли сюди справлять своє північне свято.
Недолю пугачі взялися вішувати,
У сяйві місячним на стріхах сидючи.
Як потопельники на березі, вночі,
В танок пішли щурі німі і таємничі.
Їм місяць заглядав, як смерть бліда, у вічі,
А корки із пляшок стріляли у пітьмі,
Для духів та щурів занедбані людьми.

На другім поверсі, в дзеркальній тій кімнаті,
Де дзеркала б дарма ми почали шукати,
На ганку темному похмурий Граф стояв,
Сурдуг свій на однім рамені він розп'яв,
Драпуючися в нім, як у плащі широкім.
Гервазій походжав повільним, твердим кроком
І бурмотів під ніс: «Так, замок буде наш!»
А Граф собі: «Пістоль, а хочуть, то й палаш,
Мені однаково!» — «Та й села наші будуть», —
Знов Ключник. — «Знатимуть, довіку не забудуть!
Усіх я викличу, все племено Соплиць!»
«Мопанку, що процес! Доволі тих дурниць!
Що наше — дайте нам, і справа вся кінчиться.
Майно горешківське у часі Тарговиці⁷
Соплицям віддано — горешківське майно!
А нам *наїхати* пора уже давно
І одібрати те, що в нас заграбували.
Від давніх знаю літ я прикладів чимало,
Що хто побив — той пан, хто виграв — той і взяв
Тут шаблею шукать, а не судами прав
Належить. *Ножиком* завдам їм веремії!
Коли ж покличемо до того ще Матвія
І *Різочка*⁸ його в повітрі засвистить, —
Хай начуваються! В капусту покришить
Давно уже пора Соплицин рід лукавий!»

Граф голову підвів і крикнув: «Браво, браво!
Чудесно, далебі! Сармато-готський план
Приймаю! Вразимо, здивуємо краян,
Здвигнемо всю Литву, наш звичай стародавній

Відновимо, — і тим навіки будем славні!
Бо скільки тут живу — ні герців, ні боїв,
Хіба що за межу десяток мужиків
Поб'ється... Тут же кров, тут битви, тут пожари
І вчинків лицарських непереможні чари.
Подорожуючи в Сицилії, зазнав
І я таких пригод. У князя гостював
Я у тамтешнього. Розбійники затяті
Засіли — і в полон його вхопили зятя,
Ще й ждали викупу, зухвальці навісні.
Ми тільки крикнули — вся челядь на коні,
Васали навкруги... Як вихор, ми влетіли,
Взяли розбійників, а бранця увільнили.
Так, братіку! Я сам убив двох волоцюг!
Який же був тріумф, який зустрічний рух,
Яка процесія вітала, як ішли ми
В порядку лицарським, з трофеями живими!
Як доня князева, щасливіша за всіх,
Ридала з радості тут, на грудях моїх!
Відтак в Палермо був усякому я знаний,
На мене пальцями усі сициліани
Показували. Я улюбленцем у дам
Зробився. Видано було і книжку там
Про мене: «Юний Граф, чи дивні таємниці
Birbante Rokka. Ах, чи ж є у нас темниці?»
«Пивниці, та усе в їх випили Соплиці».
«Жокеям зброю дасть. І кожен хай васал
На гасло бойове до нас летить учвал!»
«З лакеями іти в наїзди не годиться,
Вусаль же не один прилине, ніби птиця,
З застянків⁹: шляхтичі одважні там живуть.
Колись їх прадіди свою Литву та Жмудь,
Корону сміливо, затято боронили.
Всі для Горешків дасть свої останні сили
Готові — і Соплиць не люблять, аж тремтять.
В Добжині, в Тітичах я можу їх зібрать
Узавтра сотень три. Тепер ідіть на спочив,
Я ж пильнуватиму, щоб часом не наскочив
На замок хто лихий. Отак, мопанку, так!
Узавтра провчимо зухвалих розбишак!»

Граф глянув — у Судді світився дім огнями.
«Ілюмініуйтеся! — він крикнув. — Завтра з вами
Ми поміняємось, огні засяють *тут*,
А тьма прийде на вас. Це буде справжній суд!»
І вийшов, свій сурдут згорнувши на раменах.

Гервазій мовчки сів. У променях зелених
Та синіх місячних, у тишині німій
Снував він довго план. Нарешті, сон міцний
Почав замислене йому хилити чо́ло.
Хотів молитися — але чудні навколо
Повстали привиди: колишні то пани,
Готові до пригод, бенкетів і війни,
Мушкети підняли, мечами задзвонили,
І Стольник серед їх, похмурий і похилий,
Із раною в грудях...

Під шепіт молитов
Ті давні постаті з імли встають ізнов...
Наїзд готується — і Римша став на чо́лі!
Гервазій на коні, по бойовому полі
Летить, а кунтуша по вітру розпустив...
Приїхав — і Соплиць у клуні підпалив.
Огонь і вигуки, червоні головешки...
І так заснув слуга останнього з Горешків.

КНИГА ШОСТА

Застянок

Перші воєнні рухи наїзду. Протазієва виправа. Робак із паном Суддею радять раду про громадські справи. Виправа Возного не дає бажаних наслідків. Про коноплі. Шляхетський застянок Добжин. Особа та господи Матвія Добжинського.

Поволі з вогкого і сірого туману
Виходив досвіток. Та не сіяв рум'яно
День, наближаючись, а жмурився, сліпий.
Скрізь нависала мла, як миршаві снопи,

На хаті вбогого литвина. Сонце встало,
Та йшло невесело, мов ідучи дрімало.

За прикладом небес заспала і земля;
Нерано череда виходила в поля
І спізнених зайців зненацька заставала
За пізнім сніданням: вони ще не вертали
В гаї, де спочивок щоденний їх чекав.
Розбившись парами, серед високих трав
То гризли корінці, то зілля соковите,
Дозвілля милого бажаючи зажити
В тумані ранньому, — аж крики пастухів
Дали пізнати їм, що день уже наспів.

І в лісі тишина. Пробуджена пташинка,
Замість виспівувать по-ранішньому дзвінко,
Погляне на смутний, похмурий небосхил
І, скинувши росу з тяжких намоклих крил,
Ховає голову й дрімає, як недужа.
Серед полявини, де морщиться калюжа,
Лелека походжа і сумно клекотить,
Та зграя вороння, що вже давно не спить,
На копах сидячи, розмови довгі точить:
Негоди та дощі розмови ті пророчать.
Уже піснями жниць бринить пшеничний лан,
Але й пісні тяжкі і тьмяні, як туман:
Ні відгуку на їх, ані луни немає.
Серед отави ключ косарський виступає,
Що ручку перейде, то й плещуть молотки,
Людей не бачити, і тільки дзвін тонкий
Нагадує, що йде у полі косовиця.

Старенький економ, прилігши під копицю,
Смертельно нудиться і праці доглядать
Не хоче...

На шляху підводи торохтять
І приспану його цікавість підбивають.
То хлопські там вози як вихор пролітають,
То панський пробіжить оздоблений ридван,
Там знову верховець, дивуючи селян

Своєю бистрою, одважною їздою.
Усі спішать кудись, немов на гасло бою.
Що ж то за знак такий? Підвівся економом,
Хотів спитатися, махає рукавом,
Кричить, перебіга, нарешті взявся лаять...
Але байдуже всі, як тіні, пробігають
Повз його... Хто? Куди? І навіть — диво з див —
Крізь кінську тупітню бряжчання палахів
Чутно. Це все його і тішить, і дивує.
Ну, що, як для Литви визволення віщує
Цей рух? Так ось коли до зброї взятись варт!
(Бо вже на всіх устах Домбровський, Бонапарт,
Французи і війна ходили, хоч і потай).
До двору економом, бо що вже там робота,
Як на нечувані заноситься діла!

Журба Соплицівку понура облягла,
Бо всіх не тішила ота вчорашня змажка
І навіть молодим було на серці тяжко.
Даремно панночок скликали ворожить,
Мужчин — у карти грать!

Той у кутку сидить
І люльку смокче. Той у вікна позирає...
Жіноцтво стишилось і мовчки вишиває, —
А навіть мухи сплять.

Тож Войський, злий на всіх
(Мовчанки зносить він, як знаємо, не міг)
Пішов до челяді: принаймні кухарі там
Картали кухтиків, і голосом розбитим
Кричала ключниця сердита на дівчат.
Там на рожнах низки індиків та курчат
Крутились... Войського це втішило помалу,
І мрії неясні його заколихали.

Суддя ще з досвітка писав якісь листи.
Замкнувшись на замок. Протазій їх нести
Кудись повинен був, бо ждав на призьбі дому.
Нарешті, сказано з'явитися старому
І урочистий дав Суддя йому позов
На Графа, що людей образити прийшов

У домі їхньому; на Ключника, що криком,
Грізьбою, бійкою та бешкетом великим
Порушив хатній лад і добрий супокій,
І врешті на обох, що справі судовій
Зламали течію, оганьбили госпуду
І дому чесному вчинили глум і шкоду.

Позов належало сьогодні ж дати до рук.
Протазій, як почув для серця любий згук,
І руку й слух простяг, увесь уваги повен.
Здавалось, у танець од радості б пішов він,
Але з належною повагою стояв
І тільки зір йому як молодий блищав.
Згадав він ті літа, коли носив позови,
І хоч не раз за те ображені панове
Давали стусани, — та плачено ж не раз
Червінці!

Так жовнір, що свій старечий час
В шпиталі тихому, каліка, доживає,
Як сурма військова на вулиці заграє,
На ліжку схопиться і голосно кричить
Спросоння: «Москалі! Ану, до зброї вміть!»
І так зашкутильга на дерев'янці скоро,
Що ледве молоді вернуть його знадвору.

Протазій за листа — і кинувся мерщій
Приготуватися, вдягти возненський стрій,
Та тільки не жупан: то вже парадні шати,
Для суду. В одязі такому мандрувати
Незручно. Каптанець одяг короткий він,
Що можна з гудзиків спустити й до колін,
А можна й скоротить; рейтузи темносині
І шапку, що її при дощовій годині
До пліч натягують, а сонячного дня
Вгорі зав'язують.

Позов не на коні
Везуть, а пішими несуть його стежками.
Крадуться так, бува, шпиги перед боями.

Пішов, не гаючись, — і добре, що пішов,
Бо запечалитись йому прийшлося би знов:

Ксьондз Робак налетів, як сокіл, до Соплиці
І крикнув: «Судіє! Ну, та уже сестриця,
Та Телімена! Стид і горе для сім'ї!..
Вертихвістка! Ох, я таки б провчив її!
Як Зосю Яцькові доводилось оддати
Комусь, хто б доглядав її, як рідна мати,
Щоб гідно виросла і чесною була, —
Про Телімену скрізь ішла тоді хвала,
І їй він доручив дівчат на виховання.
Аж бачу, щось таке тут каламутить пані:
Либонь Тадеуша звела уже з ума,
Та й Графа ніби теж. Чи, може, з обома
Снує якийсь роман? Що з того може бути,
Ми легко можемо сказати і збагнути:
Підуть пересуди, почнеться поговор, —
Неслава почорнить Соплицин чесний двір.
Тож ми подумаймо, як запобігти цьому
І як вертихвістку нам вислати із дому
Десь далі — далі десь, щоб юнаків до звад
Не довела вона, і супокій та лад
Нам не порушила»...

Суддя на те з запалу:

«Який до біса лад! Його вже ми порвали,
І сьак чи так своїх шукатимемо прав!»
«Де ж розум дівся? — ксьондз ту мову обірвав. —
Де ваші голови? Які ще знову чвари?»

«Тут не моя вина, і Графа до покари
Потягне вищий суд. Він з Ключником своїм —
Обидва ледарі — свавольством та дурним
Розбоєм призвели до сварки й колотнечі.
Ну, суд розсудить нас!.. Хотів би я, до речі.
Щоб бачив панотець, що вчора при столі
У замку сталося...»

«Які ж бо духи злі

Тягли у замок вас? В руїни ті пощо ви,
Як миші до нори, залазите, панове?
Знов звада, Господи, і знов у замку тім...
Ні, годі! І нога моя не буде в їм!..
Ну, як же то було? Це ж треба заладнати,

Бо доки будете дурниці витівати,
А я — дивитися? Я для важніших справ
Приїхав».

«Заладнать? І я б дозволить мав
На ногу наступить — та ще й сидіти тихо?
Панотче! З радою такою йдїть до лиха!
Погляньте-но: чернець, що в дїм чужий заліз,
Дере ще й носа тут!.. А що мені той ніс?..
Де ж пак! Іще й навча в подяку за гостину!
Ні, отче! Слів своїх на вітер я не кину!
Соплиця — заладнать? Соплиця — йти на мир?
Наш рід не знав ганьби, і (вір або не вір)
Ні в кого не прохав ні ласки, ні поради...
Хто зачіпав Соплиць, той був життю не радий.
Процес — так виграти, хоч через сотню літ!
Вже й так я був дурний, що через ваш совїт
Суди одтягував і не доводив краю.
Тепер не раджусь я — і що чинити, знаю,
Хоч би десятки тут крутилися ченців».
(І, розлютований, ногами тупотів):
«Чи так, а чи не так, а за вчорашній вчинок
Хоч перепросини, хоч смертний поєдинок!»

«А що, як Янькові дадуть про цеє знать?
Та з горя ж він умре! Вам треба б пам'ятать,
Що лиха тут колись накоїли Соплиці...
І досі думаєш, — аж серце засмутиться
Та ще й горешківське, як знаєте, майно
По Тарговиці вам — лихого дня дано!
А Яцек, чуючи тяжку свою провину
Перед Горешками, із дому їх дитину,
Сирітку Зося взяв... і марив, що колись,
Щоб давні дві сім'ї по-дружньому зжились,
Її з Тадеушем у пару поєднає...»

«До лиха! Що мене у тїм обходить має, —
Суддя розгнівався: — аякже! Яцек! Брат!
Та я й не знав його! Багато літ назад
Він жив тут гультаєм по власній п'яній волі,
А я тоді сидів у єзуїтській школі...»

Дали добра мені — чому я мав не брать?
А Зося я хіба зрікався годувать,
Любить, виховувать і як про рідну дбати?
Та Граф — навіщо він уліз до мої хати?
Ви про Горешків тут розсипали жалі,
А він — десята їм вода на киселі!
І з мене глузувать!.. І я йому простити!..»
«Ох, брате, — мовив ксьондз розважно й сумовито —
Зміркуймо: Яцек мав до війська сина дати
До польського. Тепер велів йому сказати,
Щоб жив удома він. Яка тому причина?
Рукою твердою веде свого він сина
До вірної мети, отчизні на користь...
Пора уже, пора ознаймувати вість,
Що наспіває нам велика перемога,
Що слави й вольності сподівана дорога
Ось-ось розстелеться по нашому краю.
Я більше, братику, не змовчу, не втаю:
Коли з-за Німана мене сюди послали,
Наполеонові форпости вже стояли
Готові до війни. Він армію склика...
Відколи світ стоїть, ще армія така
Супроти ворога не підіймала зброї!
Там і Домбровський наш, там лицарі, герої,
Що білого орла несли священний стяг
І на чужих його не зганьбили полях!
Поляки, брате, ми!.. Ще день, іще година —
За Німан перейдуть, і змучена країна
Устане, оживе і цвітом процвіте!»

Зітхнувши глибоко, Суддя йому на те
Одразу не сказав, не вимовив нічого,
І тільки блиснула мов блискавка у його
Сльоза несмілива. А далі: «Друже мій,
Чи правда ж? Стільки вже потрачено надій
І марних сподівань! Чи правда, друже, тому?
Не раз приходили сюди, до цього дому
Чутки: прийдуть — ідуть — вже близько — вже от-от
Ярмо зненависне розіб'є наш народ
І Польща славною у цілім стане світі...

А що ж Наполеон? Склав мирову в Тильзиті!..¹ —
Так правда? Може, знов чутки обманять нас?»
«Кажу воістину — настав великий час. —
Ксьондз Робак відповів. — І рідний край воскресне».
«Благословення ж хай прийде на вас небесне
За вісті радісні! — Соплиця закричав
І руки з радості великої підняв: —
Щоб вам оддячити, даю овечок двісті
Для монастирської потреби і користі...
Еге, ще пригадав, що вам мої гніді
Припали до смаку (їм рівних у ході
Нема на всю Литву, а може, і в Короні):
У возі вашому підуть обидва коні.
Одного не просіть: щоб я забрав позов
І Графу вибачив...»

«Як! Ви про Графа знов?

Коли отчизна йде до вольності і слави,
Ви дбати будете про дріб'язкові справи?
Тепер, коли народ пригнічений воскрес,
Ви будете тягти нікчемний свій процес?
Весь люд у полум'ї, — а ваша хата з краю?»

«Ні, друже! Та скажіть — бо я не догадаю —
Чим справі вольності я можу допомогти?»
«Чим? По моїх очах не догадався ти?
І серце ще мовчить? Ах, брате, ти ж Соплиця!
Зваж тільки: поки там ідуть із-за границі
Війська, — а ми б самі повстання підняли!
Подумай: на Литві, із вікової мли
Звитязний кинуть клич, підняти вбогі люди,
Щоб голос свій подав ведмідь² старої Жмуди,
Щоб знову кінь Литви заржав і загримів...
І з тилу вдарити на вражих москалів!
Одбить у ворога і стяги, і гармати
І по звитязі тій звитязців привітати!
Йдемо!.. Наполеон питає: «хто такі?»
А ми: «Литовської країни вояки!»
Він: «Хто в вас на чолі?» А ми йому: «Соплиця!»
Ну, хто ж би писнути насмів про Тарговицю,
Якби ти славою укрив своє ім'я?»

«Що людський поговір, — сказав на те Суддя: —
І слава що людська?.. — Та хоч не знаю брата,
Хоч до політики волів би й не встрявати,
Попросту орючи свій чесний переліг,
Але ні змовчати, ні всидіти б не міг!
Коли отчизні стать я у пригоді маю.
Поляк я, вірний син замученого краю,
І, щоб з фамілії ганебну змить печать,
Я до одвиклих рук меча здолаю взять.
Хай народився я не до меча — до плуга,
Та все-таки колись... Ну, то вже пісня друга,
Нема що згадувать про молоді літа:
Як мислить панотець? Чи має справа та
Одволікатися, чи зараз і почнемо,
Стрільців озброїмо і в поле поведемо?
Є досить пороху по схованках моїх,
І навіть декілька гармат, хоч і старих,
Стоїть в плебанії³ у ксьондза. А до того
Списів заховано у Янкеля старого
Чимало: він мені шептав про це не раз...
Так що ж, коли прийшов до того слухний час, —
Мені й Тадеушу доймають віри люди —
На коні! — крикнемо... а там уже що буде!»

«О крове польская! О сердце золоте!
Напевне сам Господь послав тебе на те,
Щоб давній братів гріх спокутувать і змити!» —
І ксьондз, мов сяєвом поранішнім облитий,
Соплицю кинувся стискати й обіймать: —
Давно я звик тебе як друга шанувать,
Та від сьогодні ти не другом став, а братом!
Але-бо збутися ще планам не пора тим,
Що ти їх висловив. Я знатиму, коли...
Днів зо два як листи таємні прибули,
Що цар послав гонців просить Наполеона
Про згоду. Та війни (є звістка од Біньюна⁴)
Однако не минуть. Князь Юзеф⁵ дав наказ,
Щоб тут усе було наготові в нас
До збройних виступів і збройної допомоги.
Нехай Наполеон, славетної дороги

Найшовши спочив тут в тріумфах і в вінках,
Побачить, що меча ми вміємо в руках
Тримати, що Литва — сестра Короні рідна...
Тим часом, братику, історія негідна
Із Графом — хай мине, повернеться на мир.
Граф, може, і дивак, фантаст, але повір,
Що в революціях нам диваки потрібні.
(Я міг би розказать про випадки подібні).
Ба навіть дурень тут у знадобі бува,
Аби була над ним розумна голова.
Граф — роду славного і польське серце має,
До того весь повіт, як знаєш, поважає
Його. За ним підуть, аби-но рушив він,
Бо здасться кожному, що вже ж не без причин
Такий великий пан повстанський клич підносить.
До його зараз я!..»

«Нехай лиш перепросить,
Що сивину зганьбив і стан почесний мій,
А там уже кінець найдемо справі цій
В суді арбітрів... Ну, щасливої ж дороги!»⁶
Ксьондз Робак дав уклін, ступивши од порога,
Сів на готовий віз і коні вчвал жене,
Що часом крізь туман лише каптур майне.
Мов яструб із-за хмар...

Тим часом обережний
Протазій, знаючи всі хитрощі належні,
До двору графського не підійшов — підліз.

Як стріляний не раз, на все удатний лис.
Почувши смажене, то побіжить, то сяде,
Нюшкує, чи нема де підступу та зради,
Чи не отруєно принадного шматка —
І пишним вахлярем широко розпуска
Хвоста, щоб вітер ним на себе навернути, —
Так Возний, боячись, що Граф зустріне люто
Його посланництво, кийка в руці крутив,
Неначе одігнать бажаючи корів,
Що вийшли з череди і забрели у шкоду.
Так маневруючи, нараз додав він ходу,
Немовби деркача в траві зловити мав, —

Аж перескочив тин і між коноплі впав.
Це зілля запашне, що сіють біля дому,
Ховало вже не раз утікача-сірому:
То заєць, що його вже мали наздогнать
Собаки, сяде тут нещастя переждать,
Бо знає з досвіду, що запах конопляний
Зупинить гончаків; то, темним страхом гнаний,
Сховається дворак од лютих канчуків
І доти там лежить, аж поки панський гнів
Ущухне; рекрути — і ті всякчас ховались
Поміж коноплями, коли за ними гнались
У лісі в запустах, у пушах вікових.
Не дивно, як під час наїздів бойових,
Що їх мій рідний край зазнав колись чимало.
За стратегічний пункт коноплі слугували.
Звичайно сіють їх до самої стіни,
А з боку тильного яріє хміль буйний,
Що наглим підступам шляхи перетинає
І хитрі засідки в гущавині ховає.

Протазій, хоч і був одважний чоловік,
Одначе потерпав. Згадав він давній вік,
Почувши конопель тяжкий, гнітючий запах.
В яких траплялося йому бувати лапах
І од позовників чого він не терпів!
Раз шляхтич Дзиндолет пістоля притулив
До чола — та й велів собакою брехати:
В коноплях мусив він життя своє ховати.
Раз Володкович пан, одержавши папір⁷,
У гніві назбирав лакейства повен двір
І Возному казав, аж трусячись од люті
Та шаблю вийнявши, — папера проковтнути.
Протазій, хитрощів научений давно,
Жувати ніби взяв... Тим часом у вікно
Поглянув потайки... і в захист конопляний
Метнувся, силою нечуваною гнаний.

Тепер ті звичаї травною поросли,
Але в Протазія ще в пам'яті жили,
І він, не знаючи, що нині вже панове

Стрічати шаблею не важаться позови,
Зігнувся, знітився, в коноплях рачкував.
(Його з позовами давно не посилав
Ніхто). Як той норець, що під водою плине,
У зіллі він повзе, і стиха коноплини
Розсовує. Та ні, людей ніде нема.
Він голову сміліш угору підійма,
Підвівся, устає, у вікна зазирає —
Ніде ані душі! Нарешті добуває
Папера з пазухи, і голосно чита.

Зненацька чоловік з'явився з-за плота,
І Возний затремтів, як у грозу билина.
Кого ж побачив він? На щастя — бернардина.
Що встиг уже сюди від Судії прибуть.
Напевно, з челяддю Граф вирушив у путь,
Ще й поспішаючи, бо скрізь лежали долі
Ладунки, рушниці, і клейтухи, й пістолі,
На лови виїхав? Та нащо ж ці шаблі,
Старі, заржавлені лежали на землі,
Рапіри зламані і палаші щербаті?
Для чого їм було усе це витягати
З горища? З ким війну почати Граф хотів?
Нащо свій арсенал дощенту перерив?
В якому вчинкові ім'я бажав прославить?
Ніде ані слуги, ані пахолка навіть
Не видно.

Дві старі бабусі за паркан
Із саду глянули — і кажуть, що їх пан,
А з ним жокейська вся озброєна дружина
Уранці рушили на конях до Добжина,
Що всі збиралися, неначе на війну.
В серцях посіявши тривогу неясну.

Добжинський з давніх літ уславився застянок
Одвагою мужчин і вродою шляхтянок.
Колись і сильний був, бо як Собеський Ян⁸
До посполитого рушення всіх краян
Листами закликав, — Добжин йому постачив
Шість сотень молодців, яких ніхто не бачив.

Тепер зубожіло і мохом поросло
Добжинських племено. Колись воно цвіло
На сеймах, бенкетах, і збройно добувало
Легкий для себе хліб. Узятися до рала
Його примусили нові, тяжкі літа.
Та й досі одіж їх — шляхетська, не проста,
І найбіднішому Добжинському носити
Дідівські звичаї не дозволяють свити:
Чумарка в будній день, а кунтуш — у святний.
Панянки і в жнива у перкалевий стрій
Вдягаються. Та що! І взявшись до мички,
Їх руки не здіймуть нізащо рукавички!
Скрізь вирізнялися Добжинські молодці
Красою й мовою. Рум'янець на лиці,
Та уси як смола, та очі як жарини,
Високий, гордий лоб і рівний ніс орлиний, —
Такий був кожен з їх. З Добжинської землі
Давно дриїхавши, вони свої шаблі
Одважно за нову отчизну підіймали,
Та й досі звичаї мазурські зберігали.
Наприклад, імена давались раз у раз
У їх однакові. Хлопчину повсякчас
Бартоломієм тут хрестили чи Матвієм.
А щоб не сплутатись, доточували всі їм
Дотепні прізвиська, що з ними і росли —
Ще й часом не одно, бо випадки були,
Коли називано одного чоловіка
У тому місці — Кий, а в другому — Притика.
Давати прізвиська навчилися од їх
Тутешні литвини, і від людей старих
Почути можете, що звичай із Добжина
На села перейшов, хоч тут не мав причини
І цілі: імена давались різні тут
Новонародженим.

Увесь окольний люд
Високо шанував Добжинського Матвія
(Хто зна, чи на землі тепер такі діди є!).
Завзятий стариган, охочий до боїв,
Свої він погляди не раз, не два мінив,
І звідси Півником прозвали на Костьолі

Матвія земляки. На вікопомнім полі,
Де дзвінко пролунав Косцюшків гордий клич,
Добжинський, борючись за Посполиту Річ,
Погрожує, було, мечем своїм широким
За бік хапаючись — і звать його *Забоком*.
Іще *Королика* дала йому ім'я
Дотепних родичів вигадлива сім'я,
Сусіди ж, що для їх добро не раз він діяв,
Його звеличили *Матвієм* над *Матвіїв*.

Він над Добжинськими, — його ж маленький дім
Віддавна панував над селищем усім,
Край корчми стоячи і близько від костьолу.
Лише поглянувши на схилену стодолу,
Старий, замшілий тин і ніби п'яний хлів,
Ви б догадалися, що небагатий жив
Тут чоловік. Проте між іншими хатами
Будинок Півників — як місяць між зірками.
Солома на даху травою поросла;
На клуні, що стоїть близенько од житла,
Бує кропива та крокіс шафрановий,
І по току щирець розрісся пурпуровий.
Пташині кубла скрізь, старі голубники,
Дзвенять під стріхами стрілчасті ластівки,
І білі трусики з червоними очима
Кумедно бігають між травами буйними...
Колись же тут була фортеця хоч куди!
Од давніх нападів лишилися сліди
І досі: полином та лопухом зап'ята,
Від часу шведського валялася граната,
А кілька схилених на пагірку хрестів
Про неоплаканих казали вояків,
Що в чесному бою святою вмерли смертю.
І стіни й пристінки побиті і подерті,
Немов назавжди сів на їх мушиний рій:
То знаки вражих куль zostалися старі,
Здаля чорніючи чудними письменами.
Всі двері, клямки всі посічено шаблями,
І навіть зрубано зо цвяхів головки:
То спроби, бачите, робили вояки

І вивіряли бронь — ті славні зигмунтівки⁹,
Що цвяхи різали, як от пшеничні цівки
Пори липневої стинає гострий серп.
Над ганком красував Добжинських давній герб,
Що гнізда ластівок без жалю засклепили;
Литовський сир під ним висушується білий.
У хаті, в повітках — шоломи, шишаки,
Що нині голуб'ят виводять голубки
Між ними. Панцири у стайні за драбину
Слугують: смиче кінь із неї конюшину.
Рожни до смаження пророблено з рапір!
Церера¹⁰, бачиться, заглянула у двір
І Марса¹¹ вигнала. Шолом його червоний
Змінився білою наміткою Помони¹²,
І Флори¹³ зеленню цвіте звитяжний щит...
Та знов Ареїв¹⁴ нам віщує поворот
Тривога, що усіх в Добжині охопила.
Од Графа посланець прибув. Заклекотіли,
Загомоніли всі. Повстала суєта,
Один у одного: «куди?» «пощо?» — пита,
І в корчмі (темна ніч навколо ще чорніла)
Заблимали огні, і шклянка забриніла.
Старіші радяться, молодші до кульбак,
До коней кинулись — і тішиться усяк,
І рвуться вояки в незвідану дорогу,
Зібравшись битися не знати проти кого.
А хто ж пораду дасть у справі неясній?
Нема що й думати: лише один Матвій...
Десяток восьмий літ йому вже починався,
Та й досі ні труда, ні битви не боявся
Упертий дідуган. Широкий, кремезний,
Не раз він підіймав дамаський меч дзвінкий,
Що *Різочкою* звав для жарту та забави.
Чимало Різочка собі придбала слави,
Коли як барський він ходив конфедерат¹⁵.
Та не подобався конфедератський лад
Матвієві. Він став до короля хилиться,
За його воювать, — аж раптом Тарговиця¹⁶
Змінила погляди йому на нову путь.
Тому ж то Півником старого і зовуть,

Що повертається за перемінним вітром.
Однак він не був од роду-віку хитрим
Запроданцем: шукав не грошей у війні,
А честі. Звідкіля ж хитання ті чудні?
Чи мудра їх якась політика родила,
Чи, може, прагнучи отчизні дати сили,
Неспинну боротьбу він над усе любив,
І з бою вийшовши — нових шукав боїв,
Хоч би для того й стяг доводилось міняти?
Однак, за все життя, одмінами багате,
Ні разу з москалем не йшов у згоді він,
І, як зайшла Москва, заперся в свій Добжин,
А між людьми ніде чужими не з'являвся:
Напевно, зустрічі лихої він боявся.
Ведмідь, як по лісах густий посипле сніг,
Так само заляга у темний свій барліг.

За днів Косцюшкових він поруч із Огінським¹⁷
До Вільна вирушив. Служили під Ясинським¹⁸
Обидва. Різочка роботу мала там —
Отчизні на хвалу, на заздрість ворогам.
Раз, повен запалу і чесної одваги,
Він просто кинувся з валів старої Праги¹⁹
Поція рятувать. Зчинився ревний бій...
Всі думали: пропав з Поцієм і Матвій²⁰.
Аж ні: ні першого, ні другого не вбито,
Хоча поколото обох, неначе сито.
Поцій віддячити за допомогу хтів —
Фільварок одписав йому на *п'ять димів*²¹
І злотих тисячу щороку мав давати
(Поцій, завважимо, був чоловік багатий,
А вдачу лицарську, широку й щедрю мав).
У відповідь на те Добжинський одписав:
«Волю, щоб Поцій Добжинського Матвія
За доброчинця мав, а не Матвій Поція» —
І дару не прийняв. Вернувши в рідний дім,
Не дбав про розкоші, а жив трудом своїм:
Дуплянки майстрував, збирав на ліки зілля,
Або в погожий день, коли було дозвілля,
По пущах звірину з рушницею тропив
Чи сірих куроп'ят у тонку сіль ловив.

Людей досвідчених чимало у Добжині,
Траплялися й такі, що знали по-латині,
Були й достатками значніші, як Матвій, —
Але понад усіх за бистрий розум свій
Старий підносився. Колись вояк хоробрий,
Землі він Польської історію знав добре,
На влогах, на війні пригод багато мав,
До всього був мастак — чи до лікарських трав,
А чи до пасіки, чи вибирати коні, —
І знався, як ніхто, на звичаї й законі.
Ба навіть казано, хоч, може, то вже й гріх,
Що характерництвом він попишатись міг.
Отож як сіять хто збирався, чи садити,
А чи судитися — поради йшов просити
У його. Сам же він клієнтів не шукав,
І навіть часто їх із дому випихав,
Совіти даючи лишень у важних справах,
Та й то у висловах скупих і неласкавих...
Сьогодні — думали — у справі бойовій
І слово вирече, і власть візьме Матвій,
І славну Різочку на москаля підніме.

Старенький походжав між травами буйними,
І, розглядаючи щось пильно угорі,
Курникав пісеньку: «Ой, рано на зорі»...
З усього бачив він, уважний, що година
Нарешті настає, бо мла не вгору плине,
А розстилається по балках та ярах.
Вітри женуть її, і в світлих небесах
Вже сонце виграє, виблискує рум'яно
І смути огняні просмикує з туману,
На зіллі сяючи алмазами роси.
Як злоториті тчуть у Слуцьку пояси²²:
Ізнизу дівчина простелить оксамити,
А зверху, творячи багатобарвні квіти,
Їй кидає золото і срібло ткач меткий, —
Так вітер на землі стелив туман легкий,
А сонце по йому промінням вигравало
І пишних кольорів мережку вишивало.

На сонці вгрівшись, скінчивши молитви,
Назносив дідуган капусти та трави,
Ще й моркви на грядках солодкої насмикав —
І свистом пещених короликів покликав...
Почули, вибігли. Як лілії живі,
Біліють ушки їх у пишній мураві,
І очі світяться та грають, як рубіни,
На оксамитнім тлі зеленої дернини.
Спинились віддаля, голівки підняли, —
Чи не чатує гість непрошений і злий —
І обережно всі на задніх стали лапах,
Аж поки ласощів непереможний запах
Не звабив. Підійшли, обсипали як сніг
Матвія сивого, що сам посеред їх,
Мов трусик. Бігають, плигають на коліна,
На плечі... З усміхом, безжурний як дитина,
Він гладить теплу шерсть ухатим пустунам,
І просо золоте голодним горобцям
Рукою вільною широко розсипає.

І раптом зникло все. Ні горобців немає,
Ані короликів: все щезло, як мана,
Бо вчулася хода і мова голосна
В подвір'ї. То посли Дожбинської громади
Прийшли послухати розумної поради.
Господар, бачивши, що йде до важних справ,
Гостей увічливо до хати попрохав,
І тут розказано усе йому до краю.

Людей дедалі більш у хату прибуває;
Прийшли, наїхали — і верхи, й на возах —
Бо чутка вже пройшла по других хуторах,
Що пахне битвами, а може, і війною.
Ржуть коні стомлені, лунає брязкіт зброї,
У сінях стовписько, як не було давно,
А решта — голови просунула в вікно.

Рада

Спасенні поради Бартоломія, званого Пруссаком. Военний голос Матвія Хрестителя. Політичний голос Бухманів. Янкель совітує миритись, але згоду розтинає Ножик. Гервазієва промова, що дає знати великі сліди сеймового красномовства. Старого Мацека протест. Несподівана поява воєнної підмоги розбиває нараду. Гей же на Соплицю!

Спочатку довгу річ Бартоломій повів —
 Той самий, що не раз границю перебрів,
 А над усе він ненавидів пруссаків,
 Хоч із охотою про них він гомонів, —
 За те був названий од земляків Пруссак.
 Бувалий чоловік, в політиці мастак,
 Частенько заглядав уважно до газети,
 То міг порадити!

«Напевно, ви візьмете, —
 До всіх звернувся він, — цю справу не за жарт.
 Французи — молодці, і геній — Бонапарт,
 Що по Косцюшкові такого не було.
 Я б звірився на їх, — а зустрічав немало
 Народу всякого: усякий є народ.

Пригадую собі, як тому кілька год
 Я в дядька гостював і справи мав у Гданську.
 Ну, а між справами таки й потіху панську
 Не боронив собі: частенько полював.
 Грабовський¹, що тепер у штабі службу взяв,
 Зо мною виїхав у ближній ліс на влови.
 В Короні на той час був мир. Аж от, панове,
 Про битву рознеслась по всій країні вість.
 З листом тоді до нас прибув бажаний гість
 Од пана Тодвена. Грабовський розгортає —
 І, що ж би думали, у тім листі читає?
 «Ущент під Єною побито пруссаків...»²
 Як був я на коні — зіскочив — сотворив
 Молитву. А тоді поїхали до міста,

Немов би не дійшли до нас ніякі вісті,
Немов за справами. Аж бачимо — ландрат,
Гофрат³ і комісар та всякий сучий брат
Німецький — оддає низенькі нам поклони,
Та кожне крутиться, як муха та, що тоне
В окропі... Сміх бере і розбирає злість!
«Ну, як там з Єною, яка остання вість?»
Питаєм смирененько, удаючи простоту.
Вони ж, налякані од жаху та турботи
«Main Got, o wej!»⁴ — кричать, повісивши носи, —
Та ну втікать, немов за ними люті пси
Женуться. То була, скажу я вам, потіха!
Еге... Набралося утікачів до лиха:
Як тая комашня, розлізлись по шляхах.
Везуть і подушки, і ковдри на возах,
Жінок на ті ж вози та діти посадивши.
А ми таки совіт военний учинивши,
За ними, і взяли чесать і примовлять,
Що довго мусили ландрати пам'ятать!
Тимчасом генерал Домбровський до Познаня⁵
Прибув, скликаючи до збройного повстання...
За тиждень — німця вже й на ліки не найти!
А що, коли б і нам, для славної мети,
З'єднатись та Москві вчинити халазію?
Що, браття, скажете? Як думаєш, Матвію?
Війська незліченні веде Наполеон,
І слід змітаючи ворожих перепон, —
А ми б отут його зустріли хлібом-сіллю,
Московському рости у нас не давши зілля!»

Скінчив. — Мовчить Матвій, правицею за бік
Лапнувся (шаблю він носить при боці звик
За часу давнього) — і пригадав минуле:
Адже і прізвище *Забік* йому приткнули,
Що він за бік хапавсь, як річ про москаля, —
Помовчав-погадав — нарешті промовля:
«Утиштесь! Відкіля такі у вас новини?
Французи де тепер? В які ідуть країни,
І скільки війська там, якого і під ким?
Хто знає — розкажи!»

«Найкраще — підождім, —
Прусак на ті слова: — ми ксьондза бернардина
Робака: певна він, досвідчена людина,
Та й вісті ті не хто, як Робак ознаймив.
Тим часом за кордон пошлімо шпигунів.
Самі ж готуймося тихесенько...»

«Чекати? —

Кропитель закричав: — чекати, виглядати?»
(За те Кропителем Добжин його назвав,
Що булаву страшну він гудзувату мав
Для бою, зовучи на жарт її *Кропило*) —
«Чекати, гем-трем-брем, — ото сказав до діла!
Чекать і утікать?.. Я в Пруссії не був,
Та простим розумом давно уже збагнув:
Кропити — так кропи, вмирать — так сповідайся,
Ріж, бий, ломи, лупи, дороги не питайся!
Ну, що там бернардин, що Робак? Той робак,
Хто лізе до нори од страху, як бабак!
Довідини! Шпиги! Гем-трем, ото мудрота!
А я кажу: кропи, коли кропить охота!»

«Кропити!» — в відповідь на теє заревли
Коновка (прізвисько таке йому дали
За штуцер, що його коновкою назвав він)
Та Бритва, шаблею тонкою всюди славен.
«Кропити! Хай живе Хреститель!» — їм услід
Завзяті крикнули: «Кропилу много літ!
Геть Пруссака! Тхора! Такі пристали речі
Тому, хто в каптури ховається чернечі!»

Розважний Кроликів почувся відповіді:
«Робака знаю я — то не робак, а кріт,
І вирив не одну свого він часу нору.
Не хочу я пускати на вітер поговору,
А тільки — я його пізнав... О, то чернець!
То штука!.. Покладім цій справі ми кінець.
Коли тривога вся пішла од бернардина,
Коли в його словах розмові цій причина.
Чого ви хочете, нарешті?»

«Як? — Війни!» —

«Якої?» — «З москалем!» — «Ну, та й народ чудний!» —
«Кропити, москаля!» — «З коновки поливати!» —
«Голити бритвою!»

Аж тут Пруссак благи
Почав, щоб слово знов дали йому.

«Війна —

Що в світі кращого? Усяке, певно, зна,
Що й я колись хрестив, хоча і без кропила,
Проклятих пруссаків, тих, що мене хотіли
У річні змолоду втопить під п'яну руч».

«Ну, й молодець за те. Так не тягни, не муч,
Наважся, гем-трем-брем, і нумо всі кропити!» —
«Кого? За що? І як? Сам, братіку, скажи ти,
Чи ж можна виступать отак, без міркувань?
Повстання? Знаємо ми лад і для повстань:
Конфедерація, нарада, певні плани,
Щоб наперед було усе достоту знане!»

«Дозвольте і мені докинуть слово-два:
У ділі спільному хай кожна голова
Помислить», — Бухманів на те почувся крик
(Він одягатися в німецький одяг звик,
Ще й німець прізвищем, а був палким поляком
І міг по-вченому сказать у ділі всякім
Промову. Економ одного із панів
Сусідніх, чесно він майна його глядів, —
І шану од усіх мав за такі прикмети).
«Шановні земляки! За зле ви не візьмете,
Коли в дискусіях, що їх ми почали
І путь належну їм промовама дали,
Свої я висловлю окремі міркування.
Промовці декотрі накреслили питання,
А розв'язати їх належить нам усім.
Повстання, кажете? Спочатку ухвалім
Порядок, щоб за ним провадити дебати.
Найперше, думаю, нам слід поміркувати,
Який нам наслідок оте повстання дасть,
Яку воліємо у себе мати власть.
Отож загляньмо ми в історію. Колись
Зібрались дикуни на лови, чи зійшлись

Нежданим ворогам рішучу одсіч дати:
Держави зародку повинні ми шукати
У цьому. Джерело законів тут і прав,
Бо зовсім то не Бог нам лад і устрій дав,
А між громадою та владою контракти»...⁶

«Контракти? Київські? Ну, далєбі, дивак ти, —
Забік не витримав: — не буду вже казати,
Хто, пане Бухмане, царя нам міг послати —
Чи Бог, чи, може, чорт. Аби-но тільки скинуть!»
«Оце дак так! Царі нехай із кодром гинуть, —
Хреститель підхопив:—кропилом би царів
По голові! Плюск-пляск! Ти добре говорив,
Та чоловіча річ не говорить, а бити,
Кропить, вичісувати, на закришку кришити!»

Тут Бритвин голосок озвався: «То-то-то!
Та сили б нашої не подолав ніхто,
Коли б ти Різочку, Матвію, до Кропила
У пару приєднав. Таке б тут закипіло,
Що тільки-но держись! Я голову свою
Команді Різочки покірно віддаю!»
«Команда! Слово це годиться на параді! —
Хреститель вимовив: — У Ковенській бригаді?
Команду мали ми, що любо пригадуть:
Як бити — бити в лоб! Як брать, то не давати!
Шах, мах, і справа вся!»

«Ото кохане діло! —
Знов Бритва запищав: — Як мати закортіло
Конфедерацію, то ось вона вже й є,
На чолі ж нам Матвій із Різкою стає».
Хреститель: «Хай живе наш Півник на Костьолі!»
А решта: «Зичимо щасливої ми долі
Кропителю!» І так завзяті заревли,
Що хати давньої аж стіни загули.
Одначе, декому здалася зашвидкою
Та резолюція. Почулись між юрбою
Протести:

«Я на те погодитись ніяк
Не можу: згода є ума малого знак,

І не годитися — така моя система», —
Пан Бухман заявив. Ті знову: «Як підемо,
Мети не знаючи?» — «Не дозволяю й квит!»⁸
Прибулий, яко гість, на раду цю сусід
Сколуба слово взяв: «Добжинські, почекайте
І цьому галасу порядок певний дайте!
З застанку нашого *Рубака* кликав нас —
Мопанку... Він казав, що наспіває час
Для шляхти цілої, а не лише Добжина,
Що гуртуватися велика є причина.
Ксьондз Робак теж про щось чимало натякав...
Про всіх ідеться — всім надати треба прав,
І рівні голоси усі повинні мати»...
«Так! Рівність хай живе!» — ревнули, як гармати,
Три Тераєвичі, Міцкевичів із п'ять,
Ще дехто: «Маємо усіх ми порівнять!»
А Бухман перебив: «Де згода, там і шкода!»
Кропитель і собі: «Матвій — наш воевода,
Його послухаймо, — а ви ж нащо здались,
Ви звідкіля прийшли?» — і крики почались:
«Матвія хочемо!» — «А ми не дозволяем!»
«Ми хочемо пристать!» — «А ми вас не бажаєм!»
«Кропити, гем-трем-брем!» — «Чекать!» — «Голосувати!»

Один лише сидів спокійно серед хати
Матвій. Замислено дивився він на те,
Як виростає гнів і запал у гостей,
Як крутить булаву Кропитель невгамовний,
Як Бритва бігає і спритний, і домовний,
Коновка повагом ступа сюди й туди,
А дехто аж присів, од запалу блідий...
Одначе чулося, що *Півник* на *Костьолі*
Вже й сердитись почав за крики та сваволю.

Хто знає, на чому скінчилось би. Щораз
До гніву більшого ішло та до образ, —
Аж от у натовпі, що сварку тяг марудно.
З'явилась, ніби стовп, рапіра обоюдна,
Блискуча, довжини страшенної: мабуть,
Із тих іще рапір, що їх було кують

У Нюренбергові: тевтонів давня зброя⁹.
Хто там підніс її — не видно між юрбою,
Та догадалися.

«Хай славен буде Шрам!
Хай Ножик, гострений на лихо ворогам,
Живе і славиться! Щасливих літ Мопанку!
Хвала Півкозицю!»

Аж по всьому застанку
Пішла од віватів розкотиста луна.
Гервазій (хто його по зброї не пізна?),
Мечем окресливши над головою коло,
На повітання знак спустив його додолу
І мовив сивому Матвієві: «Привіт
Шле Ножик Різочці. Братове! Як сусід,
Добжинських приятель, скажу лише одно вам:
Навіщо кликав вас моїм старечим словом...
А ви вже зважите, що саме вам чинить.
Давно застанками лунає і бринить,
Що в світі на діла заноситься великі.
Ксьондз Робак теж казав... (Тут перебили крики
Старого: «знаємо! чували!») То ж бо й є!
Так міркування ви дослухайте мое:
Розумній голові два слова, кажуть, досить.
Отож Наполеон проти царя підносить
Меча. А нам сидіть, ховатись, як тхорі?
Як за чуби взялись не жартома парі,
Дрібному людові належить також битись,
Щоб краю рідному своєму прислужитись.
Що, може, ні?»

«Атож! Говорить, як чита!» —
«Хрестити, гем-трем-брем, єдина річ свята!» —
«Голити!» — «Поливать!» — «Аби-но тільки згода!» —
«Од згоди всякої для діла тільки шкода,
Лиш дурні годяться», — пан Бухман підхопив.
А Ключник вислухав і далі річ повів:
«Хай Краків розгляда державні вищі справи,
Міркує хай сенат, зібравшись до Варшави, —
Малому людові великих діл не знають.
Хай пишуть писарі, що звелено писать,
А ми, зібравшись в Добжинському застанку,

Не акти маємо виписувать, мопанку, —
Рубати шаблею»...

«Кришити, гем-трем-брем!»

«За свідків вас усіх у справі цій візьмем:
Чи Робак не казав, що сміття вимітати
Нам треба, як гостей чекаємо до хати?
Де ж сміття те у нас? Хто зрадою убив
Поляка славного, а потім ще захтів
Майно неправдою забрати у дитини?»
«Соплиця! — крикнули. — Нехай Соплиця гине!» —
«Гнобитель!» — «Душогуб!»

На ці слова Пруссак

Озвася: «Братіки! Чи вже ж то можна так —
Необмірковані робити постанови?
Збагнумо: у Судді був брат колись, панове,
Шаленець і гультай. Так Судію карать
За брата? Він же що? І хто посмів назвать
Його гнобителем? Котрий із вас не видів,
Що за столом своїм частує, як сусідів,
Він простих мужиків — і спини гнути їм,
В поклоні низькому боронить. Ще візьмім
Таке: податки він за їх частенько платить,
На допомогу їм чималі гроші тратить
(А цього не чувать і в Клецьку голоснім,
Хоч по-німецькому хазяїнує в нім
Пан Бухман)... Ще скажу: зо шляхтою Соплиця
Не судиться, — то ви з ним лізете судиться!
А що веде процес із Графом, — нащо ж нам
У справи багачів мішатись, бідарям?
Гнобитель Судія!.. Таж ми його з дитини
Ще пам'ятаємо! Всі звичаї країни
Він свято береже, бо суций є поляк!
Добжинські, братіки! Признайтеся, що так!
Нарешті — чи не сміх до справ мішать великих
Дрібниці?»

«Як же то? — Гервазіїв у криках
Розлігся голос: — Як, — скарати гультая —
Дрібниця?»

«Плюск і пляск! Хай гине Судія!»

Тут Янкель, що прибув у справах до Добжину,

Промовив: «Ну, і я слів декілька докину,
Коли дозволите. Я жид собі простий,
І ми з Соплицею не рідні, не свати.
Хоч він добро мені не раз велике діяв, —
Бартоломіїв теж я знаю та Матвіїв.
Його шаную я — шаную й вас... Проте
На діло ви собі збираєтесь пусте!
Жовніри поблизу, Асесор у Соплиці —
Подасть їм гасло він — і горе окошиться
На вас. Нарешті є, згадайте-но, тюрма,
Уряд, поліція... Французів ще нема,
І навіть, от як був я з гендлем у Білиці,
То од знайомого жидка із-під границі
Чув, що коли прийдуть, то тільки навесні.
Тоді й зміркуєте, чи битися, чи ні
Вам із Соплицею, — тоді лише, панове...
Тепер послушайте: якраз для вас готовий
У нашій корчмі стіл і дещо для стола,
Бо ж Янкеля, синка, недавно сповила
У мене Сура. Син, щоправда, не єдиний,
Та веселитися однаково причина,
І всіх запрошую уклінно я на баль.
Баси та бубни є, приїхав і скрипаль...
А знаю: пан Матвій (така його натура)
Старого липівця і нового мазура
Аматор. Мазур є, знайдеться й липовець».

Промова шляхтичам припала до сердець
І зворушила їх. Почулися в громаді
Веселі оплески і повітання раді,
Аж раптом *Ножика* підняв сердитий Шрам
На Янкеля: «Гей, ти! Чи місце тут жидам?
Чого приліз сюди — і до чужого проса
Навіщо довгого уткнув свого носа?
А пан Пруссак тому, що кілька тих берлин
Із хлібом Судії колись провадив він
До Пруссії, — навик Соплиці підрядився
За фактора? Чому ж на задні не дивився
Колеса? Пригадай: колись ще батько твій
Од пана Стольника — хай Бог йому святий

У небі царство дасть — возив по двісті барок, —
І з того багачем став на увесь фільварок.
Добжинські! Хто в дворі Горешковім бував
За найближніших слуг? Хто від Горешків мав
Найбільшу звіреність? Хто з його наживався?
Для кого він про хліб ласкавий піклувався
У короля? Чиї права він боронив
У трибуналі? Хто у його пив і їв?
І зрадити його? Для кого? Для Соплиці?!
А що Соплиця вам? Чим міг вам піддобриться?»

«Нічим, — Коновка тут, — а тільки кирпу гне,
Хоч сам із шляхти. Ох, зневажив він мене!
Як доньки я справляв весілля, — для звичаю
Покликано й його. От меду наливаю
Судді, а він мені: е, годі! Я ж не звик
Так трунки дудлити, неначе брагу бик.
Ви, шляхтичі, п'єте як воду мед і вина!.. —
Туди ж пак! Пан який! Стій, бісова личино! —
Звелів я силоміць йому до горла лить...
Тепер Коновкою іще б його скропить!»

«Ото ж то! Знав і я недавно, цього року, —
Кропитель підхопив, — з Соплицею мороку.
Є син у мене — що ж ? Через Соплицю так
Із глузду з'їхав він, що звать бідачу — Сак!
Пощо (кажу було) до тої Зосі ходиш?
Не буде діла там, а сам собі нашкодиш.
Так ні, не слухає: кохаю та й кінець.
Ну, я, бажаючи повести навпростець,
Пішов до Судії: оддай за сина Зосю.
А він — бодай йому по правді так жилося! —
Ще, каже, замала. Пождімо годів три...
Брехав, пресучий син! Вже певне там котрий
З отих паничків із ним ладнає діло.
Ну, так освятить їх у шлюбний день Кропило!»

«І bestія така од люду має честь!
Панове! Таж таки у світі правда єсть! —
Гервазій загукав: — Шануєте ледащо,

Ім'я ж Горешкове пішло у вас нінащо,
А вдячність — пропили? Бажали б воювать
З царем Московщини, — а боїтеся стать
Проти розбійника, негідника Соплиці —
І, наче пастки миш, злякалися в'язниці?
Братове! Я таки не кличу на розбій!
Процеса виграно — і Граф у замок свій,
У замок, що прийнять хазяїна готовий,
Ввійде, щоб виконать законні постанови!
Одного треба тут: оружної руки!
Добжинські ж, як було трапунок є такий,
У ділі правому не раз допомагали —
То й шану на Литві і честь велику мали
Давніше... Та пощо у давнині шукать?
З десяток літ тому, чи два, щоб не збрехать, —
Згадайте — генерал московський Войнилович
Та зрадник наш-таки, пан Вовк із Логомович,
Попались нам до рук. Той балакучий Вовк
На шибениці був тоді б навік замовк,
Що кривдив мужиків та з москалем водився,
Та простий люд таки над ним змилосердився...
(Колись од Ножика мого він не втече!)
Подібних випадків було багато ще,
І завжди з того зиск Добжинові й пошана.
Тепера ходиться, щоб чесно стать за пана,
Що має всі права, Горешків має кров.
Нехай ніхто б із вас за його не пішов, —
Я з Ножиком самим піду за праве діло!»

«Гем-трем... Гервазію! Забув ти про Кропило!
Допоки голова у мене на в'язах, —
Кропити буду я, ти — сікти... Шах і мах!»
«А що намилите, — зумію я зголити
Своєю бритвою: тож і мене прийміте».
«І я, — Коновка тут: —що там голосувать:
Ми, що посаджено, умієм поливать!»
Сколуба знов: «І я!» — і почали кричати
Та проголошувать Гервазію вівати.
Щоправда, декому — в сусідстві це бува —
З Суддею діло мать прийшлося раз чи два

Про спаш, про вируби чи польові границі,
А других заздросці підбили на Соплицю...
Той шаблю вихопив, той підіймає кий,
І галасує всяк одно: «Соплицю бий!»

У цьому лементі і запальному русі
Матвій, що не хотів мішатись до дискусій.
Устав, у боки взявсь і з притиском почав
(Ще й головою в такт помалу закивав):
«Дурні! Але ж дурні! То поки йшла тут рада
Про Польщу, про війну, — у вас тяглася звада,
До особистих же коли прийшлося образ,
То й згода є, дурні, і єдність є у вас?
Дурні! Геть відсіля! До дідька у болото!
До тисячі чортів у пекло йди, свиното!»

Всі зчудувалися, немов ударив грім, —
Аж гордо на коні з'явився воронім
Серед подвір'я Граф, у чорний плащ завитий
Був паполомою волоською¹⁰ покритий
Гарячий кінь його і копитом кресав.
Широкий капелюш Граф високо підняв
І блиснув шпагою коштовною своєю,
Що аж од їхали налякані жокеї.

«Граф! Слава Графові! З ним жить і умирать!
І кинулися всі у вікна виглядять,
У двері сунуться, та й вибігли юрбою, —
А решту вигнавши, *Королик* головою
Кивнув презирливо і вигукнув: дурні!
Тим часом шляхтичі, веселі та буйні,
До Графа товпляться, неначе птаство в гаї, —
А голос Ключників їх крики заглушає.

Гервазій давні знов пригадає часи:
Велить од кунтушів подати пояси.
І ними із льохів корчемних три барила
Поквапно добува: в однім горілка біла,
І пиво в другому, а в третім — мед старий.
Враз бризнуло струмків і засіяло три:

Один як золото, як срібло другий лите,
А третій — наче кров. Кричать несамовито
Вояки, сотнею пристукнувши склянок:
«Нехай живе наш Граф, наш славний ватажок!»
Нарешті, всі гуртом: «А гей же на Соплицю!»
Шинкар наляканий сховався за пивницю
Та й ну втікати! Геть одходить і Пруссак,
Бо шляхту вмовити не міг він аніяк, —
Та де там! Доганять метнулася громада,
Гукаючи: «Лови! Нехай загине зрада!»
А там уже дійшло до сутичок і ран:
Припер Міцкевича товстий до тину Зан,
І кілля підняли на його три Чечоти
За те, що на Суддю іти не мав охоти.
Там шабля блискає, там камінь пролетів, —
Насилу спинено розлючених бійців,
І пригамовано шляхетську завірюху.
Одначе у бою хтось там дістав по уху,
А двоє — по плечах... Гервазій дав наказ,
Граф — шпагою махнув, і всі знялися враз,
І вже дорогою холодна дзвонить криця
Та чути здалеки: «А гей же на Соплицю!»

КНИГА ВОСЬМА

Наїзд

Астрономія Войськового. Підкоморієві міркування про комети. Таємнича сцена у Судді в кімнаті. Тадеуш, бажаючи виплутатись, зазнає великого клопоту. Новочасна Дидона. Наїзд. Остання возненська протестація. Граф оружною рукою здобуває Соплицівку. Штурм і баталія. Гервазій за пивничого. Учта наїздова.

Буває, як іде на землю грізна буря,
Світ заніміє враз у тишині понурій,
А хмара, вітрові затримуючи дух,
Вгорі зупиниться, потьмарить виднокруг

І пильно погляда очима-блискавками,
Де їй пролитися нестримними дощами
І де перунами страшними заgrimіть.
Так у Соплицівці зловісно все мовчить, —
Усі задумались глибоко...

По вечері

На призьбах сидячи, усі в небесній сфері
Втопили погляди. Натомлена земля
Дрімала. Крилися туманами поля.
До теплої землі все ближче напливала
Небесна синява, щось тихо їй шептала,
Аж поки в радісні обійми не злились.
Тоді ж то шелести таємні почались
Та ніжні вигуки, — симфонія вечірня.

Пугачик розпочав: у млі напівпрозірній
Він сів на комині і плач завів сумний.
Війнули крилами безшумні кажани
І вслід метелики тремтячі налетіли:
Здались їм полум'ям жіночі сукні білі.
На очі Зосині, що мов свічки горять,
Вони налинули, безладно тріпотять,
Чоло обліплюють, що годі й одганяти.
В повітря комарів піднявся рій крилатий
І в їхнім бренькоті чуткий піймає слух
Тремтячі голоси дрібних безсонних мух.
У полі теж оркестр улаштувався повний:
За скрипаля деркач там править невгамовний,
Окцелентуючи, бугай гуде, як бас,
І в бубон, знявшись, легенько б'є бекас.
Нарешті, як фінал симфонії живої,
Стави прокинулись, — і на одмінні строї
До ставу дальшого озвався ближній став.
Як ті два озера, що чарівник закляв
Поміж кавказькими похмурими горами¹:
Удень мовчать вони, а грають лиш ночами.
Став, що між луками прозорчасто блищить,
В акордах радісних виспівує-бринить;
Другий замулений і завжди каламутний,
Рокоче з глибини понуро, глухо, смутно,

Як голос розпачу і давньої журби:
Концерта почали і в тім, і в тім жаби.
Сказати б — не стави озвалися в долині, —
Дзвенять Еолові² дві арфи старовинні.

Ніч наближається. Лише в далечині
Пастуші світяться та блимають огні,
Та в лозах і в гаю, між темними кущами,
Вовки поблискують очима, як свічками.
От місяць факелом сріблестим затремтів,
Поволі вийшовши із-за густих борів,
І чистим сяєвом облив подружжя давнє:
Земля, натомлена у праці безугавній,
Обійми небові розкрила у півсні.
Тим часом, граючи в ясній височині,
Поллукса й Кастора³ сузір'я засіяло,
їх наші пращури Полеле й Леле звали,
А нині нові їм придумано слова:
Корона з їх одна, а друга з їх Литва.
Там, далі, Терези⁴ гойдалися небесні:
На їх Господь колись, у творчі дні чудесні,
Планети зважував (старі так гомонять).
В небеснім обширі вони тепер висять, —
І з того прикладу навчились люди важить.
А там он (знов-таки нам старші віком кажуть)
Те Сито⁵, де зерно Господь пересівав
Адамові (його із раю він прогнав,
Та жита дав йому і дав до праці розум).
Он там, Давидовим невірно званий Возом,
Ридван Люциферів⁶: Люцифер, не Давид
Ним їхав, зопалу на божий знявши світ
Меча бунтарського. Але Михайло строгий
Колеса поламав йому серед дороги,
Зухвальця кинувши із неба просто вниз.
Отож поламаний стоїть і досі віз,
А лагодить його Михайло всім боронить.
Серед мінливих зір, що у безмір'ї тонуть,
Змій розтягається, неначе довгий пас.
Та кажуть литвини, що риба то, не плаз,
І зветься од віків вона Левіафаном⁷

(Це все од рабинів відоме християнам).
Левіафан колись у давніх жив морях,
Та як розлив потоп моря по всіх краях,
А потім висихать глибокі стали води, —
Лишилось на піску страховище природи
І здохло. Тож тепер ми бачимо скелет,
Бо, прикрашаючи свій голубий намет,
Піднесли ангели його у високості:
В костьолах так висять гігантів давніх кості⁸

Зірок історію пан Войський добре знав,
То хоч увечері й не конче добачав,
І мало помочі давали окуляри, —
Він міг із пам'яті огні Волосожару
Найти у безмірі, чи шалі Терезів.
Про все б він молоді докладно розповів,
Що в книгах писано, а що діди казали, —
Та молодь слухала, на жаль, його недбало:
Всі гостя нового очима стерегли.
То, з невідомої появилена імлі,
Комета, віючи хвостом своїм яскравим⁹
І зорі поглядом жахаючи кривавим,
Летіла з заходу на північ, ніби в Віз
Замість Люцифера хотіла сісти. Скрізь
Лише й розмов було, що про її появу.
Що мала значити? Біду чи, може, славу?
Ни вість визволення і радості несла,
Чи гніву божого ознакою була?
В ті дні великого, нестерпного чекання
Чудні з'явилися і грізні віщування:
Там, чорну голову піднявши до небес,
Зловісним голосом завив зловісний пес;
Там, над дорогою рядами сівши обіч,
Кричали ворони, немовби чули здобич,
А там у присмерку йшла Діва Морова¹⁰ —
Мисливці бачили... — Вона над дерева
Своє підносила бліде, німотне чоло,
І, розливаючи холодний жах навколо,
Криваву хусточку держала у руці.

Отож говорено про всі ознаки ці,
Як Підкоморій враз ударив у тавлинку,
Що навіть одляски пішли навколо дзвінко,
І проти місяця дарунок королів
Заграв алмазами.

«Багато говорив
Про астрономію нам пан Тадеуш милий,
Та все це — відгуки того, про що учили
Його за книгами у школі вчителі.
І я, чималенько проживши на землі,
У Вільні-городі науки тої нюхав:
Усі теорії небесних тіл і рухів
Там ксьондз Почобут¹¹ нам розказував як слід.
Обсерваторію ж, багато тому літ,
Пані Сапіжина¹² шановна заснувала,
Майна потративши на справу цю чимало.
Почобут! Що то був за вчений чоловік!
Проте, кінчаючи свій довгий, славний вік,
Катедру й телескоп покинув без вагання,
В ченці пострижений пішов у путь останню!
Стрічав я й ректора Снядецького¹³. Хоч він
І світський чоловік, та вже ж не без причин
Його за мудрого учені мають люди.
Що ж! Кожен астроном, хоч найпильніший буде, —
Неначе міщанин, що пильно обчисля,
В віконце дивлячись, які до короля,
Якою брамою карети заїжджають,
Але спитаймося: хіба міщани знають,
Хто їде і пощо, і про які діла,
На мир, чи на війну прийняв король посла?
Дарма й питатися...

Чимало тому часу
Браницький¹⁴ виїздив каретою на Яси,
А за каретою, немов комети хвіст,
Юрба тарговичан тяглася через міст.
І що ж? Простолюд наш усе те розтлумачив:
Прикмети зради він у тім хвості побачив.
А цю комету зве селянський люд: мітла...
Дай боже, щоб вона що треба замела!»
«І я пригадую, — пан Войський уклонився, —

Як у господі в нас увечері з'явився
Поручик панцирний Сапіґа¹⁵, яко гість.
Усього мав тоді я, може, років шість —
Ні, з вісім — а проте і досі пам'ятаю!
Сапіґи кожен з вас, напевно, ім'я знає:
Великим канцлером литовським він дожив
До літ ста десяти, а в військові служив
За Яна Третього¹⁶, воюючи під Віднем.
От він розказував: як на коні похіднім
Ян Третій вибрався у небезпечну путь,
Де мав загинути чи слави досягнуть, —
Посол од Австрії, наблизившись до нього,
Стремено подавав і цілував у ногу
(Граф Вільчек прізвище було того посла),
А папський нунціус на лицарські діла
Господнім іменем благословляв завзятого...
Король гукнув нараз: «Що за діла творяться
На небі!» Глянули — над головами їм
Комета сунеться якраз шляхом отим,
Що войовничі йшли ним орди Магомета.
Недурно ж вибрала дорогу цю комета,
Та й появилася недурно в небесах!
Про неї писано чимало у книжках
І всяк мірковано про дивну ту пригоду.
Я Бартоховського ще пам'ятаю оду —
*Orientis fulmen*¹⁷. Там докладно епізод
Таємний писано. Про той таки поход
І повість немалу уложено — *Яніна*.
Прегарно, ясно в їй змальована картина
Пророцтва дивного і вчинків короля».

«Амінь, — Суддя на те, — так хай же знов земля
Литовська з вірою на небо поглядає
І вісті радісні в кометі цій читає:
Герой на заході — і він іде до нас».
А Войський: «Іноді лиш заколотів час
Кривава може нам комета віщувати,
А не війну. Чого б, і справді, їй стояти
Над нашим хутором? — А вчора тут було
Гризні усякої чимало, як на зло».

Асесор з Реєнтом розбив горнятко зрана,
А Граф увечері покликав битись пана
Тадеуша. Отак знічев'я і пішло, —
Та щоб знічев'я нам біди не натягло!
Коли б же пан Суддя не став на перешкоді,
Я б легко помирив, і всі б сказали: годі!
Ведмежа шкура тут пересварила всіх,
А я б історію їм розказати міг,
Якраз до випадків таких-от підходящу...
Вони й покинули б сваритися нізащо...
В посла у Рейтана, як те відомо всім,
Я зріс і виховавсь. Отож до його в дім,
З Волині маючи в Варшаву шлях неблизький,
Заїхав гостювать Адам князь Чарториський¹⁸,
На той час генерал Подільської землі.
Стрічали скрізь його бенкети та балі.
А Рейтан хтів, мабуть, усіх перевершити:
Був пишдий феєрверк, театр був знаменитий
(Бо до театру князь охоту здавна мав), —
І сам Огінський¹⁹ нам музик своїх прислав,
А всі ви знаєте, що в його за музики...
Ну, й полювання теж уряджено велике...
Хоч Ягелонівська тече у князя кров,
Та Чарториських рід один в один пішов:
Усі кохаються у книгах, а не в ловах,
У дамських пробувать воліючи альковах,
Ніж із рушницею тропити звірину.
А в його в почеті мав славу голосну
Такий німецький князь Денасов²⁰. Він хвалився,
Що з тигром віч-на-віч у Лівії зустрівся,
З тамтешнім цариком блукавши по лісах,
Тож тільки маючи він списа у руках,
Звірюку подолав жорстоку і лукаву...
А в нас якраз було уряджено облаву
У Налібоччині на дикі кабани.
Був з паном Рейтаном тут випадок страшний,
Що ледве одинець²¹ біди йому не скоїв,
Та зручним пострілом він звіра заспокоїв.
Отож і хвалено одважного стрільця, —
Лише Денасову була пригода ця

За привід говорить, що тут лиш сміле око,
Не руки сміливі. Розводивсь він широко
Про тигрів, Лівію і про холодну бронь.
Ну, Рейтан був палкий як порох, як огонь,
То й крикнув, тупнувши ногою не на жарти:
«Як око, то й рука! Кабан же тигра вартий,
Як вартий списа — меч...»

Хто зна, до чого йшло»

Бо суперечників велике брало зло, —
Та Чарториський князь узявся їх мирити,
Щось по-французькому жвавенько говорити...
Еге, помирите! Якраз напав на тих!»
І нарочито тут оповідач затих,
У Підкоморія тавлинку попросивши:
(Хотів він інтерес у всіх збудити живший).
Був близько повісті розлогої кінець,
Але хазяїна таємний посланець
Одкликав у якійсь негайній, пильній справі, —
І всі розбіглися, хоча були цікаві
Старого слухати. Небавом тихий сон
Гостей натомлених забрав у свій полон.

Лише Тадеуша той сон ніяк не зморить:
По сінях ходить він, ні слова не говорить,
Стоїть, як вартовий, при дядькових дверях,
Щоб з ним порадитись об деяких речах
Чи, може, дозволу якого попрохати, —
Та не наважиться постукать до кімнати,
Бо двері замкнено, і таємничий гість
Про щось шепочеться... Яка ж у його вість,
Чого вночі прийшов? Яку тут має справу?
І уші до дверей приклав панич цікаво.
Ридання... Хто ж би то? По чому тужить він?
Заглянув крізь замок — то Робак, бернардин,
Цілує у Судді в тяжкім риданні руки,
Мов довіряючи йому незглибні муки, —
А Судія його ласкаво обійма,
І річ уривчаста іде між обома.

«Ах, брате, — мовив ксьондз, — я за гіркі провини
Весь вік караюся у рясі бернардина,

Пихи не знаючи, не прагнучи хвали,
Отчизні й Господу свій подвиг, хоч малий,
Покірно несучи. Так думав і умерти
Німий, непізнаний, невгаданий до смерти,
Накласти на уста незламную печать,
Тобі і синові ні слова не сказати!
Та ксьондз-провінціал²² мені дозволив тайну
Під хвилю ознаймить страшну чи надзвичайну.
Тепер чи не прийшов до того саме час?
Великий заколот готується у нас,
А покладаються лише на власні сили,
Французів не ждучи... Мене не зрозуміли,
Чи, може, трохи й я занадто поспішав, —
Коли до збройного повстання закликав...
Той Ключник полум'я роздмухує в Добжині,
А божевільний Граф там кинув гасло нині
До бою... Я не міг нічого зупинити.
Матвій пізнав мене... Він може сповістить
Про те Гервазія... Вмирать мені — байдуже.
Та діло лицарське умре зо мною, друже!..
А втім... Однаково, що буде... Я піду!
Або втримаю їх, або... кінець найду...
Кінець життя свого... Прощай, прощай, мій брате!
Соплице! Пам'ятай, що мусиш слугувати
Своєму краєві і честю, і мечем!»
І, обгорнувшись до самих брів плащем,
Ксьондз одчинив вікно і зник. Суддя zostався
І, запечалений, сльозами обіллявся.
Тадеуш почекав — постукав до Судді —
Йому одчинено. Склонився, а тоді
«Мій дядечку, — сказав, — спасибі за гостинність,
Але сувора честь і лицарська повинність
Мені наказує покинути цей дім.
Я Графа викликав, я битись маю з ним,
А на Литві тепер наказано двобої, —
У місці іншому він стрінеться зо мною:
Дуель призначено за межами Литви.
Прощайте, дядечку. Як я лишусь живий,
То там уже мені дорога буде близька
До війська братнього. Адже іти до війська

Мені у батьковім тестаменті²³ стоїть...
Не знаю, хто його надумався змінить».
«Ей, хлопче, нащо то так дуже гарячиться,
Неначе од хортів тікаючи лисиця,
Що там війне хвостом, а там он утіка?
Що сталося — сталося, але ж мета яка
В твоїм поквапному, нічному утіканні?
За певним звичаєм ми приятелів зрання
До Графа маємо вмовлятися послать.
Перепросити нас він може, може дати
Свої пояснення. А ні, то будем битись,
Та нащо ж мухою у казані крутитись?
Скажи по щирості, чи тут нема причин
Яких захованих? Для мене ти як син,
Тобі не раз, не два і раджу я, і радив... —
Тут ніжно парубка по голові погладив.
І теплим голосом заговорив Суддя: —
Хоч не слідкуючи, а помічаю я, —
Чи не з жіноцтвом ти дійшов яких історій...
Ну, й паничі тепер до цього зілля скорі!
Признайся, братіку, у всіх ділах своїх!..»

«Ах, дядьку, може, є і мій у цьому гріх
Чи хиба — що ж робить?.. Так... Певні є причини,
Вже не поправити... Не ждавши ні години,
Я мушу їхати, покинуть рідний край...
А про подробиці, на бога, не питай!»
«Мабуть, посердились не знать чого малята! —
Суддя всміхнувшись. — Я й бачив, що з кутка ти
На певну дівчинку уважно поглядав
І розлютовано уста собі кусав.
Помітив, що й вона робила кислу міну...
Усі ці дурощі я добре знаю, сину:
Як двоє любляться таких-от молодих,
То що вже горя тут, одчаю, сліз гірких!
Не так поглянула, а він не так промовив, —
Тікають у ліси, неначе звір од ловів,
Одно від одного. А то стоять, сумні,
В кімнаті по кутках, як тіні мовчазні.
Та на хвороби ці я добрі знаю ліки...»

Повір, Тадеуше, — це горе невелике,
Аби-но ти мені до краю розповів!»
«Що ж, любий дядечку, — панич почервонів, —
Коли вже розмовлять про це нам довелось,
То й справді панна та... та вихованка... Зося
Мені сподобалась... Не визнатись — чому б?
Та кажуть, що мені призначено вже шлюб
З Підкоморанкою... Що ж... Мушу бути слухняним, —
Та як змінить чуття, скувати як серця нам?
Найкраще — виїхати надовго: може, час
Ці муки вигоїть»...

«Оце дак так! Якраз
Дотепна вигадка, кохання спосіб новий:
Не розпитавшись, втікати од любови!
Що, коли висватать для тебе Зося сам
Я хочу?»

«Дядечку! Не пощаститься нам,
І хоч лаєкаві ви, немов отець, до мене,
Та не погодиться тут пані Телімена!»
«А ми попросимо»...

«Ні, марна річ просить...
Я мушу їхати, мій дядечку»...

«Крутить? —
Суддя розгнівався: — крутити знову хочеш?
Навіщо ти мене і сам себе морочиш?
Навіщо про любов мені торочиш тут,
Про честь... Хто чинить так — той зводця, баламут!
Твій дядько, думаєш, не бачить і не чує?
Гляди-но! Утікати! Чи так-то ще й пушу я!
Як, може, Зося ти, молокососе, звів, —
Узавтра ж під вінець!..

А ще тут говорив
Про вірність, про чуття... Як! Смів мені брехати!
І так од клопоту не знаю що й почати,
А тут ще цей мене морочити прийшов!
А ну-бо, спать мені! Доволі тих розмов!»

І по таких словах, проказаних суворо,
Соплиця голосно гукнув до коридору,
Щоб Возний роздягати ішов його мерщій...

Тадеуш, вийшовши з кімнати сам не свій,
Спинився. Вперше чув такі докори грізні,
А знав, що недарма... і що жалі запізні.
Ну, що, як дійде це до Зосиних ушей?
Ні, ні! — Світ за очі!.. Сховатись од людей!..
Так розтривожений, непевною ходою
Ішов не знаць куди... Аж перед ним марою
Повстала в білому висока тїнь тонка.
Тремтяча простяглась до панича рука
І голос вимовив, гіркої муки повен:
«Невдячний! Говорить ще сміє про любов він!
Ще вчора заглядав мені у вічі ти, —
Сьогодні думаєш, як швидше утекти?
Ще вчора тішився розмовою моєю,
Сьогодні злякано ховаєшся од неї,
Немов трутизною напоєна вона!
Що ж... Може, так і слід, і це моя вина;
Адже мужчина ти, невдячний і зрадливий...
З кохання нашого смієтеся усі ви!
Я, кокетерії не знавши все життя,
Свої незаймані дала тобі чуття,
Вщасливила тебе... А ти — а ти віддячив!..
О, чом же, чом мій зір раніше не добачив?
Із серця ніжного ти з серцем кам'яним
Сміявся, зраднику! Сама я винна в тім,
Та знай: невдячністю накарана такою,
Ще гірше, анїж ти, гордую я собою!»
«Ні, Телімено, ні! — Тадеуш одповів, —
Хіба гордую я? Хіба я розлюбив?
Зміркуй лише сама: дізнатись можуть люди...
Неслава, поговор, — і що з тобою буде?
Отак любитися — це ж незвичайно, гріх!»
«Ягня! Невиннощі! — гіркий почувся сміх —
Я, бувши жінкою, неслави не боюся:
Хай знає цілий світ! Люблюся, то й люблюся!
А ти, мужчина, ти! Чи то ж за сором вам
Крутити голови трьом, десятьом жінкам?
Чи стид ви маєте?..» — І сльози полилися.
«Зміркуй же, серденько, круг себе подивися:
Вся молодь, марячи про волі день святий,

До війська рідного наважилася йти,
А я б лишився тут, одважний і здоровий,
Для тихомирної, безпечної любови?
До того ж батькові коритися я звик,
А він тестаментом служить мені прирік
У війську польському... Прощай же!.. Без вагання
Узавтра виїду... От річ моя остання».

«Що ж... Коли так, то й так... Іди... не бороню,
І жодних перешкод тобі я не чиню.
Служити вольності та добувати слави...
Хотіла б знать лишень, чи ти не для забави,
Розпусти марної за мною упадав?
Скажи, скажи тепер, чи щиро ти кохав?
Найдеш там дівчину до мислі, до любови,
Та хай востанне я почую ніжне слово
Люблю»... І знов зайшлась нестриманим плачем
І серце хлюпцеві порушила жалем.
Нещасна — і про що благає? Про дрібницю!
Тепер він сам не знав своєї таємниці, —
Любив її, чи ні...

«Ну, годі, не журись!

Довіку спомини прекрасні zostались
Од наших зустрічей, од нашого кохання...
Прощай же — і не плач в годину розставання».
Ще хвилька — і вона у його на грудях
Щебече, втішена: «Соколику мій! Ах,
Як мило, солодко! Мене кохаєш! Любий,
Чи знаєш? Я могла дійти до самозгуби!
Тепер щаслива я, щаслива, як дитя!
Віддавши я тобі і серце, і життя,
Маєток свій оддам, долину за тобою,
Турботи розділю і радість, мій герою,
Квітками путь тобі встилатиму — і знай:
В пустині буде нам розкішний, пишний рай!»

Тадеуш вирвався з обіймів: «До яких ти
Речей додумалась! Тут сенсу ані крихти!
Не бачу, — їхати з жовніром у похід?»
«То поберімося!» — вона у відповідь.

«Ніколи, — знову він, — зовсім не хочу братись.
Не маю наміру женитись і кохатись.
Доволі вигадок! Той час уже пройшов!
Я дякую тобі за ніжність, за любов,
Але женитися — нізащо!.. Будь здорова...
Узавтра їду я, і це останнє слово».

Скінчив і одійшов, — та поглядом вона
Його Медузиним²³ спинила, мовчазна,
А далі, витягши, неначе привид, руки:
«О, серце ящірки! Бридке жало гадюки!
Хай Графом, Реєнтом погордувала я,
Тобі віддавшись, — то вже вина моя,
Бо ж добре, добре я натуру вашу знала,
Мужчини!..

Та тобі здалось того замало,
І ти насмілився так підло тут брехать!
Ще й Зосю, те дитя невинне, покохать...
Не покохати, ні! Її б хотів ти звести,
Нікчемний зраднику, негіднику без честі...
Я чула: з дядьком ти про неї говорив...
Іди ж! Usta свої брехнею ти зчорнив —
Тобою гордюю! Втікай, або я світу,
Розкрию клевету лукаву і неситу!»
Іще Соплицівський не був ніколи рід
Страшніш ображений... Тадеуш аж поблід,
«Дурна!» — проскреготав і, тупнувши ногою,
Пішов невірною, турботною ходою.
Докори у душі озвалися гіркі...
Ах, на докори сам він заслужив такі,
Нещасну кинувши на горе, на поталу...
Та ім'я Зосине уста його шептали,
І розлюбить її не міг, хоч би й хотів...
Нащо, нащо його лукавий спокусив
І, сплутавши тепер нещирістю, брехнею,
Покинув з усміхом? Так, він не може з нею,
Із Теліменою, стрічатися — не жить!
Де ж порятунок, де? Що діять, що чинить,
Як заспокоїти розбурхане сумління?
І враз у бурі цій, мов корабель спасіння,

Майнула думка: «Граф! Призначено дуель!
Скарати бестію!»

Та знов той корабель
Сховався в піняві: «А за що ж покарати?
Навіщо битися? В чому він винуватий?
Як навіть Зося він кохає, — що ж по тім?
А може, й дівчина бажає бути за ним?
Невже, нещасний сам, нещастя всім нестиму?»
І поміж мислями безладними такими,
Що душу хлопцеві наповнили ущерть,
Змією блиснуло жахливе слово: смерть.
Умерти, утекти од сорому, од муки!
Втопиться зважившись, він кинувся на луки,
Де чистий та мутний видніються стави.
Спинився над мутним, і пахощі трави
Напівзгнилої з жадобою вдихає:
Бо самогуба теж чарує і сп'яняє,
Як от розкішника додержане вино...
Тягло Тадеуша пірнути у багно
І захлинутися в драговині зеленій...
Тут серце відійшло самотній Телімені:
Вона помітила, куди юнак побіг,
І ум досвідчений одразу постеріг,
Що зле намислив він. Хоч гнівалась на його,
Але злякалася, щоб заміру страшного
Не здійснив.

«Стій! Вернись! Кого там хоч люби,
Та зглянься! Почекай!»

Дарма: її мольби
Намарне в тихому повітрі продзвеніли.

Предивне сталося під ту хвилину діло:
Граф із жокеями своїми над'їжджав
І слухав, як бринить до ставу другий став —
Той світло, сумно той, мов арфи дві еольські
(За всі жаби кричать жаби найкраще польські).
Чудовий краєвид послався перед ним:
Стави, лисніючи у сяєві нічнім,
Один до одного горнулися пестливо.
Скидався правий з їх на дівчину вродливу

З ясними лицями й замисленим чолом;
Як коси золоті, пісок блищав кругом,
І трави маяли зеленими стрічками.
А другий, чорними лямований кущами,
Був наче парубок смуглявий і смутний.
Обоє вквітчані, шепталися вони,
Ще й поєдналися, мов узялись за руки:
Два струмні з їх текло зміясто через луки,
В один зливаючись і падаючи в рів,
Де грою місячних розсипаних огнів
Переливалася одна по другій скалка.
Струнка, здавалося, самотниця-русалка
Там перекинула дзвінкий бездонний жбан
І, нахилиючи над воду пишний стан,
Закляте золото метала в шумовиння.
Із рову вийшовши, струмок губився синій
Між верболозами, щоб знову спалахнути...
Як вуж, що литвини *гівойтосом* зовуть,
Здається, у траві простягтися, дрімає,
Але повзе вперед, бо то як срібло сяє,
То раптом золотом тремтячим одлива,
Аж поки папороть його не захова
Від ока людського, — так струмінь по долині
Котився, у густій ховаючись вільшині,
Де тіні сходились, подібні до примар.
Тут, ближче, місячний довершуючи чар,
Як грізний опікун, суворий і сварливий,
Напівзахований у кучеряві іви,
Чорнів над водами старий, похилий млин.
Увесь наїжившись, прислухувався він
До двох закоханих таємної розмови, —
І, розлютований за необачне слово,
Широким колесом, мов кулаком, затряс.
Граф, стрепенувшись, поглянув — і нараз
Уздрів Тадеуша. Як? Що це має значить?
«Лови, держи його!» — і всі жокеї скачуть
За хлопцем... Спіймано!.. Взяти в полон... Ведуть...
Весь двір прокинувся, гукає... Коні ржуть...
Облога!..

Збуджений, не зна Суддя спросоння,

Що тут подіялось, — а Граф уже до броні,
Вже й шпагу вихопив:

«Соплице! Кари час!

Одвічний вороже, хай Бог розсудить нас!»

Але незбройного побачив — і спинився.

Суддя, здивований, на те перехрестився,

І мовив: «Свят, свят, свят! На бога! Чи ж розбій,

Мій пане, до лица фамілії твоєї?

А ми — свою ми честь оборонить зумієм!»

І вже збігаються — хто з шаблею, хто з києм, —

А Войський погляда на Графа здалеки,

Ножа убійчого приклавши до руки.

От-от зачепляться, — та нагло у вільшині

Почулись вигуки і зброї брязкотіння,

Загув на річці міст од кінських копитів

І — «Гей же на Соплиць!» — у сотнях голосів

Гаями сонними заграло-загриміло.

Здригнувся Судія: Гервазієве діло

І клич Гервазіїв!

«Союзники мої

Не забарилися, — озвався до Судді

Граф, повен радості: — віддайся нам без бою».

Аж ось, розбуджений, із дальнього покою

Асесор вискочив: «Що за сваволя тут?

Панове, є на те уряд у нас і суд...

Ви, пане Графе, ви тут чините розбої,

Що мушу вдатися до влади військової,

Як імператорський велить мені указ

Тисяча двіс...»

«Мовчать!» — і Граф його нараз

Ударив з розмаху своєї шпаги плазом...

І зник у кропиві з неназваним указом

Асесор ранений, а може, й неживий.

«Так, — мовив Судія, — це справді вже розбій!»

А дами в плач, у крик, — найголосніше Зося...

Русяве по плечах розкидалось волосся,

І вся здригалася, немов мале дитя,

В руках мучителів кінчаючи життя.

Тут дивну сміливість явила Телімена:

До Графа кинулась, хапає за стремена,

Гукає: «Лицарю! Незбройних мордувать?
То маєш перше дам, тиране, повбивать»...
І впала на траву знеможена, зомліла.
А Граф, склонившись до неї: «Хай могила
Цю руку забере, коли б на дам вона
Підняться зважилась! Соплиці! Є вина
У вас несплачена перед Горешків родом.
Беру вас у полон, та слово вам одно дам:
Усе чинитиму, як честь мені велить.
Коли розбійників прийшлося мені зловить
В горах Італії, біля Бірбанте-Рокка,
То збройних скарано було тоді жорстоко,
Незбройних зв'язано і взято у полон.
Привів я в город їх; і, як велить закон,
Усіх повісили біля підніжжя Етни.
Який же був тріумф шляхетний і славетний,
Коли я з бранцями у місто повертав!
Я їм піхотою за кіньми йти казав
Для мальовничості...»

Соплицям пощастило,
Що Граф, збираючись на надзвичайне діло,
Від шляхти уперед із почетом спішив:
Він кращі коні мав, і стятися хотів
Якшвидше... А тепер, од гніву охоловши,
Побачив, що таке тривать не може довше,
Що треба справу цю без крові закінчить.
Отож усіх гостей і Судію велить
Замкнути в домі він, — а шляхтичам, готовим
Усіх повішати, рішучим каже словом
Утихомириться і в'язнів не займає.
Не втихомирились!.. «Гей, на Соплиць!» — кричать,
І, як ув'язнено і ватажка й залогу,
Одважно почали всього двора облогу:
Щоправда, не дано у дім їм увійти,
То в кухню кинулись. Тут нової мети
В очах войовників проміння засіяло:
Принадні пахощі присмаженого сала
Та м'яса теплого збудили голод в їх.
«Гей, їсти!» — крикнули. Ще крик той не затих —

«Гей, пити!» — чується. Мов хори два античні²⁴
Гукали «їсти!», «пити!» у тишині північній...
Так раптом армія, натомлена в бою,
Фуражуватися в ворожому краю
Ретельно узялась, забувши небезпеку.

Гервазій, мислями ширяючи далеко,
А помсту довершить не маючи снаги,
Надумав справі цій кнієць додати другий.
Отож, обізнаний з правами і з законом,
Аби покласти край усяким перепонам,
Він панство забране для Графа затвердить
Негайно ухвалив. По Возного біжить,
Шукає по кутках, перериває речі,
І врешті витяга Протазія з-за печі
За комір:

«Маю честь уклінно попросить
Я пана Возного, щоб зволив ознаймить
Цей ґрунт і всі поля, все *cum granicebus,*
*Cum gais, boris et omnibus rebus*²⁵,
Як власність Графову. Як знаєш, так чеши,
Але в формальностях ні словом не збреши!»
Та Возний, сміливо за пояс руки вклавши,
Промовив: «Я закон шаную, пане, завше;
Але що з примусу, вночі мені велять
Акт оголошувать, — той акт не може мать
Ні сили жодної, ні вартості для суду».
«А хто ж примушує? Чемненько просять люди!
Як темно — *Ножиком* тобі я посвічу!»
(І, теє мовивши, ударив по мечу):
«Ну? Буде ясно так, як у семи костьолах!»
«Нащо, Гервазію, дзвонити тут на сполох?
Я Возний, і судить належить не мені;
Я лиш виконую, що треба стороні,
Котора кликала мене до виконання:
Пощо ж за комір ти схопив мене зарання?
Закону я посол, роблю, як він велить.
Скажи-но ліхтарем для мене посвітить, —
Все вчитаю я... Утиштесь, братове!»
І, щоб почули всі його уроче слово,

На дрова, складені недавно під паркан,
Він скочив. Звідтіля, швидкий як ураган,
В коноплі бухнувся. Конфедератка біла,
Мов голуб, у густих коноплях пролетіла
І зезла. Вистрілив Коновка їй услід,
Та чи ж улучити? Вже із хмелевих віт
Прудкого Возного почулось: «Протестую!»

Тим часом армія звияжна бенкетує,
Плюндрує, тішиться. Кропитель закропив
Вола по лобі враз, найбільшого з волів,
А Бритва до телят із шабелькою взявся,
Та й Шило мовчазний без діла не зостався,
Свиней годованих надибавши в сажах...
І гуси, чуйністю прославлені в віках,
Даремно гегали та голосно сичали,
Як ночі темної, коли зрадливі галли
До Капітолія заснулого повзли²⁶:
Живцем на пояс їх Коновка ниже злий,
І, весь обсипаний сріблито-білим пухом,
Здається хохликом, нічним крилатим духом.
Страху найбільшого зазнав проте курник,
Хоч там і не такий піднявся гвалт і крик:
Ті кури, що крупу їм давано перлову,
Під руку месницьку попалися Сакову.
Розіритований, він ловить, душить їх,
Що пір'я сиплеться, як різнобарвний сніг...

Ей, хлопче, нащо то воно тобі здалося?
Таже не вибачить цього довіку Зося!
Гервазій про старі нагадує часи:
Велить од кунтушів подати пояси
І ними витяга з глибокої пивниці
І пива світлого й сивухи-ледащиці,
І найсвітлішого, міцного дубняку.
Веселі шляхтичі на дивину таку,
Неначе комашня, збігаються юрбою
І перекочують барила під покої,
Де полку Графського кварта голова.

Огні розкладено, кипить у казанах,
Шкварчить і смажитья м'ясиво всіх гатунків.
Вже дехто, взявшись до їжі та до трунків,
Береться піснею дрімоту розігнать:
Усім ухвалено гуляти, а не спать.
Одначе, час іде, за оком гасне око,
І, позіхаючи ліниво та широко,
Хто з чаркою в руці, хто з ложкою поліг...
Так переможців сон, брат смерти, переміг.

КНИГА ДЕВ'ЯТА

Битва

Про небезпеки, що виникають через безладдя у війську. Несподівана одсіч. Шляхта в скрутному становищі. Ксьондзова поява віщує рятунок. Майор Плут, залицяючися, накликає на себе бурю. Вистріл із пістоля — гасло до бою. Вчинки Кропителя, вчинки й небезпечне становище Матвія. Коновка, засівши, рятує Соплицівку. Допомога кінноти, атака на піших. Тадеушеві вчинки. Поєдинок між ватажками, перетятий зрадою. Війський становчим маневром схиляє терези бою. Гервазієві криваві вчинки. Підкоморій — великодушний переможець.

Так міцно спалося по першій перемозі,
Що ні один вояк не кинувся в тривозі,
Як дивні постаті тихенько увійшли,
Огнями ліхтарів заблискавши з імлі
І кинулись на їх, мов павуки жорстокі
На мух, заглиблених в дрімотний літній спокій.
Хвилина — покотом, немов снопи, лежать
Усі пов'язані, проте як мертві сплять.
Одного сон не брав і змора не приспала
Коновку, що йому потрібно два антали¹
Густого випити, міцного липівця,
Щоб трохи сплутався язик у молодця
І ноги не зовсім могли йому служити

(Він тим уславився у цілому повіті).
Розплющив око він, поглянув — що за страх?
Стоять потвори дві над ним у головах,
З їх кожна з довгими, пушистими усами
Ще й, ніби крилами, розмахують руками.
Злякався, мав хреста покласти — та дарма!
Сил ворухнутися, піднятися нема,
Всього обплутано, як те дитя сповито!..
Від жаху нічирк, подумать би, що вбитий...

Кропитель кинувся, не знаючи чого,
Та власним поясом оповили його,
Немов гадюкою міцні зв'язали руки...
Як щука в неводі, німої повен муки,
Крутнувся, покотивсь... Усе навколо спить...
І він у розпачі ревнув, як той ведмідь,
У яму вскочивши: «Не спить, братове! Зрада!»
За ним прокинулась, гвалтує вся громада,
І покотилася луна, неначе грім!

Граф із жокеями та Ключником старим
У залі спочивав. Гервазій пробудився,
Та пізно: і над ним зрадливо хтось помстився,
До шаблі власної прип'явши, мов на сміх.
Жокеї — де вже там! Пов'язано і їх!
Граф, хоч не зв'язаний, без шпаги, без пістоля!
Два усані над ним, шаблі піднявши голі,
Стоять мов статуї. Гервазій зирк на їх —
І москалів пізнав у статуях живих.
Пізнав і одіж їх, і круглі їх кашкети,
І сяйвом ліхтарів осяяні багнети,
Пізнав і старшого зо шпагою в руці...
«Ну, — прошептав, — біди накоять гості ці!»

Проте не раз уже траплялося старому
Бувати в схожому становищі скрутному,
І визволятися навчився він із пут.
Гадав, що способу прибрати може й тут,
Могутній силою і досвідом багатий,
Ганебні мотузки потужно розірвати.

Отож, прижмурившись, він сонного вдає,
Коротшає, як вуж, бо тіло все своє
Стиска, зжолоблює, щоб із одного разу
Усі напружити до болю звиклі м'язи:
Рвонувся, ніби звір в тенетах, — та шкода,
Несила вирватись! І Ключник од стида
Обличчя до землі понуро відвертає
І так колодою німою застигає.

Зненацька барабан знадвору загримів,
І офіцер тоді жовнірам ізвелів
І Графа й почет весь у залі залишити
Та ще й сторожею міцною оточити,
А шляхтичів у двір зганяти без розмов:
Уже майор туди з підмогою прийшов...
Дарма пручається Кропитель невгамовний!..
А там — народу тиск! Набігло шляхти повно —
Підгайських та Гречех, Біргелів, Бірбашів,
Соплицям родичів, Добжинських ворогів.
Хто ж військо викликав і хто підняв сусідів,
Асесор чи шинкар, — ніхто про те не відав,
Хоч різних догадок чимало тут було.

Тим часом, крадучись, світання хмуре йшло.
От, ніби вийнята із полум'я підкова,
Край сонця пурпуром заблис із-за діброви
В тумані сонному... То бризне дощ дрібний,
Як мак посіявшись на луки, на лани,
То вщухне, вітрові оддавши на поталу
Долини, сповнені тривоги та печалі
І хмари, що пливуть, як крига навесні...
Так день сумний іде у селища сумні.

Майор наказує товсті колоди взяти
І напівкруглі в їх отвори прорубати,
Щоб ноги бранцеві в колоди ті замкнуть.
Понурих, зв'язаних войовників ведуть
І, наче в лещата, беруть їх у колоди.
Тоді, для кращої за злочин нагороди,
Усю одержу з їх здимають і шапки,

Щоб вітер холодив, щоб дощ мочив їдкий,
Щоб сором душі пік і розпач невимовний...
Дарма пручається Кропитель невгамовний.
Соплиця, зрушений, забув недавній гнів
І пільги для своїх благає ворогів,
Ще й додають жалю жінки, найпаче Зося...
Із Риковим воно уже й на згоду йшлося,
Та старший був, на жаль, не бравий капітан,
Хоч власне він узяв заснуле військо в бран.
Ну, він і вволив би, чого просив Соплиця;
Та лихо! Плутові доводиться кориться.
Той Плут, як казано, із роду був поляк,
Але перевертень, а то вже певний знак,
Бо честі не шукай там, де панує зрада.
Нещасних вояків пов'язана громада
За посміховисько здавалася йому.
Із люлькою в зубах, у синьому диму
Стояв на ганку він, задерши носа вгору, —
Чи гордо походжав, як півень, серед двору.
Тим часом Рикова вмовляє Судія
Цю справу кинути, бо справа це своя,
Це діло хатнє, мов. На те й Асесор згоден,
Щоб заладнати все, і щоб не знав ні один
Урядник про нічне свавільство, бо біда
Велика шляхтичів за його дожида!

От Риков підступив тихесенько до Плути;
«Нам треба діло це обміркувать, збагнути...
Що з того, що під суд дамо нещасних цих?
Чи буде нам користь, чи, може, слава з них?
Їм тяжко прийдеться, а нам це що pomoже?
Пустімо — і Суддя за те відплатить гоже.
Таж єсть і приказка: дають тобі — бери!
І ще є приказка од давньої пори:
Хай буде ситий вовк, мовляв, і кози цілі.
Ну, поголоску б ми в повіті розпустили,
Що тут були в гостях лише. Стрільці
На нас не викажуть, — і в воду всі кінці!
Хай буде гречка вже, аби-но не сперечка!
Та гляньте: он Суддя, майоре, недалечко, —

Ходім, порадимось. Так буде без гріха,
Бо ложка рот дере, коли вона суха».
Майор розгнівався і, тупнувши ногою,
Гукнув: «Та що таке зробилося з тобою?
Не дружба — служба це! Як! У военний час
Пустить бунтівників на волю? А! Якраз!
Та б засміяв тебе за ці слова усякий!..
Нарешті-то до вас добрався я, поляки,
Злодії, лінюхи! Помийтесь на дощі!
(І так зареготав, що під вікном кущі
Гойднулись). Он, диви, Добжинський у сурдугі...
Гей, роздягти його! — і далі, повен люті,
Провадив: — я йому згадаю, як торік
Він крикнув: — злодія держи, щоб не утік! —
Як на балу почав я з панною одною
Мазурку танцювать. Що з каси полкової
Узято щось було, і тягнуто на суд
Мене — то що? Яке Добжинським діло тут?
Псяюха закричав, всі шляхтичі на мене...
Та й скривдили мене, бо то ж народ скажений...
А я ж собі лише мазурку танцював...
Ну, потім я йому, проклятому, казав:
Гляди, розбійнику, прийде коза до воза!
А що, Добжинський, що? Збулась моя погроза?»
А потім до Судді, що саме надійшов,
Шепнув тихесенько: «Щоб не було розмов,
За кожную голову дай тисячу готову,
То щось придумаю, даю майорське слово!»
Хтів торгуватися Соплиця, та дарма,
Нема що й думати: знай носа підійма
Майор, та люлькою у саме небо кадить.
Ані вблагать його, ні лестками не знадить!
«Майоре, — знов Суддя, — не карне діло тут!
Тут битви не було, то й ні до чого суд:
Звичайні сталися сперечки у сусідів.
А що там хтось моїм вечеряв чи обідав,
Та гуску задавив чи навіть порося, —
Тихенько виплатить, на тім і справа вся.
Нема у мене скарг: то все свої краяни».
«А Книги Жовтої² ви не читали, пане?» —

Плут, усміхнувшись, злосливо підморгнув.
«Ні, — Судія йому, — я про таку й не чув.
А що в ній писано?»

«Не ваші то статuti, —
А з Книги Жовтої ви можете почути
Про кари, про тюрму, Сибір та батоги!
Що там ваш трибунал! Тепер закон другий!»
«Розгляне справу цю мені пан губернатор!» —
Суддя образився.

«Хоч би сам імператор! —
Гукнув майор. — Несіть там скарги хоч куди,
Але не викрутить тих ланців із біди!
Цар не помилує, а кару ще подвоїть...
Та й сам господар тут, здається, дещо коїть,
Що ока нашого, не бійтесь, не втекло.
Усе ми знаємо. Коли б до того йшло,
То пригадаємо, що Янкель, шпиг відомий,
У пайовім шинку торгує лісовому!
Всіх арештую я, усіх провчу я вас!»
«Мене арештувать? Хто сміє? Де наказ?»
І засварилися, що помирити годі, —
Та з'явище нове побачено в господі.
У двір заїхав хтось із почетом чудним:
За вістовця баран лобатий перед ним
Дзвінками на рогах подзвонював. Позаду
І череда овець, і ціла кіз громада,
І навіть декілька вгодованих волів,
А навантажених пакунками возів
Дві пари караван дивачний замикали:
Зо всього квестарські одвідини³ пізнали
Нещасні шляхтичі та Судія сумний.
На возі першому — ксьондз Робак. З глибини
Свого каптура на в'язнів блиснув оком
І пальцем їм кивнув, немовби ненароком.
Матвія Різочку пізнали на другім
В селянськiм одягу — і криком голосним
Стрічають (грізно він сказав на те: дурні ви!).
Пруссак на третьому, в якийсь каптан дрантивий
Увесь закутаний, а на четвертім — Зан
З Міцкевичем.

Тяжкий і безпорадний стан
Добжинських помилив одразу з ворогами.
Біргелі, Бірбаші і Вільбіки гуртками
Стояли й радились, як лихо одвернуть,
Бо легко сваряться от так, за що-небудь,
Та легко й миряться поляки. До Матвія
Усі за радою, — а він їм: «Є надія!
Мовчіть, не кваптеся»...

Тим часом бернардин
В покої увійшов, та як змінився він!
Звичайно мовчазний, як точить баляндраси,
Неначе ксьондз-гультай, до вин, до меду ласий!
«Ха-ха! Вітаю вас! Вітаю, ха-ха-ха! —
Почав, хитаючись од сміху. — Без гріха
Я побожуся вам, що влови знамениті
Сьогодні сталися! Буває всяк на світі:
Хто вдень, а хто вночі іде по звірину.
Панове! Ой, скубіть ви шляхту навісну,
Лупіть, загнзудуйте, щоб часом не брикала!
Майоре! Здобичі досталось вам немало,
А надто Графика я раджу стерегти!
Великий багатир, ще й родом не простий,
Жар-птицею тепер сидить у вас у клітці.
Як хоче вилетіть, — нехай сипне жар-птиця
Сот зо три дукачів: на те ж і багатир.
Тоді вже дещицю таки й на монастир
Ви перекинете, щось і для мене, може:
За вас молюся я, як правлю службу Богу,
Бо смерть не дивиться, чи хто штаб-офіцер:
Сьогодні ти живеш, а завтра — фіть! Умер!
Смерть, повідає Бака⁴, для всіх людей однака.
П'яниці і черниці одна у неї дяка.
Чи швець ти чи купець, дитя чи сивий дід,
А нападе на слід — чикне тебе — і квит!
У світі чи в кунтуші, а як візьме за уші,
То рівні будуть Душі, посиплються, як груші!
Ах, тільки й нашого, що випив там чи з'їв...
Що, якби зразів нам господар ізвелів
Подати? Пуншика⁵, панове офіцери,
Чи не хильнули б ми? Бо решта — все химери!» —

«До діла сказано! — почувся відповідь, —
За пана Судію хильнути чарку слід!»

Усіх соплицівців сьогодні ксьондз уразив
Такими жартами!

Тим часом гори зразів
На кухні смажаться. Готують пунш міцний, —
І офіцери так беруться за напій,
Що скоро випили великої піввази
Та ще й змели либонь двадцять чотири зрази.
Майора той смачний сніданок звеселив:
Білетом банковим він люльку запалив
І, сміхом сміючись і сласним, і одвертим,
Промовив: «Будете тепер для нас десертом
Ви, пані та панни!» (І повернувся до дам).
«Як чесний офіцер, присягнуся вам,
Що добре знаюся на вроді я жіночій»
(Тут, відхилившись, примружив хитро очі).
«Чи не закласти нам хоч би маленький віст?
Та ні-бо: у полку я перший мазурист!
До біса з картами! Прохаю до мазурки!»
Так, дим пускаючи, неначе із дворурки,
І компліменти з ним він разом випускав.
«Чудова вигадка, — ксьондз Робак закричав, —
Хоч не годилося б, а часом, признаюся,
Я рясу підйму і танцювать візьмуся,
Що встане курява... Ото лишень одно:
Ми тут гуляємо, кружаємо вино,
А як жовніри там? І то ж, панове, люди.
Гадаю, що гріха великого не буде,
Коли по чарці їм послати?»

«Хай і так», —

Майор погодився, — і ксьондз, таємний знак
Соплиці даючи, шепнув: «Пошли їм спирту!»
І до майора знов: «Чи вірте, чи не вірте,
А як почується мазурки любий звук,
То ходить ходором у мене закаблук!»

От, поки пуншиком старий ласує Риков,
До Телімени Плут, за рукава засмикав

І мовив: «На танець прошу уклінно вас!»
Та якось вирвалася, втекла, і він якраз
Зіткнувся з Зосою і взяв її просити
До танцю... «Рикове! Покинь-но там трубити
У люльку! Ліпше он гітару ти візьми
І втни веселої! У першій парі ми
Підемо: я, майор, із панною своєю».
Та Зося утекла. Рвонувшись за нею,
Знов Телімену він за руку ухопив.
«Хай буду сучий син, коли б я говорив
Неправду, панночко: відомо всім солдатам,
Що в цілій армії, у корпусі дев'ятім,
В другій дивізії я перший мазурист.
Такий уже бува в людини певний хист!
Майорське слово в тім даю вам без вагання!
А як не вволите могого ви прохання,
По-офіцерському скараю вас — от так...»
І цмокнув у плече, що аж лишився знак.
Тадеуш, мов огнем йому сипнувши в вічі,
Майора бравого ударив по обличчі.

«Що? Бунт? Бунтівники? — од гніву ледь живий
Хитнувся офіцер: — Держи його, лови!»
І шпагу видобув, удвоє ставши п'яний.
Тут Робак вихопив пістоля з-під сутани —
«Пали, Тадеуше! — гукнув: — але не змиль!»
Майор, хоч пік його і стид, і гнів, і біль,
Проте од пострілу щасливо одхилився.
Аж Риков (досі він з гітарою возився)
На хлопця кинувся, — а Войський з-за стола
Ножа на Рикова метнув: уже була
Тому видима смерть, але за щит гітара
Старому придалась. «Гей, егри!⁶ До покари!
Тут бунт, їй-богу, бунт!» — і вибіг за поріг.
Тим часом Різочка зо шляхтою надбіг —
Плут в сні, капітан за ним, кричать: «Жовніри!
До зброї!» На той крик жовнірів із чотири
Прибігло. Різочка чатує з-за дверей,
Як кіт досвідчений за шафою мишей,
Хтів зняти голови, попав лиш у кашкети —

І всіх на двір жене. Заблискали багнети,
Лунають постріли, збігається народ:
Метнулись визволять Добжинських із колод
Соплицівці... Сержант багнетом двох поранив,
Стріляє в третього, але туди й не глянув,
Де в гніві темному Кропитель поруч з ним.
А той наїжився — і кулаком страшним
Ударив москаля (мав руки вже на волі,
А ноги сковані). Москаль простягся долі
І кров'ю карабін горячою залив.
Кропитель перегнувсь, рушницю ухопив
Та й ну розмахувать, неначе тим кропилом!
Той пада, той біжить з обличчям омертвілим, —
І так над шляхтою зробив рухомий дах
Хреститель, сіючи навколо кров і жах.

Колоди на тріски поламано, побито!
До квестарських возів, — там ряднами накрито
Рапіри, палаші, мушкети і списи,
А дехто без вагань узявся й до коси.
Коновка — що йому звичайно та рушниця! —
Для себе й для Сака знаходить гаківниці⁷.
Жовніри товпляться, мішаються, кричать,
Але не знати їм, куди і як стрілять, —
І шляхта змішана не починає бою...
Стялися, зрештою. Між темною юрбою
Там шабля стукає об шаблю, там тесак
Ударив у багнет...

Досвідчений вояк,
Став під стодолою здаля Нікіта Риков
І гучно егерів збиратися покликав.
Стрілять би, — та якраз свого б і попав...
«Гей, стройтесь!» — вигукнув (шикуйтеся до лав,
Сказать по-нашому), — ніхто не чує в криках.

Старий Матвій, що звик до розмахів великих,
До поля ширшого, — помалу відступав.
Навколо шаблюю він шлях свій розчищав:
Там обітре штика, немов гнота на свічці;
Наодмаш там рубне, що падають рушниці

І люди падають, як жито од серпа, —
І так старий Матвій у поле відступа.

Єфрейтор тут надбіг, найкращий із жовнірів
Митець колотися. Матвія оком зміряв,
Напоготову взяв свій вірний карабін
(Багато ворогів скошив у битвах він!) —
Правиця при замку, а спереду лівиця...
Немов жало змії, ворухиться рушниця!..
Увесь він знітився, плигає, припада:
Тяжка Матвієві готується біда!
А той, побачивши бійця собі до пари,
На носа надіва старезні окуляри
І держить Різочку обачно при грудях.
Здавалось, твердо він не встоїть на ногах,
Бо йде й хитається, мов хворий чи сп'янілий.

Помітив-це москаль — і, всі зібравши сили,
На його кинувся шалено. Та Матвій
Раптово зупинив повільний відступ свій
І шаблею підбив багнета. Аж хитнувся
Москаль уражений, а сивий розмахнувся
І вдарив Різкою... Без сповіді умер
Єфрейтор, чотирьох медалей кавалер,
Трьома царевими оздоблений хрестами...
Тим часом, стявшися віч-на-віч з ворогами,
На лівому крилі зчиняє ревний бій
Удвох із Бритвою Кропитель запальний, —
Рубає низу той, той зверху б'є невпинно:
Працює в німців так новітня та машина,
Що й січку зрізує, і жито вибива...
Звитяга, бачиться, для шляхти наспіва!
Та правому крилу біда і небезпека:
Високий прапорщик, побачивши здалека,
Що вбив єфрейтора досвідчений Матвій,
Помститись кинувся, шпонтон піднявши свій.
(Зоветься бердишем або шпонтонем зброя,
Тепер у військові не вживана до бою:
Бувало й колються, й рубають бердишем...
У флоті ми лише тепер його знайдем).

Був дужий прапорщик і молодий літами,
Тому Матвій не міг із ним боротись прямо.
Без жодних хитрощів, а тільки одбивав
Шпонтон бистрого, що іскрився й блищав, —
І мав уже старий одну легеньку рану.
Радіє прапорщик, — але радить зарано!
Кропитель, бачивши, до чого йде двобій,
Біжить — не добіжить! — і карабін тяжкий
Крутнувши, кидає під ноги москалеві, —
І чути смертний крик у переможнім реві!

Метнулись москалі Кропителя ловить:
Він, щоб начальника од смерти захистить,
Незбройним у бою лишився. Два жовніри
Йому у кучері заплутали чотири
Руці, — і потягли, як линвами тягнуть
Тяжкого корабля. Їм перерізав путь
Гервазій.

«Ножику! — гукнув Хреститель, — друже!»
І, зупинившись, рубає Ключник дужий
Гігантським *Ножиком* жовнірів по руках.
Кров бризнула навкруг. Біль і смертельний жах
Погнав напасників... Одна рука лишилась
У довгих кучерях, — і кров'ю зчервонилась.
Так орлик, кинувшись на зайця у гаю,
Поживу випустить не важиться свою:
Одною лапою їй держиться за спину,
А другу — кігтями вгородить в деревину;
Звір скочить — і порве надвое хижака,
І в поле, з лапою у спині, утіка,
А біля стовбура лишилась друга лапа,
І тепла з неї кров дощем червоним капа⁸.
Кропитель поглядом шукає: навкруги
Сплелися у бою і друзі, й вороги,
А він один стоїть, лишившись без зброї!
З'єднався з Ключником, і грізною рукою
Махає, стиснувши залізний свій кулак, —
Аж раптом з натовпу з'явився юний Сак,
Своєму батькові приносячи потугу, —

Кремінням гострим цвяховану мачугу⁹:
Так звано на Литві воєнну булаву
За днів, як війнами прославлено Литву...
Не кожен справився б з тією булавою!..
Кропитель, сміючись, могутчою рукою
Кропило влюблене схопив, поцілував,
В повітрі окрутнув і наступ розпочав.
У пісні не сказать, не виспівать нікому
Його всіх подвигів, — та й не повірять тому.
Адже не вірили у Вільні тій жоні,
Що, тихо молячись, стояла при вікні,
Як наступ Деева чинився генерала
І козаки ішли на місто, як навала:
Вона ж то й бачила, як певний міщанин
Всіх ворогів погнав, хоч був лише один,
І генерала вбив одважною рукою.
Обличчя Рикову захмарилось журбою
І розпачем: лежать побиті москалі,
Один по другому простягтись на землі, —
Убитих двадцять три, поранених багато...
А дехто кинувся й до саду утікати
Чи в дім, шукаючи опіки у жінок.
Радіють шляхтичі! Беруться до пляшок,
А дехто паювать воєнну взявся здобич...
Один лиш бернардин стояв німотно обіч,
Бо заборонено брать участь у бою
Ксьондзам. Досвідченість, одначе, він свою
І мудрість виявив, подаючи поради...
От до шляхетської гукає він громади,
Щоб справу довела до жданого кінця —
Пішла на Рикова. Тим часом посланця
До його засила і каже зброю скласти,
Щоб не було Москві страшнішої напасті,
Щоб не лягли усі!..

Та бравий капітан

Охоти жодної не мав оддаться в бран.
«Огню!» — скомандував. І довгі карабіни
Знялися, блиснули, мов язика зміїні.
І все змішалось, потонуло в диму.
Щоправда (спирт міцний виною був тому),

Багато хибили, — та впало два з Матвіїв
З тяжкими ранами; один з Бартоломіїв
Поліг, улучений зненацька у чоло...
Рушниць на кожного у шляхти не було,
І відстрілятися вони не мали сили...
З шаблями кинутись молодші з їх хотіли, —
Та нерозважності перечили старі.
Йде відступ. Дзенькіт куль по цілому дворі,
По шибках домових...

Надбіг Тадеуш звідти

(З наказу Судії жіноцтво боронити
Він мусив злякане у глибині кімнат,
Хоча давно б уже з Москвою зтяться рад).
За ним, побачивши, що шляхта в лютім горі,
Із карабелею вельможний Підкоморій
(Бо Томаш дав-таки йому нарешті бронь).
Він груди підставля одважно під огонь,
З'єднавши вояків і ставши на чолі їх...
Знов мати не одна заплаче по Матвіях,
І Бритву ранено, і Вільбик неживий...
Ксьондз Робак виступив, за ним старий Матвій,
Дають знак відступу. Жовніри з того знаку
Радіють, — і велить в останню йти атаку
Одважний капітан, командує: «В штики!»
Шум, крики, бряк рушниць, камінний крок тяжкий, —
І шляхта відступа, одстрілюючись. Риков
Суддю віддатися, зложити бронь закликав,
«А ні, — додав, — звелю тобі спалити дім!»
«Пали! — Суддя на те, — тебе спечу я в нім!»
Доме Соплицівський! Як ти ще й досі цілий
Як світять крізь гілля високі стіни білі, —
Благословляючи, там згадують не раз
Коновку: він його в той небезпечний час
Од смерті врятував.

Спочатку у тривозі,

Коновка, хоч найшов свою рушницю в возі,
У битві участі великої не брав:
Не певний був себе, як потім сам казав,
Бо вірної руки не мав він натщесерце.
Та, спирту в присінку надибавши відерце,

Хильнув без роздуму — і зразу мов ожив.
Тоді з рушницею поліз до бур'янів,
Сакові давши знак до його приєднатись.
Сак, хоч із Зосою не довелось побратись,
Од вражих нападів їй боронив поріг:
Хоча й погорджений, за неї вмерти міг.
Тим часом москалі лютують і плюндрують,
І домові пожар, і шляхті смерть готують!
Коновка виміряв — і кулі, наче град,
Сипнули на страшний мундирів синіх ряд.
Ударив Сак тоді із другої рушниці,
І загула земля, неначе в громовицю.
Не знаючи, відкіль така напасть іде
І заховалася ворожа сила де,
Змішались москалі безладною юрбою...
Одходять, ранених лишають за собою, —
Кропитель без жалю zostалих добива.

Тим часом капітан жовнірів іззива
І троєкутником шикує їх під тином.
Учасно догадав, бо із загоном кінним
Граф наближається: сторожа, що була
Круг замка, злякано не знає куди втекла
Під час баталії. Жокеем давши зброю,
Не іде Граф — летить крилатою стрілою,
З мечем, піднесеним зважливо у руці.
Те Риков бачивши, здригнувся. «Молодці! —
Віддав команду він. — Огню півбатальйоном!»
Рушниці блиснули огнем своїм червоним,
Три впало ранених, під Графом кінь упав —
Граф скочив... Ключника болючий жах пойняв:
Жовніри міряють в горешківську дитину
(Хоча й не по мечу — жіночого коліна)...
Ксьондз Робак кинувся і Графа затулив...
На його стрілено... Він крикнув: «До тинів,
Братове, сходьтеся! Не тратьте й кулі марно!»
Тадеуш зрозумів команду цю прегарно:
Він за криницею сховався. Відтіля,
Що тільки вистрілить — улучить москаля
(Тверезий, та й митець не будь-який стріляти!).

Частіше падали старшини, не солдати:
Було по одягу здалека видно їх...
Сержанта ранено, один фельдфебель ліг
І другий падає... Розгнівавшись, Риков
Майора п'яного до бачности закликав:
«Коли триватиме, майоре, довше так —
Усю старшину нам поб'є отой поляк!»

Плут до Тадеуша здаля тоді промовив:
«Не честь для лицаря вдаватися до сховів!
Одверто битися — вояцький заповіт,
А не ховатися, як боягуз, за пліт!»
«Майоре! В лицарство у ваше б я повірив, —
Почулась відповідь, — та нащо ж за жовнірів
Ви заховалися? Щоб честі докázatь,
Готовий з вами я на поєдинок стать:
Хай наша тільки кров окропить нашу зваду...
Я й зброю вибрати вам дозволяю радо.
А ні — то як вовків у ямі, вас усіх
Перестріляю я», — і стрілив. Знову ліг
Сержант поранений, неначе зжятий колос.
«Майоре! — капітан подав до Плути голос, —
Виходьте! Мусите ж ганьбу свою ви змить,
А того шляхтича нам конче треба вбить
«Мій друже, Рикове! Ти майстер фехтувати!
Піди і покарай того нахабу, брате!
А то з поручиків которого пошлім:
Мені, майорові, незручно биться з ним,
Солдатів кинувши без вищого керунку».
Одважний капітан спокійно, твердо й струнко
Із лави вирізнівсь і хусткою махнув
Своєю білою. А Граф на те гукнув:
«Ви помилилися, мабуть, шановний пане!
То річ Майорова, — а я до капітана
Хотів звернутися, що він на замок мій...»
(«Наш!» — Возного здаля почувся крик тонкий.)
«...На замок налетів і тим порушив спокій.
Його скараю я, як при Бірбанте-Рокка
Скарав розбійників»...

Спинився ревний бій,

І шляхта, й москалі в цікавості німій
Спіткання Рикова і Графа споглядають.
Вожді, зійшовшись, уклонами вітають
Один одного (честь і звичай так велить:
Вклонитись ввічливо, щоб ввічливо убить).
Уже схрестилися і задзвеніли шпаги
Бійців однакої і сили, і відваги,
Та Плут, звертаючись до кращого стрільця,
Промовив пошепки: «Як того молодця
Ти влучиш кулею ще й під ребро під п'яте —
Я п'ять карбованців тобі готовий дати».
Стрілець примірівся — і в капелюш попав
Тадеуша. «Це глум! Це зрада!» — закричав
Кропитель. Кинулось шляхетство, з гніву п'яне!
Тадеуш затулив, одначе, капітана
І змогу дав йому до лав своїх дійти.
Недавні вороги, сьогодні як брати,
Добжинські билися укупі із Литвою.
Вони, Підгайського побачивши з косою,
Кричать, радіючи: «Нехай живе Литва!» —
Солдати падають, мов скошена трава.
Коли ж у розпалі і в перемінах битви
Лиха, здавалося, прийшла година Бритві,
Що, хоч поранений, боровся, наче лев, —
Сколуба кинувся з мечем із-за дерев
І крикнув голосно: «Нехай живуть Матвії!
Мазури хай живуть!»

Іде борня, шаліє,
Хоч Півник з Робаком і стримують бійців.

Тим часом план новий у Войського наспів:
Він, потай кинувши жахливе бойовище,
Простує на город, Протазієві свище, —
І вдвох, зігнувшись, сховались в бур'яні.
На ветхому стовпі, як на нозі одній,
Похожа на гніздо чи на велику клітку,
При самім паркані тулилася повітка,
Де завжди сушено литовський білий сир.
Там, пахощі міцні на весь розливши двір,
В пучки пов'язане висіло зілля різне.

Шальвія та чебрець, та материнка ніжна,
Все, що вживається для ліків на селі.
Будівля скривлена хилилась до землі,
Неначе падала. Суддя ані звалити
Її не важиться, ані переробити,
Усе чекаючи до слухної пори,
І тільки повелів поставить два чи три
Дрючки, що мали бути підпорою міцною.
Якраз під цею-от будівлею старую
Свого трикутника шикую капітан.
Це привід Войському дало укласти план.
Як битву довести розлючену до краю.
Іде з Протазієм — за ними поспішає
Старенька ключниця та кухтик, хоч малий,
А славний силою. Усі на стовп гнилий
Натисли, всі його одразу загоїдали...
І раптом — москалям на голови упала
Повітка, ранячи, вбиваючи, мнучи,
Смерть несподівану і пострах несучи.

І от між деревом лежать убитих трупи
Та сиру білого залиті кров'ю купи, —
І розбігаються жовніри, що втекли
Од смерті наглої. Неначе демон злий,
Кропитель їх своїм Кропилом зустрічає,
І голить Бритва їх, і Різка їх стинає,
І Граф з кіннотою рубає втікачів.
На лівому крилі лиш вісім вояків
Лишилось, що стоять уперто та завзято.
Сержант їм повелів у Ключника стріляти —
І вісім просто в лоб намірилося рур.
Ксьондз (він стояв ізнов твердий, неначе мур)
Підбіг до Ключника, розпаленого в бої, —
І на ходу його підчіплює ногою:
Обидва падають, як саме грюкнув стріл...
Знов Ключник до страшних і до кривавих діл
Береться, кинувшись солдатів доганяти
(Втікати по вистрілі метнулися солдати).
Вони на тік біжать — він їм біжить услід;
У клуню — їх і там догнав затятий дід,

І чути звідтіля прокльони, крик, удари.
Нарешті, стомлений од лютої покари,
З мечем скривавленим він вийшов із дверей.
Одного Рикова ні куля не бере,
Ні шабля. Б'ється він, не хоче зброї скласти,
А від ворожої руки воліє впасти...

Тут Підкоморія за серце жаль узяв,
І він рече йому: «Ти мужність показав,
Нещасний лицарю. Але ніхто докором
Картать не зважиться (то був би стид і сором),
Як нині віддаси мені ти бронь свою.
А я — безпечності обітницю даю
Для тебе. Бранцю мій, велю покласти шпагу!»
Почувши в слові тім шляхетність і повагу,
Йому скоряється і мовить капітан:
«Ляхи, брати мої! Ну, що ж... Як бран, то бран.
А шкода — не було в нас жодної гармати!..
Суворов говорив: ей, Рикове, камрате,
Ніколи без гармат на ляха не ходи!
Що ж... Єгри напились. Багато тут біди
Майор накоїв Плут... Чий гріх, того й покута...
А я, хоча тепер попався в ваші пута,
Я вас любитиму сердечно, як любив.
Бо добре б'єтеса. Суворов говорив
Частенько приказку: кого люблю як душу,
Трясу як грушу... Ну, віддатись вам я мушу,
А тільки хай-но там покинуть мордувать
Моїх солдатиків»...

Звелів тоді забрать
Усіх поранених шляхетний Підкоморій,
І крові, що її проллялось ціле море,
Не проливати більш. Ув'язнено живих,
Майор же (у куцах сховався він густих),
Побачивши кінець баталії страшної,
З'явився, та зовсім не схожий на героя:
Увесь у поросі, у листі і в траві...
Так наїзд кінчено останній на Литві¹¹.

КНИГА ДЕСЯТА
Еміграція. Яцек

*Нарада про забезпечення долі переможців. Угода з Риком.
Прощання. Виявлена таємниця. Надія.*

Як сонце з полудня на захід покотилось,
Хмарки, що вже були розсипались, розбились,
Ізнов гуртуються, мов зграя вороння,
Їх вітер звідусіль неспинно приганя
І напинає їх, немов вітрило чорне,
І височінь небес у чорні шати горне.

І раптом — тишина зловісна налягла.
Лани, що хвилями колосся та стебла,
Неначе золотом, тремтіли і кипіли,
Спинились боязко і з жаху оніміли;
А верби, що гілля хилили по шляхах,
Сумні, як сироти, у тузі і в сльозах
При гробі матері чи при отцевім гробі, —
Застигли в розпачі, подібні до Ніоби¹,
Закаменілої, холодної навек, —
І тільки сивий лист несміливих осик
Тріпоче, шелестить, не знаючи спокою.
Даремно пастухи біжать за чередою,
Що, тісно збившись, втікає до хліва:
Бугай розлючений аж землю розрива,
Реве погрозливо і низько клонить роги;
Корова, сповнена таємної тривоги,
Угору дивиться і стогне, мов слаба;
Кабан, наїжившись, сердито розгріба,
Розтягує снопи доспілої пшениці...
Під стріхами, в гіллі, в траві таяться птиці, —
І тільки вороння, зібравшись в гурти,
Зловісно крикає, сідає на хрести,
Непросто чорних туч здіймає чорні крила
І дзьоби розкрива жадливо і безсило,
Немов чекаючи незнаного чогось.
Нарешті хмарою під хмарою піднялось —

І щезло, в далечі. Од буйної відваги
Шаліє ластівка і, креслячи зигзаги,
Неначе блискавка, імлу перетина.
Тим часом до кінця доходила страшна
Баталія. Бійці лишили місце бою,
Що скоро новою окропиться війною,
Де буде боротьба стихій, а не людей.
Ще сонце з-поміж хмар світило де-не-де,
Та хмари ніби в сіть ловили рештки світла
І навівали жах і темряву на житла,
Де люди збилися, як звірі лісові,
Що від охотника сховалися в траві.
Зірвавсь вітер. Даль загомонила млиста,
І краплі падають, немов дзвінке намисто.
От вихор засвистів у лозах, серед трав,
До ставу кинувся і скаламутив став, —
І закрутилося бадилля та колосся,
Неначе вирване у розпачі волосся.
А другий на ріллі як чорний стовп злетів
І пірамідою живою покотив
У далеч, сиплючи пісками в очі зорям, —
І, розростаючись потужно над простором,
Засурмив голосно у сурму бойову.
Біжать, метуть листки, бадилля і траву,
Зливають далечінь у хаосі нестями —
І в темному гаю ревнули ведмедами.

А дощ густішає. Спахнули блискавки,
І води полились нестримно, як річки,
Небесну височінь еднаючи з землею...
Упала чорна ніч. Чорнішою за неї .
Негода котиться і далеч повива.
Раптова блискавка завісу розрива, —
І ангел бурі там могутній пролітає,
І небо на замок незримий замикає,
І грізним грюкотом погрожує землі.
Знов дощ, знов темрява — і знов на чорнім тлі
Сліпуча блискавка...

Аж ось надходить тиша,
І тільки вітерець верхи дерев колише

Та злива по дахах розмірено шумить...
Ніхто до хутора не може доступить,
Бо залило шляхи і всі мости розбило.

Негода шляхтичів напрочуд звеселила:
Таж, може, пощастить цю справу заладнать,
Так, що й не знатиме, кому не треба знать.
Поважні точаться наради у Соплиці:
Ксьондз Робак, ранений, закликає до світлиці
Велів Гервазія, щоб дещо ознаймить, —
І Підкоморія уклінно запросить.
Суддя до Рикова звертається — і просить
Про випадок сумний на люди не виносить...
Годину, може й дві, совіт у їх тривав.
І врешті капітан розмову обірвав,
Червінців гаманця одкинувши недбало:
«Панове! Думку ви таку для себе склали,
Що тільки-но москаль, дак то вже і шахрай.
Ви помиляєтесь, і кожен з вас нехай
Затямить: є такий, котрого не купити.
Він простий капітан, а на ім'я Нікіта
Нікітич Риков. Був не раз він на коні
І під конем. Служив і в мирі, і в війні
І має хрестиків та нагород чимало.
Оцей — за Ізмаїл, а цей мені прислали,
Як під Очаковом ми слави зажили.
За Цюрих от медаль, а цю за те дали...»
«Ах, що по тому нам, шановний капітане, —
Ксьондз Робак перебив, — чи то нам легше стане?
Адже ти слово дав цю справу заладнать, —
Тепер зрікаєшся?»

«Навіщо так казати?»

Я не зрікаюся в цім ділі допомогти вам.
Чи то б зробився я славетним чи щасливим
Од згуби вашої? Та й те ще: вас, ляхів,
За ваші звичаї я здавна полюбив,
Бо бити й пити ви умієте, панове!
Є приказка у нас (приходиться до мови),
Що хто сіда на віз, під возом може бути;
Сьогодні ти поб'єш, а прийде час — поб'ють

Тебе... І мав би я за те на вас гнівितись,
Що битву програно? Доводилося битись
З французом, з турчином. Лихий траплявся час,
Що били вороги не раз, не двічі нас:
Під Австерліцем я утратив цілу роту,
Під Цюрихом у нас розігнано піхоту,
Та що! Косцюшко ваш у мене вояків
Порізав косами (сержантом я служив)...
Віддав же й я йому, коли прийшла нагода!
Отчизна, знаю я... Отчизна і свобода!
Я знаю, я, старий — і співчуваю вам.
Про мене — Польща хай зостанеться ляхам,
А москалям — Москва. Так цар не дозволя нам!»
Суддя на те йому: «Відомо всім країнам,
Що єсть одважний ти і чесний чоловік.
Між нами ти живеш давно, до нас привик —
Не гнівайся ж за дар, візьми собі дукати:
Таж не багатий ти»...

«Ну, що там — небагатий!

Тут мова не про те, і не до того тут!
Ех, єгри! Всіх призвів до заколоту Плут, —
І рота полягла, моя кохана рота!
Ви гроші заберіть, панове, бо нащо то?
У мене вистачить, старого, і без вас,
Щоб випить пуншику, щоб мати повсякчас
Папушу тютюну чи ще яку дрібницю.
А з вами б не хотів, панове, я свариться, —
Люблю сердечно вас, із вами п'ю і їм,
То й буду свідчити за вас у ділі цім.
Скажу, що в гості ми до панства завітали,
Чарчину випили, гуляли, танцювали,
Що Плут, сп'янявшись, на горе та біду
Огню скомандував... Там щось уже знайду
Сказати... От, мовляв, і стратилася рота
Знічев'я, хтозна-як... А ви сипнете злота,
Кому там прийдеться: колеса підмастить,
В дорогу їхавши, нам приказка велить.
Та от ще (дідові я вже казав допіру,
Що носить довгу він і претяжку рапіру):
Плут — старший командир, а що справдешній *плут*,

То може й лиха вам він наробити тут...
Нехай уста йому заткне папір банковий!
Ти, пане шляхтичу з рапірою, розмову
Хотів повести з ним. До чого ж там дійшло?»
Гервазій, глядячи поморщене чоло,
Рукою лиш махнув: усе, мовляв, скінчилось.
«Та ні-бо, чи як слід ви з ним договорились,
Знов Риков, — буде він мовчати? Слово дав?»
Гервазій же на те сердито відказав,
Таємний зміст якийсь вкладаючи у жести:
«Ручуся — скарги він не може вже занести...
Не може!.. Вже ні з ким не буде говорити!»

Усім Гервазія далось зрозуміть,
Всі змовкли.

«Вовк носив — тепер понесли вовка, —
Промовив капітан, — така у нас примовка»...
І сумно голову старечу похилив.
«Що ж, панство, Бог таке нещасному судив, —
Соплиця впав у річ, — хай бог його впокоїть»...
А ксьондз, що вже не міг сидіть, не то, що встоять,
В подушках лежачи, промовив: «Гріх тяжкий.
Коли незбройний ліг од збройної руки,
Коли невільника людина вбила вільна.
Ох, Ключнику! Господь великий і всесильний
Велів не мститися і ворогам прощать.
Лише одно цей гріх могло б із тебе знять:
Як для загальної ти це вчинив користі,
«Pro bono publico...»²

Гервазій урочисто

Немов для присяги підвівсь — і як луна
«Pro bono publico!» — промовив. Тим страшна
Розмова про страшний учинок і скінчилась.
Хоч тіла й шукано, а де воно поділось —
Не знати. Ключника спитали, та старий
Промовив, руку знов піднівши догори:
«Pro bono publico» — та й ані слова далі.

Ксьондз Робак, що лежав у тузі і в печалі,
Закликать шляхтичів до себе попрахав —

І Підкоморій їм розважну річ почав:
«Братове! Щастя нам було сьогодні в бої,
Але загрожує це щастя нам бідою.
Ну, що ж... Признаймося, що всі ми винні в тім
Ксьондз Робак завинив, що словом запальним
Усіх порушував, дочасними чутками;
Гервазій — що підняв цей заколот між вами,
Ви — що послухали... Коли ще та війна!
Тим часом кара тут готується страшна
Для тих, кого в бою спіткала честь і слава.
Втікати із Литви їм треба, браття, жваво!
Корона прийме їх і допоможе їм...
Отож Матвієві тікати передовсім.
(Його Кропителем звичайно називають).
Коновка з Бритвою хай теж сакви ладнають,
Та й ти, Тадеуше, не залишайся тут.
Ми скажем: винні ви, та ще небіжчик Плут —
Нам Риков капітан у цьому допоможе —
І всі врятуються. Нехай же ім'я Боже
Благословить, брати, одважну вашу путь!
Не довго, вірю я, нам у розлуці бути:
Бо, може, навесні засяє нам свобода —
І, як визвольники великого народа,
Додому вернетесь, сьогодні втікачі.
Лаштуйтеся же: рушать належить уночі...
А ми з Соплицею дамо вам на дорогу
І грошей дещицю, і раду, й допомогу».

Всі, добре знаючи, що то — московський цар,
Як може до страшних він присудити кар
Того, хто з ним почав хоч невеличку зваду,
На Підкоморія пристали мудру раду.
Поляк, хоч над усе кохає рідний край,
Піде тинятися, аби-но крізь одчай
На чужині йому надія ще зоріла,
Що для отчизни він кладе останні сили.
Одного Бухмана цей план не вдовольнив:
У пропозиції він зараз похопив
До обговорення належного багато,
Тому пропонував комісію обрати,

Щоби розглянути проект. Але шкода —
Ніхто комісії тієї не склада,
І всі лаштуються в дорогу без вагання.
От, коли скінчено нерадісне прощання,
Суддя Тадеуша в кімнаті затримає
І мовив ксьондзові: «Сказати час настав,
Бо пересвідчитись учора довелось,
Що в серце хлопцеві запала наша Зося.
Він має їхати, нехай же перед тим
Хоча заручиться, за звичаєм старим:
Подорожуючи, усякі він зустріне
Спокуси. Персник же буває для людини
В пригоді: вірну він нагадує любов.

Приміром, не один од того рік пройшов,
Як доню Войського кохав я — Гречешанку.
Умерла, бідненька, а я от до останку
Обручку дівчини коханої зберіг.
І що ж? Не раз, не два женитися я міг,
В Гречехи навіть є прегарна донька друга, —
А вгляджу персника, візьме за серце туга,
І, неодружений, старим живу вдівцем...»
Та й змовк, розчуленим поникнувши лицем...
А далі знов: «Ну, як? Доведемо цю справу
До краю?»

Та на те Тадеуш каже жваво:
«За все своє життя я не забуду цих
Сердечних піклувань. Коли б я Зося міг
Звать нареченою, — який би був щасливий!
Але признаюся — і простите мені ви —
Тепер заручини ще не пора справлять...
Причин багато є... Дозвольте не казати...
Як Зося зважиться чекать мене терпливо,
Як із походу я прийду сюди щасливо,
Як, може, й слави там хоч трошки засягну
І кращий, ніж тепер, додому поверну, —
Тоді проситиму, упавши на коліна,
Руки дівочої. Вона ж іще дитина...
Я мав би білий світ дитині зав'язати?
Без мене, може, їй лучиться покохати»

Когось достойного... Коли вже так судилось...
Ні, каже щось мені, що недаремно стрілись
І поєднаємо ми з Зосою життя...
Тепер же...»

Молоді, шляхетні почуття
Бриніли в кожному Тадеушевім слові —
І сльози бризнули з очей йому перлові.
Та Зося (близько був якраз її альков)
Почула, як свою освідчує любов
Тадеуш сміливо — і серце затремтіло.
Щоправда, дечого вона не розуміла:
Як полюбив? Коли? Навіщо покида,
Куди збирається?

Була ще молода
І вперше новину почула надзвичайну:
Її покохано! Отож велику тайну
Ховає в серцеві — і з образком малим
Святого Юзефа (зарученим усім
Ласкавця доброго) з'явилась на порозі.
«Пан їде? — мовила: — Нехай же у дорозі
Не покидає вас оцей дарунок мій,
Нехай полегшує він пану шлях тяжкий,
Нехай на чужині нагадує про Зося,
Коли вже мандрувать на чужину прийшлося...
Хай доля повороті щасливий вам пошле!»
Та й зашарілася, немов дитя мале,
І сльози блиснули на віях, як алмази.
Тадеуш відповідь на те найшов не зразу,
Нарешті вимовив: «Розлуки день прийшов...
Ти ж часом у словах дівочих молитов
І про далекого згадай свого друга»...
І тут уста йому тяжка склепила туга.

Якраз на ті слова зворушливі наспів
Граф зацікавлений, — і річ таку повів,
До всіх звертаючись, найбільш до Телімени:
«На цю наївну ви і просту гляньте сцену!
Ах, скільки тут краси і глибини чуття!
Найбільше скрашує буденне нам життя
Розлука з воїном селянки молодой

Достоту, — бурею розірвані страшною
Великий корабель із човником малим!
Розлука — ураган, що повівом буйним
Чуття маленького потушить свічку вбогу,
Але роздмухує розлив огню страшного —
Любов, що світить нам і гріє крізь віки.
Так! Глибше б покохав і я віддалеки!
Пане Тадеуше, я тяжко помилився
І тим до нашої незгоди спричинився.
Цій любій дівчині присвячуеш ти бронь,
Я ж другій жертвений запалюю огонь.
Отож нарізними підемо ми шляхами,
І тіль ненависті, що впала поміж нами,
Хай упаде тепер на наших ворогів.
А ми, шукаючи під передзвін мечів
Великих подвигів і лицарської чести,
Любов незайману у серці будем нести, —
І дружній наш тоді відкриється двобій,
Коли потомлені, у славі бойовій,
Ми будем міряться, хто глибше з нас кохає!
І Телімену він мов жаром обсипає —
Так пильно дивиться. Що ж їй на те сказать?

«Навіщо ж Графові доконче від'їжджать? —
Перехопив Суддя, — як чоловік багатий,
Шановний, міг би тут безпечно проживати
І не боятися ніякого суда».

«Ні, слава лицарська мене там дожида!
В коханні не щастить, то пощастить у бої;
Хай серце ранене — уславлюся рукою!»
«Чому ж гадає пан, що тут би не найшов
Палкого відгуку він на свою любов?» —
Зачервонівшися, спитала Телімена.
А Граф одкажує: «Така вже доля в мене,
Таке покликання. Великої мети
Ціною жертви лиш ми можемо досягти,
І хоч я з панею хотів би Гіменею
Рукою вірною та щирою своєю
Огонь на вівтарі священний запалить, —
Та мій обов'язок іти мені велить,

А люба сцена ця зворушує глибоко...
Так! Меч мій визволив колись Бірбанте-Рокка,
Тепер отчизні він служитиме в бою!
Отчизні кров свою і щастя віддаю!»

«Іди ж, — промовив ксьондз: — ніхто не буде ганить
Твого запалу... Там у пригоді стануть
І сила, й сміливість, і гроші, для цих діл
Потрібні. Так ото славетний Радзивіл
Домінік — все добро, що тільки мав, заставив
І кінні два полки за гроші ті поставив.
Потоцький граф усіх французів здивував,
Що аж мільйон на рідне військо дав!
Рук досить маємо, а коштів там недосить...
Іди ж. Нехай усяк, що має, те й приносить
Для справи рідної. Прощай же! Будь здоров!»

А Теліменина почулась мова знов:
«Ах, бачу, що ніщо, ніщо не затримає
Мойого лицаря! Нехай же в дальнім краї
Кокарда буде ця йому за талісман.
Хай світлим променем сіяє крізь туман!»
І стрічку до грудей, од сукні одірвавши,
Пришпилює йому.

«Я віритиму завше,
Що бідна стрічка ця, хоч скромна і мала,
Тому, хто голосні чинитиме діла,
Не раз мене, не два самотню нагадає»...
Та й змовкла. Граф тоді, зворушений до краю,
Припав, склонившись, їй ніжно до руки, —
Вона ж, хоч жаль її за серце брав тяжкий,
Плечима здвигує...

«Пора», — сказав Соплиця,
А Робак: «Поспішай, щоб часом не спізниться!» —
І, попрощавшись, із хати Граф іде,
А ксьондз Тадеуша притиснув до грудей,
Перехрестив його і мовив: «З Богом, сину»,
Сльозами вмившись...

«Як? І в таку годину, —
На самоті його Соплиця запитав, —

Ти не відкривсь йому і правди не сказав?»
«Ні, — каже бернардин, — не час іще казати.
Та й чи була б йому утіха з того, брате,
Якби в убивці він пізнав свого отця?
Сам чашу я гірку всю вип'ю до кінця!»
«Тепер подбаємо, — сказав Суддя, — про тебе:
Десь ісховатися тобі, запевно, треба.
Ти літній чоловік, і з молодими йти
На еміграцію вже не здолаєш ти, —
Та ще й роз'ятритись у тебе може рана»...

«Ми поміркуємо. Тим часом по плебана
Пошли, мій братіку. З причастієм святим
До нас, не гаючись, нехай прибуде в дім...
Та ще до Ключника я пильну справу маю»...

Гервазій увійшов і став понуро з краю,
Суддя ж замислився у ксьондза в головах.
Щось дивне блиснуло у ксьондзових очах,
І Ключникові він заглянув пильно в очі.
Хірург, що свій ланцет вглибити в рану хоче,
Спочатку приторком досліджує її:
Так Робак, подушки розкидавши свої,
Тривожно приглядавсь до Ключника. Нарешті
Промовив: «Ключнику! Мене не пізнаєш ти?»
І, ніби все розбить ударом мав одним,
Підвівся й голосом сказав йому гучним,
Поблідши як мертвець: «Знай: Яцек я Соплиця».
Це слово вдарило, як нагла блискавиця,
Гервазія. Поблід, тяжку рапіру стис,
І сивий ус йому, наїжившись, навис
Над побілілими, тремтячими устами.
Так рись із темряви зеленими очами
На здобич дивиться, згортається клубком,
Уста облизує кривавим язиком,
Щоб раптом кинутись і здобич ухопити.

«Рубако! Подивись: лице моє одкрите,
Та не в людських тепер — у Божих я руках,
І вже чужий мені земної помсти жах.

Во ім'я Господа, що у вінку терновім
Простив розбійника своїм великим словом,
Мене ти вислухай... а там уже чини,
Що знаєш»...

І почав про випадок страшний
Розповідати він: про Стольника старого
Та про дочку його. Але не раз тривога
Спиняла повісті нерівну течію.
«Ти знаєш, Ключнику, як на біду мою
Бував у Стольника за гостя дорогого;
Ти знаєш: чи бенкет, чи так зберуться в нього, —
Горешко келиха за мене підійма,
За друга, що ніде милішого нема...
А він же знав тоді...
Тим часом поговорі пішов на всі усюди,
І говорили так мені розумні люди:
Ей, Яцьку, стережись, бо Стольників поріг
Високий для твоїх, убогий хлопче, ніг!
Не будь підчашичу за зятя у магната! —
А я було сміюсь: що там аристократи
І що там дочки їх! Буваю в них і п'ю,
Але посватаю лиш рівню я свою...
Так говорилося, а думалось: закони
Всім шляхтичам дають дорогу до корони!
Із королівною узяв Тенчинський шлюб...
А я — ховатися? Боятись? Та чому б?
Чи до Тенчинського рівнятися нам годі?
Хіба ім'я Соплиць не славиться в народі?

Як легко щастя нам в людини одібрати,
Віддати важко як!.. Одно, одно сказати
Було Горешкові — одно маленьке слово,
І, може, з своєю у приязні й любові
Жили б і досі ми... А може, й він при їй,
При зяті вдячному... Я знаю — вчинок мій —
Тавро з чола мого не змиється довіку...
Не скаржусь, ні... Несу вину свою велику —
Несу з покорою... Йому простив я зло,
Що тінню чорною на всіх нас налягло...

Він... ах, він добре знав, що діється зі мною...
Чому ж, приймаючи мене в свої покої,
Вином частуючи, ні разу не сказав.
Що марну я собі надію в серце взяв?
Я б, може, відсахнувсь... розсердився б, полаяв,
А там би виїхав і, може б, занехаяв...
Та ні: на хитрощі піднявся він нові:
Немов не міститься йому і в голові,
Щоб я насмілився дочку його посватать...
До того ж і мене не хтів Горешко втратить:
Любили й слухали мене всі земляки, —
Йому ж на сеймиках не раз було руки
Потрібно вірної чи іншої підмоги...
Немов не бачивши він наміру могого,
Що тільки слово я сказать рішуче мав,
На лови, сеймики розмову повертав
Чи на процес який...

Коли при кубку він... так тяжко споминати...
Коли до мене він звертався: друже, брате,
А думав про свою догідність і користь, —
Така сліпа мене за серце брала злість,
Що був би я не раз підвівся і поїхав,
Що був би шаблю я не раз дістав із піхов...
Та Єва — голуб'я невинне і ясне —
Було мій темний гнів не знати як збагне
І так подивиться, що рушитись несила...
Я, Яцек, що кругом ім'я моє гриміло,
Що славила мене Литовська вся земля,
Що я не Стольника, а навіть короля
За кривду б викликав помірятись шаблями, —
Корився — і мовчав...

Не раз уже його благати я збирався,
Та з зимним поглядом мій погляд зустрічався,
І сам у розпачі, у муці застигав.
І знов я — до пісень, до ловів, до забав...
Так, навіть жартувать я міг у ті хвилини!..
А все то — гордощі. Бо чи ж клонить коліна
Мені дозволила б страшна моя пиха?

А доля тут мене підстерегла лиха —
І сталося...

Мені одмовлено! Одмовлено Соплиці!..
Не знавши, що робить, де од стида подіться,
Хотів зібрати я відважних вояків,
Піти на турчина, на москаля хотів...
І от — до Стольника... востаннє повітати...
А нишком думаю, що він такої втрати
Не схоче бачити — і затрима мене,
І приятнь вірною та щиру спом'яне,
І може...

Хто любив, хто у житті мав друга,
Той знає, що тяжка нам серце крає туга,
Як розлучатися тяжкий приходить час.
Тоді готові ми зректися всіх образ
І милосердною скропити їх сльозою...
Та Стольник... Що зробив, що він зробив зо, мною!

Нещасна, чуючи, що вже настав кінець,
Що від'їжджаю я, — поблідла, ніби мрець,
І похилилася, мов колосок підтятий...
Я ж... Мусив я її од серця одірвати!..

О, що робилося тоді в грудях моїх!
Хотів Горешкові прослатись я до ніг,
Щоб доню дав мені — чи власною рукою
Убив нещасного... А він почав зі мною
Розмову — і про що ж? Дочки своєї шлюб
Із Каштеляничем... Яка з холодних губ
Образа поповзла холодною змією!..
Ти чуєш, Ключнику — з людською ж ти душею!..
Немов не трапилось нічого проміж нас,
Почав він радитись у той проклятий час,
Чи Єву, як дитя великого магната,
За Каштелянича не стид йому віддати,
Чи то до пари їй, йому до честі зять,
Чи, може, партії ще кращої чекать?..
І я, Гервазію, все вислухав до краю,
А що сказав на те — не знаю, не згадаю...

А потім, вибігши, я осідлав коня
І, тямую стративши, полинув навмання...»

«Ех, Яцьку, мудро ти боронишся словами, —
Але нащо ж було змовлятися з москалями?»
Гервазій вигукнув. — Ну, пан не віддавав
За тебе дівчини... Нехай ти лютував,
Нехай ти навіть міг умкнуть її, украсти, —
Але підступно так, зрадливо так напасти
На пана польського — у Польщі — з москалем!»
«Не був у змові я, — ксьондз мовив із жалем, —
А викрасти її, узяти, — чом не міг би?
І не один, не два — увесь Добжин поміг би
У цьому вчинкові, та ще застянків п'ять...
Та як я дівчину посмів би наражать —
Слабу і пещену! — на втечу й небезпеку?
Як у дорогу я забрати міг далеку,
Де, може, ждала нас тривога і борня,
Її — малесеньке, тендітне пташеня?..
Одверто мститися, на попіл замок звести, —
Але ж то був би стид для лицарської честі!..
Ах, ти, Гервазію, не можеш і збагнуть,
Як душу гордоці ображені печуть!

Тоді пекельною став думкою я жити:
Жагу помститися у серці затаїти,
Жениться з іншою, а ту — немов забудь...
І потім... з випадку... найти яку-небудь
Причину — і піднять на кривдника тяжкого
Кривавого меча...

І — дівчину убогу

Я справді висватав і під вінець повів.
Бог покарав мене: її я не любив,
Мого Тадеуша нещасної матусі:
Вона всміхається, а я в душі таюся
З любов'ю давньою, і душить серце злість...
Ні господарство вже, ані веселий гість,
Ніщо, було, мене не може заспокоїть!
Узявся пити я, шалені жарти коїть,
Гуляти з розпачу — відлюдний, хмурий, злий...

Та ми з дружиною недовго прожили:
Все сохла, плакала... в дочасну домовину
Лягла, нелюблена... і полишила сина,
Жалем повитого, умитого слізьми...

Як довго, Ключнику, блукавши між людьми,
В корчмах, лісах, містах, на чорнім полі крові,
Не міг забути я нещасної любові!
Та навіть і тепер... поранений... старий...
В чернечім одязі... покутую страшний
Гріх невідпущений... а говорю — про неї!
Що ж... може, мукою невтійною своєю
Гіркою права я на це і заслужив!..

Як по заручинах минуло кілька днів,
Рознеслись потайні чутки серед сусідів,
Що Стольник силоміць за Воеводу видав
Свою дочку... Що є у неї другий хтось
На мислі... що її примусить довелось
Узяти персника, дать руку молодому...
А він, Горешко, він на бенкеті гучному
Гостей приймаючи, сміявся, жартував...
Одного лиш мене уже не частував,
Як непотрібного... П'яниця, ледащиця,
Не міг я в сеймиках, як перше, пригодиться:
Я був погорджений, забутий од усіх...
І навіть піднято було мене на сміх.
Мене, що Радзивіл, як друга, звав: коханку,
Мене, що від'їздив бувало із застанку
Із пишним почетом, неначе пишний князь!..
Мене, що шаблею бувало тільки брязь, —
І тисяча шабель заблісне вколо мене! —
О гордощі!.. Чуття несите і шалене!»

Урвав, стомившись... а Ключник: «Божий суд
І сила божеська... Невже *ти*, Яцьку, тут, —
Невже це ти — слабий, під каптуром чернечим?
А згадую тебе ставним, широкоплечим,
Рум'яним шляхтичем, привідцею в гульні,
Що очі засліпив красуні не одній!

Це ти... і я тебе не міг тоді пізнати
По тому вистрілі!.. Бо ж так, як ти, стріляти
Ніхто за тих часів не міг по всій Литві, —
А з палашем тебе лише один Матвій
Зустріть наважився б... Ти, що було шляхтянки
Співають: трусяться фільварки і застьянки,
Як Яцек вузлика на вусі зав'язав...
Ех, вузлик той життя в Горешка відібрав,
У пана Стольника!.. Це ти, це ти, Вусалю,
Ченцем і жебраком!.. — Проте... не час для жалю,
Бо запрягся я твоєю кров'ю змить
Кров пана Стольника...»

«І от... почав ходити, —
Провадив далі ксьондз, — до замка я дивиться,
Як ворог у йому гуляє, веселиться...
Що з того, що мене убив він і дочку?
(Недугу їй Господь послав тоді тяжку) —
Щодня у Стольника бенкети та музика,
І повен двір гостей, і сміх, і пиятика!
А я — ображений, зневажений, як пес...
О, чом на його грім не вдарить із небес?
Чому не упадуть йому високі стіни
На лису голову?..

Як запала в людини
Жага помститися, — із пекла сатана
Їй зброю викує і спопелить до дна
Усе, в що вірила і за святе що мала...

Так, доля москалів у день лихий послала,
Як біля замка я метався, ніби звір,
У груди ранений...

Ти, Ключнику, не вір,
Що я в ганебній був із москалями змові...
Але ж — які думки заворушились нові
Як опекло мене видовище страшне!
«Га, — думав, — Стольнику! Так кара не мине
Дворища клятого!»

І раптом: «Рятувати!
Прогнати москалів! Йому допомогу дати —
І Єву винести з пекельного огню»...

І я стояв, а ви провадили борню
Завзято... Москалі немов снопи валились...
І знову злі чуття у серці зароїлись:
«Щастить Горешкові! І слава, й сила, й власть —
І навіть ця тепер мине його напасть!»
Я хтів од'їхати... Зайнявся саме ранок,
І от, озброєний, виходить він на ганок:
На персах діамант горить, немов огонь,
І сутим золотом вилискується бронь...
І в погляді — пиха та гордощі безкраї.
Здалось — пізнав мене... Зневажливо махає
Рукою.

Карабін я в москаля захопив —
Підвів — не мірявся...

О, хто тебе зробив,
Хто вигадав тебе, огниста, клята зброє?
Як візьме хто меча у чесному двобої,
Ще може відійти, обмислити, спинить,
Одвести свій удар. А тут — єдина мить,
Єдина іскорка...

А я — чи ж я втікав, як ти схопив мушкета?
Чому ж, Гервазію, чому не вбив мене ти,
Коли, мов скований, я в розпачі застиг?
Чому не вкоротив тоді ти днів моїх?
Лишив — каратися...»³

І голос обірвався.
А Ключник: «Добре я попасти намагався,
Бо скільки ж вистріл твій приніс на землю зла!
Але коли тепер заледве не лягла
Од стрілу москалів горешківська дитина
(Хоча й не по мечу — жіночого коліна) —
Ти, ти її закрив і рану ти прийняв
За нас обох...

Так що ж, — як ти і справді став
Слугою Господа, я на чернечі шати
Свогого *Ножика* не зважуся підняти!..
Прощай же! На землі вже не змагаться нам,
Гріхи ж твої й мої розсудять, певне, там!»

Тут Яцек, криючи свою болючу муку,
Простяг до Ключника бліду, тремтячу руку.
«Не могу, — прошептав Гервазій: — бо на їй
Тяжкою плямою гріх необмитий твій.
Коли б ще ти її, нещасний, закривавив
Pro bono publico! Ні! помстою знеславив».
Тяжкою блідістю покрилися уста
У Яцька. Він суддю стривожено пита,
Чи скоро привезуть плебана.

«Цеї ночі

Умру я, Ключнику, — він ледве чуть шепоче, —
Зостанься... не відходь... дослухай до кінця»...

Суддя аж кинувся: «Мій брате! Рана ця
Маленька... Смерті ж бо ця рана не віщує...
В аптеці в мене є... По лікаря пошлю я...
Пошлю по лікаря... Це все мине... пройде...»
А ксьондз, лице своє підводячи бліде:
«Ні, любий брате, ні. Тут рана ще з-під Єни...
Тепер одкрилася... Це, брате мій, гангрена, —
На ранах знаюся. Поглянь-но: чорна кров...»
І до Гервазія він повернувся знов:
«Нехай за зрадника мене вважали люди,
Нехай я од ганьби втекти не міг нікуди,
Хай гордощі мене палили і пекли,
Хай був я проклятий, неначе Каїн злий, —
Та зрадником не був для рідного я краю...
Стривай, Гервазію! Я добре пам'ятаю,
Що хтіли мати мене за друга москалі,
Що нам одрізано найкращої землі
В добрі Горешківським. Я знаю, що Соплицям
Багатство принесла б велике Тарговиця,
Коли б сумління я у серці заглушив...
Ні! Зрікся цього я! На чужині волів
Страждати, мучитись, шукаючи покути...
Господь таки мені поміг в пригоді бути
Сім'ї Горешковій: як Єву в заслання
Сибірське послано з її нелюбим мужем,
Вона була дитям заляканим, недужим, —
І вмерла, бідненька, серед чужих снігів,

І хтось байдужий там байдуже схоронив.
Але ж лишилася її маленька Зося...
О, як же б їй страждать на світі довелося,
Коли б сирітку я пригріти не сказав!
Пригрілась, виросла... А я пиху скарав
Неситу та гірку: каптур надів чернечий,
Назвався Робаком... Ім'я було доречі,
Бо ніби той робак у поросі земнім
Я жив, ховаючись...

У бої не одним

Ніс для отчизни я життя своє... Та годі
Про те розказувать: неслави у народі, —
Народу щастя я хотів усе життя!
І мило у сумну годину каяття
Не вчинки голосні пригадувати, брате,
А ті, що од усіх доводилось ховати,
Щоб краю рідному потайно допомгти...
Розносив вісті я, передавав листи,
Накази бойові та войовничі плани.
Не раз, не два за те приймав я люті рани.
Зазнав шпіцрутенів од хижих москалів⁴
І землю тачкою у Пруссії возив —
Був навіть на шляху до дальнього Сибіру!..⁵
Нарешті, давній гріх покутуючи щиро
На ложі чесному, у батьківським дому
Вмираю...

Може гріх є новий у тому,

Що я дочасно тут піднять хотів повстання.
Та думка, що народ до волі, до єднання
Соплиці виведуть — хіба ж такий це гріх?
Так... Помста, Ключнику, прийшла із рук твоїх:
Тож ти мечем розтяв, що я скував так хитро,
Як попіл розметав мої думки по вітру!
Ти вбив дитя моє у батька на очах, —
І я простив тобі»...

«Господь на небесах

Усіх судитиме», — Гервазій тихо мовив,
«А як він смерть тобі сьогодні уготовив,
То не мені тебе тривожить і смутить!
Скажу лише одно: це може й звеселить

Тебе, нещасного... Я досі з тим ховався...
Як стільник кровію в конанні обливався,
А я помститися на шаблі запрясяг, —
До брами руку він знесилена простяг
І нею знак хреста зробив тобі навздогін...
Вже говорить не міг... Вже чувся тільки стогін...
Я зрозумів: тобі простив він до кінця...
У мене в пам'яті була хвилина ця
Але про неї я не говорив нікому,
Жадний помститися»...

Тим часом од утоми
Недужий ніби сном тривожним задрімав,
І тиші мертвої зловісний час настав.
Аж раптом із листом вбігають до кімнати —
Для Яцька. Він Судді листа велить читати
І мовчки слухає.

То звістка, що війни
Нарешті день прийшов бажаний і страшний,
Що генеральний сейм збирається в Варшаві,
І що на давньому спираючися праві
До Польщі приєднать ухвалено Литву.

«Я вірив, що таки до цього доживу, —
Шепнув поранений, — тепер умру в спокої!»
Дзвінок на ті слова почувся за стіною:
Прибув закликаний до сповіді плебан...

Досвітне золото прорізало туман,
І переливчасте проміння затремтіло,
Чоло недужого освітлюючи біле, —
І тихо він заснув навіки, мов святий
У діамантовій короні дорогій.

КНИГА ОДИНАДЦЯТА

Рік 1812-й

Весняні віщуння. Війська. Служба божа. Урядова реабілітація покійного Яцька Соплиці. З розмови Гервазія та Протазія можна догадатись про близький кінець процесу. Улан і дівчина. Розв'язується суперечка про Куцого й Сокола. Гості починають бенкетувати. До вождів підводять пари наречених.

О годе радісний! І досі в нашім краї
Тебе трудівники звать годом урожаю,
А для жовніра ти — війни великий год.
Тебе у співанках оспівує народ,
Бо дивні ти йому приніс передчування,
Неначе судний день зближаючи останній,
Турботу сіючи і радість між людьми!

Коли застояну, похудлу від зими
Худобу пастухи вигонили на поле,
Вона, як ще того не бачено ніколи,
Що мала пастися, — качалась і ревла:
Тривога в реві тім чудна якась була.
Селяни, ідучи на оранку з плугами,
Не одкликалися безжурними піснями,
Весну вітаючи, буяння і тепло.
Ні: кожен, зморщивши задумане чоло,
На захід поглядав, неначе звідти буде
Якесь нечуване і невідоме чудо.

І поміж птицями багато дивних див:
Дочасно чорногуз на сосну прилетів.
Де вже не рік, не два гніздо його чорніло, —
І крила розіп'яв, неначе прапор білий;
Дочасно ластівок згромаджені полки
Летять над водами, рухливі та легкі,
І кубла зліплюють з берегової глини;
Чутно, як у гаю надвечір слумка лине,
Гусині гомонять у небі табуни
І журавлів ключі з ясної вишини

Дзвенять, кружляючи повільно над болотом.
Усі дивуються: чому так рано? Що там
Із краю теплого мандрівних птиць жене?

Аж птаства нового ячання голосне.
Серця утіхою наповнило до вінець.
Свободу несучи народів в гостинець,
Полки з'явилися. За стягом має стяг,
І сонце виграє промінням на шликах.
Як сніг розтоплений, пливе при лаві лава,
Кіннота виграє, розсипавшись жваво,
І грізним гуготом гармати стугонять.
Тих сил, здавалося, нікому не стримать,
Як не стримати птиць, що залишили вирій,
Щоб повернутися у свій непришнний, сірий
Край, любий серцеві, дитинства милий край!
Земля здригалася, гула од птичих зграй,
Од крику людського, од брязкотіння зброї —
І грала далечінь весняною грозою.

Війна прийшла, війна! У віковичний бір,
Де бульботав глухар і вив неситий звір,
Од неї відгуки зненацька налетіли.
Мисливець, у гаях та в пущах посивілий,
Що досі знав лише ведмедячі сліди,
Орлині поклики, шум дерева й води,
Уперше слухає далекий грім гармати;
Серед поляни зубр спинився волохатий,
Чудне видовище уздрівши в гущині:
Граната іскри там сипнула огняні,
З ревінням лопнувши. Він пелехату гриву
Наїжив з остраху і вперше полохливо
Утік, не знаючи, від чого утіка;
Он куля свиснула і вдарила, дзвінка,
У давнє дерево, поросле мохом сивим, —
І стогне дерево, таємним повне гнівом.

Де битва? — Квапляться завзяті юнаки,
Шаблі готуючи, мушкети, тесаки...
За ними, ревними умившись сльозами:

«З Наполеоном Бог — Наполеон із нами», —
Шепочуть сестри їх, брати і матері.

О весно! Хто тебе зустрів у тій порі,
У краї нашому, — довіку не забуде!
Якою радістю тоді раділи люди,
Якими хвилями пишались лани
У вікопомний рік врожаю і війни!
О дивне марево! Народжений в неволі,
В неволі виріс я, — і другої ніколи
Такої пишної не зустрівач весни!..

Якраз Соплицівські прорізавши лани,
Стелився давній шлях з-за Німану ясного.
Усюди несучи тріумфи й перемогу,
Король Вестфалії ішов ним, Єронім¹.
Князь Юзеф², що ділив воєнну славу з ним,
Литву єднаючи звитяжно до Корони,
До краю рідного вів рідні легіони.

Три дні для спочиву король дає військам,
Хоч ті й шепочуться: «Не спочивати б нам,
Зібрати сили всі і москаля добити!»
Та слово сказано — і мусять відпочити,
Розташувавшись по селах та містах.
Тож і Соплицівський прийняв під себе дах
Вождів уславлених: прибув сюди Грабовський,
Домбровський генерал, Князевич, Малаховський.
Гедройц³... Увечері натомлені прийшли
І спати, хто де міг, у домі полягли
Та в замку давньому, розставивши сторожу.
Упала темна ніч, і чорну огорожу
Огні освітлюють обозні. Тишина
Навколо. Часом крик її перетина —
Пароль умовлений чи голос вартового.

Заснули гості, спить господар, лиш одного
Старого Войськового дрімота не змогла,
Бо таємничі він розпочина діла,
Щоб ними дім Соплиць на вічні вславить віки.

Узавтра буде день урочий і великий —
Трьох пар заручини і учта для вождів.
Отож закликано сусідніх кухарів
Обід нечуваний на завтра зготувати.
Чотири прибуло, аж надбігає й п'ятий,
А за отамана сам Войський серед їх.
У білім хвартусі, сам білий, наче сніг,
Рукава закачав, на носа окуляри
Надів, — і пляцкою помахує в руці,
Щоб мухи одганять на м'ясі чи муці,
Рукою ж другою він дістає з полиці
Ту книгу, де усі кухарські таємниці
Докладно списано. Колись по книзі цій,
Що назву *Кухаря Довершеного* їй⁴
Дотепно надано, — вечерю зготували⁵,
Що папа сам Урбан і всі з ним кардинали
Для Осолинського⁶ добрати не могли
За тонкі ласощі належної хвали.
Пізніше, короля приймавши Станіслава,
Коханку-Радзівілл⁷ зажив гучної слави,
За цею книгою наготувавши страв.

То ж Войський, що лише у книзі прочитав,
Накаже кухарям, і кухарі моторні
Умент виконують. Як головешки чорні,
Плигають кухтики в шаленій метушні,
Запаси зносячи...

Там пряхать на вогні
Шинки кабанячі, кавалки оленини,
А там по вітру пух розноситься пташиний
Густою хмарою: щипають глухарів,
Індиків... Та, на жаль, Добжинський Сак призвів
Курник Соплицівський до бідності на кури:
І досі мало їх од часу, як похмурий
Їх месник вирізав... Але чого зате
Не смажить полум'я багряно-золоте,
З наказу Войського олією полите
(Йому хотілося якшвидше розпалити):
Сказав би — тут Литва з дарами усіма,
Що тільки молока пташиного нема!

Вже день Пречистої займався Весняної⁸.
Проміння блиснуло рожевою стрілою
І перекреслило нічну похмуру тінь...
Як море, світиться, синіє височінь,
І зорі, гаснучи, блищать, немов перлини,
Крізь воду. В самоті прозора хмарка плине,
Мов янгол, що несе у селища святі
Молитви стомлених, нехитрі і прості,
У передранішній, у благовісній тиші, —
І крила розпустив, за білий сніг біліші.

Останні жемчуги погасли в глибині,
І сходу пишного розсипались огні,
Блакить рум'янячи, немов дівочі щоки.
Між ними — сонячне висвічується око,
Пливе по обрію могутне, осяйне
І в барвах міниться: то як сапфір ясне,
Червоне, як рубін, немов топаз, жовтаве.
Аж — ніби діамант у золотій оправі —
Над землю виплило і звеселило даль,
Переливаючись промінням, мор кришталь.

Багато збіглося народу до капиці
На диво дивнее: адже сюди молиться
Прийдуть увінчані, оспівані вожді,
Що зброї вірної не клали і тоді,
Коли тяжка журба на всю лягла країну!
Ще не один отець замріяному сину
Оповідатиме про славні їх діла,
А слава, що круг їх іменнів narосла,
До подвигів нових скликатиме героїв!

Вояцтво сходиться. Ніхто б не заспокоїв
Селян, охоплених величним почуттям,
Що, радісний привіт приносячи гостям,
Зачудувалися незмушено та щиро
Тому, що на бійцях невидані мундири,
Що зброя їх горить на сонці золота, —
А не цураються серця їх і уста
Народу рідного і ньєчиної мови.

Одправа почалась. Неначе лан шовковий,
Біляві голови хвилюються кругом.
Дівоча серед їх, прикрашена вінком
Чи яснобарвними квітками перевита —
Волошка в літній день серед буйного жита...
От — ніби вітерець по колосках пройшов —
Усі склоняються під звуки молитов
Та срібного дзвінка ясне переливання.

В дар Божій Матері зілля та квіти ранні
Сніпками зв'язано і звито у вінки —
І ніжний запах їх, як тиміям легкий,
Струмує хвилями в небесні високості.

По службі погляди усі звернули гості
На Підкоморія (він за маршалка став
Конфедератського, як оборонець прав,
Що принесли в Литву визвольні легіони).
У щирім золоті жупан едwabний тоне,
Блищить, немов зоря, на кунтуші алмаз,
Жаріє барвами коштовний литий пас,
І шабля прийому сіяє старожитна;
Чаплиних білих пер пучок на шапці квітне,
За кожне не один заплачено дукат
(Так одягаються лиш для великих свят!)

«Брати! — промовив він: — Ви чули і читали,
Що любов волю нам дають універсали,
До сейму вального⁹ звелівши обирать
Достойних; що ніхто не зможе закувать
Народу польського; що меч Наполеона
Литву приєднає до братньої Корони...
Та мову не про те я з вами поведу.

Усі ви знаєте, яку страшну біду
Соплиця Яцек тут за молодості скоїв;
Тепер господь його навіки упокоїв,
І маю дещо вам про його розказать,
Неслави давньої змиваючи печать.
Коли гріхи його ми знаємо, братове, —

Згадаймо й подвиги великої любові!
Не вмер у Римі він — прийняв чернечий стан,
Назвався Робаком, і скільки мук та ран
Зазнав, слугуючи вітчизні без заплати!

Під Гогенлінденом, як військо відступати
Уже наважилось, — у бойовім огні
Листи Князевича проніс він потайні,
Що допомогу той пришле належну вранці¹⁰;
Коли в Іспанії ворожі взято шанці,
При Козетульському прийняв він рани дві...
На небезпечності не важив бойові,
А слави не шукав, лише добра народу.
Ходив по всіх краях, віщаючи свободу,
Людей гуртуючи, підносячи серця.
Нарешті скорбного діждався він кінця
Тут, у Соплицівці, готуючи повстання.
Про подвиги його, про чесне слугування
Дійшли до цісаря великого чутки,
І він, щоб за взірець нам приклад був такий,
Хреста почесного свого легіона
Послать йому звелів. Цей дар Наполеона
Прийшов запізнено.

Оповідіаю всіх
Своєю властю я, що змито давній гріх
В роду соплицівськiм. А хто на те не зважить,
То нам артикули в статуті ясно скажуть,
Якою карою непослух покарать:
Ніхто не сміє-бо неславою вкривать
Ім'я, що славою навіки оповите.
Про все те Возний вам повинен ознаймити,
А що порівняно і шляхту, і селян,
Хай кожний добре це запам'ятає стан!
Що ж до великої од цісаря відзнаки,
То з нашим вироком погодиться усякий:
Як за життя його вона не прибула, —
Нехай нагадує святі його діла
По смерті, сяючи зорею патріотам.
Її ми зложимо, як Чесній Діви votum¹¹,
В каплиці. Перед тим лежить нехай три дні

У Яцька чесного на лицарській труні...»
Та й видобув хреста і показав народу, —
А сонце, повагом спливаючи зо сходу,
Промінням радісним освітлило хреста,
Де грала зіркою корона золота,
Останній честі знак, пошани знак останній.

Тим часом, на обід запрошуючи ранній,
Суддя вклоняється усім, що прибули:
Селян і шляхтичів однаково столи
У гостелюбному його чекають домі.

Там наші два діди спіткалися знайомі,
Щоб побалакати на призьбі, при меду.
Сидять, кружають мед — і дивляться: в саду,
Де цвітом маківки розсипались багряним,
Хороша дівчина із молодим уланом.
Він — ніби соняшник блискучий, а вона
В зеленім одязі, як рута запашна,
І погляди її — немов фіалки в лісі.
Щоб їм не заважать, умисне розійшлися
Панни поміж дерев, шукаючи квіток.
Все теє бачивши, всміхається дідок
Один до одного. «Так, Протазеньку, так-то!»
«Так, Гервазеньку мій! Зійшли нінащо акти
Судові: злагода настала по війні.
Вся справа дивною здається і мені,
Та маю приклади...» (тут видобув тавлинку —
Обидва нюхають) «...адже колись за жінку
З сім'ї ворожої Мацкевич доню взяв
І тим процесові належний край поклав.
Квілецькі з Турнами багато літ судились,
Аж поки діти їх вкінці не поженились.
Пац із Путраментом, з Борзобагатим Зан...
Та скільки сварок тих було серед шляхтян, —
Аж от дочка зросла, небога чи сестра там,
І ворог ворога зве родичем і братом!
А як подумати — із Польщею Литва
Не рік змагалася, Гервазію, не два,
До дня, як руки їм Ядвіга¹² поєднала.

З усіх тих прикладів, як возний трибунала,
Роблю я висновок: коли на виданні
В родині дівчина, процеси не страшні.
А як в одній сім'ї або поміж ксьондзами
Змагання виникне, — протягнеться роками,
А то й століттями: тут шлюбові не быть!
Ляхи з русинами чому так зле живуть?
Бо предки, Лех і Рус, доводились братами.
А Римші довго як судилися з отцями
Домініканами? Чого там не було!..
Нарешті до кінця змагання їх дійшло,
І гору взяв таки домініканин Димша...
То й вийшло, що пан Бог сильніший, ніж пан Римша,
Скажу до прикладу, що краще попивать
Медок у злагоді, як *Ножиком рубать*».
І меду вихилив він за здоров'я друга
Півгарця. «Таки-так! Було, за серце туга
Бере, голубчику, — Гервазій підхопив, —
Коли подумаєш, що скільки ж то братів
Лягло у боротьбі Корони із Литвою.
Це так, як часом муж посвариться з жоною:
Бог зводить — сварить чорт, Бог каже — помирись,
А чорт — побий!..»

Тепер, Протазію, дивись:
Ізнов заглянули у рідні пущі наші
Військами дружніми брати-короніаші¹³.
Шкода, що Стольника між нами вже нема,
А як би тішився! Ех, Яцьку!.. — Та дарма,
Дарма пригадувать: як славні дні вернулись,
То все загладилося, минулося, забулось!»

«А дивно — я кажу про Зося, що її
Тадеуш, з дозволу ласкавого Судді,
За себе сватає»... — заговорив Протазій,
Та швидко перебив слова його Гервазій:
«Про панну Софію, не Зося. Не мала
Вона вже дівчинка. Хоч без сім'ї зроста,
Та внучка Стольника, горешківської крові!»
«Про панну Софію, як треба так до мови.
Отож історію про неї розкажу...

Рік тому, як тепер, на призьбі я сиджу,
А челядь бавиться. Аж бачимо — з-під даху
Два впало горобці, немов грудки з розмаху,
Та й покотилися, розтріпані та злі,
Аж пір'я сиплеться навколо по землі.
Один старіший був, для того і чорніший,
А другий молодий, бо барвами світліший,
Ну, слуги жартома: Соплиця — молодий,
А то Горешко, мов... Та, дивлячись на бій,
Ще й підбадьорюють: «Ану, візьмись, Соплице!
А всип магнатів!..» Сміються: «А куди це,
Горешку? Утікає? Ну-бо, Соплице, втни,
Дай боягузові!..»

І так уже вони
Роз'єрепенились, що й розігнати годі!..
Та Зося, що при цій лучилася пригоді,
Своєю ручкою накрила розбишак.
Баби ж одна одній: ну, це вже певний знак,
Що Зося дві сім'ї з'єднає і помирить...
І як же розуму нам бабському не вірить?
Щоправда, думали тоді про Графа ми,
Не про Тадеуша...»

«Бувають між людьми, —
Гервазій підхопив, — великі таємниці.
Ти знаєш, як колись усі мені Соплиці
У серце в'їлися! Тадеуша, проте,
Любив я ще малим. Воно собі росте,
А я милуюся було з його одваги:
Чи хлопців битися збираються ватаги,
Він верховодою, та й сипле їм усім,
Чи вирвать омелу на дубові стрімкім,
Чи видерти кубло вороняче високо
На сосні, — все утне, до всього має око
І хист. А я йому охоти піддаю
І в серці глибоко думки свої таю:
Соплиця, а проте вдалося не останнє!

Чи знав я, що візьме мою вельможну пані
До шлюбу чесного те саме хлопчενя?
Чи знав, що доживу я до такого дня,

Коли з покірністю служитиму Соплиці?»
Та й змовкли. Пінний мед жовтіє, як живиця
В високих кухликах. «Так, Протазеньку, так...»
«Так, так, Гервазію...» І випили на знак
Любові й приязні.

Рукав зненацька білий
З'явився у вікні. Старі якраз сиділи
Перед пекарнею: їм Войський подає
Бісквітів і слівце доточує своє:
«Візьміть бісквітиків та закусіть, братове,
А я до вашої цікавої розмови,
Одну історію бажаю ще додати.
Колись із Рейтаном приїхав полювать
До Налібоччини Денасов, князь німецький,
Обидва зважились на вчинок молодецький.
Та, певне б, смертею, один із їх поліг,
Коли б я вчасно їм у горі не поміг.
У Налібоцьку ми заїхали діброву...»

Та кухар перебив йому докладну мову,
Про щось питаючи. Пан Войський одійшов,
А друзі дивляться, всміхаючися, знов
На любу дівчину та гожого улана.
Рукою лівою (була на правій рана)
Долоню ніжну він у дівчини стиска
І каже: «Серденько! Тепер якраз така
Хвилина, щоб тебе об дечім розпитати:
Не хочу персника з тобою я міняти,
Поки не знатиму, чи справді щиро ти
Зо мною під вінець наважилась іти.
Чи ти не з примусу це робиш, не з намови?
Я примусового не хочу чути слова
Із уст, що над усе на світі їх люблю.
Тому, не боячись ні туги, ні жалю,
Відрікся б щастя я ім'ям твого щастя!
Не треба слухати тут нічєї власті,
А серця, Зосенько. Удвох прожити вік —
Не поле перейти. А те, що там торік
Ти обіцяла — що ж... То, може, помилково...
Готовий я тобі твоє вернути слово, —

Відкласти — почекають: на все ладен піти,
Аби не скаржилась і не журилась ти...
Мені наказано тут жити, поки рана
Моя загоїться... Скажи ж мені, кохана,
Скажи не криючись, і сумніви розвій».

Вона поглянула несміливо з-під вій
І мовила: «Тоді... тоді я лиш хотіла
Буть послухняною, бо старші говорили,
Що маю панові я за дружину стать... —
Та й зашарілася — і почала уп'ять: —
Я завжди вечір той пригадую бурливий,
Як батько ваш помер... Тоді лише мені ви
Припали до душі: ви мали жаль до нас,
І тиху я сльозу помітила в той час,
Як ви прощалися... Побачила, як щиро
Мене кохаєте, і ця щаслива віра
Сил дала мені. Коли я по ночах
За вас молилася, то все в моїх очах
Обличчя, скроплене ласкавою сльозою,
Стояло як живе. А як мене з собою
Підкоморина жить до Вільна узяла, —
Я, розважаючись, забути не могла
Кімнати тихої, де вперше ми зустрілись.
Немов озимина, що снігом застелилась,
Щоб знов зазеленить під сонцем, навесні,
Жили ті спогади, і вірилось мені,
Що знову стрінемось — і знову в тій світлиці...
Коли у Вільні я почну було журиться, —
Усі: закохана! Ну, що ж... Як справді час
Любити, — то люблю, напевне, тільки вас...»
Тадеуш радісно те вислухав признання,
Де так по-простому відкрилося кохання —
І йдуть удвох вони в кімнату, де колись
Його дитячі дні щасливо почались
(Тепер для дам вона була затишним сховом).

Там Реєнт, одягом пишаючись чудовим,
Для нареченої своєї хусточки,
Парфумів слоїки, помаду, порошки,

Із ніг збиваючись, шукає без увагу.
А молода на те всміхається лукаво
І знай до дзеркала — звичайно, молода —
Очима пильними уважно загляда.
Тим часом рій дівчат, прислужниць покойових,
В'ють ніжне плетиво із кучерів шовкових
Та сукні білої вирівнюють краї.

Зненацька Реєнта, що пильно за свої
Узявсь повинності, покликано знадвору.
Велика метушня зчинилась на ту пору,
Бо зайця вбачено, що на грядках заліг
(Мабуть, пожирувать він із лози прибіг
Та між капустою і залишився спати).
Асесор вискочив без шапки із кімнати
І тягне Сокола свого на ремінці,
А Реєнт, нагая тримаючи в руці,
Провадить Куцого... Пан Войський їх поставив
(Бо він за старшого у цьому ділі правив), —
А сам із пляцкою пурнув у бур'яни,
Щоб зайця вигнати. Зчиняє крик страшний,
Свистить, вигукує і плеще у долоні.
Мисливці, з запалу то білі, то червоні,
Собак тримаючи, аж прилягли в траві, —
Хорти ж, як дві стріли на пружній тетиві,
З тремтінням витяглись і ждуть нетерпеливо.
«Лови!» — і кинулось тікати між кропиви
Звіря налякане. Та вмить його хорти
Схопили з двох боків і почали трясти.
Звірятко зойкнуло, немов дитя сповите,
І змовкло. Глянули круг себе гордовито
Асесор з Реєнтом, погладили хортів, —
І лапи заячі пан Войський розділив
Поміж собаками, такий-бо давній звичай.
«Тепер, — промовив він, — один одному в вічі
Погляньте: день настав до миру вам дійти,
Бо слави рівної тут осягли хорти
І рівну *вам* хвалу воздати ми повинні.
Змагання скінчено, і повертаю нині,
Що, спереचाючись, ви ставили в заклад.

Хай буде завжди мир і приятельський лад:
Палаца гідний Пац і гідний Паца палац!»¹⁴
(І, так промовивши, підняв угору палець).

Мисливці радісно всміхнулися йому,
І каже Реєнт: «Я закладу не візьму,
Бо лицарська того не дозволяє слава.
Коня зо збруєю давав я у заставу
І персня Судії в *саяріум* зложив...
Пан Войський не візьме того собі у гнів,
Як персня я йому уклінно презентую.
А щодо давньої, цяцькованої зброї
(Коня під верх мого, як знаєте, взяли
Улани), — я скажу, що гідне похвали
Сідло найвищої, хоч би і королеві!
Гнуздечку камінці скрашають — недешеві!
Один до одного, а що вже за ясні!
Чепрак — та хто його побачить на коні
Здалека, — той ціни, ціни йому не зложить!
Зелений, грає він, немов буйна сіножать
Весною... Хто б тепер найшов такий едwab
І вишить так його чия рука могла б?
Як сядеш у сідло — колиска, слово честі!» —
Тут Реєнт, що любив, як нам відомо, жести,
Удав, що на коня гарячого сіда: —
Учвал як пустишся — мов золото спада
Навколо: золотом і потебеньки шиті¹⁵,
І дорогий чепрак. А пишні самоцвіти
Горять і світяться, що краплі вогняні...»
(Тут закивав він, мов справді на коні).
«...Як срібне полум'я, хвилюються стремена!..
Од діда збруя ця лишилася у мене,
В баші турецького захоплена в бою...
Тобі, Асесоре, її я віддаю!»

Асесор же на те: «Поставив я, панове,
Сангушка славного дарунок пам'ятковий —
Коштовний, давній смич в оздобах дорогих
І два нашійники, що не найти таких!
Хотів я дітям їх на пам'ять залишити —

Що ж! Хоч женюсь тепер, і певне будуть діти,
Ти, Реєнте, мій дар із ласкою прийми
На знак, що згодою скінчили зваду ми,
Що дружба поміж нас незламна вік цвістиме...»

Так, обмінявшись дарунками своїми,
Мов і не знаючи ні сварки, ані зла,
Асесор з Реєнтом веселі до стола
Пішли обіднього у злагоді й любові...

Щоправда, кухтики пізніше у розмові
Клялись, божилися, що нишком зайченя
Пан Войський виховав і саме того дня
Пустив його в садок, щоб, легку здобич давши,
Завзятців погодить і помирить назавше.
Та Войський ці чутки назвав брехнею сам,
То й не повірено образливим чуткам
І не вдалося знов мисливців посварити.

Тим часом сходяться за довгий стіл накритий
Всі гості, гудучи, як в улику рої.
Ввійшли, спинилися, чекають Судії.
У воеводському мундирі він виходить
І Зося молоду з Тадеушем приводить:
Тадеуш військовий вождям уклін дає,
А Зося, в убрання одягнена своє
Литовське, жито мов напровесні зелене, —
Низенький реверанс: наука Телімени
Здалася дівчині... На голові вінок
Б'є переливами веселчастих квіток,
І срібний серп тонкий сіяє між квітками.
Іде — і ніжними дівочими руками
У запашні пучки пов'язані зілля,
Вся зашарівшися, на гості розділя,
А гості дякують і їй цілують руку.

Князевич, що терпів багато літ розлуку
Із краєм батьківським, її поцілував,
Як доню, у чоло, на руки ніжно взяв,
Поставив на столі і вигукнув: «Дивіться!»

Якою ж радістю вождів засяли лица,
Що знову перед їх, у рідній стороні
Хороша дівчина у ріднім убранні!
То ж їхня молодість, колишні сні і весни,
Кохання, що пройшло і знову не воскресне,
Світанку давнього проміння золоте!
А Зося глянути не сміє на гостей,
Поломеніючи, як маківка в городі.
І тим ще краще їм...

Догадуватись годі,
Чи раду дівчині дотепну хтось подав,
Чи, може, їй інстинкт жіночий підказав
Не модне убрання вдягти, а народове,
Що й Теліменині не допомогли намови.
Спіднички довгої обвився білий сніг
Легкими хвилями кругом дівочих ніг,
А сукня — рутою зеленою здається,
І шлярки навкруги рожева смуга в'ється;
Керсетка вишита оповиває стан
І перса молоді взяла у ніжний бран;
Де злото кучерів у кільця в'ється пишні, —
Сережки: з камінців достояної вишні
Колись їх поробив на спогад і на знак
Синок Хрестителів, отой нещасний Сак,
Що кури мстивою познищував рукою:
То ж серце, вражене любовною стрілою,
Сережки кожної оздобою було;
Кошুলі рукавець, як чайчине крило,
У сяйві сонячнім прозорчато біліє,
І два разки горять круг молоді шиї
Бурштину світлого, мов краплі медові;
Нарешті, з-між квіток блищить на голові
Кривий, сріблистий серп, за звичаєм селянок.

Рум'яна, радісна, немов погожий ранок,
Приймала похвали несміло од гостей
Вродлива дівчина... Всміхнувшись на те,
Портфеля добува один із офіцерів
І, покопавшись між в'язкою паперів,
Узяв змальовувать прекрасну молоду.

Суддя, приглянутись не встигши до ладу,
Одразу з тих прикмет пізнав свого сусіду,
Давніше ворога, — хоча чимало сліду
Лишило військове на Графові життя.
«От, Графе, — мовив він: — діждались вороття
Додому! Радісно та щиро вас вітаю, —
І тішусь, що в боях, серед чужого краю
Художніх олівців не кинули своїх...»
Втім, двері рипнули, і появився в їх:
Асесор, царського раніш слуга закону,
Тепер же — відданий слуга Наполеона.
(Недавно, правда, він узявся до своїх
Нових повинностей, — але надіти встиг
Мундира синього, і шабля біля бока
Турецька блискала, нерівна й неширока.)
З ним до багатого та пишного стола
Дочка Гречешина, поважна Текля йшла,
Асесорова б то щаслива наречена,
Бо кокетерія й лукавство Телімени
Роман нескінчений урвали, і тепер
Асесор, зрікшись зітханнів та химер,
З дочкою Войського наваживсь одружитись.
Хоч молодістю їй уже й не похвалитись,
Ба навіть дейкали, що їй під п'ятдесят, —
Натомість не було, як рідко у дівчат,
Ні вередливості, ні витівок лукавих,
Та й добре зналася на господарських справах
І посаг немалий для шлюбу зберегла.

Ждуть пари третьої, що й досі не прийшла,
Бо Реєнт персника згубив, як за хортами
Помчав розпалений (тепер між бур'янами
Його розшукував, бо то ж таки біда!) —
І з туалетою не встигла молода,
Хоча од досвітку в кімнаті метушиться,
Хоч помагають їй досвідчені служниці.

КНИГА ДВНАДЦЯТА

Любімося!

Останній бенкет старопольський. Чудовий сервіз. Появлення його фігур. Його зміни. Дарунок Домбровському. Ще про Ножика. Дарунок Князевичеві. Перший вчинок Тадеуша, яко державця. Гервазієві уваги. Концерт над концертами. Полонез. Любімося!

От двері навстіжень, і Войський на порозі
Поважно зупинивсь у гордовитій позі,
Як перед вірними підданцями король:
Сьогодні взявся він виконувати роль
Маршалка двірського. Йому коритись мають,
І де покаже він, слухняно там сідають:
Для того й паличка у Войського в руках...
Він Підкоморію, як мужеві в літах
І найповажнішій особі для повіту,
Креселко показав, оксамитом оббите;
Домбровський генерал — од правої руки,
Ліворуч — славлені в народі вояки:
Князевич, Пац, Гедройц та інші генерали
З Підкомориною. Ще далі посідали
Мужчини з дамами напереміну. Всім
Жезлом показує маршалок чарівним
Місця призначені, додержуючи ладу.

Соплиця привітав усю ясну громаду
І вийшов: мусить він в подвір'ї трактувать
Селян, що при столі довжезному сидять,
На учту скликані, як здавна повелося.
Уже з Тадеушем їх там частує Зося
І — заклопотані — їдять лиш при ході.
Стара традиція жила іще тоді,
Що вперше коли хто стає в маєтку паном,
Сам usługувувать повинен той селянам.

А в залі (там іще не подано потрав)
Гостей препишною красою здивував

Сервіз, що завширшки був як каретне коло,
Роботи ж тоншої не видано ніколи.
Яким же побитом зайшло на польський стіл
Те чудо світове? Либонь, ще Радзивіл¹
Князь Криштоф-Миколай, магнат усюди знаний,
Венецьким сніцарям докладні давши плани,
У штибі польському сказав зробити сервіз...
Хто, як, коли його в шляхетський дім привіз,
Як у Соплицівським він скарбі опинився, —
Об тім довідатись ніхто не домудрився.

Вершками збитими налитий до країв
Та солодощами, сервіз, як сніг, білів,
Очам являючи ясний пейзаж зимовий:
Цукати наче бір здіймалися сосновий,
А вколо сріблились заметені хатки,
І — твір умілої, мистецької руки —
Фігурки по краях з ламкої порцеляни.
Здається кожному, коли на їх погляне,
Що то акторам хтось удати наказав
Якусь комедію, — а тільки слів не дав.
«Що мають значити?» — запитуються гості.
А Войський: «Справи тут, панове, досить прості,
Як розміркуємо і доберем ладу.
Я, з ласки вашої, тут мову поведу
Про те, як треба нам цю сцену розуміти.
На сеймик з'їхалось і панство гордовите,
І шляхта, що ото, зібравшись в гуртки,
Промовців слухає. Той помахом руки,
Той пальцем докази рисуєчи завзято,
Бажають якнайбільш приборчників зібрати.
Та різно слухають промовців запальних:
Не раз ховається під усом сміх...

«Одному, бачиться, сьогодні пощастило:
Він погляда лишень упевнено та сміло,
Немов зібрав уже в кишеню голоси...
А в другому гуртку ловить за пояси
Промовець змушений своїх компатріотів.
Один з їх виступить наважився напротив —

Погляньте, руку як розгнівано підвів!..
Знов інший голову уперто похилив,
Немов ударити готовий бик рогатий...
А ті вже до шабель, лякливі — утікати!..

«Оцей, як бачите, задумався, стоїть
І, очі змруживши, узявся ворожить
На пальцях: стукнуться — він дасть афірмативу,
А як не стрінуться — складе він негативу².
Ліворуч — рефектар монастиря. Зійшлись
Сюди на вибори (в монастирі колись
Частенько сходились на збори та наради).
Старіші на лавках, а молоді позаду
Стають навшпинячки. Прийшла знаменна мить:
Маршалок кульки ті розпочина лічить,
Що ними голоси належить подавати, —
А возні, бачивши, которі кандидати
Звитяги досягли у рівній боротьбі,
Ім'я їх голосно вигукують юрбі.
Одному шляхтичу ніяк не догодити:
Він очі витріщив і дивиться сердито,
Немовби хату всю поглинув, якби міг.
Ви догадалися, що він гукнув на всіх:
«Не позволяю!»... — Крик, заблискали шаблями, —
Напевне, дійдеться до сварки між панами!

«Аж пріор³, бачивши незгоду, надійшов,
Несе Sanctissimum, віщає про любов,
Про згоду... Всі йому примушені скориться,
Шаблі заховують, хоч і тремтять правиці!..
«Не пам'ятаєте ви того, молоді,
Як воля вольная пишалася тоді,
Коли шаноба ще жила у нас до права
І віра у серцях таїлась нелукава!
Хоч і змагалися, проте держався лад!..
От за границею, ми чуємо, уряд
Жандармів має скрізь, констабів⁵, поліцаїв...
Мене спитались би, — по правді б я одкраяв:
Де зброя лиш одна свободу стереже —
Нема свободи там!»

«Чи не пора б уже,
Мій друже, — перебив вельможний Підкоморій, —
Хоча й не чули ми давно таких історій.
Проте нам дещицю і попоїсти дать?»

А Войський: «Мало вже лишилось доказать,
Тож хай дозволено мені скінчити буде.
Маршалка нового несуть веселі люди —
Отут, як бачите — з триумфом на руках.
Один не тішиться! У стиснених устах
Злоба сховалась: ах, даремні сподівання
На титул: іншому дісталосся обрання!
А вдома жде його, не діждеться жона...
Ясновельможною хотіла быть вона.
Та горе! Знов, як перш, вона лишень вельможна...
З такого випадку печалилася б кожна!»

Скінчив — і знак дає приносити обід.
Лакеї, парами, одна одній услід.
Моторно увійшли, подаючи до столу
Тарілки польського славетного розсолу,
Де Войський власною рукою золотий
Та перлів декілька укинув: суп такий
Кров очищає нам і покріплює сили.
Знов інші борщ несуть, усім полякам милий,
Що *королівського* ім'я йому дали.
А далі — аж міцні ввігнулися столи —
Потрав наставлено, що їх і не списати...
Яких лише туди інгредієнцій взято,
Що за підлевами полито щедро їх!
Тепер почуємо лиш од людей старих
Про всі ті *контузи*, *аркаси* та *блемаси*⁶,
Обідів предківських уславлені окраси!
Були і кав'яри з Турецької землі,
І по-литовському зготовані драглі,
Лососі, осетри, п'яти гатунків щуки,
І врешті — гордощі кухарської науки —
Білуга, що її некраяну дали,
Але при голові осібно запекли,
З хвоста запряжили, зварили в середині...

Струмує гострий дух пахучого коріння,
І страви міняться, що їхні імена
Лише сьогоднішній маршалок двору зна!..

Та хитромудрі ті підлеви і потрави
Зникають, — а гостям нітрохи не цікаво,
Як їх готується і як їх треба звать...
Аби-но чим було наїдки запивать!

Тим часом одмінив свої сервіз кольори⁷,
Розтали снігові гаї, замети, гори
Із цукру легкого та спінених вершків:
Весняний краєвид зацвів, зазеленів...
Не зогляділися, аж ось картина нова:
Буяє хвилями пшениця шафранова,
Тремтять із ласощів пороблені гречки
І кучерявляться рожаїсті садки,
Гілля схиляючи від золотого плоду.

Усі милуються на пишну літню вроду,
Але четверта враз одміна настає:
Барвіста праосінь в тонкі гірлянди в'є
Квітки прив'ялені та листя пурпурове.
Од вітру зимного обсипались діброви,
Дерева втратили красу своїх корон
І оголилися: дотепно цинамон
Було на стовбури та на гілля ужито.
Усе, що принесло благословенне літо,
Бере на закуску по чарці кожен гість,
Гілля обламує, листки осінні їсть,
Бо все то смакощі, зготовані уміло.

«Ну, ну, маршалку наш! Що за предивне діло! —
Домбровський вимовив: — Чи не Пінетті⁸ сам
Прислав до помочі таємні сили вам?
Чи, може, на Литві такі діла за звичай?»

А Войський одказав: «Зовсім не таємнича
Ця справа. Сили тут бісівської нема.
Колись, як Польський край сіяв між усіма

Своєю славою, потугою міцною,
Ніхто б не здивував ні учтою такою,
Ні цим от посудом. Ох, то було колись!..
Ті давні звичаї отак, як бач, звелись,
Натомість нам нова прищеплюється мода:
Буває, панові вина для гостя шкода,
Наїдків жалує, над посудом дрижить...
Вже не венгерське, ні, — дають шампанське пить,
Шайтанське! Москалі того нас научили...
На що то зводиться шляхетство, Боже милий!
Та навіть — правду вам не криючись повім —
Коли сервізом я наважився оцим
Стола прикрасити, то навіть Підкоморій
(Хай пан не сердиться!) почав мені докори,
Що це все іграшки дитячі, що нудне
Це все дорослому. І пан Суддя мене
Збивав, доводячи, що ніби це начиння
Застаросвітське... Що ж, переконався нині,
Що я такі гостям потрапив догодить.
Хто зна, чи вдруге нам приймати пощастить
Таку компанію. А все, чим вас трактую,
В цій книзі вичитав. Тепер її дарую
Я генералові, що має справжній смак,
На учтах знається, як давніх літ поляк.
Тож як настане день, що для ясного грона
Гостей уславлених, або й Наполеона
Давати прийдеться вельбучний вам обід, —
Загляньте в книгу цю... Ще мій небіжчик дід...»

Зненацька вигуки почулися в околі—
Все ближче: «Хай живе наш Півник на Костьолі!..
І шляхтичів юрба, як буруни живі,
У залу котиться. Перед веде Матвій.
Суддя обняв його, з шанобою садовить
Між генералами і так до його мовить:
«Сусіде, слухайте: недобрий той сусід,
Хто запізняється до мене на обід!»

«Е, що там! Їсти я наївся і в Добжині,
А подивитися мене скортіло нині

На нашу армію. Так що ж — ні се, ні те...
Ну, шляхта тягне в дім, ви місце даєте, —
Спасибі...» І замовк, одсунувши тарілку
Та поглядаючи насуплено і гірко.

«Оце б то й є отой костюшківський боєць, —
Домбровський вигукнув, — той бравий молодець,
Славетний Різочка! Поглянь, який бадьорий
І жвавий... Скільки ж літ минуло!.. Я вже хворий,
Старий; Князевич теж посивів, — а Матвій,
Ще міг би й молодим у справі бойовій
Завдати сорому. Та й справді, ще недавно
Ти, кажуть, москалів почастував тут славно.
Чували, брате!.. Де ж товариші твої,
Бритви та Ножики, що і в чужі краї
Про їхні подвиги сягають відгомони?»
«Дали їм сховище братерські легіони
По тому наїзді. —

Суддя повів на те, —
Тож, може, і тепер між наших-от гостей,
Є дехто з їх...»

«А так, — один із командирів
Промовив, — весь похід із нами вкупі зміряв
Вусатий велетень Кропило, що кропить
Уміє хоч кого! Ще прізвисько Ведмідь
До його жартома жовніри приточили.
Як хочете — звелю покликати Кропила».
«Є й інші, — офіцер молодший підхопив, —
У мене Бритва є, що справді москалів
Голив по-чеському. Є також гренадери
Добжинські...»

«Де ж їх вождь, панове офіцери,
Той Ножик, що такі витворював дива,
За словом Войського, неначе ожива
Казковий велетень у нас перед очима?»
«А щодо Ножика, — ізнов Суддя, — то з ними
Країни отчої не залишив старий,
А заховатися був змушений в бори,
І тільки-но тепер нема чого ховатись...
У ділі бойовім ще міг би він придатись, —
Шкода, що трошки вже підтоптаний, мовляв».

Рукою Войський тут у сіни показав,
Де поміж челяддю, неначе місяць повний,
З'явилась лисина. Компанії шановній
Низенько кланявся Гервазій. Меч тяжкий
Звисав, гойдаючись, од лівої руки.
«Коронний гетьмане, чи то пак генерале! —
Він мовив. — Титули нові тепер настали,
Та то однаково. Я з *Ножиком* своїм
Стаю на поклик твій. Не напишом старим
І не роботою тонкою *Ножик* славен,
Та якби голос мав, багато б розказав він,
Бо служби довгої мені не змарнував.
З ним за отчизну я не раз, не два ставав,
І за горешківську, панів моїх, родину,
На безневинну ж він не важився людину!..
Скажу вам — писаря ще треба пошукать,
Щоб зручно пера так умів темперувать,
Як *Ножик* — голови. А що носів одтято,
Ушей обрубано!.. Проте дарма питати
Щербин на *Ножуку*, або безчесних плям!
Одверто бився я, одверто ворогам
Дивився в очі. Раз — покаятися мушу
(Хай упокоїть Бог його нещасну душу) —
Я безборонному, мопанку, вкоротив
Життя. Причиною ж не особистий гнів, —
Pro bono publico те зроблено, мопанку!»

«Оце-то шабелька! Не всім таку панянку
Любити й пестити», — промовив, сміючись,
Домбровський. Всі за ним по колії взялись
Меча преславною уважно розглядати.
Та мало з їх котрий приміг його підняти,
А розмахнутися могли ним тільки два.

Лиш у Князевича крутнулась, як жива,
Старого Ключника рапіра незрадлива.
Як блискавка, вона майнула вправо, вліво,
Покірна задумам великого митця.
З натхненним виразом розквітлого лиця
Князевич різні взяв показувати штуки

Ще старопольської фехтарської науки:
І хрест, і колесо, прямий, кривий удар...
Те Ключник бачивши, поломенів, як жар,
І врешті обхопив Князевичу коліна
Зо сміхом і слізьми, щасливий, як дитина:
«О!.. Штих Пулавського!.. А так Цалінський тяв...
Складався Сава так... Хто ж руку укладав
Ясному панові?.. Чи часом, генерале,
В конфедерації ви участі не брали?
Чи всім цим витівкам навчив вас не Матвій
Добжинський?.. Гляньте-но: це ж мій удар, це мій—
Моя це вигадка!.. У нашому застанку
Його називано колись: «удар Мопанку»!.. —
І, теє мовивши, в обійми ухопив
Старий Князевича, а далі знов повів:
«Спокійно можу я умерти, генерале!
Не раз думки мене тривожні обсідали,
Що зброю нікому на світі залишить.
Тепер же панові піде вона служить,
Що гідний взять її без сорому в обладу!
Прийміть же: *Ножика* я презентую радо,
Бо він для мужньої утворений руки.
Одно благаю вас: покиньте ті кийки,
Ті куці іграшки, німецькі тобто шпаги,
Бо не пасує це до польської одваги,
До слави польської!..

Самотній чоловік,
Проживши без дітей і без дружини вік, —
За жінку, за дитя я мав оцю рапіру...
Тепер до ваших ніг її складаю щиро...»

На те зворушений Князевич одказав
З легеньким усміхом: «Коли мені віддав
І жінку ти й дитя, щоб самотнім стати, —
Чим міг би я тепер тебе оддарувати?»

«Нічим, — Гервазіїв лунає відповідь, —
Не хочу зганьбленим я стать на цілий світ
Зразком Цибульського, що тільки сміху вартий —
Дружину москалю програв колись у карти!

Я радий: є кому віддати мого меча...
А тяти раджу я з-за лівого плеча
Обіруч: перетнеш од голови по шлунок!»

Князевич взяв тоді шляхетний подарунок
І заховать його в фургоні повелів.
Одначе *Ножика* він потім не носив,
Бо надто довга то була для його зброя.
Що далі сталося з рапірою страшною, —
Ніхто із певністю дізнатися не міг.

«Чому ж, земляче, *ти* товаришів моїх
Вітаєш кисло так? — Домбровський до Матвія
Заговорив. — Хіба не ожива надія
У тебе в серцеві, як наші сурмачі
Косцюшків славний марш засурмлять, ідучи?
Ну, сам уже меча не хочеш ти підняти, —
Принаймні за вождя Наполеона, брате,
За Польщу вольную тут келих підійми!»

«Ге, — вимовив Матвій, — бував я між людьми
І чув, що діється. Та не радію тому,
Бо ласка панова все на коні рябому,
В гнізді єдиному не жити двом орлам!
Наполеон — митець, але скажу я вам
Одно: давно колись мені про Димур'єра⁹
Пулавський говорив, що то була б химера,
Щоб на чужинного вождя чи короля
Народу польського звіялася земля!
Французи, волохи... Ні, нам давайте Пяста¹⁰,
Чи Яна, Юзефа, чи й Мацька — ну, і баста!
Та й військо... Щось воно польщицзною й не тхне,
Бо хто ті титули, ті вигадки збагне —
Саперів різних там та різних гренадирів...
І як би справі тій я, гетьмане, повірив,
Де навіть турчина за спільника беруть
Або схизматика... Та й бачив я: ідуть
Жовніри ордами, жіноцтво напастують,
Грабують кожного, костьоли й то плюндрують!..
Чувати — Бонапарт зібрався на Москву...

Скажу по щирості — не перший-бо живу
Десяток, гетьмане, — то не близька дорога,
Коли у неї він помандрував без Бога...
Та й кажуть...» — Тут урвав, понуривши чоло.
Це Підкоморію не до смаку було,
А бравих вояків мов отінила хмара...
Аж раптом молодих ввіходить третя пара.

Що ж? Мусив молодий назвать ім'я своє —
Без того Реєнта ніхто не пізнає:
Від Телімени він наляканий грізьбою,
Відрікшись польського усвяченого строю,
Французький з примусу надів короткий фрак...
Од того на виду у його переляк,
А сам, як журавель, незграбно виступає,
Як стати, сісти як, як дати уклін — не знає...
А ми ж бо знаємо — так жести він любив!..
От руки заховат за пояс ісхотів,
Та леле! — пояса немає і ознаки!..
І він ховає їх в одну кишеню фрака.
Іде, стидаючись, мов непристойне щось
На людях бідному вчинити довелось, —
І раптом, сивого угледівши Матвія,
Тремтить із остраху і як стіна біліє.

Матвій до Реєнта велику приязнь мав,
Тепер же поглядом його обдарував,
Що той аж гудзики узявся застібати
Од жаху. А Забик, уставши серед хати,
«От дурень!» — вигукнув... І в дім убогий свій
Не попрощавшись, потяг старий Матвій.
Тим часом — Реєнта щаслива наречена
У моднім одягу сіяє Телімена,
Що ані вимовить того, ані списать,
Хіба що вроду б ту далось намалювать —
Рубінів, перлів блиск і кольори матерій!
Та Граф, коли вона ступила тільки в двері,
Пізнав — пополотнів... «О зраднице! — гука.
Як! У чужій руці тепер твоя рука —
Тепер, як я вернувсь — тепер, як я з тобою?!

О, легковірний я! Таже і серед бою
Тебе я згадував! Була за талісман
Кокарда, що мені дала ти... Геть!.. Туман
Тепер розвіявся! А тільки горе тому,
Хто, нерозсудливий, став на шляху мойому...
Хіба по трупу він моему перейде,
Тоді лиш зрадницю до шлюбу поведе!»
Усі схопилися, у Реєнта тривога
В очах заблискала.

«Утиштесь, на Бога,
І заспокойтеся, — почав хтось із гостей: —
Навіщо це ви так до серця берете?»

Аж тихо Графові шепнула Телімена:
«Ще не одібрано мого слова в мене,
Ще не зав'язано мені навіки світ.
Та тільки — прошу дати короткий відповідь:
Чи маєте мене ви взяти за дружину?
Скажіть — і Реєнта я без вагань покину!»

Граф, подивившись із усміхом гірким,
«Запізно! — вимовив. — Хвилину перед цим
Мені здавалася така ти поетична,
Тепер — тепер цілком буденна й прозаїчна!
Шлюб, кажеш! Знай, що це на руки ланцюги,
А не на душі. Знай, що дивної жаги,
Любови вічної тобі не вдовольнити,
Знай, що закоханий я у таємні квіти,
Що неподілене — найвище почуття,
Двох душ споріднених розлучене життя!
Так у небесному безмежному просторі
Зливають промені, та не зіллються зорі!»

«Не зірка, жінка я! — промовила на те
Вона ображено. — І що він тут плете,
Що він вигадує? А, нісенітниць годі!
Гляди! як станеш ти мені на перешкоді, —
Оцими нігтями тобі я покажу,
Як долю розбивать, бешкетнику, чужу!»
«Ні, пані, — Граф на те, — з погордою відходжу».

І Підкоморія дочку, вродливу й гожу,
Іскристим поглядом оглянув, мов на зло.

Пан Войський, бачивши, до чого діло йшло,
Взяв слово про сварки буйні й скороминуші.
Докладно змалював він Налібоцькі пуші,
Дійшов до Рейтана, Денасова згадав, —
Та знову випадок скінчить йому не дав¹¹.
Про сварку розповів, та не дійшов до згоди,
Бо гості розійшлись у сад для прохолоди.

Уже живицею помазано смички,
Уже озвалися під липою скрипки,
До танців строячись на галяві зеленій.
Тим часом молодій, веселій нареченій
Важливе щось Тадеуш тихо повіда, —
І пильно слухає ті речі молода.

«Я хочу доброї поради запитати
У тебе, Зосенько. Щоправда, молода ти,
Та маєш бути мені порадиця й жона.
Те, що казатиму, уже мій дядько зна
І не противиться... Прийшла тепер пора нам
Подумать, що війна дала у нас селянам?
Ми вільні, — а у їх новий лиш буде пан?
Ти, Зосю, власниця для більшості селян,
Що ми з маєтками як спадок обіймемо.
Живеться незле їм, допоки ми живемо, —
А потім... як дійде до голоду, до сліз?..
Та й сам людина я. Боюся, що каприз
До вчинку кривдного міг би й мене довести.
Ні! ліпше зробимо для совісті, для честі,
Коли ми здіймемо неволі з їх ярмо
І, не вагаючись, їм землю віддамо,
Що працею вони кривавою придбали,
Всіх нас годуючи... Але тоді чимало
Прибутку нашого відійметься у нас.
Я не боюсь того, навиклий повсякчас
Жить помірковано, без блиску та пишноти, —
Ти, Зосю, поміркуй: приучена давно ти

До розкоші... жила в столиці кілька літ...
То треба зважити, обмислити, як слід,
Чи згодна ти забуть про те життя вабливе.
Заритись на селі і з того бути щаслива?
До того ж роду ти високого, а я...»

А Зося в відповідь: «Тут воля не моя,
Бо слово — мужеві у господарським ділі.
Коли б же й справді ми од того забідніли, —
Стократ в убожестві миліший ти мені.
А щодо давньої, багатой рідні, —
Її не знала я, не бачила ніколи.
Люблю своє село, люблю діброву, поле,
То за столицею не знатиму нудьги.
І ще признаюся, мій друже дорогий,
Що як ото торік я мешкала у Вільні, —
Усе тягло мене у ці краї привільні,
І про Соплицівку я снила уві снах.
Тепер, вернувшись під простий сільський дах
І господинею у рідній ставши хаті,
Охоче вчитимусь у ній хазяйнувати,
І не боятимусь труда і самоти,
Як будеш їх ділити зо мною, любий, ти!
Хай щастю нашому весь світ тоді заздростить!»

Гервазієва тут з'явилась довга постать,
Незадоволена. «Вже знаю, — він почав, —
Суддя казав мені... Чи не німецьких прав
Надати польському ви хочете селянству?
Бо воля, сказано, призначена для панства,
І не пасує це звичайним мужикам.
Звичайно, праотець у всіх один — Адам,
Та хлопи, знаємо, свій рід ведуть од Хама,
Синів Яфетових зовемо ми жидами,
А шляхти дерево від Сіма вироста.

Нам, правда, каже ксьондз, що од часів Христа,
Дитини царської, що в яслах уродилась,
Усе змішалось, усе перемінилось
І порівнялися всі стани й племена.

Ну, коли так, то й так — ксьондз певне ліпше зна,
Та й пані вже моя згодилася вельможна
Дать волю хлопіві: перечити не можна...
Та діло як робить — робити до кінця,
Щоб не лише в словах була свобода ця.
Як от за москалів, коли селян звільнили,
А москалі за те податком обложили
Потрійним. Ви підіть за звичаєм старим:¹²
Даєте вольнощі — дворянство дайте їм,
Герби їм одпишіть — Півкозиця й Леліву,
Тоді я рівними, без сорому і гніву,
Узнаю шляхтичів справдешніх, гербових, —
А сейм (я знаюся на всіх ділах таких)
Розгляне справу цю розумно й нелукаво
І шляхтичам новим надасть належне право.
Що ж до зубожіння, то річ тут не така,
Щоб праці чорної горешківська дочка
Зазнати мусила: я маю в певнім схові
Зі стольникових скринь окраси пречудові —
Браслети, персники та посуд дорогий,
Та зброї пишної багато. В час тяжкий
Це все від москалів ховав я в добрій скритці,
А також і від вас — від вас, пани Соплиці!
Чимало й талярів зберіг я у мішку,
Що заробив собі на довгому віку
Чи з ласки панської зібрав у пам'яткове.
От, думалось, майно як повернемо знову,
То й буде дещиця, щоб замок довести
До стану ліпшого; тепер допомогти
Хазяйству новому повинен я, мопанку,
При пані житиму ласкавій до останку
І колихатиму горешківське дитя,
Хоч не по батькові... Та може, й до пуття
Я доведу його, як пощастить навчати
Меча шляхетського в малій руці держати,
Коли то буде син (а під часи війни
Звичайно родяться не дочки, а сини)».

Не встиг оці слова промовити Гервазій,
Як вийшов повагом із-за дерев Протазій,

Паперу несучи в руці великий лист.
Один підофіцер, що мав до того хист,
Поет і в час війни, в мундирі белетриста,
Для Зосі уложив вітання урочисте
В рядках римованих. Уже їх сотень три,
Не віддихаючи, проголосив старий,
Але як дочитав до місця отакого:
«О ти, що для чуття вродилася палкого,
Що муки радісні усім серцям несеш!
Під відгуки гармат, у сполохах пожеж
Ти тільки глянула на нас, синів Беллони¹³,
І в щасті дивному вояка кожний тоне.
Мечі ламаються і падають щити.
Ти Марса гнівного прийшла перемогти¹⁴,
Віддаючи його у руки Гіменею¹⁵.
Незгоди гідру¹⁶ ти, о чудотворна фее,
Стрілою погляду палючого убий», —
Усе це слухати набридло молодій
І молодому теж. Вони хвалили чемно,
Та Возний далі вже декламував даремно.

Тим часом, скликавши до себе всіх селян,
Їм волю ознаймив даровану плебан
І нові їх права докладно розтлумачив...
Якраз тоді народ Тадеуша побачив, —
Вітати кинулись, вклонятися до ніг...
Тадеуш їм на те: «Я земляків моїх
Братами вільними і рівними вітаю!»
«Всьому народові здоров'я я бажаю», —
Домбровський голосом могутнім підхопив,
І гості крикнули: «Здоровимо вождів!
Нехай живуть війська! Нехай живуть селяни!
Нехай пани живуть! Нехай живуть всі стани!»
Аж покотилася у дальню даль луна.
Одного Бухмана ця радість голосна
Ніяк не тішила: він мав окрему гадку.
Волів комісію обрати для порядку,
Котра б розглянула...

Та не такий був час, —
Якраз під липами грубий озвався бас

І скрипка бренькнула. Усе було готове
До танцю. «Полонез!» — в одно гукнули слово,
А хоч прийшла уже оркестра військові,
Суддя сказав проте: «Традиція жива
У роді нашому, що при сільській музиці
Ми на заручинах повинні веселитися.
Он бачите — скрипаль стискає вже смика,
І ходить ходором у того он рука,
Що кланяється нам, тримаючи козицю¹⁷.
Нам відсилати їх, панове, не годиться, —
Ще, чого доброго, заплакали б старі...
Та й нашої молоді при їхній простій грі
У танці простому скакати охотніше.
Капели вашої послухаєм пізніше,
Щоб і вибагливий задовольнити смак...»
І теє мовивши, подав до танцю знак.

По лікті рукава дбайливо закативши
І грало до плеча убоге приложивши,
Смичка, мов коника, скрипаль пустив гулять,
А двоє узялись козицю надимать,
Похожі до дітей крилатого Борея¹⁸.
Здавалося: от-от полинуть над землею,
Руками-крилами піднесені в блакить.
Бракує лиш цимбал. Хоч не один стоїть
Поміж присутніми, що вміє на цимбали,
Та перед Янкелем нізащо б не заграли.
(Рік тому безвісти він зник у краї цім,
Тепер з'явився знов при штабі військовім).
Всі знають, як старий чудово вміє грати,
Тому й не важаться ті палички узяти,
Що ними цимбаліст у струни дзвінко б'є.
Той просить, той йому цимбали подає, —
А він зрікається: одвик, мовляв, куди там,
І як таким панам заграти знаменитим!
Аж Зося підбіга — із білої руки
Передає йому, склонившись, палички,
І обніма його, і леститься, і просить.
«Ну, — каже, — Янкелю! Хіба ж тобі не досить,
Що стільки душ тебе припрошує заграць?»

Та й слова давнього ти маєш дотримать,
Що на заручинах у мене... Пам'ятаєш?..
Ну, правда ж, Янkelю, сьогодні ти заграєш?»

Старий любив її сердечно з давніх літ,
Тож бородою він кивнув у відповіді,
Що вже зрікатися не має більше сили...
Тут крісло майстрові старому підкотила
Юрба захоплена, цимбали принесла,
Не навітшається!.. А він із-під чола
Очима гордими сіяє над юрбою.
Так сивий ветеран, коли його до бою
Ізнов покликано, бере меча до рук,
Що зо стіни йому малий дає унук,
І, повен радості, що сили ще не втратив,
Сміється й тішиться.

Замовк і грім віватів,
І шум, і вигуки. Два учні молоді
Перед музикою навколішки тоді
Цимбали строїти взялися та ладнати.
Він, очі змруживши, поважний, бородатий,
Угору палички підніс, немов застиг, —
І несподівано діткнувся струн дзвінких.

Спочатку тактом він ударив тріумфальним,
А далі мов дощем розсипався навальним,
Грізною бурею заграв, зарокотав...
Аж раптом палички старий митець підняв,
Бо не музика то, то ще були лиш проби.

Гра знову. Тихий дзвін, мов дальній звук жалоби,
Як муха по струні легеньким б'є крильцем, —
І з гордим, осяйним піднесеним лицем,
Натхненням сповнений, обіруч він ударив...
І чують слухачі, як сила дивних чарів
Оркестру військову з цимбалів виклика.
У бубни мідні тнуть, засурмили війська, —
І мая третього¹⁹ б'є полонез гарячий
В повітря стишене. Молодших нетерпляче
У танець кинутись музика порива,

А в старших пам'яті далеке ожива:
Той час, коли сенат ознаймував народу
У згоді з королем даровану свободу,
Коли, трактуючи свого короля,
Гукали: «Польська хай повік цвіте земля,
Нехай живе король, нехай живуть всі стани!»
І в танці хвилями кипіли громадяни.

Дедалі радісніш напружується звук, —
І нагло, ніби свист розлючених гадюк,
Чи по тонкому склі заліза скрип разучий,
Акорд прорізався фальшивий, нестерпучий.
Усі здивовані — чи не змилив артист?
А він повторює той самий злісний свист,
Він зрадницьку струну умисне знов торкає.
Що має значити? Аж раптом: «Знаю, знаю! —
Гервазій вигукнув і затулив лице, —
Я пізнаю цей звук! Облуда, зрада це,
Це Тарговиця, так! Це гнівна кара Божа!²⁰» —
Із брязком лопнула струна та зловорожа.
А майстер знову ритм і тони відміня:
Стогнання, вигуки, атака, штурм, борня,
І зойки матерів, і ревний плач дитячий...
Усяке, слухавши, само потиху плаче.
Так майстер, граючи, віддати догадав
Ті вікопомні дні, коли пожар палав,
Коли лилася кров на давніх мурах Праги,
І в морі розпачу потонув крик одваги.
Всі раді, що митець музику горя й сліз
Нарешті заглушив, мов до землі притис,
На струни кладучи міцні свої долоні.

Хвилина — і в новім іде музика тоні
Легеньким бренькотом, неначе кілька мух
В повітрі підняли танечний, ніжний рух,
На волю вирвавшись із сітки-паутини.
Росте гармонія, зміцнюється і плине, —
І раптом піснею прорвалася вона
Про вояка того, що дальня чужина
Його з могилою у полі обвінчала,

Що мурава його китайкою вкривала,
Що коник копитом для його землю рив...
Жовніри слухають сумний, знайомий спів
І згадують часи великої тривоги,
Як довелося їм іти в чужі дороги,
Снігами, пісками гарячими блукать,
На вітрі, холоді днювать і ночувать,
В недружньому краю хворіть, голодувати...
Там пісні рідної їх тишив звук крилатий,
Серцям зневіреним про віру кажучи.

Музика, ще жалю та сліз додаючи,
Тугими струнами нараз перебігає
І тони стишує. У небеса безкраї
Натхненно дивлячись, знов ніби він застиг, —
І несподівано по струнах голосних
Обіруч б'є митець, і звуки тріумфальні
Дзвенять, як бойові, звияжні труби дальні,
Усім визвольницький віщаючи похід:
«Хай Польський край живе і квітне много літ!
Домбровський, батьку наш, вертайся до отчизни!» —
То марш Домбровського розкочується грізний,
Що легіони нам побідні принесли...
Усі підхоплюють, співа старий, малий,
І сотні голосів лунають, наче дзвони...
Музика зупинивсь, останні відгомони
Уважно слухає, немовби сам собі
Дивує. Поглядом блискучим по юрбі
Перебігає він. Упав шличок на плечі,
А щоки аж горять, неначе молодечі,
І срібним віялом сіяє борода.
«О батьку! Наш народ Месії дожила,
Як ми тебе в Литві невірній дожидали, —
Він до Домбровського промовив генерала. —
Ти волю нам вернув, ти нам вернув життя»...
І Янкель з радості заплакав, як дитя.
Любив отчизну він, ділив із нею й муку,
І щастя. Генерал подав старому руку,
Той шапку лисячу з низьким уклоном зняв
І руку славному вождю поцілував.

До полонеза час. Пан Підкоморій звівся,
Одкинув кунтуша вильоти, уклонився,
І вуса покрутив, і Зосі руку дав,
І, усміхаючись, до танцю попрохав.
По знаку заграно, — і він панує в танці.
Червоні світяться по мураві сап'янці,
Б'є з карабелі блиск, і пояс мов горить.
Іде він повагом, неначе мимохить,
Та в русі кожному дається прочитати
Ті мислі й почуття, що хоче він сховати:
Лукаво голову до панни похилив, —
Вона соромиться, не слухаючи слів,
Конфедератку зняв і уклонився хвацько,
Вона ж ні пари з уст — і глянула зненацька.
Її очей ясних несмілива блакить
Одповіла йому, і він сміється вмить.
Тут прискорив ходу і дивиться з пихою
І грає шапкою оздобно-дорогою:
То набік ізсува, то чаплиним пером
Вона виблискує, сіяє над чолом.
За ним — заздросники підступними слідами...
Не знати б їх радий, схиляється до дами —
Умкнув би від юрби! Він руку підійма
І шлях усім дає, король над усіма,
А то звертає вбік, щоб танець одмінити,
Піти новим шляхом і всю громаду збити.
Але юрба його тримає, ніби чар,
Обручкою шовків і шепотінням пар.
Він гнівно дивиться, як задрість метушиться,
І шаблею дзвенить міцна його правиця.
Поглянув навкруги з погордою в очах, —
І всі спиняються, і всі змінили шлях,
І далі в'ються геть, і знову приступають
До пари першої...

А вколо їх гукають:

«Дивіться, молоді! В останній, може, раз
Такий митець веде у полонезі вас!»
І пари йшли підряд, хвилюючися, лугом,
І то стискалися барвистим, пишним кругом,
То розтягалися, як велетенський змії.

В промінні сонячнім одмінно кожен стрій
Немов барвистою лускою одливає,
І кожна дівчина стрічками пишно має,
І кожен шаблею поблискує вояк.

Один лише смутний — капрал Добжинський Сак:
Музик не слухає, до танцю не береться.
Тяжкою тугою у його серце б'ється,
Коли про Зося він згадає молоду...
Як він стрічав її у темному саду,
Зробивши засідку в кінці глухої стежки,
Які чудесні їй вирізував серезжки!
Невдячна!.. Скільки раз, неначе журавель,
Він шию витягав з високих конопель,
Щоб лиш побачити здалека, на городі,
Кохану дівчину!.. Од батька, ніби злодій,
Тікав, ховаючись, та й битий був не раз!..
Невдячна!.. — Мовчазний від горя та образ.
Насунув шапку він собі на самі вуха
І, безтурботного на зло удавши зуха,
Мазура нового з презирством засвистав
І до обозу знов свого почвалав,
Де у дружбарта грать і пити непомірно
Узявся. Так любив Добжинський Зося вірно.

А Зося в танцеві, неначе пух легкий,
Кружляє радісно, — і хоч віддалеки,
Усю в зеленому, поміж зеленим листям,
І трудно розрізнить її в ряду паристім,
Та кожен голову в те місце поверта,
Де любя дівчина як янгол проліта.
Що хори світлих зір у небесах провадить.
Всіх юнаків серця вона до себе надить.
Та й старших вродою до танцю заклика.
Уже Домбровського вела її рука
По Підкоморому, — і знов, і знов одбили...
Аж от Тадеуша зустрівся погляд милий,
І з ним докінчує щаслива полонез.

А вечір погасав. У глибині небес
В рожевих одсвітах легкі застигли хмари:

Здавалось — то овець розсипались отари
Чи впали зграї птиць на озеро ясне.
Одна на заході і в злото осяйне
Пофарбувалася, і в барви пурпурові,
І зверху береги розширила перлові,
Немов заслоною укривши далечінь.
Вже сонце запливло у мовчазну глибінь,
Вже прохолодою повіяло нічною, —
А шляхта співами та мовою гучною,
Та кубків бренькотом начальників віта,
Наполеонові на многі п'є літа,
Високо келиха за Зося підіймає
І за Тадеуша, — за всіх, що в Польським краї
Любили й вірили, за мертвих і живих.

І я серед гостей бенкетував отих,
Вино та мед хилив, а що вони казали
І що там бачив я, — уже ви прочитали.

Примітки

Більшість приміток взято з польських видань. Невелика кількість належить перекладачеві. Ті з приміток, що склав сам Міцкевич, позначено: (Авт.).

ДО ЗАГОЛОВКУ

Останній наїзд на Литві. «За часів Речі Посполитої (тобто республіки. — М. Р.) Польської трудно бувало здійснювати судові вироки, бо влада виконавча не мала майже ніякої підлеглої собі поліції, а великі пани мали в себе цілі полки надвірні, дехто навіть, як-от кн. Радзивіли, і військо по кілька тисяч жовнірів. Отже, позовник, одержавши судову постанову на свою користь, мусив, щоб її таки було виконано, звертатися до шляхти, якій належала фактична влада. Озброєні родичі та приятелі позовникові і взагалі всі, хто тяг його руку, взявши декрета і в супроводі возного (див. далі. — М. Р.), здобували (не раз у кривавих сутичках) присуджене йому майно. Легалізацію цього акту чинив возний. Оце здобування своїх прав оружною рукою і звалося *наїзд*. (Власне, по-польському *zajazd*, отже,

треба б і по-нашому заїзд; я одначе взяв наїзд, щоб уникнути небажаних асоціацій. — М. Р.). За давніших часів, коли ще шановано право і наймогутніші магнати не зважувались іти проти суду, якщо й бували збройні напади, то винуватців не минала кара. З історії відомий сумний кінець справи Василя Сангушка та Стадницького, прозваного «Дияволом». Зіспуття громадських звичаїв у Речі Посполитій спричинилося до того, що наїзди почали траплятися дуже часто, порушуючи спокій і лад на Литві». (Авт.).

Деякий відтінок ідеалізації старої Польщі («коли ще шановано право», «зіспуття громадських звичаїв»), — характерна для Міцкевича того часу і для багатьох польських емігрантів риса.

ДО ВСТУПУ

¹ Поему «Пан Тадеуш» автор писав за кордоном, переважно в Парижі, обертаючись у колі тодішньої польської еміграції.

² Болеслав Хоробрий — польський король (992—1025). Його мають за основоположника держави Польської.

ДО КНИГИ 1

¹ Литва — одна із складових частин давньої Речі Посполитої, вітчизна Міцкевича. Власне Міцкевич жив на Білорусі, частині історичної Литви. Отже, маємо в цьому місці ліричний плач-тугу за рідним краєм.

² Всі у Польщі знають про чудотворний образ Ченстоховської Божої Матері. На Литві мають славу образи Діви Остробрамської у Вільні, Замкової в Новоградку, також Жировицької і Борунської. (Авт.).

За малих літ (під впливом матері) і в старшому вже віці (під різними впливами, так що проповідь Тов'янського упала вже на певний ґрунт) Міцкевич виявляв сильну релігійність. «Чудо», на яке він у початку поеми натякає, полягало в тому, що малим хлопчиком він випав з вікна; боялися серйозних ушкоджень чи й смерти... мати кинулась молитись перед іконою Діви і — виявилось, що дитя здорове і неушкоджене. Отже, як бачимо, під старість Міцкевич серйозно вірив у «чудо». Тільки в добу байронічних захоплень молодості він виявив був релігійний скептицизм і вільнодумність, на великий жах знайомих паній і панночок.

³ Тадеуш Косцюшко (1746—1817) — проводир польського національно-визвольного повстання 1794 р., постать дуже талановита й оригінальна, демократ з переконань. Брав участь у війні Американських колоній з Англією під проводом Вашингтона.

⁴ Мова йде про присягу, що зложив Косцюшко 24 березня 1794 р. на Краківському ринку. «Три вінчані кати» (в оригіналі цього нема, там сказано просто: trzech mocarzow, трьох властителів, монархів) — це монархи держав, що поділили між собою Польщу: Австрії, Пруссії, Росії.

⁵ Тадеуш Рейтан — палкий патріот, збожеволів і вкоротив собі віку (по першому розділі Польщі, 1780 р.).

⁶ В оригіналі стоїть «Федон» і «Катонове життя». *Катон Молодший*, або *Утицький* (Cato Uticensis) нар. 95 р. до нашої ери; наложив на себе руки, бачивши загин Римської республіки (46 р. до нашої ери). «Федон» — славетний діалог грецького філософа Платона про безсмертя.

⁷ *Якуб Ясинський* і *Тадеуш Корсак* — поводирі повстання на Литві 1794 р., загинули в битві під Прагою, передмістям Варшави.

⁸ Уряд російський ніколи в завойованих краях не касує відразу права інституцій горожанських, а поволі підкопується під їх наказами. Наприклад, на Україні («в Малоросії») утримано до останніх часів Статут Литовський, але указами відібрано йому силу, Литві залишено весь давній устрій судів цивільних і кримінальних. По-давньому обирають там суддів земських і міських по повітах і головних — у містах губерніяльних. Але апеляції йдуть звичайно до Петербургу, в різні тамтешні установи, — і тому місцеві суди зберегли лише рештки давньої традиційної до себе пошани. (Авт.).

⁹ *Войський* (tribunus) справував колись як опікун жінок та дітей шляхетських під час війни. З давнього часу посада ця обернулася лише на титул. На Литві є звичай, що пошанованим особам надається, задля гречності, який-небудь старовинний титул, що всі його кінець кінцем починають уживати. Приміром, звать сусіди приятеля свого обозним, стольником або підчашичем — спершу тільки в розмові та приватному листуванні, а далі і в актах офіціальних. Російський уряд забороняв таке титулування, хотів би його просто висміяти, зробити кумедним, а натомість упровадити титулування згідно зі своїми чиновницькими рангами, але литовці велику мають до того відразу. (Авт.).

¹⁰ *Ткацький пудерман* — проста полотняна одежа від пилу.

¹¹ *Підкоморій* — колись урядовець вельми шанований і поважаний (princens nobilitatis), за уряду російського зійшов лише на титул. Інколи ще чинив суд у справах про польові межі та границі, але врешті і цю частину юрисдикції втратив. Часом буває за маршалка («предводителя дворянства». — М. Р.) і призначає місцевих землемірів. (Авт.).

¹² *Возний*, або *генерал* (jeneral) — урядовець, призначуваний від суду, здебільшого з-поміж дрібної шляхти, розносив позови, оголошував вироки, візував акти і т. ін. (Авт.).

¹³ *Рефектар* — їдальня, трапезна в монастирі.

¹⁴ *Півкозиць* (Puelkozic) — козеріг, напівцап, напівриба.

¹⁵ *Веспасіян* — римський імператор (царював з 69 по 79 рр. нашої ери). Дорікали, що він надто ласий до грошей і казав: гроші (од кого і за що — байдуже) не пахнуть.

¹⁶ *Пор.* тиради проти захоплення французчизною в російській комедії Грибоедова «Лихо з розуму».

¹⁷ В оригіналі: «biegali wszyscy za nim, jakby za rarogiem» — і така авторова примітка: «Raróg, птах із яструбиної породи. Відомо, що за яструбом дрібні пташки, ластівки особливо, літають цілими зграями. Звідси й прислів'я».

¹⁸ *Бернардин* — чернець так званого бернардинського католицького ордену.

¹⁹ *Суворов* — славетний російський войовник (1729–1800). Кілька разів розбивав повстання польські.

²⁰ Багато серед простого люду російського ходять переказів про чари Бонапарта і Суворова. (Авт.).

В дійсності Суворов і Наполеон ніколи не стикались на бойовому полі.

²¹ *Брабант* — центральна частина нідерландсько-бельгійської низини, здавна славиться своїми тонко вироблюваними коронками (мереживами).

²² *Асесори* складають земську повітову поліцію. Часом обирають їх громадяни, часом призначає уряд; цих останніх називають «коронниками». Судді апеляційні теж зветься асесорами, але тут мова не про них. *Реєнти актові* завідують канцеляріями, *декретові* — пишуть вироки, а й ті і ті призначені бувають од секретарів суду. (Авт.).

²³ *Станіслав-Август Понятовський* — останній польський король (короловав з 1764 р. до 1795 р.).

²⁴ *Граф Йосиф (Юзеф) Несьоловський* — останній новгородський воєвода, був президентом Уряду Революційного в часі повстання Ясинського. (Авт.).

²⁵ *Юрій (Jerzy) Бялопетрович* — останній секретар Вел. Князівства Литовського, брав активну участь у повстанні Литви під проводом Ясинського в 1794 р. Судив політичних в'язнів у Вільні. Муж, що зажив на Литві за свої чесноти та патріотизм великої шани. (Авт.).

²⁶ *Лех* — легендарний перший король чи князь у Польщі.

²⁷ У Слуцьку славна була фабрика злотоглавів та литих поясів на цілу Польщу; удосконалені старанням Тизенгавза. (Авт.).

²⁸ *Воканда* — вузька, довга книжечка, де в порядку записувано прізвища сторін, що між собою процесувались. Кожний адвокат і возний повинен був мати таку воканду. (Авт.).

²⁹ *Наполеон I Бонапарт*.

³⁰ *Генерал Домбровський (Генріх)* (1755–1818) — бився під Косцюшковим стягом, потім виїхав до Франції, де сформував легіони польські, тобто військо із польських емігрантів, підлегле Франції. Брав участь у цілому ряді походів і війн за визволення і реставрацію Польщі.

³¹ *Генерал Князевич* — посланий від Італійської Армії, зложив перед Директорією (французькою) здобуті корогви. (Авт.).

Жив князевич з 1762 по 1842 рр., брав участь у ряді повстань і війн, між іншим і в Наполеоновім поході 1812 року (так як і Домбровський).

³² *Князь Яблоновський* — вождь т. зв. легіону Наддунайського, вмер у Сан-Домінго і увесь легіон там загинув. В еміграції є кілька ветеранів тієї нещасної виправи, між ними генерал Малаховський. (Авт.).

Владислав Яблоновський — генерал (1769—1802).

³³ *Квеста* (kwesta) — збирання на бідних. Квестар — збирач на бідних. У поемі цей титул часто прикладається до ксьондза Робака

ДО КНИГИ II

¹ Мається на оці давнє повір'я, що комети віщують війни та нещастя. *Пор.*, хоч би «Смерть Іоанна Грозного» Олексія Толстого.

² *Стольник* — титул вельможі (dygnitarza), що мав за обов'язок при-
слуговувати королеві в час урочистих бенкетів.

³ *Примас* (prymas) — єпископ, що стояв на чолі католицької церкви в державі. У Польщі примаси відігравали свого часу велику роль у політичних справах.

⁴ *Любімося* (kochajmy sie) — традиційний вигук на учтах старопольських.

⁵ Чорна підлева, подана на стіл паничеві, що мав на оці одружитися з панною, означала відмову. (Авт.). Пор. нашого «гарбуза».

⁶ *Барська конфедерація* — заснувалася в м. Барі на Поділлі 1768 р. для охорони прав Польщі проти втручань російського уряду. Кінчилася невдачею, до якої, між іншим, спричинилася Коліївщина (див. у Шевченка у «Гайдамаках»)

⁷ *Вендета* (итал.) — родова помста. Пор. хоч би «Колумбу» Меріме, на цьому мотиві збудовану.

⁸ Посуд із саксонської порцеляни (фарфору) славен на весь світ.

⁹ *Пляцка* — (рос. хлопушка), знаряддя бити мухи.

¹⁰ *Янус* — бог усякого починання і війни у давніх римлян; його зображували з двома обличчями — спереду і ззаду.

¹¹ *Суд арбітрів* — третейський суд, суд знавців, від обох сторін шанованих.

¹² *Румак* — аргамак, власне бойовий кінь.

¹³ *Смич* або *смик* — шворка на хортів (рос. свора). «Хортів на смик, та й гайда на полювання».

¹⁴ *Кн. Домінік Радзивіл*, великий amator полювання, емігрував до князівства Варшавського і власним коштом виставив полк кінноти, сам у ньому привід узявши. Помер у Франції. На ньому скінчилася чоловіча лінія князів на Олиці та Несвіжу, найбільших панів у Польщі та запевне і в Європі. (Авт.).

ДО КНИГИ III

¹ В оригіналі — гра, жарт, пустотливість поетична: *Zwala sie Kokoszniczka, z domu Jendukowi — czowna*. Гра слів у тому, по-перше, що *kokosz* — курка, і, по-друге, в тому, що одно слово переноситься з рядка в рядок, що у віршах загалом заборонене.

² *Амальтея* — у грецькій міфології або коза, що вигодувала бога Зевса, або фея, що його ж таки годувала козиним молоком. Ріг Амальтеї — чарівний ріг, що дає все, чого захочеш, ріг розкоші (рос. рог изобилия).

³ *Феб* (Аполлон) — цього слова нема в оригіналі, але воно, на гадку перекладача, цілком у стилі і в тоні поеми. Це — ім'я одного з найзначніших богів грецького Олімпу, ім'я бога сонця, поезії, добра, правосуддя, розуму й ладу. В мистецтві це ідеал чоловічої, юнацької краси.

⁴ *Тіні Елізейські* — тіні померлих праведників і героїв у Елізії чи Елізіумі, раю давніх греків.

⁵ Знана на Литві народна пісня про гриби, що виходять на війну за проводом боровика. В цій пісні описуються властивості їстівних грибів. (Авт.).

Перекладач волів дати тут загальну назву «гриби», а не «губи».

⁶ *Тибур* — теперішнє Тіволі, місто в околиці Рима, одна з улюблених в давнині «дачних» місцевостей. *Павзіліпо* (Посіліпо) — славна величезним гротом скеля, недалеко від Неаполя.

⁷ У давніх греків серед інших богів визначався бог Вакх-Діоніс (Бахус), бог надміру живих сил природи, радісного сп'яніння, вина, винограду В багатьох місцях розказується про його мандрівки й пригоди в супроводі сатирів, менад тощо. Отже, передовсім *менада* — жінка, що йде в Вакховім почті. Звідси менада — учасниця свята на честь Діоніса, перейнята особливим сп'янінням, безумним, «вакхічним» настроєм. Звичайний атрибут менади — паличка, оповита виноградом.

⁸ *Петро Брейгель* (1525–1569) — малював сцени із життя голандських селян. Син його Іван (1568–1625) давав пейзажі міфологічними та жанровими сценами оживлення. *Яків Ван-Рюїсдаль* (1628–1682) — маляр голандський, славетний пейзажист. (Авт.).

Брейгель — ціла родина голландських художників (а не два, як каже Міцкевич) XVI — XVII ст.

⁹ Відомий жанровий маляр; кілька років перед смертю почав малювати пейзажі. Помер недавно в Петербурзі. (Авт.). — *Олександр Орловський* (1777–1832).

¹⁰ *Карбівничий* (в оригіналі *gajowy* — гайовий) — лісничий, побережник, людина, що доглядає ліс.

¹¹ *Маточник* — недоступне в лісі місце.

¹² *Справник* чи *капітан-справник* — начальник поліції земської; *стряпчий* — щось як урядовий прокурор. Чинovníки ці, маючи часто приводи надуживати владу, велику до себе викликають нелюбов у населення». (Авт.).

¹³ *Святого Губерта* мали мисливці за свого покровителя.

ДО КНИГИ IV

¹ *Міндова* (XIII ст.) і *Вітенез* (XIV ст.) — литовські князі.

² *Біловезька пуца* — величезний ліс на Гродненщині (до недавнього часу, а власне до імперіалістичної війни 1914–1918 р. там паслося чимало ще диких биків — зубрів). Гори Понари — на Віленщині.

³ *Ґедимін* — великий князь литовський (1315–1341).

⁴ Є переказ, що великий князь бачив у сні на горі Понарській залізного вовка і, за порадою вайделота (жерця) Ліздейка, заложив місто Вільно. (Авт.).

Вільно — Wilno, вовк — wilk. Виведення назви міста від слова wilk, звичайно, фантастичне.

⁵ *Кейстут* і *Ольгерд* — сини Ґедиміна, литовські князі XIV ст.

⁶ *Ягеллони* — польсько-литовська династія від князя литовського і короля польського Ягелла (Ягайла) II. *Останній Ягеллон* — польський король Сигізмунд II Август, що помер бездітний 1572 р.

⁷ У Росієнському повіті (на Ковенщині. — *М. Р.*), в маєтку Пашкевича, земського писаря (давня судова посада. — *М. Р.*) ріс дуб, відомий під іменем Бавбліса. Його колись, за поганських часів, мали за святиню. У дуплі цього велетня Пашкевич заклав кабінет литовських старожитностей. (Авт.).

⁸ Недалеко від Новогрудського костюлу росли старезні липи, що багато з-поміж їх вирубано 1812 р. (Авт.).

Мендог, чи *Міндовг* — князь литовський XIII ст.

⁹ Під час перебування на Україні Міцкевич гостював у Стеблеві, над Россо, в маєтку Головінських, де й бачив описувану тут липу.

¹⁰ *Ян Кохановський* (1530–1584) — славетний польський поет.

¹¹ *Див.* поему Гощинського «Замок Каньовський». (*Авт.*).

Северин Гоцинський (1803–1876) — один із найвидатніших представників т. зв. польсько-української школи письменників. «*Zamek Kaniowski*» — поема романтичного стилю з історії гайдамацьких рухів на Правобережній Україні в XVIII ст. Історики літератури висловлюють здогад, що ця поема мала вплив на Шевченкових «Гайдамак».

¹² *Дриада* — лісова німфа в грецькій міфології.

¹³ Один із епізодів — саме кульмінаційну точку романа Тадеуша з Теліменою — Міцкевич, з намови друзів, викинув — звідси деяка неясність історії з ключиком і запискою.

¹⁴ *Гірам* — давній цар Тиру у Фінікії, що ніби прислав древньоєврейському царю Соломонові будівничих і матеріалу для збудування храму на горі Сіон.

¹⁵ *Цицес* — тороки-китиці в одежі, що надягають євреї під час молитви.

¹⁶ *Козиця*, *коза* — музичний інструмент (*рос.* вольнка).

¹⁷ *Край авзонів* — Італія. Мається на увазі відомий польський гімн.

¹⁸ *Rewerendissime* (*лат.*) — шанобливе звертання до духовної особи: превелебний.

¹⁹ Герби — символічні ознаки, рисунки фамілії (роду), міста, держави тощо. Шляхта завжди пишалася своїми гербами, бачивши в їх символ традицій, давності роду.

²⁰ *Стрийковський* — автор «Хроніки польської, литовської та жмудської» († 1582).

²¹ *Домбровський* — див. прим. 30 до кн. I.

²² *Косцюшко* — див. прим. 3 до кн. I.

²³ *Тарататка* — певного пошиття чемерка (чумарка).

²⁴ В описі маточника деякі місця належать перу Ст. Вітвицького, приятеля Міцкевича.

²⁵ Дзьоби великих хижих птахів з віком дедалі більше закриваються і нарешті верхня частина, закарлючившись, замикає спідню, і птах мусить з голоду вмерти. Цю народну гадку поділяють декотрі орнітологи. (*Авт.*).

²⁶ Справді нема прикладу, щоб знайдено скелета здохлого звіра. (*Авт.*).

Очевидно, обидві примітки головним чином маємо цінувати як *авторські*, під знак питання поставивши їхню наукову вартість.

²⁷ *Vivat* (*лат.* Vivat) — Хай живе! Слава!

²⁸ *Пташинки* — це рушниці малого калібру для дрібної кулі. Добрі стрільці влучають із їх птаха на льоту. (*Авт.*).

²⁹ *Гданськ* (Данциг) — давній польський порт в гирлі р. Вісли. В роки 1454–1793 належав Польщі. Довгі часи був відірваний від Польщі, перебував головно під владою німців.

³⁰ У пляшках горілки гданської бувають на дні листки золота. (*Авт.*).

³¹ *Вергілій Марон* — римський поет (70 р. — 19 р. до н. е.), автор поеми «Енеїда».

³² Цариця Дидона (героїня «Енеїди» Вергілія. — М. Р.) наказала порізати на паси волову шкуру і тим способом зайняла — «наскільки сягне волова шкура» — чималий шмат землі, де й збудувала місто Карфаген. Войський вичитав це не в «Енеїді», а певно в коментаріях схоластів. (Авт.).

ДО КНИГИ V

¹ Раз на сеймі посол Filip, сам із села Коноплі, забравши у якійсь справі голос, так далеко відійшов од предмета міркувань, що викликав загальний регіт. Звідти й пішло прислів'я: вискочив, як Пилип з конопель. (Авт.).

Хто зна, яке справді походження цього прислів'я, що єсть і в українській мові.

² Властиво князь *де-Нассав-Зіген*, відомий свого часу войовник і авантюрник. Був адміралом російським і побив турків на Леманському озері, а пізніше його самого побили шведи. Якийсь час пробував у Польщі, де одержав право громадянства. Поединок князя де-Нассав із тигром вславлювано по всіх тогочасних європейських часописах. (Авт.).

³ Пуцик — пугачик, нічна птиця.

⁴ Обдукція (лат.) — занесення судової справи до протоколу. Візія (лат.) — судові оглядини вчиненої кому-небудь шкоди.

⁵ Корд — шабля, меч.

⁶ Карабеля — крива шабля.

⁷ Тарговицьку конфедерацію (тобто офіційальне об'єднання в певній політичній меті в м. Тарговиці) заклала в 1792 р. частина польських магнатів, не задоволена з конституції 3 травня 1791 р., що дечим обмежувала шляхетські права і «золоту вільність». Маючи за головну козирку в грі — союз із Росією і збройну її допомогу — конфедерація призвела Польщу до другого розділу її між сусідніми державами. Наслідком конфедерації були, між іншим, і конфіскації деяких польських земель, як то маємо і в нашій поемі.

⁸ Ножик, Різочка — назви улюблених шабель, як то за звичай було в колишніх лицарів. Пор. назву меча в «Пісні про Роланда» — Дюрандаль.

⁹ Називають на Литві «околицею» чи «застінком» селище шляхетське, щоб одрізнити його від звичайних сіл чи слобід, де мешкають селяни. (Авт.).

Щоб уникнути неприємних асоціацій, перекладач пише *застянок*, а не *застінок*.

ДО КНИГИ VI

¹ За Тильзитською угодою (між царською Росією і Францією) 1807 р. утворено під Пруссією князівство Варшавське, а Литва, всупереч сподіванням мешканців, залишилася під Росією.

² *Ведмідь* — герб Жмуди.

³ *Плебанія* — а) парафія; б) дім священика, ксьондза парафіального (плебана). Тут — у другому розумінні.

⁴ *Біньйон* (Bignon) — французький дипломат, у 1811–1813 рр. перебував у Варшаві.

⁵ *Князь Юзеф* (Понятовський) — небіж короля Станіслава-Августа, польський генерал (1763–1813). Командував армією на Україні 1789 р. і пізніше. Після приєднання свого дядька — короля Станіслава-Августа до Тарговичан жив деякий час як приватна людина в Варшаві. 1794 р. брав участь у повстанні і служив під началом у Косцюшка. 1812 р. в Наполеонівському поході командував П'ятим корпусом, де дивізійними начальниками були Зайончек, Домбровський і Князевич. 1813 р. бився під Лейпцигом, де й одержав маршальство французьке. Помер 1813 р.

⁶ *Суд арбітрів* — суд знавців, що їм обидві сторони довіряють.

⁷ По багатьох бешкетах схоплений у Мінську і за декретом трибуналу розстріляний. (Авт.).

⁸ *Ян Третій Собеський* (1624–1696), король польський. *Посполите рушення* — загальне шляхетське озброєння до походу.

⁹ *Зигмунтівки* — славні свого часу шаблі.

¹⁰ *Церера* — у давніх римлян богиня хліборобства і врожайності.

¹¹ *Марс* — у давніх римлян бог війни.

¹² *Помона* — у давніх римлян богиня садового плоду,

¹³ *Флора* — у давніх римлян богиня квіток, рослинності, весни.

¹⁴ *Арей* (у Міцкевича вноу — *Марс*) або *Арес* — бог війни у давніх греків.

¹⁵ *Барська конфедерація* — див прим. 6 до кн. II.

¹⁶ *Тарговиця* — див. прим. 7 до кн. V.

¹⁷ *Огінський* — відомий шляхетський рід, про одного з представників якого і мовиться тут.

¹⁸ *Яків Ясинський* — польський генерал, один з учасників Косцюшкового повстання.

¹⁹ *Прага* — передмістя Варшави, де відбувся Суворовський штурм 1794 р.

²⁰ *Граф Олександр Поцій* (Росіє). Вернувши по війні (Косцюшківській) до Литви, підтримував земляків, що вдавалися заграницю; значні суми переслав до каси легіонів. (Авт.).

²¹ *Фільварок* на пять димів — фільварок (шляхетський хутір-маєток) з п'ятьма родинами кріпаків.

²² *Слуцьк* — місто над Случчю, відоме вироблюванням литих поясів.

ДО КНИГИ VII

¹ *Грабовський* (*граф Юзеф*) — за наполеонівських воєн полковник генерального штабу польського війська.

² *Битва під Єною* (1806 р.) — славетна битва, де Наполеон розбив пруссаків.

³ *Ландрати, гофрати* — німецькі урядові титули.

⁴ В оригіналі: «Achary Got, o wej» тобто «Ach, Herr Gott o weh» — «Ах, господи боже, нещастя!»

⁵ Відозва Домбровського (після поразки пруссаків) до польського громадянства, що скликала 30 000 війська, яке брало участь в облозі Гданська (Данцига).

⁶ *Контракти київські* — відомий віддавна річний ярмарок (назва пішла з того, що на ньому підписувано різні комерційні *договори* — *контракти*). В промові Бухмана бринять відгуки тогочасних буржуазних теорій про походження влади (Руссо, «Громадський договір» — («Contrat social»).

⁷ *Бригада* — певна бойова одиниця (в різні часи і в різних частинах війська неоднакова).

⁸ «Не дозволяємо!» — відгук колишнього права кожного шляхтича, посла на сеймі, — скасувати, зірвати загальну постанову, скрикнувши: «не дозволяю!» (*Librum veto*).

⁹ В оригіналі «Меч тевтонський, з нюрнберзької сталі». *Тевтони* — одно з давніх германських племен. Особливо відомий з історії т. зв. *тевтонський, чи пруський лицарський орден*, що з ним особливо багато воювала давня Литва. *Нюрнберг (Нюрнберг)* — місто в Баварії, відоме з давніх часів своїми металевими виробами.

¹⁰ *Волоська* — італійська. *Паполома* — попона. Тут черпак (покривало на коня).

ДО КНИГИ VIII

¹ Озера в Кавказьких горах; мається на увазі певна легенда про закляті озера.

² *Еол* — у давніх греків бог вітрів. *Еолова арфа* — музичний інструмент, що грає від дотиків вітру.

³ *Поллукс і Кастор* або *близнята* — сузір'я (Поллукс і Кастор — імена з грецького міфа).

⁴ *Терези* — сузір'я (рос. Весы).

⁵ *Сито* — сузір'я.

⁶ *Ридван Люціферів* (у нас Віз — сузір'я Велика Ведмедиця).

⁷ *Левіафан* — у Біблії: а) небесний дракон, що призводить до затемнення сонця й місяця; б) велика морська тварина, страхіття морське.

⁸ Було за звичай вішати по костюлах рештки викопаних кісток давніх тварин, що простий люд має за кісті велетнів. (*Авт.*).

⁹ Пам'ятна комета 1811 р. З нею зв'язувано багато віщувань і пророцтв.

¹⁰ *Діва Морова* — легендарна зловісна істота.

¹¹ *Ксьондз Почобут* — екс-езуїт, відомий астроном, видав дослід про зодіак у Дендерах і спостереженнями своїми поміг Лаландові вирахувати обертання місяця. Див. його життєпис пера Яна Снядецького. (Жив П. від 1728 р. по 1810 р.) (*Авт.*).

¹² *Пані Сапіжина*. Тут поет помилився. Фундаторкою Віденської обсерваторії була Єлизавета Пузинова (з родини Огінських).

¹³ Ян Снядецький (1756–1830) — польський астроном і математик, ректор Віденської Академії.

¹⁴ Францішек-Ксаверій Браницький, один із творців Тарговицької конфедерації; в Яссах відбувся 1792 р. з'їзд тарговичан (учасників конфедерації).

¹⁵ *Сapigi* — литовський шляхетсько-магнатський рід. Представники його не раз відігравали велику політичну роль.

¹⁶ Ян Третій (*Собеський*) під Віднем 1683 р. здобув перемогу над турками.

¹⁷ «Блискавка сходу» — панегірик Войцеха Бартоховського, присвячений Янові III з приводу Віденської облоги.

¹⁸ Князь Адам-Казімір Чарториський (1734–1823) — польський політичний діяч (батько ще більше відомого приятеля молодих літ російського царя Олександра I — князя Адама-Юрія Чарториського).

¹⁹ Очевидно, мова йде про Михайла-Клеофаса Огінського, литовсько-го магната, політичного діяча, а також музиканта, відомого своїми полонезами (1775–1833).

²⁰ Денасов — де-Нассав-Зіген, див. прим. 2 до книги V.

²¹ *Одинець* — дикий вепр (кабан), самітник.

²² *Ксьондз-провінціал* — ксьондз, що стоїть над усіма монастирями повної провінції.

²³ *Медуза* — жінка страховище в грецькій міфології. Голова Медузи на камінь повертала всіх, хто на неї дивився чи доторкався до неї.

²⁴ *Античні хори*. Хори в античній (древньогрецькій) трагедії, що власне й зародилася з хорового співу (дифірамба) на честь бога Вакха-Діоніса.

²⁵ Маємо кумедно златинізовані польські слова (з міркувань формальних трохи в перекладі переінакшені): з гаями, борами і всіма речами. Це — пародійний відгук на давній звичай користуватись у наукових, судових та інших поважних справах латинського мовою. Пор. в «Енеїді» Котляревського: «Енеус ностер магнус панус» і т. ін.

²⁶ *Гуси, що врятували Капітолій*. Є переказ, що коли на Римський Капітолій (один із семи пагорбів, на яких стоїть Рим: там була фортеця) 390 р. до Р. Х. вчинили нічний напад галли, то римлян застерegli гуси, що підняли гелгіт, злякані незвичним шумом.

ДО КНИГИ ІХ

¹ *Антал* — міра для питва, барильце. *Дубняк* — гатунок меду.

² *Жовта книга*, звана так через жовтий колір обкладинки — книга російських воєнних законів... Відомо, що від 1812 р. аж до революції (польське повстання 1831 р. — М. Р.) вся Литва підлягала Жовтій книзі, за виконавця якої був великий князь цесаревич». (*Авт.*)

³ *Квестарські одвідини* — одвідини квестаря, ксьондза, що збирає на бідних (чи на монастир).

⁴ *Юзеф (Йосиф) Бака* — єзуїт, про якого думають, що він автор «Уваг про несхибну смерть», що з'явилися у XVIII ст.

⁵ *Зрази* — м'ясна страва. *Пуншик* — напій.

⁶ *Єзри* або *єгері* (нім.) — жовніри-стрільці.

⁷ *Рапіра* — певний вид шпаги; *палаш* — старовинна довга і широка шабля; *мушкет* — рушниця; *заківниця* — важка велика рушниця; *те-сак* — коротка шабля.

⁸ Один із відомих мисливських переказів.

⁹ *Мачуга* (булава) литовська робиться так: знаходять молодого дубка і насікають од низу до верху так, щоб кору і заболонь злегка поранити. У зроблені ранки втикають гострі кремінці, що згодом вростають у дерево і утворюють тверді гулі, нарости. За поганських часів мачуги були головною зброєю пішого війська литовського; уживаються інколи й досі — і звуться «*nasiekami*». (Авт.).

¹⁰ По повстанню Ясинського, коли литовське військо відступило до Варшави, москалі підійшли до залишеного Вільна. Генерал Деев, на чолі штабу, від'їжджав Острою Брамою. На вулицях не було нікого, мешканці позапиралися по хатах. Один міщанин, помітивши покинуту в якомусь заулкові, набиту картечею гармату, навів її на браму і вистрілив. Той єдиний вистріл урятував тоді Вільно. Генерал Деев з кількома офіцерами загинув; решта, злякавшись засідки, відступила від міста. Не знаю з певністю прізвища того міщанина. (Авт.).

¹¹ Бували й пізніше наїзди (*zajazdy*), хоч не такі значні, але досить відомі й криваві. Коло 1817 р. громадянин У. у воеводстві Новогрудському побив у наїзді цілий гарнізон Новогрудський і начальників його полонив. (Авт.).

ДО КНИГИ X

¹ *Ніоба* (*Ніобея* — цариця фіванська (у Греції), була за гордості і зневагу до богів тяжко покарана: дітей її повбивано, а її, скорботну, обернено в камінь.

² *Pro publico bono* — для загального (громадського) добра.

³ Історія Яцька і його нещасного кохання має підвалини автобіографічні.

⁴ *Шпіцрутени* — пруті, що ними за минулих часів карано винуватців на військовій службі, проганяючи між двома лавами солдатів, тими прутами озброєних: кожен мав ударити винуватця по спині.

ДО КНИГИ XI

¹ Король Вестфалії, *Ієронім* (Жером). *Вестфалія* — провінція в Німеччині. 1807 р. Наполеон заснував Вестфальське королівство, на короля призначивши брата свого Ієроніма. Існувало королівство недовго: до 1813 р. Військо вестфальське брало участь у Наполеоновім поході на Росію.

² *Князь Юзеф Понятовський* (1763–1813) — пізніше маршал французької служби, один з учасників наполеонівських кампаній 1809, 1812 і 1813 рр.

³ *Домбровський, Грабовський, Князевич, Малаховський, Гедройц* — вожді польських легіонів у Наполеонівій армії.

⁴ Книга ця тепер являє великий раритет; понад сто років тому її видав Станіслав Чернецький. (*Авт.*)

Перше видання вийшло 1682 р.

⁵ Багато разів описувано і мальовано те посольство в Римі. *Див.* «Довершений Кухар», передмова: «Посольство, викликаючи у всього західного панства великий подив, на честь папи урядило таку препишну учту (не можу віддати архаїзмів оригіналу. — *М. Р.*), що один із князів римських сказав: «Тепер Рим щасливий, що має такого посла. (*Авт.*)»

⁶ *Юрій (Jerzy) Осолінський* (1595–1650) — магнат, польський державний діяч. Тут мовиться про його посольство до Рима 1633 р.

⁷ *Карл-Станіслав Радзивіл* (1734–1790) — магнат, прозваний «Пане-Коханку», бо таке було його улюблене прислів'я. Характером гульвіса, юморист, аматор бенкетів та учт. Брав проте участь і в політичному житті країни.

⁸ Свята такого календар не знає. Це — вигадка Міцкевича для збільшення урочистості.

⁹ *Вальний сейм* — загальний, генеральний сейм.

¹⁰ Під Гогенлінденом польський корпус під проводом генерала Князевича остаточно вирішив перемогу.

¹¹ *Вотум* (лат. *Votum*) — обіцяний дар, жертва.

¹² Польська королева *Ядвіга* (1372–1399) — під впливом польських баронів і духівництва вступила в шлюб з великим князем литовським Ягайлом, що став польським королем. Так виникла династична унія Литви з Польщею (1386 р.).

¹³ *Коронаші* — корінні поляки (від *Корона* — Польща).

¹⁴ Польське прислів'я: «Гідний Пац палаца, а палац Паца», тобто: один одного варті.

¹⁵ *Потебеньки* — частина сідла; *чепрак* — покривало на коня.

ДО КНИГИ XII

¹ *Миколай-Криштоф Радзивіл* — магнат († 1614).

² *Афірматива* (лат.) — потвердження, згода (так); *негатива* (лат.) — заперечення, незгода (ні).

³ *Пріор* — один із найстарших у монастирі ченців, власне перший по абатові-настоятелеві.

⁴ *Sanctissimum* — т. зв. дари.

⁵ *Констаб* — зіпсоване англійське *констебль* (поліціант).

⁶ Назви старовинних страв.

⁷ У XVI і на початку XVII ст. учти не раз уряджувано під керівництвом художників, артистів, що сповнювали їх символами та театральними сценами. На учті, урядженій в Римі для папи Леона X, був сервіз, що одну за другою показував чотири пори року; він, певно, й був за вірець для Радзивілівського. Звичаї столові змінилися в Європі коло половини XVIII ст.; в Польщі вони найдовше тривали. (*Авт.*)

⁸ *Пінетті* — відомий на всю Польщу фокусник.

⁹ *Дімур'єр* — власне Дюмур'є (Dumouriez) (1739–1833), французький генерал, що брав участь у Барській конфедерації.

¹⁰ *Пяст* — король, що заснував польську династію того самого імені (з IX в.).

¹¹ Історія суперечки Рейтана з князем де-Нассав в оповіданні Войського не скінчена; відома з традиції. Вміщуємо тут для цікавого читача її кінець. Рейтан, розпалений похвалками кн. де-Нассав, стояв у лісі поруч із ним. Величезний кабан, що його вже роздратовали постріли і пси, мчав туди, де вони стояли. Рейтан вириває рушницю з князевих рук, свою кидає об землю, хапає рогатину, другу подає німцеві і каже: «Тепер побачимо, хто краще володіє списом». Уже кабан готовий був кинутись, коли війський Гречеха, що стояв здалеки, влучним пострілом повалив звіра. Пани спочатку розгнівались, потім помирилися і щедро нагородили Гречеху. (Авт.).

¹² Уряд російський не визнавав людей вільних крім шляхти. Селяни, що їх звільнив пан, зараз попадали в *сказки* (реєстри) маєтків царських, і замість панщини мусили сплачувати збільшений податок; відомо, що 1818 р. на сеймику в губернії Віленській поміщики ухвалили проект увільнення всіх селян і відрядили з тим делегацію до царя, але уряд наказав проект скасувати і не згадувати про його ніколи. Не було іншого способу увільнити людину під урядом російським, як тільки залічивши її до своєї фамілії (родини). Отже чимало людей тим способом попало до шляхти з ласки чи за гроші. (Авт.).

¹³ *Беллона* — у давніх римлян богиня війни.

¹⁴ *Марс* — у давніх римлян бог війни.

¹⁵ *Гіменей* — бог одруження у давніх греків.

¹⁶ *Гідра* — у грецькій міфології страховище з дев'ятьма головами.

¹⁷ *Козиця* — музичний інструмент (рос. волынка).

¹⁸ *Борей* — у грецькій міфології крилатий бог північного вітру.

¹⁹ *Полонез Третього мая*, тобто полонез на честь конституції 3 травня 1791 р., що, скорочуючи права шляхетства, запроваджуючи цілий ряд реформ, мала врятувати і знову зробити сильною державою Польщу.

²⁰ *Тарговиця* — див. прим. 7 до кн. V.

ВОЛЬТЕР

Орлеанська діва

Від перекладача

Переклад свій я зробив з видання: «Oeuvres completes de m. de Voltaire. Tome treizieme. A Basle, chez J. J. Thourneisen, Impimeur-Libraire 1791».

Цей саме том і містить «La pucelle d'Orleans». За його текстом я і йшов скрізь, лише в одному місці перенісши варіант в основний текст, як це зробили й перекладачі рос. видання 1924 р. (Вольтер, Орлеанская девственница, поема в двадцати одной песне. Перевод Г. Адамовича, Н. Гумилева, Г. Иванова под редакцией М. Лозинского. Вступительная статья С. Мокульского. Москва–Ленинград. «Всемирная литература». Государственное издательство. МСМХХІV). Варіантів я не перекладав, бо хоч є між ними й дуже інтересні, а проте сучасному читачеві навряд загалом чи варто в них копатися.

ПЕРЕДМОВА

Отця Апулея Різорія, Бенедиктинця

Подякуймо добрій душі, що завдяки їй з'явилась у нас «Діва». Ця героїчна та повчальна поема була написана близько 1730 р.— це знають учені і це видно з деяких рис самого твору. Із листа 1710 р., надрукованого в збірнику дрібних писань одного великого володаря під іменем *філософа із Сан-Сусі*, видно, що одна німецька принцеса, коли їй дали рукопис тільки прочитати, була так захоплена обережністю, яка панує там у трактуванні такого слизького сюжету, що потратила цілий день і цілу ніч, звелівши копіювати і переписуючи сама всі найповчальніші місця. Оцей-то самий список і потрапив нарешті до нас. Не раз друковано клапті нашої «Діви», і справжні цінителі здорової літератури обурювались, бачивши, як жакливо вона покалічена. Одні видавці випускали її в п'ятнадцяти піснях, інші — в шістнадцяти, вісімнадцяти, двадцяти чотирьох, то розбиваючи одну пісню на дві, то заповнюючи прогалини такими віршами, яких зрікся б кучер Вертамона, виходячи з корчми шукати пригод*.

* Тут автор у примітці наводить приклади таких вставок, які ми вважаємо можливими не подавати, і кінчає примітку так: «...автор цієї гидоти, зробленої виключно для всякої наволочі, — розстрига-капуцин, що взяв собі ім'я Мобера». — М. Р.

Отже — маєте «Жанну» у всій її чистоті. Ми боїмось висловити надто сміливу думку, назвавши автора, якому приписують цю епічну поему. Досить того, що читачі могли взяти собі певну науку із моралі, захованої в алегоріях поеми. Навіщо знати, хто автор? Єсть багато праць, що їх учені та мудреці читають з насолодою, не знаючи, хто їх написав, як-от «*Pervigilium Veneris*», сатира, приписувана Петронієві, і багато інших.

Що нас дуже втішає, це те, що в нашій «Діві» значно менше нескромних та вільних місць, ніж у творах всіх великих людей Італії, що писали в цьому жанрі.

Verum enim vero, почати з Пульчі; нам було б дуже прикро, коли б наш скромний автор дійшов до тих маленьких вільностей, які дозволяє собі цей учений флорентинець у своєму «Морганте». Цей Луїджи Пульчі, поважний канонік, написав свою поему в середині XV ст. для синьйори Лукреції Туорнабоні, матері Лоренцо Медічі Препишного; і кажуть, ніби «Морганте» співали при столі цієї дами. Це друга епічна поема в Італії. Між ученими були великі суперечки — серйозний це твір чи жартівливий.

Ті, хто вважав його за серйозний, ґрунтуються на вступі до кожної пісні, що починався рядками із святого письма. Ось, наприклад, вступ до першої пісні:

In principio era il verbo appresso a Dio;
Ed era Iddio il verbo, e'l verbo lui.
Questo era il principio al paper mio *i m. d.*

Коли перша пісня починається з євангелія, то остання кінчається «*Salve, regina*»; і це може виправдати гадку тих, хто думав, що автор писав цілком серйозно; адже за тих часів для театральних п'єс, що ставлено в Італії, використовували «Страсті» та життя святих.

Ті, хто дивився на «Морганте» як на твір жартівливий, звернули увагу тільки на деякі надто великі вільності, там допущені.

Морганте питається в Маргутте, християнин він чи магометанин:

E se egli crede in Cristo o in Maometto.
Rispose allor Margutte: «A dir tal tosto,
Io non credo piu al nero che al azzurro;
Ma nel cappone, o lesso o voglia arrosto
.....
Ma sopra tutto nel buon vino ho fede;
E credo che sia salvo chi gli crede,
Or queste son tre virtu cardinale,
La gola, e'l culo, e'l dado, come io t'ho detto» .

Зверніть, будь ласка, увагу, що Крешімбені, без усяких вагань помістивши Пульчі в ряду справжніх епічних поетів, каже, йому на вибачення, що це найскромніший і найпоміркованіший із пись-

менників свого часу: «il piu modesto e moderato scrittore». Нема сумніву, що він був попередником Боярдо і Аріосто. Це завдяки йому прославилися в Італії Роланди, Рено, Олів'є та Дюдони, і він майже дорівнює Аріосто чистотою мови.

Недавно вийшло дуже хороше видання його *con licenza de'superiori*. Звісно, це не я його пустив у світ; коли б наша Діва говорила так само безсоромно, як отой Маргутте, син турецького священика та грецької черниці, я остерігся б її друкувати.

У «Жанні» не знайдеться й таких сміливих місць, як у Аріосто; тут ви не зустрінете святого Іоанна, що живе на місяці і говорить так:

Gli scrittori amo, e fo il debito mio,
Che al vostro mondo fu scrittore anche io.
.....
E ben convenne al mio lodato Cristo
Rendermi guiderdon di sì gran sorte *i m. d.*

Це надто сміливо; і тут святий Іоанн дозволяє собі те, чого ні один святий у «Діві» ніколи собі не дозволить. Виходить, що Ісус зобов'язаний своєю божественністю тільки першій главі Іоанна і що цей євангеліст йому підлестив. У цій мові тхне соцініанством. Наш стриманий автор остерігався таких крайнощів.

Так само вельми нас тішить, що наш скромний автор не наслідував жодного із наших старовинних романів, історію яких написали учений єпископ авраншський Гюс і компілятор абат Лангле. Зробіть лише собі приємність, прочитайте в «Ланселоті з озера» розділ під назвою: «Як Ланселот спав із королевою і як вона вернулась до сіра де Лагана», — і ви побачите, яку соромливість має наш автор у порівнянні із давніми нашими письменниками.

Але *quid dicam* про дивовижну історію Гаргантюа, присвячену кардиналові де Турнону? Відомо, що розділ про «*Torche-culs*» — один із найскромніших у цьому творі.

Про сучасних авторів ми не говоримо: скажемо тільки, що всі давні повісті, створені в Італії та перевірені Лафонтеном, ще менше моральні, ніж наша «Діва». Загалом — бажаємо всім нашим суворим цензорам мати такі тонкі почуття, як прекрасний Монроз, нашим скромницям, коли вони є, — простодушність Агнеси і ніжність Доротеї; нашим героям — правицю могутньої Жанни; всім єзуїтам — вдачу доброго духівника Боніфація; всім, хто порядкує в хорошому домі, — розпорядливість і вмілість Бонно.

Нарешті, ми вважаємо, що книжечка ця — чудесні ліки проти тяжких настроїв, які гнітять тепер деяких дам та деяких абатів; і коли б ми зробили суспільності лише цю послугу, — ми й тоді б думали, що не змарнували свого часу.

ПІСНЯ ПЕРША

Ніжні любові Карла VII та Агнеси Сорель. Орлеан в облозі англійській. Поява святого Дениса і т. ін.

Я не вродився славити святих¹
І до гучного не годжуся співу,
Та чудотворну Орлеанську діву,
Проте, змалюю для очей людських.
Вона із рук англійців навісних
Французьку пишну вирвала корону,
І через неї пресвятого трону
Досяг у Реймсі любленець утіх.
Герой в корсеті, воїн у спідниці,
Вона з Роландом рівною була,
Твердіша серцем від твердої криці.
Щоправда, скромній дівчинці-ягниці
Радіший я у затінку дерев, —
Та Жанна д'Арк була душею лев.
Її діла в моїм оповіданні
Ласкавих подивують читачів, —
Найбільше ж те, як довго в неї цвів
Вінок незайманого дівування.

Шаплене, що фальшивий, дикий тон²
Умів еси із скрипки витягати
І так про славну дівчину співати,
Аж на виду мінівся Аполлон,
Старий Шаплене, ти б, здається, радо
Мені позичив свій незграбний дар, —
Та хай бере його Ля-Мот-Гудар³,
Що зіпсував майстерно «Іліаду».

Наш добрий Карл на життєвій весні
У Турі веселився день при дні.
Десь на балу (завзятий танцюриста!),
Для блага краю рідного та міста
Сорель Агнесу наш король зустрів⁴.
В ній сам Амур себе перевершив.
Вона була, як Флора, ясновида,

Струнка, як німфа, що в гаю зроста,
Самих богів спокусниця — Кіпріда —
Їй невимовну грацію дала.
Сирени голос, чари Арахнеї, —
Усе було в Агнеси, і для неї
Герої, мудреці та королі
Дали б скарби найкращі на землі.
Дивитися на неї, умлівати,
У нездоланній пристрасті палати,
Тремтіти від нестриманих бажань
І голос тратити серед зітхань,
Їй тиснуть руку ніжною рукою,
Віддатись радісному неспокою,
Збудить і в ній жадобу та любов, —
Король за день усе це перейшов:
У королів іде кохання скоро.
В тих справах мудра, від людського зору
Хотіла все Агнеса потаїть, —
Та легше цього хтїти, як зробить.

Щоб зайвого уникнуть поговору,
Король обрав довірником Бонно⁵,
Який у нього посідав давно
Те місце, для кишені непогане,
Що при дворі взивається воно
«Друг короля», для чемності і шани,
Хоча йому простолюд і міщани
Імення «звідник» мають лиш одно.
Мосьє Бонно на березі Луари
Мав замок пишний, що хоч би й кому.
Агнеса опинилася в ньому —
І Карл, як ніч свої прослала хмари,
Прибув туди любовні пити чари.
Вина і страв Бонно не пожалів...
Ну, що ті пишні бенкети богів!
Закохані в солодкім хвилюванні,
Сп'янівши від нестримного бажання,
Огнем іскристих поглядів палких
Світили путь до радощів нічних.
Розмова вільна, хоч належно скромна,

Їх окриляла, гостра та невтомна,
Король Агнесу оком як не їв,
Про любові їй ніжно говорив,
І ніжку тис ногою, і горів.

По учті, начеб закуска музична,
Музика італійська хроматична⁶
Озвалася, заграла, мов струмок.
Співання флейт, гобоїв і скрипок
Розповідало казку про героїв,
Що їх Амур всесильний переміг
І що зреклись для чарівних утіх
Людської слави й ратних неспокоїв.
Капелла так захована була,
Що слухати Сорель її могла,
Сама від поглядів людських закрита, —
Була-бо соромлива й гордовита.
Вже повний місяць високо зійшов;
Настала північ, з нею йде любов.
У пишнім, позолоченім алькові,
В напівімлі привабливо-чудовій,
Між простирадл найкращого ткання
Лягла Агнеса, та не для спання:
Дверей-бо, що проводять до алькову,
Не зачинила так от, випадково,
Аліса, мудра над служниць усіх.
О юнаки, жадні палких утіх,
Вам, певне, нетерплячка зрозуміла,
Що доброго монарха охопила!
Уже пролито пахощі міцні
Йому на кучері його рясні,
І входить він, і з милою лягає.
О, раювання божеське, безкрає!
Серця дзвенять; то сором, то любов
Агнесі гонить до обличчя кров...
Минає сором, а любов не гасне.
Її король цілує любострасний,
Очей він не здолає одірвать
Від тих принад, що перед ним лежать, —
Та й хто ж би міг стриматися, панове?

Під шиєю, де тон алебастровий,
Ідуть округлі лінії грудей,
Що сам Амур створив їх для людей,
Прикрасивши рожевими пипками.
Чудові перса! Милуватись вами
Повинні очі, руки — пестить вас
І губи — цілувати в ніжний час.
Радий моїх читальників розважитьь,
Охоче б я все тіло змалював
І лінії, яких ніхто не мав,
Але моральності закони кажуть,
Щоб пензля я засмілого тримав.
Уся вона — як дивний сон звабливий!
Бажань нестримних таємничий рій,
Палкі цілунки, дотики пестливі,
Як рум'янилом, красять очі їй,
Нової вроди додають вродливій.
Три місяці закохані живуть
І чар кохання безутомно п'ють.
Покинувши свою постелю зранку,
Вони в тонкім вибагливім сніданку
По ночі свіжих набирають сил.
Тоді, здіймаючи рожевий пил,
Іспанські коні їх несуть на влови,
І пси гавкучі веселять діброви.
Повернуться — вже купіль жде на їх
І ллються, ніби чарівничі струми,
Оливи запахущі та парфуми
На тіло чисте, як одвічний сніг.

Коли ж обіду любий час настане,
Тетерюки сочисті та фазани,
Приправлені майстерно с'як і так,
Лоскочуть ніздрі, тішать очі й смак.
А і прозорий, спінений, іскристий,
Токаю плин янтарно-променистий
Їх мозок огріває й веселить —
І дотепи зриваються щомить
З рум'яних уст, кипучі та мінливі,
Як вина в кришталевім переливі.

Бонно зо сміху пада, умліва,
Ті гострі вихваляючи слова.
Скінчивсь обід — і травлення спливає
У гомоні, у повістках легких;
Алена вірші розважають їх,
А там знайде про мавпи, попугаї,
Про докторів, про блазників двірських,
А там і ніч; досвідчені актори
Комедією тішать їхні зори, —
І врешті пару безтурботну знов
На ложі щастя з'єднує любов.

Заглибленим в солодке раювання,
Їм кожна ніч — як перша ніч кохання,
Хвилина кожна — порив огняний;
Ні ревність їх, ні туга не струїла,
І навіть час, невтомний чародій,
До ніг Агнесі склав побожно крила.
Шляхетний Карл не раз, не два казав,
Стискаючи її в солодкій млості:
«Земні держави й неба високості
За твій цілунок я б, Агнесо, дав!
Усе бредня: і трони, і походи.
Парламент мій кляне моє ім'я⁷,
Плюндрують нас англійці-мореходи,
Та що по тім, коли твоєї вроди
Безцінним скарбом володію я!»

В цій мові героїзму небагато,
Але й герой, що з милою лежить,
Не раз такого може наказати,
Від чого потім має червоніть.

Так жив король, не відаючи горя,
Як той абат в догідному кляшторі, —
А принц англійський в лютості суворій⁸,
Озброєний, невтомний, на коні,
По Франції нещасній день при дні,
Склонивши спис, піднявши забороло,
Літав, мечем жахаючи около.

Він б'є, плюндрує, валить мури він,
Серед страшних пожарищ і руїн
Кров проливає, вимага данину,
Солдатам кида й матір, і дитину,
Черниць гвалтує під жорстокий сміх,
П'є вина в бернардинців боязких,
Карбує гроші з золота святих
І — ворог Діві та господній тайні —
Монастирі перетворює в стайні.
Отак, буває, гості незагайні —
Вовки отару сонну опадуть,
Лютують, вівці беззахисні рвуть,
А чередник із німфою стрункою
Спить у солодкім, краснім супокої,
І пес його, не знаючи турбот,
Недоїдки жує на повен рот.

Та з височин ясного апогею
Святий Денис, ласкавий наш патрон⁹,
Французький бачить в небезпеці трон,
І королівську стоптану лілею,
І кров, і дим, що в'ється над землею,
І Карла, що народ свій занедбав
Для пестошів солодких і забав.
Святий Денис для Франції те саме,
Що Марс для давніх римських вояків,
Паллада для афінських мудреців...
А втім, не будем гратися словами:
Один угодник вартий всіх богів.

«Ні, далєбі, — він каже, — не здолаю
Дивитись довше на страждання краю,
Де віри правої підняв я стяг:
Святий вінець у ворога в руках,
Рід Валуа примушений конати,
І вороги, що брат їм — Генріх П'ятий¹⁰,
Законного властителя женуть
З отчизни в чорну, невідому путь!
Хоч я святий, та Бог мені пробачить:
Мені британців гидко навіть бачить,

Бо я напевне відаю з Письма,
Що цей народ пойме невіри тьма,
І він Господні приписи зламає,
І римську праву церкву занедбає,
І образ папи спалить на вогні.
Навіщо ж зволікатися мені?
Мої французи вірно будуть жити,
Єретиками стануть горді бритти, —
Тож час наспів за лихо їм сплатити,
Яке ці дикі марнослови злі
В майбутньому посіють на землі».
Так говорив вістун святих законів,
До молитов додаючи прокльонів;
Тоді ж таки нещасний Орлеан
Зібрав на раду славних громадян, —
Англійська-бо неумоленна сила
Його тоді зловісно обложила.
Чимало радників-балакунів
І сміливих, могутніх вояків
Зібралося, — та всі в одно питали:
Як лютої уникнути потали?
Потон, Ля Гір і Дюнуа-боєць¹¹
Гукнули разом: «Нам один кінець,
Чи вмерти рано, чи умерти пізно, —
Поляжмо ж, браття, за святу отчизну!»
На те Рішмон: «Прийшла остання мить,
І Орлеан повинні ми спалить.
Згорім самі — англійцям не лишімо
Нічого тут, крім попелу та диму!»

Тоді Трімуйль: «Ох, лишенько мені!
Я в Пуату прожив щасливі дні,
В Мілані я покинув Доротею,
Щоб в Орлеані плакати за нею!
Нема надій! Проллю я в битві кров —
І милої вже не побачу знов!»
А президент Луве¹², якого всюди
За мудрого вважали добрі люди,
Сказав: «Парламент має все списать
Про ворогів, що Францію гнітять,

І скласти акт належний, по закону,
Ім'ям отчизни і святого трону».
Був пан Луве юристом хоч куди,
Але своєї він не знав біди,
А то б складати акта мав причини
Проти своєї власної дружини:
Тальбот, англійський ватажок страшний,
Її кохав і був до серця їй.
Луве об тім не чув, на жаль, нічого;
Лиш Франція на язика у нього!
Тож силу гарних, благородних слів
На раді воїнів та мудреців
Почули стіни. Надто у Ля Гіра
Промова вийшла запальна та щира,
Хоч довгою назвать її не гріх...
Та що слова? Користі мало з них!

Хто зна, коли скінчилася б та мова,
Але поява дивна й загадкова
Ораторам уста замкнула вмить:
З височини небесної летить
На промені струмисто-золотому
Нежданий гість у сяєві ясному,
Як блискавка прорізавши блакить.
Висока митра із двома верхами
На голові полискує вогнями,
Далматик у повітрі майорить,
Чоло сіяє в чистім ореолі¹³,
В руці, як символ божеської волі,
Та патериця, що колись по ній
Пізнати авгура ви б могли як стій¹⁴.
Іще далеко мандрівець чудний,
А вже Трімуйль, упавши на коліна,
Молитви шепче, як мала дитина.
Рішмон, відомий світові блюзнір,
Кричить, що пекла таємнича сила
Люцифера на землю відрядила
Занести людям хоч війну, хоч мир,
І всім пора побачити наспіла
На власні очі, що воно за звір.

Луве біжить квапливою ходою
По горщик із свяченою водою.
Ля Гір, Потон і Дюнуа стоять,
Порозкривали очі і мовчать.
Додолу всі попадали лакеї.
А гість із патерицею своєю,
На промені, мов на коні вояк,
Кладе усім хреста священний знак —
І кожен пада, сам перехрестившись.

На зляканих ласкаво подивившись,
Він каже: «Встаньте, сповнені надій!
Таж я Денис, а з ремесла — святий¹⁵.
Я в Галлії посіяв зерна віри,
Тепер же тим засмучений без міри,
Що юний Карл, коханий мій онук,
Коли отчизна стогне серед мук,
Не б'ється, ради з мудрими не радить,
А повні перса неутомно гладить.
От я й наважився, панове, сам
Допомогти намореним бійцям,
Скінчити лихоліття це велике
І проти зла найти потрібні ліки.
Як має Карл утратити свій трон
І Францію через якусь повію, —
Оборону я правду і закон,
Найшовши діву, чистоти лелію.
Коли отчизни дорога вам честь,
Коли в серцях у ваших віра єсть,
Коли ви церкві хочете служити,
Не гаючись мені допоможіте
Найти гніздечко з феніксом отим,
Справдешнім і для всіх нас дорогим».

Так говорив дідусь благочестивий.
Сказав — і сміх піднявся непочтивий.
Рішмон, митець відомий глузувать,
Гукнув йому: «Даремно ви шукать
Надумали, угодниче шановний,
Прибувши в край веселий та гріховний,

Ту цяцьочку маленьку та легку,
Що так от вам припала до смаку!
Як облягає військо нас вороже,
Дівоцтво тут нітрохи не поможе.
По нього ви на землю прибули?
В раю скоріше б ви його найшли:
Свічок церковних є не більше в Римі,
Як чистих дів між вашими святими.
А Франція — і думати шкода!
Від них тут не зосталося й сліда!
Про це давно подбали капітани,
Стрільці та принци, мій ласкавий пане, —
І грішний наш, хоч і прекрасний світ
Бастардів більше має, ніж сиріт.
Святий Денисе, отче наш і брате,
Незайманиць деінде слід шукати!»

Від слів таких святий почервонів,
На промінь свій ізнову верхи сів,
Як румака, потис його ногами, —
І лине геть небесними шляхами
По іграшку, дорожчу з-між усіх
Для грішників, а також для святих.
Тож поки він сюди й туди літає,
Бажаю вам, шановні читачі,
Найти для втіхи любої вночі
Той скарб, якого пильно він шукає.

ПІСНЯ ДРУГА

Жанна, озброєна святим Денисом, рушає до Карла VII в Тур; що вчинила вона дорогою і як дістала свідоцтво про дівочу чистоту

Щасливий, хто зрива вінок дівочий!
Це любий скарб; та серце полонить,
До себе милі привернути очі, —
Ось найдорожча і найкраща мить!

Нащо зривати квітку самохить?
Нехай Любов її дарує вільно.
Тлумачники нам зіпсували сильно
Прекрасний текст; як звіритись на них,
То кожна радість — непростенний гріх.
Ладен за те я книгу їм зложити;
Я там навчу, як слід людині жити,
Я доведу, що обов'язок сам
Велить радіти й тішитися нам.
У цім труді, ясної вартій слави,
Святий Денис підмогу дасть мені:
Недарма ж я про нього склав пісні.
Тим часом, мій читальнику ласкавий,
Вернімось до його святої справи.

В Шампані, де простягся ряд стовпів¹,
Оздоблених пташками гербовими,
На знак, що Лотарінгія за ними,
Був городок, як сотні городків;
Та не умре ім'я його довіку,
Бо жертву він прекрасну і велику
Для Франції та короля зложив.
Про Домремі озвуся я хвалою, —
Хай з уст в уста іде вона луною!

О, Домремі! Серед твоїх долин
Ні персиків, ні запашних цитрин,
Ні золота, ні чистих вин шипучих, —
Та Жанну ти родив для діл могучих².
Кюре, що всюди, де лише бував,
Своє насіння щедро розсівав, —
Колись чернець, — охочий до осанни,
А також і до чарки та до панни —
Такий був батько героїні Жанни.
Стан покоївки, круглий та гладкий, —
Ось форма, що її отець святий
Обрав, щоб вилити це дивне диво.
В шістнадцять літ, моторна та вродлива,
До корчми Жанна трапила служить:
Їй коні там доручено глядіть.

Рішуча, горда, чесна у звичаї,
Вона очима, як зірками, сяє;
Зубів, як перлів, тридцять два блищить,
Скрашаючи рожевого їй рота,
І вся її струнка, міцна істота
Серця такою свіжістю п'янить,
Аж цілувати всіх бере охота.
Хоч перса й темні, а зате тверді,
Знадливі й для поважного судді,
І для священика, й для капітана.
В'юнка, весела, дужа та рум'яна,
Вона спочинку не дає рукам,
Слугуючи і простим, і панам, —
А мимохідь дасть ляпаса гучного
Нахабі, що безстидно ухопив
Її за груди чи за повну ногу;
Працює, носить вина із льохів,
Годує коні, чистить, напуває, —
Чи, сівши верхи, чвалом їх пускає³
Незгірш од славних римських вояків.

О, Мудросте! О божий супокою!
У порох падають перед тобою
Великі й славні, принци й королі —
І до небес підносяться малі!
Святий Денис, посол твій на землі,
По замках та палацах не блукає,
Невинності в князівен не шукає, —
Ні: пташечку химерну та легку
Знаходить — де, панове? — у шинку.

Був саме час йому туди з'явитись,
Щоб Жанні в небезпеці прислужитись
І зберегти дівоцтва пишний крин:
Лиха ніколи не дримає сила,
І тільки б трошки запізнився він, —
Вся Франція в неволі б заніміла.
Гладкий чернець, на ймення Грібурдон,
Що кинув із Шандосом Альбїон,
В тій корчмі Жанни назорив поставу —

І покохав як батьківщини славу.
Натуру мавши підлу та лукаву,
Ладний і чорту слатися до ніг,
Шахрай, обмовник, сповідач і шпиг
Він знав чаклунську таємничу справу⁴,
Що перейшла, як витвір єгиптян
До мудреців єврейських, до Еллади...
Тепер її не знають серед нас.
О дні тяжкі! О звиродніння час!

Він вичитав із книг кабалістичних,
Що Жанна — сил посланниця одвічних,
Що носить під спідничкою вона
Кінець війни, для всіх іще незримий, —
І заприсяг, у злі дійшовши дна,
Христом і чортом, та всіма святими
Її оплутать чарами земними,
Дівочості палладій звоювать⁵:
«Свою отчизну й церкву рятувать
Повинен я, склонившись перед ними;
Обом же їм ретельно послужу —
Ну, та й собі самому догоджу».

Під той же час, мугир над мугирями,
Погонич мулів загадав те саме, —
І, правду мовивши про молодця,
Він вартий був не менше за ченця,
І день, і ніч приносити готовий
Дарунки грубі дикої любові,
А рівність їхніх станів життьових
Могла б невинну спокусить на гріх.
На щастя, досі стид і чеснотливість
Перемагали невідступну хтивість,
Та добре бачив господа слуга,
До чого може призвести жага,
І, стрівши перебіяника страшного,
Таку промову він сказав до нього:

«Вартніші, можний лицарю, есте
За мули всі, яких ви глядите,

І гідні недоторканої діви;
Вона чарує серце і мені,
Обидва ми — суперники страшні,
І вірністю рівняєтесь мені ви.
Тож краще ласий шмат ми поділім,
Аніж змагатись без ладу над ним, —
Тоді б обидва щастя ми втерjali...
На неї я накличу сон міцний,
Щоб спалося, не прокидалось їй,
А ми б над нею по черзі не спали».
По слові тим він книгу ухопив
І кличе того з духів, чи з чортів,
Що звався Морфей за предківських часів.
Цей дух тепер у Франції витає:
Уранці, як блискучий адвокат
З Кюяса сипле блискавки цитат,
Він із панами суддями дримає;
Удень він тихий навіває сон
Бездольним, що новітній Массільйон
Їм каже казань на гугнивий тон,
І ввечері одверто позіхає,
Трагедії чекаючи кінця.

Отож, почувши виклик від ченця,
Він дві сови застріг у колісницю
І лине, щоб приспати голубицю.
До Жанни він, скрадаючись, іде,
І чорний мак на груди їй кладе,
І, знаючись на ділі чародійнім,
В уста їй дише подихом сновійним.
Так люди кажуть і чернець Жіраб⁶,
Невинну висповідуючи діву,
Надихав їй неподоланний чар
І розбудив у ній чортицю хтиву.

Тим часом два гарячі джигуни,
Позичивши завзяття в сатани,
Стягли рядно, що Жанна ним укрита.
Вже кості кинуті на лоно їй,
Щоб вирішить, кому в забаві тій

Судила доля перший крок зробити.
Тож перша Грібурдонові черга, —
І ворожбит розпалений плига
На Жанну... О святої волі диво!
Прибув Денис — прокинулася Діва.
Не зносять грішні сяєва святих!
Зальотники, скотившись до ніг
Денисові, що так заскочив їх,
Тікають у розкриті навстіж двері.
Отак у дім, присвячений Венері,
Зненацька завітає поліцай:
Молодики, покинувши свій рай,
Півголі з вікон, із дверей, з балконів
Плигають від служителя законів,
Рятуються, налякані украй.

Денис лагідно Жанну утішає,
Що від образи наглої ридає,
І каже їй: «Обранко сил святих,
Бог королів правицею твоею,
Яка ніколи не впадала в гріх,
Прогнати хоче бритів навісних
І врятувати Франції лілею.
Він може обернути, пресвятий,
У кедр ліванський очерет хисткий,
Моря він сушить, потряса долини
І світ новий підносить над руїни.
Де ступиш ти — там залунає грім,
І перемоги над чолом твоїм
Устане ангел огняний, крилатий,
І в славі вічній будеш ти сіяти.
Іди ж, смиренну долю цю покинь,
Стань між героїв, стань між героїнь!»

На мову цю, гучну і патетичну,
Утішницьку та ще й теологічну,
У Жанни рот розкрився мимохіть:
Ні слова не далось їй зрозуміть.
Та благодать, прийшовши на підмогу,
До розуміння світить їй дорогу, —

І спалахнули в серця глибині
Святих, високих поривів огні.
Вона уже — не наймичка віднині,
А серед славних славна героїня.
Так міщанин, і простий, і плохий,
Що скарб йому зоставив багатій,
Халупу заміняє на палати,
З покірливого робиться пихатий,
Вельможам гордим рівня він тепер
І зве його простолюд: монсеньер.

Так швачка молода, яку природа
Створила для гаремів затишних
Чи для театрів пишно-чарівних,
А рідна мати, скромна й тихохода,
Хотіла б повінчати з мугирем,
Коли з Амура ласки осяйної
Опиниться нараз під королем, —
Уже й ходюю ходить не такою,
І згорда поглядає навкруги,
І голос повен владного спокою,
І думи — королівської ваги.

Лаштуючись до подвигу свого,
Звичайно, з церкви почали дорогу
Денис і Жанна. Там при вівтарі
(Усяке б здивувалося з такого!)
Упав з небес, ясніший від зорі,
Вояцький найдорожчий обладунок, —
Архангел то Михайло надіслав
З небесних арсеналів подарунок:
З шоломом там Дебориним сіяв⁷
Той цвях, що смерть Сізарі вготував;
Там камінь був, що із праці Давида
Попав у Голіафа-лиховида,
Та щелепа, котрою Самсон,
Від милої запрований в полон,
Лупив без жалю юнака і діда.
Там меч Юдіти полум'ям горів,
Який вона в коханця устромила —

І вельми Господові догодила,
Його священний втілюючи гнів.
З такої ласки божої щаслива,
Те все добро бере одважна Діва —
Шолома, списа, панцира, меча,
Перев'язь, рукавиці до плеча,
І кістку, й цвяха, й камінця хапає, —
А серце славу вже передчуває.

Та як же слави без коня зажить?
Хіба що в цьому ділі попросить
Погонича, нещасного з любові?
Аж дивиться: осідланий, готовий,
У золоті, в шовковому шитві
Осел ревучий став на мураві,
Б'є копитами землю, нетерпливий,
Як той фракійський кінь золотогривий.

На спині мав він довгих двоє крил,
Літав-бо й за далекий небосхил.
Отак Пегас, ясному вірний Фебу,
Всіх дев'ять муз возив колись по небу;
Так Гіппогріф на місяць голубий
Носив Астольфа — в Жанів край святий⁸.
Коли, читачу, хочете ви знати,
Що за тварина цей осел крилатий, —
Про це ще буде в повісті моїй.
Та знайте: шанувать його годиться,
Бо в цім ослі — небесна таємниця.

От героїня сіла на осла,
Денис, як завжди, променя сідла, —
І линуть понад берегом Луари
Мерщій кінчати смертоносні чвари.
Осел предивний то, мов кінь, біжить,
То, наче птах, підноситься в блакить.
А Грібурдон, якому в серці ласім
Бажання знов прокинулись тим часом,
Погонича на мула обернув
(Недарма-бо чаклун із нього був!)

І їде ним услід хоробрій Діві,
Клятьби вигукуючи нечестиві.
Погонич мулів, мул віднині сам,
Покірний ворожбитовим словам,
Летить учвал — і ледве помічає,
Що трохи іншу оболону має.

Денис і Жанна поспішали в Тур,
Де короля в полон забрав Амур,
Їм на шляху, при самім Орлеані,
Зустрілися англійці, вельми п'яні;
Шукавши втіхи дикої в вині,
Вони поснули; у тяжкому сні
Хропли солдати, слуги, капітани, —
І німували сурми й барабани.
Той голий ліг, не вкрившись й плащем,
А той простягся над своїм пажем.

Тоді Денис, як учитель добрий,
Промовив стиха дівчині хоробрій:
«Дитя моє! Нам розповів поет,
Як Ніс, до Турна трапивши в намет⁹
Удвох із вірним другом Евріалом,
Рутульців сон довершував кинджалом.
Відоме й те хто зна з яких часів,
Що достославний, гордий син Тідея
У товаристві мудрім Одіссея,
Як Ресів табір морок оповив¹⁰,
Троянців сонних мертвими робив.
Чому й тобі задля свого краю
Не відновити їхнього звичаю?»
«Ні, — мовить Жанна, — я письма не знаю,
Але на лицарську ступила путь
І відаю: лежачого не б'ють».
Ще не скінчивши гордої відмови,
Вона шатро золочене, чудове
У сяйві місячнім постерегла:
Особа, певне, там значна була.
Вино, окрасу доброго стола,
Там Жанна в кубки сміло наливає,

І пирогом вечеряє смачним,
І вдвох із богопосланим святим
За короля французів випиває.

Шандос у тім наметі проживав¹¹.
Горілиць він, вояка грізний, спав.
Вона бере меча його страшного,
Бере штани з єдвабу дорогого:
Так Господа улюбленець Давид,
Саулові натрапивши на слід,
Низьке бажання помсти занехаяв,
А тільки шмат плаща його відкраяв
І царедворцям навіч появив,
Що міг зробити, тільки не зробив.

Біля Шандоса, юний та вродливий,
Спав милий паж, у забутті щасливий.
На лінії, відкіль початок ніг,
Амур би сам йому позаздрить міг.
Поблизу нього каламар похідний
Стояв з чорнилом — доказ очевидний,
Що хлопець вірші звечора писав
Красуні тій, яку він покохав.
Пречиста Жанна узяла чорнило
І на озадку хлопцевому сміло
Лілеї три в один виводить мах.
Святий дивився з радістю в очах,
Як зад англійця, свіжий та круглявий,
Скрашає герб Французької держави.

Хто ж був уранці, наче звір, лихий?
Шандос, і так з похмілля сам не свій.
Побачивши у хлопця в місці певнім
Три лілії, він, повен гнівом ревним,
Лукаву зраду в цьому добача
І кидається по свого меча...
Ох! Ні меча, ані штанів немає!
Він стогне, виє, очі протирає, —
І врешті думка родиться ясна,
Що це зробив не хто як сатана.

І променю, й крилатому ослові,
Що Жанну ніс крізь хмари пурпурові,
Було б за жарти й землю облетіть!
Вони до двору добулися вмить.
Святому досвід показав недавній,
Що люблять жарти царедворці славні.
Почути міг би тут ізнову він,
Як од Рішмона, дотеп не один,
А з того люди втратили б пошану
До нього й до єпископського сану.
Та хитрощів не вчитися святим!
Щоб висловити королеві-пану,
Що слід було, подобу він узяв
Одвертого Рожера Бодрікура¹².
Той лицар — щира і тверда натура —
Любов, проте, у короля придбав.

«Королю! — він до Карла промовляє, —
Ви тут собі замкнулись, як у раї,
Амурові віддавшись в полон,
І це чоло, де сили всемогущі
Накреслили суворий свій закон,
Троянди лиш вінчають запахущі!
Ви залишили лютим ворогам
Країну й трон, від бога дані вам!
Ідіть на смерть або на перемогу,
Ударте на британців навісних!
Вам сам Господь показує дорогу
До славних діл, до лаврів осяйних!
То ж він мене навчив цієї мови,
Він засмутився з вашої любові,
Він допомогу обіцяє вам!
Ідіть же: слава вас чекає там!
У цій війні ви будете щасливі,
Лише довіртеся непорочній діві,
Яку сюди, королю, я привів.
Вона для вас врятує трон батьків.
Махне вона могутньою рукою, —
І в прах паде нахабний супостат...
Нехай уже залежність від дівчат

Вам силою присуджена святою, —
Покиньте ту, якої згубний чар
У вас одваги заглушає дар,
І тій услід без роздуму ступіте,
Що ваш вінець прийшла оборонити».

У короля французів завжди єсть
З любов'ю поруч і одвага, й честь.
Бійця старого заклик патетичний
У нього сон розвіяв летаргічний:
Так в оний день, що нам Господь прорік,
В сурму заграє ангел-вістовник,
І прах оживить, і гроби розкриє,
І збудить мертвих голосом надії.
Король ожив, король огнем горить,
Війни він бачить видива червоні,
Гукає, слів не тратячи: «До броні!» —
І гострий спис в руці його дзвенить.

Та впали в душу сумнів і тривога,
Коли минувся порив запальний:
Чи перед ним посланниця від бога,
Чи, може, дух наслав її лихий?
Чи вість благу несе її поява,
Чи діє сила тут якась лукава?
Тож, повернувшись до красуні, він
Сказав слова, з яких не без причин
Почервоніла б інша, а не Жанна:
«Скажіть, а справді ви ще чиста панна?»

На те вона: «Нехай аптекарі,
У круглих окулярах лікарі,
Жінки статечні, весь народ учений
Придивляться, до чого слід, у мене.
Усім, королю, хто на це мастак,
Ладна я показатись так і сяк».

У мові цій одвертій, благородній
Відчув король навіяння господне.
«Гаразд! — рече: — Я вам повірю вмить,

Одно лише вгадайте і скажіть:
Що з милою робив я цеї ночі?»
«Нічого!» — З дива заблищали очі
У Карла. «Сила божа!» — він сказав,
Перехрестився й на коліна впав.
Аж от ідуть учені чередою
У мантиях, у гострих ковпаках,
З писанням Гіппократовим в руках
На огляд войовниці молодої¹³,
Що відкрива їм плечі, груди, стан
І нижче... Придивляється декан
До неї зверху, знизу, справа, зліва, —
І пише вирок: безперечно, дівка.

Свідоцтвом вельми втішена таким,
Став перед монархом молодим
Навколішки обраниця господня,
Показує трофеї благородні,
Що у британця сонного взяла,
І каже: «Володарю, я прийшла
Тобі вернути під шляхетну руку
Край, супостатам відданий на муку.
Від Бога в мене влада й сила ця.
Клянусь тобі невинністю своєю,
І цим мечем, і смілою душею,
Що ти у Реймсі досягнеш вінця,
Як проженеш орду англійців п'яну,
Що хмарою стоїть круг Орлеана.
Іди ж, французам звесели серця,
Покинь свій Тур, добудь отчизні волю, —
З тобою поруч я піду, королю!»

Придворці, Жанну оточивши вमितь,
На неї тільки й на святу блакить
Зорять побожно, плещуть у долоні
І одностайно всі кричать: «До броні!»
З них кожен — і старий, і молодий —
За зброєносця хтів би стать при ній,
Всі сили їй і все життя віддати, —
І кожен має сховану жагу

Солодку квітку в дівчини зірвати,
Для неї й для вітчизни дорогу.
Усі заворушились комашнею:
Той з любкою прощається своєю,
Той розписки складає лихварям,
А той без грошей платить хазяям.
Денис підняв священну орифламу¹⁴ —
І мужній Карл, радіючи думками,
У славі бачить трон високий свій:
Тож прапор цей, для ворогів страшний,
Невинна діва та осел крилатий
Його безсмертям мають увінчати!

Святий Денис так справу влаштував,
Що Карл Агнесі й слова не сказав:
Навіщо зайві для страждань причини?
Навіщо тратить дорогі хвилини?

Агнеса спала пресолодким сном,
Не знаючи, що діється кругом,
Їй снилося те ніжне раювання,
Якому вже прийшла пора остання:
Коханець обіймав її палкий,
Вона йому жагуче віддавалась...
Шкода й казати! Забрав його святий,
І тільки милі спогади zostались.
Так лікар, щоб хворобу відігнати,
Забороняє те і се вживати
І від смачних наїдків ненажері,
Йому ж на добре, зачиняв двері.

Коли Денис монарха одірвав
Од грішних, хоч і любих нам забав, —
З'явився він до божої ягниці,
Що силу мала більшу від левиці,
Вернув до себе знову взір святий,
Побожну мову, зачіску нехитру,
І патерицю, й перстень золотий, —
І мовив так, свою надівши митру:
«Служи тепер отчизні й королю

І знай, дитя, що я тебе люблю.
Пильнуй лише, щоб з лавром гордовитим
Цвіли й невиннощі рожевим цвітом.
Під Орлеан ти поведеш бійців.
Коли Тальбот, вождь наших ворогів,
До президентші йтиме на стрівання,
Пойнятий диким полум'ям бажання, —
Він упаде від мужніх рук твоїх.
Скарай же грішного, сама на гріх
Не надячись лукавий. Будь щаслива
І відай: сильна ти, допоки діва».
Скінчивши так високий заповіт,
Полинув пастир у надземний світ.

ПІСНЯ ТРЕТЯ

Опис палацу Дурості. Битва під Орлеаном. Агнеса переодягається в Жаннин військовий одяг, щоб найти свого милого; вона потрапляє в полон до англійців, і соромливість її зазнає великого горя

То ще не все — у бої бути смілим,
Одважним оком ворога стрічать,
Спокійно власним довіряти силам
І вояками твердо керувать;
Такої слави може докázatь
І той, і той, мовляв, на світі білім.
Палкі й завзяті Франції сини, —
Та чи не рівня мудрі їм англійці
В страшній науці лютої війни?
Чи гірші за германців іберійці?
Бували биті, били і вони.
Перед Тюренном сам Конде не встояв¹,
Віллара, не останнього з героїв,
Євгенова перемогла рука², —
І з Карла, вінценосця-вояка,
Північної країни дон Кіхота,
Як під Полтавські він ступив ворота,

Блискучі лаври той боєць зірвав,
Що Карл його за хлопчика вважав!¹³
Хто вмів людей сліпити і вражати,
Певніше той, читальнику, робив:
У святості зодягшись дивні шати,
Нам легше йти на грізних ворогів.
Так давній Рим усіх собі підбив,
З чудес користавши, де тільки треба,
З оракулів, що знали волю неба.
Юпітер, Марс, Поллукс і всі боги
Його орлові додали снаги.
Вакх, Азії великий переборець,
І син Алкмени, воїн-чудотворець,
І Олександр, цар серед царів,
Ставалися за Зевсових синів,
Бо з того мали дещицю вигоди:
Корились їм владики і народи,
Шануючи таку високу кров.

Думок подібних і Денис дійшов;
Намислив він, щоб Жанну між юрбою
Прославлено і названо святою,
Щоб вірив тому і простий вояк,
Тальбот-зальотник і Шандос-пияк,
Безбожник і хвалько зарозумілий, —
І всі б фатальну силу в ній узріли.

Дійшовши до такого рішення,
Бенедиктинця він обрав, ченця —
Не з тих ото, що книги komponують
І раз у раз їх Франції дарують,
Але з дрібних, що й книг не потребують,
Як требник прочитали до кінця:
Тож брат Лурді, простак благочестивий,
У подорож рушає задля Діви.

На місяці є дивовижний край,
Для дурнів і безумців давній рай⁴, —
А на межі широкого простору,
Де Ніч, Хаос і Пекла дух тяжкий

Панують завжди в злагоді тісній,
З'єднавшись у силу темнозору,
Лежить страшно, печеряве житло,
Що світла сонячного й не було
Ніколи там, — проміння лиш фальшиве,
Хистке, холодне, тьмяне і жахливе,
Яке з болотних постає огнів.
Там повно чортенят, чортиць, чортів.
Дитина з бородою і в короні,
Цариця-Дурість там сидить на троні,
Рот, мов Данше, роззявлюючи свій⁵.
За берло брязкотельце править їй.
Дочка це темноти, хоч не єдина;
Стоїть навколо вся її родина:
Пиха, Лінивство, Впертість кам'яна
Та Легковір'я, що вагань не зна.
Слугують їй уклінно, як годиться,
Подумав би, що й справді то цариця, —
А все це лиш облуда і туман,
Панує-бо за неї інший пан:
Лукавство там несите за міністра.
Ця спритна постать, до ошуки бистра,
За ніс царицю водить і дворян.
Під хвилю неспокою та тривоги
Там раду радять мудрі астрологи,
Що правди не сказали ще ні в чім, —
Тому ж і віри всі діймають їм.

Алхіміки там злото фабрикують,
Не маючи в кишені ні шага,
Юрба там розенкрейцерів кульга
І всіх, що в теології мудрують.

Товстий Лурді з-поміж усіх ченців
Був обраний туди помандрувати.
Коли блакить ясних небес повив
Нічний туман, мінливо-пелехатий,
На крилах сну, імливих та легких,
Полинув наш чернець у рай дурних⁶.
Не маючи підстави дивувати

У Дурості нічому при дворі,
Він думав, що в своїм монастирі.

Найперше він, поглянувши на стіни,
Емблематичні постеріг картини:
Какадемон, що будував той храм,
Накреслив мальовниче там і сям
Помилоч, хиб і всіх дурниць портрети.
Там і дотепні плани ви знайдете,
Що виконать ніхто, проте б, не міг,
Хоча у «Віснику» і славлять їх.
Поміж такими дивними дивами,
Де у гурті роззяви з шахраями,
Шотландець Лоу там немов живий, —
Землі французької король новий.
Скрашає паперова діадема
Чоло його, де й напис є: *система*⁷.
Із мила блискотливі бульбашки
Усім дає він з щедрої руки.
Ченці, повії, судді — для користі
Всі золото до нього зносять чисте.

О, скільки тут гуртків, гурточків, пар!
З Моліною достатнім Ескобар⁸,
По них — Дусен, що бідній людській зграї
Ту буллу цілувати простягає,
Яку Тельє так хитромудро склав⁹,
Аж навіть Рим, хоч потай, глузував...
Проте ж із неї безліч впливає
Сперечок, партій, диспутів гучних
І — це найгірше — товстелезних книг,
Де, кажуть, ересі-отрути повно.
(Нудні усі ті книги невимовно.)
Нові белерофанти-вояки
У тій імлі химери засіддали,
Змагаючись за тьмяні ідеали.
В руках у них не сурми, а свистки.
У нападах священної нестями
Вони противців луплять пухирями.
Тут сила всяких доказів ясних,

Дискусій, коментаріїв дрібних, —
І з того всього ще темніші справи!

Гомере-батьку, літописче слави,
Що, Іліаду, давши нам гучну,
Склав і «Жабино-мишачу війну», —
З могили встань і оспівай до діла
Змагання всі, що була та зродила!
Он янсеніст, покірний долі син,
Що ласки духу божого не знає;
На прапорі у нього Августин,
За «декотрих» він списа підіймає¹⁰;
Навпроти — ціла згряя ворогів
Сидить на спинах зігнутих попів.

Замовкніть, чвари суєти й марноти!
Навколішки! Дорогу, ідіоти!
В труні, що отінив святий Медар,
Лежить дурних і тупоумних цар!¹¹
Господній дух на всіх французів лине
З убогої тієї домовини:
Сліпому враз він повертає зір, —
І той навпомацки іде в свій двір;
Кривий до того гробу поспішає,
Реве *осанна* — і, як перш, кульгає;
Глухий стоїть і слухає мов пень, —
А натовп легковірний день у день
Кричить про явлене високе диво,
Цілюючи труну благочестиво¹².
Товстун Лурді на все те позира
І славить бога сили та добра,
Кричить, не розуміючи нічого,
І з реготу трясеться пузо в нього.
А! Ось і він, премудрий трибунал,
Де засідає й піп, і кардинал, —
То інквізитори, то слуги віри,
(Їх задля бога оточили сбіри),
То судне коло докторів святих;
Совине пір'я покриває їх,
На головах — ослині довгі уші.

Щоб зважувати людські справи й душі,
Вони вживають певних терезів;
Дві шалі там: одна для дукачів,
Що їх собі святі отці зібрали,
Для крові з грішних, що вони пролляли;
На другій шалі — чотки, літії,
Декрети, булли та екстенії...

Ця вся високовчена асамблея
Бідаху оточила Галілея¹³;
Він перед ними на коліна став.
Прощення молить, правду-бо сказав.

Що ж то в Лудені за нове багаття?
Кюре в огні печеться, миле браття;
Негідники приречення своє
Сказали: ворожбит Юрбен Грандье¹⁴.

Галігаї! І ти, і ти згоріла¹⁵
У розцвіті прекрасної весни,
Коли парламенту продажна сила
Тебе назвала, винну без вини,
Страшною спільницею Сатани.

Ох, Франціє високомудра й мила!
У пекло й папу тільки й віриш ти,
За «Отче наш» боїшся перейти!
Стоїть мені в очах наказ твій дикий
Про Арістотеля й шлункові ліки¹⁶.
І вас, Жіраре, отче запальний¹⁷,
У книзі оспіваю я своїй!
Немов живу, я вашу постать бачу,
Побожний і прекрасний сповідачу;
Скажіть мені, як з чарівним дівчам
У сповіді тій повелося вам?
Лихого я не бачу в дій пригоді:
Законне все, Жіраре, що людське,
І тут гріха дошукуватись годі:
Святі отці чинили й не таке.
Одна для мене річ незрозуміла:

До чого тут здалась нечиста сила?
Жіраре! Ви самі, і всі судці,
Всі прокурори, свідки, адвокати —
Лукаві клерки і тупі ченці, —
Шкода між вами чаклунів шукати!

Ось і парламент, що спалити враз
Послань прелатських двадцять дав наказ
І смертний бій оголосив тій раті,
Де на чолі — дивак, святий Ігнатій;
Та й на парламент склалася біда;
Ігнатій радий, а Кенель — рида.
Париж тій долі співчував трагічній
І втішився лиш в опері комічній.

О, Дуросте, богине вагітна!
Родила смертних, мати всеземна
Ти більше, ніж Кібела яносила
Богів колись могучих породила,
І дивишся, від радості п'яна,
Як виростає їх незмірна сила:
Дурний тлумач, дурний перекладач,
Та й автор теж, а також і читач!
Скажи ж мені, владарко сьогосвітня,
Хто в цій юрбі, віддалеки помітний,
Для тебе найдорожчий з-між усіх,
Хто найздатніший до безглуздих книг,
У кого голос — наче рев ослиний,
Хто топчеться на місці щохвилини?
А, знаю! З тим твого серця пал,
Хто у Треву свій видає журнал.

Отож Денис у місячній країні
Уміло й потаємки готував
Проти англійців хитрощі невинні, —
Новий тим часом колот повставав
Тут, на землі, де дурнів — як у скрині.
Ступив король на Орлеанський шлях,
На сонці грає королівський стяг, —
А Жанна, з ним верстаючи дорогу,

Над Реймсом обіцяє перемогу.
Ви бачите цих лицарів ставних,
Цих зброєносців юних, запальних?
Усі вони, цвіт лицарства, на сонці
Виблискують, покірні амазонці.
У Фонтевро так чоловіча стать
Примушена жіночій слугувать¹⁸.
Там жінка вищу владу обіймає,
Святих отців вона благословляє.

Агнеса красна, невеселих днів
Примушена без милого зазнати,
Снаги не мала розпач подолати,
І душу смертний холод їй повив.
Та друг Бонно, вигадник знаменитий,
Зумів життя пригасле розбудити.
Вона розкрила очі чарівні, —
Навіщо-бо? Щоб сльози лить сумні!
Тоді, склонивши голову до нього,
Вона сказала: «Зраджено мене!
Яку ж тепер король обрав дорогу
І де його те слово вогняне,
Яким мені він у коханні клявся,
З якого племін у душі зайнявся?
Сама ночую в ліжку, я своїм,
А Жанна у військових тих уборах —
Агнесі більший, ніж британцям, ворог
Мене ганьбою криє перед ним!
Які гидкі — не вмію я й сказати! —
Тварюки ці, у спідницях солдати¹⁹,
Що чоловіча сила в них сама,
А ніжності утрачена принада;
І чоловікам слави з них нема,
І красна стать нітрохи їм не рада».
Це мовивши, Агнеса вся горить,
Від болю стогне, з гніву аж тремтить,
Ревнивий зір, як полум'я, палає, —
Та враз нову їй думку навіває
Любов, у радах бистра й потайна.

До Орлеана рушила вона,
Аліса з нею та Бонно мостивий, —
І от до корчми випадок щасливий
Приводить їх, де Жанна спочива,
Стомилось-бо і тіло, й голова.
Агнеса жде, щоб ніч усіх приспала;
Тим часом з хитрих розпитів дознала,
Де Жанна спить, — і в темряві нічній
Туди крадеться, одяг військовий
З Шандосовими надіва штанами
З залізними міцними телягами,
Що ковано їх зовсім не для дами.
Як зброя та на плечі їй злягла, —
Вона б упала, бідненька, була...
Бонно правиця тут їй помогла.

Тоді Агнеса тихими словами
Промовила: «Амуре, пане мій,
Дай сил мені тяжку носити зброю,
Щоб я збудила постаттю такою
Любов і жаль в душі його ясній.
Мій милий хоче дівчини-героя, —
Нехай же втішу, звеселю його я!
Піду за ним і буду попліч з ним
За нього в бої битися страшнім.
Коли на нього зловорожі сили
Списи підіймуть і летючі стріли, —
Нехай мене прошиють вістря їх,
Щоб я умерла, він щоб жити міг,
Щоб у хвилину темного конання
Зомліла я від щастя, від кохання».
Бонно цих слів уважно наслухав
І їй меча та списа подавав, —
А Карл тоді близенько пробував.

Агнеса захотіла тої ж ночі
Коханого побачить милі очі.
Тож, повна нестриманної жаги,
Сіда вона, зігнувшись од ваги,
І жеребця стискає острогами,

Роздряпавши озадок свій штанами.
На огирі нормандському Бонно
Хропе й сопе, натомлений давно, —
А бог любові сумно поглядає
На дівчину одважну — і зітхає.

Як тільки рушила Агнеса в путь, —
Зненацька кінське тупотіння чуть
Із-за дерев, що віти посплітали, —
І кінні вояки повилітали
В червоних жупанах. Ще й лихо в тім,
Що Жан Шандос був за сеньйора їм.
«Гей, хто іде?» — питання розляглося.
А дівчина, — їй, бачите, здалося,
Що це зустрівся з нею сам король, —
Кричить: «Любов і Франція — пароль!
Агнеса я!» — Не встигла докінчити,
Як бідолашну ухопили бритти,
Бонно-добрягу також узяли —
І до Шандоса хутко повезли,
Що, повен люті і страшного гніву,
Поклявся в серці покарать жажливо
Розбійників (хоч би там хто вони),
Які украли меч його й штани.

Під час, коли з очей нам відлітають
Останні зграї животворних снів,
Щебече птаство в глибині гаїв,
Пригаслі сили в серці воскресають,
Жвавіше котиться по жилах кров,
Тремтять бажання, виника любов, —
Під час отой перед тобою стала,
Шандосе, дівчина; вона сіяла,
Неначе сонце східне навесні.
Яке ж чуття в сердечній глибині
Збудила німфа, дивна красою,
В твої штани одягнена, герою?

Огонь пробіг в Шандосових очах,
І він крізь зуби каже, їй на страх,

Милуючися на дівочі чари:
«А, маю знов свої я шаровари!»
На постіль садить він її мерщій
І промовляє: «Полонянка мила,
Не до лиця одержу ти наділа».
По тих словах, нестримний та палкий,
Він панцира зриває з неї хтиво.
Пручається Агнеса соромливо
І стогне в переможцевих руках,
Звертаючись до Карла у думках.
А що ж Бонно? Його вояк завзятий
Послав яко митця кухарювати,
Відомо-бо, хоч то вже й давній час:
Бонно — вигадник кров'яних ковбас,
Йому ви честь, французи, віддаєте,
Коли з вуграми хвалите паштети!

«Сеньйоре! Що ви хочете вчинить?
Ой лишечко!» — Агнеса лебедить.
Шандос: «Божуся (божаться всі британці)²⁰
За кривду я повинен одплатити.
Штани — мої, а я добром своїм
Не поступався ще ні перед ким».
Таке промовив — із одного маху
До голого роздяг він бідолаху, —
А та, в обійми трапивши міцні,
Ридала тільки: «Я не хочу, ні!»

Під цю хвилину крик луна: «До зброї!»
Зчинився гуркіт, лемент, гвалт і грім, —
І крові й смерті вісником страшним
Сурми розлігся голос бойової.
Прокинувшись, Жанна не знайшла
Ані шолома із пером з орла,
Ні панцира²¹, ані брагет, що звичай²²
Носити каже статі чоловічій.

Без роздуму, схопивши навмання
Свого зброєносця убрання,
Вона ослові скочила на спину

І крикнула: «За віру! За країну!»
Сто лицарів на поклик той гучний,
Шістсот солдатів кинулося в бій.

Тут брат Лурді, щоб край свій рятувати,
Покинув темні Дурості палати
І до англійців прилетів з небес,
Мішок незграбних несучи чудес
Та нісенітниць, що ченці побожні
Між людом сіють у часи тривожні.
Труснув мішком — і лютих ворогів
Темноти й забобонів оповив
Густий туман, що Франція віддавна
Живе в ньому, своїм безглуздям славна.
Так ночі бог у повозі своїм,
Над падолом літаючи земним,
Нас обсипає видив чорним маком
І ми дурницям віримо усяким.

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

Жанна та Дюнуа б'ються з англійцями. Що сталося з ними в Гермафродитовім замку

Якби я королівську мав корону, —
Підданцями б сумирно керував,
Щодня по благодійному закону
На щастя б їм і втіху дарував.
Якби фінансів я служив міністром, —
Кругленькі б суми я давать велів
Умам високим і талантам бистрим,
Бо кожен з них на плату заслужив.
Як митру б я єпископську надів, —
Шукав би згоди я і з моліністом,
І з неспокійним диким янсеністом.
Але, коханку маючи струнку,
Не розлучався б з нею я, панове,
Щоб кожна ніч — у розкоші любові

І кожен день в яснім ішов танку,
Їй душу огортаючи палку.
Закохані! Красуню покидати —
Гай-гай! То небезпека не мала!
Тут можете за день один придбати
Ви не одну прикрасу для чола!

Не встиг Шандос, у пристрасті неситий,
Свою солодку здобич ухопити,
Як Жанна налітає, ніби птах,
Кров проливає, сіє смерть і жах.
Деборин спис, що похибок не знає,
Страшному Дільдо груди прошиває,
Що грабував скарби святі в Клерво
І гвалтував черниць у Фонтевро.
За ним тяжка не поминула кара
І гідного мотузки Фонкінара.
Цей волоцюга, хоч родився він
Серед ірландських снігових долин,
У Франції чинив свої зальоти,
Немов би ріс в палкому Римі доти.
Мілорд упав на землю Галіфакс,
І брат його двоюрідний Боракс,
І Мідарблу, що вкрив отця клятьбою,
І Бартоней, що жив із братовою.
Узявши горду Діву за взірець,
І лицар славний, і простий боєць
Десятки бритів б'ють з одного маху,
І стогне поле бойове од жаху.
Гадали вірні Франції сини,
Що став із ними попліч бог війни.

Серед отого галасу і руху
Наш брат Лурді кричав що тільки духу:
«Вона невинна! Вороги, тремтіть:
Святий Денис уготував цю мить;
Вона невинна, і її руками
Господь дива являє перед вами.
Всі на коліна, Альбіону гній,
Складіте зброю, поклоніться їй!»

Тальбот, вояк нестримно-гордовитий,
Ченця велить завзятого схопити.
Схопили, в'яжуть, — а товстий монах
Кричить з незгасним полум'ям в очах:
«Нехай умру, нехай вернусь до бога, —
Дівочності судилась перемога!»
Довірливість живе в людських серцях,
І кожне серце — мов покїрна глина;
Найшвидше ж покоряється людина
Тому, хто подив будить в нїй і страх.
Лурді товстого мова екстатична
Переконала краще вояків,
Як Жаннина одвага героїчна
І сміливість її товаришів.
Той нахил вірити в діла незнані,
У забобони, в явища туманні,
Отих ілюзій ошуканських рїй
Уми.англїйцям замішав як стїй.
Англїйці добре на війні змагались,
На філософїї ж не дуже знались,
Їм краще меч, ніж розум, слугував.
Це лиш тепер розумних час настав.

Шандос, у бої полягти готовий,
Кричить: «Праворуч, Англїї синове,
Шикуйтеся!» — Але не встиг сказати, —
Усі лїворуч як один біжать.
Так в давні дні над голубим Євфратом,
У краї живши світлім та багатїм,
Юрба хотїла, з гордощів слїпа¹,
Аж до небес поставити стовпа,
А бог, таких сусїдів не бажавши,
На сто язиків їх розбив назавше.
Отож було, котрий води прохав, —
Йому товариш і підносить вапно...
Так бог з людей зухвалих насміяв,
І всі відтїль розбіглися поквапно.

До Орлеана, на вали фортець,
Прилинув, мов крилатий вїстовець,

Переказ про блискуче подолання —
І Діви почалось там вихвалання.
Ви знаєте французів запальних:
Честь над усе чарує й надить їх,
На бій вони ідуть, немов у танці.
Тож Дюнуа, усіх бастардів цвіт
(Його за Марса взяв би давній світ),
Ля Гір, Сентрайль, уставши рано-вранці,
Рішмон з Трімуйлем покидають шанці
І всі кричать на сотню голосів:
«Де вороги? Подайте ворогів!»

Не довго ж їм того чекати бою:
Тальбот, ясним прославлений умом,
У засідці, ще й не з одним полком,
Чекав на них під брамою міською.

Тальбот уже давненько перед тим
Амуром і Георгієм святим
Поклявся, що ввійде-таки до міста.
В його душі була жага двоїста:
Луве дружина, як відомо нам,
Палким цвіла до нього почуттям,
І наш герой, опріч міської брами,
Завоювать хотів і серце дами.
Тож тільки вийшли наші вояки —
Тальбот на них послав свої полки,
Але французи встояли, смільки.

Поля прославленого Орлеана,
Вам од потомків похвала і шана!
Завзяті лицарі на довгий час
Людською кров'ю угноїли вас.
Ані Фарсал, ні Мальплаке, ні Зами²
Криваве поле, вкрите мертвецями,
Ні жодне бойовище в давнині
Страшнішої не бачили борні.
Списи, дрітки і легкопері стріли
Літали, розбивалися, дзвеніли;
Під копитами диких скакунів

Стогнали тяжко сотні вояків;
Мечі палали іскрами ясними,
Аж навіть сонце блідло перед ними;
По мураві, блискучій від роси,
Котились руки, голови, носи.

Всі ангели війни з небес високих —
І смерті вістовець, і Михаїл,
І переможець диких перських сил³ —
До вчинків придивлялися жорстоких,
До вікопомних подвигів і діл.

Михайло терези вхопив широкі⁴,
Уживані всякчас у небесах,
І важити почав на терезах
Французський запал і англійський спокій.

Герої наші на вазі отій,
Бідахи, вийшли легшими, ніж бритти:
Тальбот їх переважив знаменитий,
І на цьому кінчився суд святий.
Тоді Рішмона ранив спис тяжкий
У місце, що сідати ним годиться;
Сентрайля — в ногу, бистру до ходи,
Ля Гра — ох! Я не скажу куди,
Та жаль його коханки-чарівниці!
В мулке болото Ля Трімуйль загруз —
І руку славний там зламав француз.
Тоді ж то всі, побиті й невеселі,
Вернули в місто і лягли в постелі.
Так сила божа покарала їх,
Що, бач, Дениса підняли на сміх.
Господь, як хоче, милує й карає,
Кенель сказав це, годі й міркувать⁵;
Усім він лиха присудив зазнать,
Бастарда лиш одного виключає.
Тож лицарі, знеможені від ран,
Вертаються на ношах в Орлеан,
І Жанну проклинаючи, і долю, —
А Дюнуа по бойовому полю

Літає, наче блискавка ясна.
Він коле, ріже, голови стина, —
І враз туди пробився, де завзято
Криваве Жанна відбуває свято.
Як два потоки, линучи в полях
З високих гір під буряну годину,
Зіллються, хліборобові на страх,
В одну ріку — і всю поймають долину, —
Так Жанна вдвох із Дюнуа буйним
На бритів махом кинулись одним.
Вони так палко сікли та рубали,
Так ворогів неупомлено гнали,
Аж опинились, де й самі не знали.
Нема британців, та й своїх нема, —
А вже навколо ніч стоїть німа.
«За Францію!» — гукнули без відмови —
І зупинились тихо край діброви,
При місяці шукаючи, куди
Ударитись, щоб не знайти біди.
Шкода! Ані признаки, ні дороги,
А втома й голод мукою печуть...
Яка користь у біса з перемоги,
Коли немає де по ній заснуть!
Так корабель без керми, без вітрила
В руках Нептуна — іграшка безсила.

Аж раптом пес, надбігши з-за кущів,
Надію на рятунок їм явив;
Він зблизився, він гавкає, плигає,
Хвостом своїм привітливо махає,
Вперед біжить, вертається до них...
Коли б, здається, говорити міг,
Сказав би так: «Не гайтеся, панове,
За мною їдьте. Вам нічліг готовий!»
Герої наші зрозуміли вмить,
Що каже він, не вмівши говорити,
І рушили поспішно в путь-дорогу,
За Францію шлючи молитву богу
Та компліменти правлячи гучні
Одно одному за діла страшні.

Хоч мимохіть, залюблено і хтиво
Одважний лицар поглядав на Діву,
Та відав: певна цяцьочка мала
Для Франції у неї зацвіла,
І хто зірве дочасно квіт той любий,
Той рідний край свій доведе до згуби.
Шляхетний муж, він стримував жагу,
Отчизну згадуючи дорогу.
Проте коли священному ослові,
Біля коня ступаючи в діброві,
Спіткнутися лучилось, на біду, —
Наш Дюнуа красуню молоду
Обняв за стан, щоб, бачте, підтримати,
А дівчина, бажавши, певне, спати,
Схилилася до нього, як мала.
Тож близькість поміж них така зайшла,
Що, поки наші подорожні мчались,
Уста їх щохвилини зустрічались,
Щоб говорити зблизька, не здаля,
Про рідний край, війну та короля.

Розказують, принаднице Авроро⁶,
Що Карл Дванадцятий тебе до двору
Не зважився прийняти аніяк —
І рацію суворий мав вояк,
Гроза для вінценосців та кохання:
Було б з тобою затяжке змагання.
Та з Жанною відмовитись утіх —
Голодному не їсти страв смачних, —
Хто більший подвиг доказати може?
Був Дюнуа на д'Арбрісселя схожий⁷, —
Великого святого, що лягав
Між двох черничок на тісній постелі
І, груди й стегна гладячи дебели,
Диявольську спокусу відганяв.

Зайнявся день, і перед їхнім оком
Піднісся замок видивом широким:
Фасад чудовим мармуром білів,
Дорична височіла колонада,

На ній балкон із яспису горів,
Порцелянова грала балюстрада.
Мандрівникам, натомленим украй,
Здалося, ніби перед ними рай.
Пес гавкає — і двадцять сурем грає
Їм на добридень; сорок слуг метких
Назустріч подорожнім вибігає,
Усі в уборах пишно-золотих.
Два молодці ведуть з уклоном їх
У щедро приоздоблені палати;
В купелях світлих миють їх дівчата
З пошаною; по сніданку смачнім
Постелено м'які постелі їм,
І аж до ночі в красному спокої,
Хропли там по-геройському герої.

Та треба знати: замка володар
Такого, що позаздрив би і цар,
Був син одного з геніїв чудовних,
Що іноді їм набіга каприз
До чад землі, безсилих і гріховних,
З небес високих ізлетіти вниз.
Це божество зійшлося по-людському
З черницею в монастирі святому,
І народився в них Гермафродит,
Чаклун і некромант на цілий світ,
Син щонайкращий батькові такому.
Чотирнадцять йому збулося літ —
І з височин отець його злітає
І каже так: «Моя в тобі палає,
Дитино, кров. Скажи ж мені, який
Тобі дарунок дати, сину мій, —
Усе ладен для тебе я зробити!»

Жадібний зроду, в маренні неситий
Гермафродит на те йому: «Палких
Душа моя щохвилі прагне втіх,
Подвійна стать — моя найбільша мрія.
Хай жінкою роблюся уночі я,
А вдень хай буде з мене чоловік!»

Инкуб йому: «Гаразд, дитя!» — і зник.
Від того дня ця дивина природи
Подвійно споживає насолоди.
Отак Платон, довіреник богів⁸,
Розказує за наших прабатьків,
Що першими сотворені із глини,
Всім бездоганні, дивні андрогіни,
Які, одержавши подвійну стать,
Самі себе уміли вдовольнять.

Та їх з Гермафродитом не зрівнять:
З самим собою пити раювання, —
Це не найвище із можливих прав;
Щасніший той, хто з ближнім поділяв
Жіноче й чоловіче поривання.
Придворці звать його царем істот,
Що ввечері — Венера, вдень — Ерот,
І для утіх шукають любострасних
Удів, панянок, хлопчиків прекрасних.

Гермафродит забув лиш об однім
Родителя свого попрохати,
Хоч мав потребу доконечну в тім:
Любов до себе в інших викликати.
Тож учинив так світу володар,
Що гідший він, ніж Самюель Бернар,
Що він не міг подобатись нікому, —
І надаремне в замку він своєму
Бенкети улаштує гучні
І навіть вірші пише запальні!
Коли удень він обіймав коханку
Чи, жінкою зробившись до ранку,
З кимсь одчайдушним пестощів шукав, —
Одуреним себе він почував;
У відповідь на племенисту спрагу
Він мав огиду, лайку та зневагу.
Так потвердилось казане давно,
Що щастя й велич — зовсім не одно.
«Як! — говорив він: — Наймичка остання
Удвох із любим зазнає кохання,

Пастушку юну обійма стрілець,
З черничкою втішається чернець, —
І тільки я, на цілий світ єдиний,
Блаженної не відаю хвилини!»
І він присягся іменем стихій
Карати дів і хлопців уродливих,
Щоб приклад був кривавий і страшний
Для всіх, кого любив він без надій,
Для серць невдячних, зимних і зрадливих.

Щораз гостей він пишно частував:
Ні Савської смуглявої цариці⁹,
Ані Талестри, діви-чарівниці,
Такий бенкет ніколи не стрічав
У двох царів, прославлених та дивних,
Як він для молодичок лаштував,
Для бакалаврів і вояк мандрівних.
Та як доходило до певних діл, —
Біда тому, до кого він лицявся
І хто його зальотам опирався:
Нещасну жертву саджено на кіл.
Завечоріло, з пана стала пані.
До Дюнуа, в нестримному бажанні,
Вона послати каже гайдуків,
Щоб він трапезу з нею розділив
На антресолях, — а в їдальні пишній
Наїдки й Жанні подано розкішні.
Красунь бастард, напаханий, стрункий,
Ввіходить. Стіл на нього жде такий,
Мов той, що Клеопатрі-чарівниці¹⁰
Для Цезаря лучалось готувать,
Великого в мистецтві воювать,
Для славного Антонія-п'яниці,
Або як той, що навіва рядки ці, —
Його мені улаштував чернець,
Слуга господній, до їди митець, —
Мов той, нарешті, де в ясних чертогах,
Коли Назона вірити словам,
Коли Гомер по правді каже нам,
Юпітер, для спочинку по тривогах,

З Європою, з Данаєю удвох
П'є без Юнони, достеменний бог.
Щораз іде смачніша переміна —
Їх подають Аглая, Єфрозіна
І Талія: так зветься в небесах
Три грації, що марні теревені
Про них розводять педантичні вчені.
Нектар кипить у Гебиних руках
І в Ганімеда юного правиці¹¹
Його украв Зевеса бистрий птах,
Щоб цар богів мав з ким... повеселиться.
От при такому Дюнуа столі
З Гермафродитом сів у любій млі.

Чудне створіння пишно одяглося,
Алмазами прикрасило волосся,
А жовту шию обвило кругом
Рубінів, перлів не одним разком.
Шкода! Потвора тільки бридша стала!
До Дюнуа вона щось прошептала —
І наш герой уперше затремтів.
Проте, найлюб'язніший з вояків,
Він господині відплатити гречно
За учту гостелюбну і сердечну
Бажає, занедбавши зір і смак.
«Тим більше слави!» — думає бідак.
Але дарма себе він непокоїв:
Буває неможливе й для героїв.
Отож, хоча й запавши у печаль,
Гермафродит до нього має жаль,
Улещений і владуваний потай
Зусиллями одважного бійця:
Хоч не дійшла належного кінця,
Але ретельно почалась робота.
«Узавтра, — каже пані, — довести
Ви можете змагання це до краю.
Я більше сил, мосьпане, вам бажаю,
Щоб шану ніжністю перемогти».

Аж ось Аврора золота на сході
Оповістила ранок всій природі.

Коли вона поглянула на світ,
Знов чоловіком став Гермафродит.
Тож, по-новому жадібний і хтивий,
Іде в опочивальню він до Діви,
Покров зриває ніжний та легкий
І непристойно гладить перса їй,
Поганячи цілунком, як повію,
Святих підпору, Франції надію.
Що більше палу, то бридкіший він!

У гніві суто християнським Жанна,
Ніяких не ясуючи причин,
В мерзенну пику затопила пана.
Отак, бува, у мене на ланах
Кобила горда, вся в пістрявих плямах,
На мускулястих і твердих ногах,
Немов тигриця, з полум'ям в очах,
Осла тупого одбиває замах,
Що на озадок любий був ізліз —
І, вдарений, аж покотився вниз.
Та зле вчинила дівчина, хоч браво:
Господар на пошану має право.
Звичайно, соромливість боронить
Повинні всі дівчата й навіть дами,
Але ж як принц навколішки стоїть
Чи дивовижний геній перед вами, —
Його в лице не випадає бить.
Гермафродит, хоч був гидкий, як гріх,
Іще в житті не зазнавав такого,
Ба й зважитись ніхто б на те не міг.
Він репетує, кличе слуг своїх —
Пажів, лакеїв, гайдуків усіх —
І з натовпу до нього докотилось:
«На Дюнуа вона б так не гнівилась!..»
Брехні трутизно, наклепів жало,
Гадюки чорні чорної обмови!
Як при дворі французькому, кубло
Ви в'єте й там, де сяє цвіт любові!

Ображений подвійно, наш тиран
Страшний, кривавий укладає план

І слугам каже часу не барити —
Обох на кіл негайно посадити.
Покірні слуги, чувши вирок цей,
Високі палі ставлять для гостей —
І смерть дочасна має іскосити
Ясної Франції найкращі квіти!
Челядники бастарда роздягли,
Зв'язали і на місце привели,
Де гордовиту, чисту і вродливу
Юрба нахабна мучила вже Діву:
За вроду і за сміливий удар
Їй смерть готує свій кривавий дар.
Ведуть її, різками затинають,
Сорочку з тіла білого зривають
І катові лихому віддають.
А Дюнуа, в останню йшовши путь,
Дочасно вмерти маючи не в битві,
Високу душу вилива в молитві.
Та гордий він, як сокіл на ловитві,
Аж навіть і призвичених катів
Перед героєм подив охопив!

Коли ж побачив муки він тієї,
Що за французькі мстилася лілеї,
А мала тут прийняти земний кінець, —
Прокляв він долі лютий рішенець,
На постать він поглянув, що коханням
Не осквернив ще жодний чоловік, —
І так заплакав над її стражданням,
Як над своїм не плакав би повік.

Така ж, як він, і гордовита, й чула,
В жахливий час вона і не здригнула
І погляд промовляв її палкий,
Що лиш його на світі жалко їй.

Прекрасних тіл солодка білосніжність
У них будила обопільну ніжність, —
Та боляче, коли любов така
Лиш на краю могили виника.

Уже ж бо, повен заздрощів і гніву,
Двоснастий звір прислужникам велить,
Щоб пару цю, як каже він, зрадливу
На гостроверхі палі посадить.
Під хвилю цю, неначе грім із хмари,
Розлігся голос: «Гей, не треба кари
Стривайте!» — І спинилися кати
На ці слова, затамувавши подих.
Що ж? Дивляться: стоїть чернець на сходах
У каптурі, як їм велить закон.
То був, панове, друг наш Грібурдон.
Як гончий пес, що оленя легкого
Такий приємний, запашний для нього
Почутив слід — і лине по кущах,
Куди його веде солодкий пах,
І хоч не бачить, а напевне знає
Тропу, якою звірина біжить,
Ані на що круг себе не зважає,
З дороги не збивається й на мить, —
Так добрий син Ассізького Франциска
За Жанною без одпочинку гнав
На мулі, що між хащами стрибав,
Гойдаючися, мов тяжка колиска.

«Гермафродите! — крикнув він: — Ім'ям
Отого яблука, що з'їв Адам,
Ім'ям побожної твоєї нені,
Ім'ям отця, що з геніїв був геній,
Благаю: любу відпусти мою.
За них себе на послуги даю.
Як цей герой і ця-от красна діва
В тобі збудили справедливий гнів, —
Я з цим-от ділом справлюся щасливо!
Ти знаєш, хто я, то не тратьмо й слів.
На мулі незвичайному сиджу я —
З ним працю незвичайну поділю я,
І ти не раз промовиш навпростець:
Мул варт ченця, а мула варт чернець.
Нехай іде під вітер цей вояка,
А Жанна — неабияка присмака

Для нашого знавецького стола.
Ціна за неї всяка — замала».
Огидою та пострахом чернечі
Незайманицю виповнили речі,
Чеснота-бо і дум високих стрій
Були дорожчі за рятунок їй.
Душі її небесне поривання
Бороло все, ба навіть і кохання.
Гарячі сльози по щоках біжать,
Від сорому нещасна червоніє
І очі в марній закрива надії:
Не бачити й небаченою стать!

А в Дюнуа тяжкі думки горять.
«Як! — дума він: — Розстрига і ледащо
Цю квітку Франції зірве найкращу,
Яку так пильно, ревно я беріг,
Про землю дбавши прадідів моїх!»

А Грібурдон тим часом уласкавив
Господаря розкішних тих палат.
Він так облесно, знай, своєї правив,
Що той уже всміхається, як брат.
«Беріть її, — так каже він прибулим, —
Беріть оцю перлину з-між дівчат,
Ви, чесний отче, з чудодійним мулом!»

Жезл Якова товстий мав Грібурдон¹²,
І персня, й ключ, которі Соломон
Зоставив нам, і чарівну тростину,
Що нею слугувався фараон,
І ту мітлу, на світі цім єдину,
Якою відьма, лиса, мов коліно,
Злетіла, як покликав цар-пастух,
Щоб викликати Самуїлів дух.
Був наш чернець у чаклуванні зух:
От коло він накреслив за хвилину,
Сипнув землею на свою тварину
І кілька слів магічних проказав,
Що Зороастр колись їх уживав¹³.

На ті слова з диявольської мови —
О, дивина! Чудуйтеся, панове! —
Наш добрий мул зіп'явсь на дві нозі,
А далі (все робилось по черзі)
І голова круглішою зробилась,
І шапочка на голові вродилась.

Отак колись за гордощі був цар¹⁴
На бугая повернений від бога,
Сім літ не їв, окрім трави, нічого,
А як людина знову стала з нього, —
Збагнув Господь марноту всіх покар.

З височини небесного склепіння
Денис дивився, повен співтерпіння,
На Жанну д'Арк у муках та в сльозах.
Злетів на землю сам би він, як птах,
Та ба! Це не було в його руках.
Зчинив великий шум у небесах
Мандрівкою своєю небожитель.
Святий Георгій, Англії святитель¹⁵,
Обурювався вельми, що Денис
Без дозволу злетіти смів униз
І брав там участь у военній бурі.
Святи перекоряться почали
І під кінець на лайку перейшли.
В англійського святого у натурі
Є завжди риси дикі та понурі,
І хоч живе в господнім він раю,
Отчизну скрізь нагадує свою.
Так мови провінційної сховати
Не може дехто, трапивши в палати.

Тут час мені, читачу, відпочити:
Ще довга путь, і можна притомиться.
Дух одведу, щоб вірно повістить,
Що смілива пережила дівиця,
Земні діла очам твоїм явить,
Пекельні і небесні таємниці.

ПІСНЯ П'ЯТА

Чернець Грібурдон, що хотів згвалтувати Жанну, по справедливості потрапляє в пекло. Він розказує про свою пригоду чортам

Шануйте, друзі, Бога в небесах,
Живіть як добрі, вірні християни,
Бо час гіркого каяття настане!
За юних літ кружляв я по шинках
З гульвісами, своїх бажань рабами,
Що тільки й знали чарку та повій,
А про святі й не згадували храми, —
Служитель церкви був для них смішний.
І що ж? Еге! Розбилась повна склянка:
Кирпата смерть з косою у руках
Перетинає їм веселий шлях,
І вісниця Атропи, лихоманка,
Гидка, кульгава Стіксова дочка
Голубчиків чатує з-за кутка.

Тоді нотар або служниця стане
Над бідолахою: «Пора вже в путь!
А де вас поховати, добрий пане?» —
Уста поблідлі спізнено зітхнуть,
І спізнено прокинеться сумління,
Страшний мучитель для безбожних душ.

Він молитви шепоче по-латині
Святому Роху і святій Мітуш¹,
Додержується всіх церковних правил, —
Шкода! Під ліжком притаївсь диявол,
Чигаючи на нього. Відлетить
Душа із тіла — і нечистий вмить
Її хапає хижо та запекло
І в пазурах страшних несе у пекло,
Де душ таких чимало вже сидить.

Якось, читачу, в житлах попідземних
Сам Сатана, вождь сил усіх таємних²,
З підданими гучний бенкет справляв.

У пеклі райських не чекай забав,
Свої там веселитися причини:
Якраз гуртом чималим капуцини,
Которийсь папа, кардинал товстий,
Якийсь король північний, три абати,
П'ять радників та інтендант пузатий
Їм трапились — добуток дорогий! —
На сковорідки, над огонь страшний.
Нечистих сил владика чорнорогоий
У колі найповажніших чортів
Пекельний нектар, наче брагу, пив,
Приспівуючи весело до нього, —
Аж тут зачувся гомін од воріт:
«А! Любий гостю! Шана і привіт!
Це він, панове, емісар наш ревний,
Наш любий брат, наш друг сердечний, кривний,
Це Грібурдон, нам вірний повсякчас!
Святий панотче! Просимо ж до нас,
Люциферів достойний побратиме,
Апостоле диявольських наук!» —
І почалось міцне стискання рук,
Із криками помішане гучними,
А далі вся ватага підвела
Ченця до бенкетового стола.

На рівні ноги звівся цар геєни
Та й каже: «Рано ж ти прибув до мене,
О найславніший з гультяїв святих!³
Ще б на землі хоч трохи послужити!
Та ж тільки ти з країни франків міг
Чортячу семінарію зробити,
Ти найпильніше мій устав беріг!
Але чи ж горю допомгти словами?
Бери-но чарку, пий, гуляй із нами!»

Цілує, вдавшись у священний жах,
Свого пана в копито монах
І невеселим оком поглядає
На огняне просторище безкрає,
Де проживають серед мук страшних
Убивство, зрада, непокора, гріх.

Нечистий дух усім там верховодить,
Усе земне там смерть собі знаходить,
То кладовище розуму, знаття,
Краси, любові, радості життя,
То юрми безконечні, незліченні
Дітей небес, підкорених геєні.
Туди, читачу, попадає в бран
Король найкращий і лихий тиран.
Караються в тій огняній пустелі
Траян хоробрий, мудрий Марк Аврелій,
І добрий Тіт, опора людських прав,
І два Катони, вороги пороку,
І Сціпіон, що пристрасть подолав,
Що Карфаген переборов жорстоко.

Там на пательні смажиться Платон,
Гомер божистий, славний Ціцерон,
І він, мудрець, між мудреців єдиний,
Сократ, кого замучили Афіни.
Там навіть доброчесний Арістід,
Солон правдивий — серед людства перли:
Хоч прожили життя вони як слід,
Але шкода — без сповіді умерли.
Та здивувавсь найбільше Грібурдон,
Побачивши у казані гарячим
Святих і королів, які закон
Несли господній темним і незрячим.
Одним із перших там король Хлодвіг⁴.
Читальник мій дивується, я знаю,
Що той у пеклі опинитись міг,
Підданим одчинивши браму раю.
І справді дивно: тут, серед поган,
Найперший серед франків-християн!
Що ж, — легко я розвію цей туман:
Вода свячена не врятує того,
Хто злочинами душу забруднив, —
А цей Хлодвіг себе гріхами вкрив,
Було жорстоке, люте серце в нього;
Ось через що — подумайте самі —
Його святий не врятував Ремі.

Серед царів могутніх та величних,
Оселених в падолі мук довічних,
Був також і великий Костянтин.
«О доле! — здивувався францісканець, —
Та як же міг сюди потрапить він,
Фундатор церкви, господа обранець?
Богів фальшивих зруйнувавши храм,
Він з ними в пеклі опинився сам!»
А Костянтин відповідає щиро⁵:
«Хоча поганську розметав я віру,
Хоч на руїнах давніх вівтарів
Я богу правди ладан воскурив,
Та речі ці, високі й урочисті,
Для власної робилися користі.
Церкви священні мав я за щаблі
До кесарського трону на землі.
Розкоші, втіхи, гордість, любослав'я —
Ось божества, которим слугував я,
А злото християн і їхня кров —
То шлях, яким я до фортуни йшов.
У намислах лукавий та неситий,
Свого я тестя зважився убити.
Розпутним палом виповнений вщерть,
Залитий кров'ю, лютий та безсилий,
Я жінку й сина засудив на смерть
Од ревнощів та од жаги сп'янілий.
Тож досить, Грібурдоне, є причин,
Щоб катувався в пеклі Костянтин».

Святий отець дивується дедалі:
У вічнім царстві муки та печалі
Куди лиш глянь — то славний казнодій,
То мудрий доктор, то прелат товстий,
Ченці з Мадріда і чернички з Рима,
Сповідачі вельмож, монархів, дам,
Що перед пеклом рай спізнали там
Із дочками духовними своїми.
Цураючися всіх отих прояв,
У чорно-білім одязі стояв
Монах із шевелюрою, як миска, —

І посміхнувся лукаво син Франциска:
«Цей бовдур богомільний і тупий⁶
Одягся, бачу, в яacobінський стрій...»
«Гей! — крикнув він: — Ти хто esi такий?»
А тiнь йому: «Печаль моя велика!
Дитя! Святого бачиш Домініка!»⁷

На це ім'я, відоме нам з ікон,
Аж поточився бідний Грібурдон
Та й каже, кладучи хреста на себе:
«Ви в цій безодні, ви, обранець неба,
Святий, апостол, божий посланець,
Надія церкви, вірних душ отець, —
Ви з грішниками, ви з еретиками
Караєтесь! Господня сила з нами!
А де ж вона, небесна благодать?
О люди! Годі молитви читать
«Усім святим, як ви до того звикли,
Коли на них диявол гострить ікла!»
На те іспанець чорно-білий знов:
«А, що вже нам до всіх людських розмов!
Нехай вони чи гудять там, чи славлять —
Бігме, тепер однаково мені:
Де нас нема — акафісти нам правлять,
А де ми є — печуть нас на вогні.
Одному храми дорогі будують, —
А він, бідаха, вариться в смолі;
Той від усіх проклятий на землі, —
Аж зирк! Він там, де праведні царствують.
Що ж, бач, до мене, то мене катують
Ці bestії ніяк не без підстав:
Я альбігойцям муки завдавав,
Призводив їх, нещасних, до загину.
Мене печуть, бо пік і я, мій сину».

Та годі! І залізним язиком,
Що без угаву, вічно говорив би,
Я всіх святих, проте, не полічив би,
Диявольським уловлених гачком!

Коли ж ото чортячий набрід милий
Із гостем зазнайомився новим, —

Усі його тісненько обступили
І заволали голосом одним:
«Скажи, скажи, славетний Грібурдоне,
Чому в цей вир, од сліз людських солоний,
Так рано ти, дочасно прилетів?
Що сталося? Як ти життя скінчив?»
«Панове! — францісканець одповів: —
Я розкажу вам об своїй пригоді,
І то правдиво, запевняю вас:
Умер я, панство, то й брехати годі,
Хоч за життя брехав я повсякчас.
Ваш гордий прапор звикши гордо нести,
Для вашої та для своєї честі
Там, на землі, я подвиг учинив,
Що все чернецтво славою покрив.
Погонич мій — що за тварюка, нене!
Суперник спів достойний і для мене!⁸ —
Коли до праці вмовленої став,
Гермафродита навіть здивував.
Та й я, сказати, сил усіх доклав,
Щоб те створіння, в любоощах несите,
Потворну ту самицю вдовольнити,
За послуги, яких не бачив світ,
Віддав нам дівчину Гермафродит,
І люба вже надходила хвилина,
Де стратила б невиннощі невинна:
Її руками міцно я стискав,
Погонич мій іззаду обіймав, —
Гермафродит зо сміху аж лягав.
Але зненацька — диво над дивами! —
З небесних, понадхмарних верховин
(Де ми, з відомих добре нам причин,
Ніколи не опинимося з вами)
Спускається той довгоухий звір,
Який — це нам із Біблії відомо —
Озвавсь до Валаама по-людському,
Як їхав той серед високих гір.
Була на ньому вишита кульбака,
При луці меч одгострений дзвенів;
Він крила мав, — а вже така ознака

Не для звичайних створена ослів.
Як Жанна те побачила, панове, —
«Це мій осел! — гукнула: — Друг чудовий!»
Мене від жаху так і затрясло, —
А він підбіг, той дивогляд ухатий,
До Дюнуа, немовби хотів сказати:
«Сядь, лицарю, до мене на сідло!»
Сів Дюнуа на нього та й поїхав,
Але на нас, панове, не від нас!
Як стій, меча він вихопив із піхов, —
Ох, та й страшний настав для мене час!
Пан Сатана тут може пригадати
Хвилину схожу, день отой проклятий,
Коли він мався з богом воювати, —
І враз Михайло із мечем в руках⁹
На нього налетів у небесах.

От-от мене вояка був би вдарив, —
Та кинутись намислив я до чарів.
Своє лице нараз я відмінив,
Позбавився кошлатих чорних брів
І обернувся на дівчину свіженьку,
Струнку, хорошу, чисту, молоденьку.
Як золото, густа вилась коса,
Грудей іще недіткнутих краса
Просвічувала крізь тонкий серпанок.
Усі принади чарівних панянок,
Всі їх манери я здолав віддять,
А перш за все — невинності печать,
Що завжди обіцяє так багато —
І більше раз у раз, ніж може дати.
В очах горіла пристрасть потайна,
Що й мудреця б старого запалила,
Що серце б дике, кам'яне сп'янила,
Як келих найміцнішого вина.
Бастарда в серце влучила вона:
Меча свого він був підняв на мене,
Од ревності, од лютості шалений, —
І думав я, признаюсь навпростець,
Що Грібурдонові настав кінець.

Та глянув лицар — і рука упала.
Колись Медуза, кажуть, обертала
Усе на камінь поглядом німим.
Зробив я інше з ворогом моїм.
Засліплений дівочою красою,
Він випустив свою нехибну зброю,
І зрозуміло б навіть і дитя,
Яке його опало почуття.
До мене щастя, бачиться, схилялось, —
Але не так ісклалось, як жадалось.

Погонич мій, що хижо обіймав
Дебелі стегна войовниці-діви,
Любов'ю враз до мене запалав,
Побачивши мій стан легкий, знадливий.
Ох, друзі! Та чи ж думав я коли,
Щоб чари ніжні і тонкі могли
Сподобатись такому мугиряці?
Із Жанною не докінчивши праці,
Напризволяще він пустив її.
Пішли за вітром хитрощі мої!
Красуня, опинившись на волі,
Взяла меча, який валявся долі,
Покинутого грізного меча, —
І утекти від неї не вдалося:
Вона мене вхопила за волосся
І вдарила — ой, леле! — з-за плеча.
Тоді я з милим розлучився світом,
І що там сталося з Гермафродитом,
Із Жанною, з бастардом-вояком,
З погоничем осячим та з ослом —
Довідатись уже не мав я сили.
Одно скажу: щоб їх чорти вхопили!» —

Так докінчилась повість жалібна.
Сміялось пекло, аж гула луна.

ПІСНЯ ШОСТА

*Пригоди з Агнесою та Монрозом. Храм Слави. Трагічна
пригода з Доротесею*

Покиньмо пекло, яму ту бездонну,
Де з Люцифером Грібурдон горить,
Знесімося на крилах у блакить,
Перебіжімо поглядом по світу.
Гай, гай! Те саме пекло віть у віть!
Чеснота тут карається без міри,
Тут сонце правди ганьблять лицеміри,
Мистецтво гине, розум пропада,
Високі душі зникли без сліда.
Політика підступна і лукава
По всіх усядах заступає право;
Священики, що не втекли від них,
На мудреців озброюють дурних;
Прагнучий Зиск, що над усім царює,
Що мир дає нам і війну диктує,
Над скринькою із золотом сидить
І кволих сильним продає щомить.

О люди, бідний, нерозумний роде!
Навіщо муки ті здалися вам?
Ви, навіть і оддавшись гріхам,
Не вмієте шукати насолоди!
Коли покара вас чекає всіх, —
Грішіть, але нехай прекрасний гріх
Провадить вас на неминучі сходи!
Сорель Агнеса зналася на тім.
Одно лише закинути їй можна:
Вона любила палко, як не кожна.
Я це прощаю з розмислом таким,
Що й сам Господь її не покарає:
Нема невинних і в самому раї,
До святості дорога — каяття.

Рятуючи дівочність, як життя, —
Зрубала голову з одного маху

Хоробра Жанна ласому монаху, —
А наш осел, предиво з-між ослів,
Що Дюнуа на нього верхи сів,
Надумався з героєм відлетіти,
Щоб Жанну д'Арк з ним якимось розлучити.
Відкіль же ця химера напливла?
Кохання ніжна й таємнича сила
Її, читачу любий, породила!
Про наміри священного осла
Ще розкажу я, тільки трохи далі.
Були вони і сміливі, й зухвалі.

Отож розширив крила він чималі
Та й лине до Ломбардії мерщій:
Навіяв думку ту Денис святий
Аркадії щасливої синкові.
Який же зміст, яка мета у ній?
А вся причина, бачите, в любові,
Що тих обох зненацька пойняла:
Бастарда і небесного осла.
Дівочий цвіт вони зірвать хотіли —
І тим би Францію занапали!
Розлука, думав божий вістівник,
На їхню слабість найпевніший лік.
Було ще й інше на умі у нього...
Читачу мій, не гудь за те святого
І таємничій не дивуй меті:
Все добре, що являють нам святі.
Шугаючи, як сокіл, попід хмари,
Осел полинув з берегів Луари
До Рони хвиль прозоро-голубих,
Аж Дюнуа й отямитись не міг,
І оддалік дивився він з любов'ю,
Як гола Жанна із мечем в руках,
У правім гніві, вся залита кров'ю,
Собі широкий проклала шлях.
Щоб відсіч гордїй войовниці дати,
Гермафродит на неї сто чортів
Наслав летючих, ніби зграю псів,
Та впень рубає полк вона крилатий.

Так у гаю хлопчина молодий,
Натрапивши на вулик, повний меду,
На нього ззаду дивиться й спереду, —
Аж налітає гомінливий рій
Тварин сердитих, лізе просто в вічі,
Пече вогнем, заліплює обличчя, —
І крутиться й підстрибує юнак,
Обороняючися так і сяк,
Відгонить, давить, обома скидає
І, сил усіх доклавши, побиває
Маленьких повітряних розбишак.
Так Жанна, здавшись на свою одвагу,
Перемогла диявольську ватагу.

А що ж погонич? Білий наче сніг,
Він войовниці падає до ніг
І молить: «Жанно, голуб'ятко миле!
З тобою в стайні ми удвох служили,
Я помагав тобі не раз щосили...
Тепер у славі і в шанобі ти, —
Даруй мені! Помилуй і прости!»
А войовниця: «Встань, дурна тварино!
Твоєю кров'ю, гидшою за твань,
Не збагряню меча святого. Встань,
Живи та диш — і приготуй-но спину,
Я на тобі поїду в дальню путь.
На мула знов не можу обернуть
Твоє незграбне, але дуже тіло,
Та байдуже — аби мене носило:
Пан Дюнуа забрав мого осла —
Ну що ж! Нового я в тобі знайшла».
Діставши знову на життя надію,
Додолу наймит пригинає шию,
Стає на всі чотири, наче кінь,
І Жанну мчить на спині в далечінь.
Тим часом іменем отця свого
Гермафродит французів проклина;
Їм шкодити — от ціль його одна,
Англіїці стали друзями для нього.
Щоб за несвітський відплатити глум,

Велить він слугам (незвичайний ум!)
Поставити негайно край дороги
Химерну пастку, лабіринт чудний:
Там підпадуть під гнів його страшний,
У хідниках таємної будови,
Ненависної Франції синове¹.

А що ж Сорель, Агнеса чарівна?
Ви ж пак ще не забули, як вона
В Шандосових обіймах опинилась
Голісінька — і наче пташка билась?
Шандос, почувши битви дикий гук,
Солодку здобич випустив із рук
І полетів на смертоносне поле, —
А дівчина промовила: «О, доле,
Я небом присягаюсь, що ніколи
Такого вже не трапиться мені!
Лиш королю я пестощі буйні
Клянусь я за цілунки віддавати;
Ми з ним навіки душами злились,
Як зрадити, то краще вже сконати...»
Шкода! Ні в чому нам не слід клястись.

У метушні, що табір опадає,
Як рать ворожа вітром налітає,
Коли безладна гомонить юрба,
Той утікає, той січе й руба,
Коли, опалі страхом волоцюги,
Своїх панів грабують вірні слуги,
Агнеса, найкрасніша з-між дівчат,
Зоставшиися без друзів і без шат,
Накинула Шандосове одіння,
Ба навіть, хоч і повна нетерпіння,
Його нічний на голову ковпак.
Причепурившись химерно так,
Вона з намету вибігла страшного
І дивиться — засідлана в дорогу
Шандосова кобила ворона
Стоїть собі, хоч, правда, не одна:
Коняра п'яленький (так не раз буває!)

Її трима за повід і куняє.
Тихесенько красуня підійшла,
Із рук його вуздечку ту взяла,
Ступила у стремено, повна ляку,
І якось видряпалась на кульбаку,
І острогами стиснула коня,
І в темний гай помчалась навмання,
А друг Бонно піхотою чвалає,
Своє товсте він пузо проклинає,
Клене війну і край, куди зайшов,
Британію, Агнесу і любов.

Шандосів паж якраз під ту хвилину²
(Монрозом звали любого хлопчину)
Через сусідню проїздив долину.
Поглянув — що за дивна дивина?
Шандосова кобила ворона
З кущів, неначе птиця, вирина.
На ній же (так здалося юнакові)
І пан його в нічному ковпакові
Сидить чудний та дивний, як мана.
Монроз коня ударив острогами,
Летить учвал, гукає: «Пан мій,
Вас доганяють? Ми програли бій?
Однаково — я скрізь і завжди з вами!
Як ви умрете — нащо жити мені?»
І голос, повний муки та нестями,
За вітром лине й гасне вдалині.

Налякана, не відаючи, хто він,
Вперед Агнеса лине навмання.
А паж прекрасний, неспокою повен,
Жене, як вихор, бистрого коня.
Аж от спіткнулась ворона кобила, —
І, руки розіп'явши, наче крила,
На мураві лежить красуня мила.
До неї паж, як шуляк, підлетів, —
І з подиву та з чару остовпів,
Крізь одяг запримітивши безладний
Дівочий стан розкішний та принадний,

Грудей алебастрових пружину,
Округлі стегна й ніжку чарівну.

Тут, Адонісе, згадую тебе я³:
Так в оний день ти сам зробивсь не свій,
Як люблю для Анхіза та Арея
Богиню стрів у гущі лісовій.
Була Венера, правда, одягніша,
А тіла їй не покалічив глід,
Та й Адонісові б подумать слід,
У кого постать краща та стрункіша,
Де принадніший та свіжіший вид.
Жага й шаноба з розмаху одного
Оповили англійця молодого;
Він пригорнув красуню до грудей
І запитався: «Пані, ви забились?»
Вона ж із тихим сьєвом очей
І голосом, де страх та біль світились,
Відповіла, насилу звівши дух:
«Не знаю я, чи ворог ти, чи друг,
Але як серце ти зберіг людськеє, —
З пригоди не користуйся моєї,
На честь мою руки не підіймай,
А дай пораду і рятунок дай».
На тім урвавши, бідна мандрівниця
Лице закрила й слізьми залилась,
І знову потай, як воно й годиться,
Буть вірна королеві присяглась.
Монроз помовчав, зрушений до краю,
А далі й каже голосом палким:
«Над серцем ви являєте людським
Чудовну силу, о видіння раю!
Я ваш навіки, радо я віддам
Життя своє і кров останню вам!
Одної нагороди лиш благаю:
Мої без гніву послуги прийміть,
Щоб і в хвилину горя та відчаю
Я міг незрадно, щиро вам служить».
І пляшку з кармелітською водою
Він добува несмілою рукою,

І враз вода цілюща потекла
На рани від падіння та сідла,
Що червоніли на прекраснім тілі,
Подібному до ніжних роз та лілій.
За зле Агнеса того не взяла,
А поглядала, далєбі, без гніву
На юнакову постать уродливу,
Хоч серце королеві прирекла.
Тоді Монроз: «Прийміть мою пораду;
Я проведу охоче вас і радо
До селища, що в заботі лежить;
Я маю гроші й можу там купити
Сорочку, верхній одяг і спідницю,
Щоб сором не спадав на чарівницю,
Французького достойну короля».
На те приставши, голову схилив
Красуня ніжна: гречного хлопчини
Відкинуть раду не було причини.

«Стривайте-но! — я чую. — Чи могла ж
Така пригода статися на диво,
Щоб то розбещений англійський паж
Поводився так мудро і почтливо?
Невже таку він скромність проявив?»
Читачу мій! Навіщо це питання?
Жага гріховна зраджує смільків,
Несміливими робить нас кохання.

Дорогою до ближнього села
Про любові розмова в них ішла,
Про подвиги героїв нездоланних,
Про ніжний пал, мальований в романах.
Монроз, на теє не питавши прав,
Красуні часом руку цілував,
Але робив це ніжно так і чемно,
Що сердитись було б цілком даремно.
Ще й те скажу: багато він хотів,
Але нічого в неї не просив.

От і село. У затишнім покої
Сорель Агнеса відпочить лягла,

І пишну вроду діви молодії
Сором'язлива ковдра повила.
А юний паж задихався, гасає:
Смачної їжі, гарних спідничок,
Панчішок, черевичків, сорочок
Для божества свого він шукає.
Прекрасний хлопче! Чи ж на світі єсть
Людей багато, що тобі б рівнялись,
Які любов, шанобу, віру й честь
В єдиний струмінь злити б не вагались?

В тім самім домі (знає хай читач)
Жив капелан, Шандосів сповідач,
А звісно: капелани — не пажі вам.
Дізнавшись, що випадком щасливим
Сорель Агнеса прибула в село,
Що до кімнати з тим предивним дивом
Десятка кроків навіть не було,
Оп'янений неситою жагою,
Як звір, він скочив до її покою,
На сотню присягаючись ладів,
Вікно запнув і двері зачинив.
Що сталось там, про це ще буде мова.
Але ж на чім бастардова й ослова
Кінчилася мандрівка в небесах?
Куди завів їх таємничий шлях?

Там, де Альпійські височіють гори
І сиві хмари стеляться, як дим,
Під скелею, де Ганнібал суворий⁴
Ішов війною на залізний Рим,
Де над чолом лиш синява безкрая,
А під ногами громовиця грає,
Стоїть палац без даху, без дверей,
Прозорістю дивуючи людей.
Ясні дзеркала там усередині,
І чи дівчата свіжі та невинні,
Чи хлопець юний, чи дідок старий —
Усі побачать там відбиток свій.

Є сто шляхів у той палац дістатись,
Щоб у дзеркала пишні видивлятись,
Та небезпеку кожен з них таїть,
Бо кожен над безоднею лежить.
Одному легко, бачиться, дійшлося
І цілою зосталась голова,
А той упав, розбився — і волосся
В яру страшному вітер розвіва.

Палац той дивний має господиню —
Ту балакучу і стару богиню,
Що Чуткою, чи Славою зовуть,
Що всі дари уклінно їй несуть.
Мудрець доводить, що йому байдуже
До цієї пані, що хвала людська —
Це брязкалка порожня, хоч дзвінка...
Не вір йому: він бреше, милий друже!
Отож царює Слава в тих місцях,
А перед нею в пишному палаці
І принц, і вчений, воїн і монах
Колінчать і, як п'яні, метушаться,
І молять кожен, стелячись до ніг:
«Богине! Ти так любиш говорити,
Усе ти знаєш, мудра над усіх, —
Про мене слово хоч одно скажи ти!»

Щоб ті палкі благання вдовольнять,
Богиня дві труби великі має:
Одну собі в уста вона вкладає,
Як подвиги береться вихваллять,
А друга міститься, даруйте, ззаду:
Вона співає про лукавство й зраду,
Про свіжі книги, он які товсті, —
Писак продажних витвори пусті,
Про скороспілі геліконські блохи,
Що день живуть, а може, й менше трохи,
Про віршомазів, що зіпсутий крам
Підносять легковірним покупцям,
Про купу непотрібних привілеій,
Що загнились у темряві колегій.

Зійшлася там мерзота із мерзот:
Гійон з Фрероном, Ля Бонель, Нонот
І Саватъє, запроданець та злодій,
Безчесний та лукавий лицемір,
Кому перо на те стає в пригоді,
Щоб виливати брехні на папір.
Прибравшись, неначе до параду,
У Слави храм ідуть вони ключем,
Але вона відгонить їх бичем
І всіх отих негідників громаду
Не підпускає до свого заду⁵.

У той палац, хотів чи не хотів,
Пан Дюнуа в гостину прилетів, —
І стрінута почесною трубою
Тебе, шляхетний лицарю й герою,
І бачиш ти в дзеркалах чарівних
Відбитки діл блискучих та гучних,
У мальовничих з'єднані картинах:
Фортеці взяті, городи в руїнах,
Атаки, штурми, наскоки буйні.
Але не тільки смілість на війні,
Ще й кращі відбивалися там речі:
Помога щедра з щедрих рук твоїх
Старцям, удовам, сиротам, малечі
Та обставання сміливе за них.
Дивився лицар радісно та гордо,
Якої честі на землі зажив,
І там же, спишна підійнявши морду,
Осел перед дзеркалами ходив.

Аж ось ізнов труба загомонила,
Та лицаря уже не звеселила:
«В Мілані жах нечуваний зайшов:
Спалити мають красну Доротею
На полум'ї. О, плачте всі за нею,
Усі серця, що віддали любов!»
«Як? — Дюнуа схопився, повен гніву.
За що? Навіщо? Де її вина?
Хоч би ж іще бридка була вона,

А то палити юну і вродливу!
Чи не зійшли мі ланці ті з ума?»
На мову ту співає знов сурма:
«О Доротее, бідна Доротее!
Сконаеш ти у муках нелюдських,
Коли з пательні не здійме тієї
Тебе вояк, славетний над усіх!»

Таке почувши, Дюнуа завзятий
Поклав негайно діву врятувати,
Таку-бо вдачу ще з дитинства мав:
Туди, де міг собі добути честі,
За скривджених меча свого піднести,
Без роздуму й вагання поспішав.
«Гей, до Мілана! — крикнув на осла він. —
Неси мене, і шлях той буде славен!
Лети ж, не гайся!» — По наказі тім
Осел полинув, наче херувим⁶.
Небавом город їх очам відкрився,
Де лютий вирок щойно народився;
Там на майдан уже збігався люд,
Вже хмиз і дрова зношено для страти,
Стрільці стояли — натовп відганяти, —
І тишився неублаганний суд.
Із вікон визирали гарні дами
З цікавістю, а дехто й зо сльозами,
А на балконі, у гурті попів,
Архієпископ радісний сидів.

Знак подано, й чотири альгвасили⁷
Ведуть красуню, мов дитя безсиле,
В залізних путах, злякану й бліду.
Вона ридає. Розпач на виду,
І сором, і мольба, і страх покари
Туманять очі, ніби темні хмари.
Поглянула несміливо з-під вій
Вона на стовп, де смерть зустріти їй
Приречено, — і скрикнула: «О милий!
Твій образ навіть на краю могили
В очах у мене квітне і горить!

Його я не забула ні на мить!»
Та ревні сльози мову перебили,
І падає, знеможена від мук,
Вона безсило на камінний брук
З розпущеною на плечах косою,
Усіх, проте, дивуючи красою.
Аж тут наблизився Сакрогоргон,
Слуга архієпископської волі,
Безчесний посіпака та шпіон,
З мечем в руках і з підлістю на чолі,
І крикнув: «Я ладен заприсягтись,
Що всі гріхи в цій дівчині зійшлись,
Що віддають катюзі по заслугі.
Хто з цим не згоден — тому швидко, друзі,
Мечем своїм я мозок розсічу!»
Сказавши так, ударив по мечу
Зухвало він і гордою ходою
Пішов поміж барвистою юрбою,
Жахаючи й простолюд, і панів.
Лихий огонь у погляді світив,
Уста кривились усміхом жорстоким,
І кожен, хто з його стрічався оком,
Не важився перечити суду
І захищати красуню молоду:
Усі боялись лютої погрози
І потихеньку проливали сльози.
Прелат, що на балконі аж устав,
Слузі своєму духу піддавав.

Наш Дюнуа, ширяючи над містом,
Зайнявся враз бажанням племенистим
Зухвальця покарати так як слід,
Бо Доротеї чарівничий вид
Не тільки захват викликав і подив,
А й безневинність серцеві доводив.
На землю він з осла свого плигнув
І крикнув: «Гей, нахабо, я прибув,
Щоб сміливістю та мечем довести,
Що ця красуня варта слави й честі,
І злочину зробити не могла.

Що ти брехун, гидка потвора зла!
Та перше я спитаю в Доротеї,
Яке тут винувачення до неї
Прикладено, і що за дивна хіть —
Таких красунь на полум'ї смалить!»
Грізним словам тим вельми здивувавшись,
Увесь народ почув приплив надій,
Сакрогоргон, на смерть перелякавшись,
Удав, що прагне вийти на двобій,
А сам прелат, хоч і велично строгий,
Не міг сховати власної тривоги.

Жан Дюнуа, Луї шляхетний син
Віддав доземний дівчині уклін.
І почала вона оповідання
Про огріх свій і про свої страждання.
Осел, на церкві сівши, наче птах,
Уважно слухав річ її цікаву,
А весь Мілан, у щирих молитвах
Благословляв негадану появу.

ПІСНЯ СЪОМА

Як Дюнуа врятував Доротею, засуджену інквізицією на смерть

Як навесні життя мого колись
Мене красуня кинула кохана, —
Така у серці запеклася рана,
Що хтів навік любові я зректись.
Але ж гіркі образи не лились
Із уст моїх на ту, що божествив я,
І квітів, що для неї розцвілись,
Не отруїло марне лихослів'я.
Людському серцю треба вільних прав.
Виправдуючи зрадниць яснооких,
Ще більше, звісно, маю я підстав
З пошаною дивитись на жорстоких.

Великий злочин — тій життя псувать,
Кого вам не вдалось завоювать.
Коли прекрасна ваша чарівниця
До вас не має почуттів палких,
Ну що ж! До прихильнішої зверніться,
Шукаючи цілунків та утіх,
Або запийте: теж воно годиться.
Коли б же то у випадку таким
Прелат, що збожеволів од кохання
І люблену послав на катування,
Був перейнявся поглядом моїм!

Пан Дюнуа ласкавими словами
Вернув нещасну дівчину до тям,
Але ж найперше треба знать було,
Від чого лихо склалось і пішло.
«Мій ангеле! — вона заговорила. —
Ви неба справедливий посланець,
Тож, певне, вічний вам сказав отець,
Що я нічим йому не завинила».

«Я смертний, — каже лицар, — як і ви,
Хоч і прибув з небесного простору.
Людському я не вірю поговору,
Я кару вам одвів од голови,
Бо серце в вас невинне почуваю, —
Та розкажіть усе мені до краю».

Красуня, сльози витерши рясні,
Відповіла: «Пекучі в серці рани
Любов моя залишила мені.
Ви Ля Трімуйля знаєте, мосьпане?»

«Так, — мовив лицар, — то мій побратим,
Герой шляхетний і вояка грізний,
Слуга найкращий короля й отчизни,
Найбільший ворог британ навісним.
Усіх жінок достойний він любові».
«Ах, так, це він! Які слова чудові! —
Озвалась діва. — Хай же знає пан,

Що рік уже, як кинув він Мілан,
Але присягся — і йому я вірю, —
Що збереже чуття до мене щирі,
Бо зрадити ганебно, без жалю —
Ні, він не може! Я ж його люблю!»

«Так, — мовив лицар, — не страшна й розлука:
Вродливість ваша тому запорука.
Ні короля, ні милої повік
Не зрадить він. Од нього й я не втік».
Тоді вона: «Таке я рада чути.
Ох, чи ж мені про день отой забути,
Коли його побачила я вид,
Коли відчула крізь дівочий стид,
Що погляд мій до нього лиш прикутий!
Я ще не знала, що мені таке, —
А серце божеволіло палке!

Як я зраділа — виповісти годі! —
Коли в архієпископа в господі
Він, він, окраса лицарів усіх,
Любов свою мені поклав до ніг!
Язык мій занімів од раювання,
Рожева хмара очі залягла;
Не відаючи, що бува з кохання,
Я навіть... навіть їсти не могла!
На другий день він завітав до мене,
Та ненадовго. Вийшов за поріг —
І серце вслід помчалось шалене
За владарем дівочих мрій моїх.
На третій день зустрілися ми знову,
Та дуже гречну мали з ним розмову;
Четвертий день йому надію дав:
Два поцілунки в мене він украв.
На п'ятий день, окрилений жагою,
Присягся він побратися зо мною.
На шостий день ще далі він ступив,
На сьомий день — дитя мені зробив.
Та що це я? Ох, лишечко зо мною!
Мою ганьбу ви знаєте, герою, —

А перше ж би хотіла знати я,
Хто ви такі і як вас на ім'я».
На те бажання наш герой кориться
Та й каже, і не думавши хвалиться:
«Я Дюнуа». Вона ж по тих словах
Гукнула радо: «Боже в небесах!
Невже послав, о царю наш ласкавий,
Мені на визвіл ти обранця слави?
О! Як же знати благородну кров,
Бастарде красний, в кожнім вашім русі!
Зазнала муки я через любов, —
А син любові повертає знов
Мені життя — і я вже не боюся!
Тож мій коханий (далі річ веду),
Зо мною полюбившись на біду,
Пішов од мене в час і день проклятий
З англійцями дурними воювати:
Бач, обов'язок так йому велів.
А я... Глибокий розпач охопив
Мене, самотню, кинуту, без сили...
Гадаю, вам це, пане, зрозуміле?
Ах, обов'язок! Невблаганна річ!
Я плакала, ридала день і ніч,
В безумній муці я волосся рвала,
Та скаржитись собі це дозволяла.
Два подарунки вій лишив мені:
В браслет ізвиті кучері ясні
Та свій портрет, що інколи до нього
Зверталась я, неначе до живого.
Лишився в мене ще й прекрасний лист,
Де сам Ерот навів склад і зміст, —
То обіцянка, що свого кохання
Мій милий не зламає до сконання.
Там сказано: «Еротом я клянусь,
Я щастям присягаюсь і душею,
Що скоро до Мілана повернусь,
Щоб за дружину взяти Доротею».

Ой леле! В Орлеані на валах
Ще й досі він одважно б'ється, може,

На подвигів гучний ступивши шлях.
О, чом же він не знає, що за жах
Мене спіткав за щирість у чуттях...
Ні! Хай не знає, всемогутній боже!
Поїхав він, — а я, щоб утекти
Від злісних догадів юрби людської,
У тихім оселилася покої
За городом на лоні самоти.
Без батька-матері давно зостала,
Покинувши надовго марний світ,
Свою печаль тяжку і свій живіт
Від ока я цікавого ховала.
Та горенько! Я ж дядьком називала
Архієпископа...» На слові тім
Вона зайшлася враз плачем гірким.

А далі знов, піднявши очі вгору,
Красуня річ докладну повела:
«Отож я, пане, сина сповила
Далеко від людського поговору,
Та доля й там лиха мене знайшла.
Прелат, мій дядько, захотів поглянуть, —
Ах, спогад цей і досі серце раниць! —
Як я живу в пустелі лісовій.
Покинув він палац розкішний свій
І завітав до мене у гостину...
Краса моя, що через неї гину, —
Фатальний дар, причина мук тяжких, —
В ньому збудила рій бажань палких.
Признався він. Здивована надміру,
Я про святий йому казала сан,
Про пута кривні, про шанобу щиру,
Що має він серед парафіян,
Про те, що хоче він образить віру, —
Дарма! Що більше тратила я слів,
То він жагою більшою горів.
Він виплекав собі солодку мрію,
Що я любові ще не розумію,
І тим-то й легко звоювать мене,
Що я нічого в серці ще не крию,

І зразу він свого досягне!
Та якось, умиваючись гіркими,
Читала я від милого листа,
Аж дядько надійшов... Хвилинка та
Мене довіку як огонь пектиме!
Він вихопив жорстоко, без жалю,
Листок, де квітнула моя надія,
І зрозумів, до кого уві сні я
Шепчу жагуче, пристрасне: люблю!
Од ревності мій дядько втратив розум,
Благання поступилися погрозам, —
А тут ще незабаром він знайшов
Мого синочка, плоть мою і кров,
Що годувала я від нього потай.
Проте йому не туга, не скорбота, —
Жага ще більша серце облягла.
«А! — скрикнув він: — Зі мною ти плела
Про божу кару, про ясні чесноти,
А вже вінок дівочості давно ти
Гульвісі, шахраєві оддала!
Як? І тепер свого я не доб'юся?
Подумай-но: тобі я честь роблю,
Коли тебе, негідницю, люблю,
А за непослух страшно я помщуся!»
Я на коліна впала перед ним,
Благальними сльозами залилася, —
Та леле! У становищі таким
Йому ще принаднішою здалася!
Він повалив мене додолу враз,
Я б'юся, вириваюся, челядь кличу...
Тоді — о верховина всіх образ! —
Мене мій дядько вдарив по обличчю!
Тут люди збіглись, гомонять, — а він
По злочинах зробив іще один.
Він крикнув: «Братія! Мою небогу
В перелюбі виную я гидкім:
З єретиком зійшовшися страшним,
Вона дитину привела від нього.
Такого правий не дарує Бог!
Від церкви нечестиву відлучаю,

На суд інквізиційний послаю
Дитину й матір, проклятих обох!»

Він до Мілана полетів як вітер,
І зараз же великий інквізитор
На мене виказ голосний дістав.
Написано суворих кілька літер, —
І я в темниці, всіх позбувшись прав.
Хліб та вода, замішана сльозами, —
Ось чим у мороці бридкої ями
Живитися доводилось мені!
За три дні вивели мене з темниці, —
Ой серце! — щоб спалити на вогні.
(Ви ж бачили ті заходи страшні).
От-от я мала з світом розлучиться,
Коли б не сила божеських чудес,
Коли б не ви, посланниче з небес!
Щоправда, лицар не один за мене
Меча підніс би звичаєм старим,
Та дядько мій уста заціпив їм
Жахливими видіннями геєни.
Ат! Кожен італієць — боягуз,
Попівська ряса їх, мов сонце, сліпить¹,
Але француз, герою мій, француз
Самому папі дасть гіркої випить».

Для Дюнуа те слово — чистий мед.
За скривджених готовий битись завше,
Уже хотів він кинуться вперед,
Смертельну зброю вгору підійнявши,
Аж оглянувся: у півколо ставши,
Сто лучників, як сміливість велить,
Його скрадають благородно ззаду,
Щоб гостеві чудному дати раду,
З усіх боків зненацька ухопить, —
А довгий піп, син блазня і Хімери,
Протягує на голос miserere:
«В ім'я отця, і духа, і Христа,
За грішний люд розп'ятого на дереві,
Новоприбульця ми дамо вогневі,
Так каже інквізиція свята.

Він єретик, як бачити могли ви,
Чаклун, ущерть набитий всім лихим...
Радійте, християни! Нечестивий,
Згорить на попіл із ослом своїм!»
Це ти, архієпископе злостивий,
Бузірісе в сутані, ти подбав²,
Щоб лицар осудовиська зазнав!
Ти, під покровом божого закону,
Улестивши й намовивши судців,
Хотів убити того, хто запону
З твоїх ганебних міг зірвать гріхів!

Отож підходить та гидка когорта,
Святої інквізиції ескорта,
На Дюнуа влаштовуючи скрад, —
Два кроки уперед, а три — назад,
І кожен шепче злякано молитву.
Сакрогоргон, що їх веде у битву,
Хоч труситься, а голосно кричить:
«Беріть його! Та ну ж бо! Гей! Беріть!»
Услід диякони з паламарями
Ідуть, як артилерія важка,
Махаючи кропилами й хрестами³,
Навсебіч кленучи єретика ~
Та біса виганяючи із нього,
А віддалік прелат, не без тривоги,
Народові благословення шле.

Шляхетний лицар бачить: зовсім зле!
Вважають, ніби з пекла він приїхав!
Щоб цьому заперечити, із піхов
Меча бере правицею вояк,
А в лівій — чотки, благочестя знак.
«Сюди, — кричить він, — любий пане осле!»
Летить осел, покірно спину гне,
І вершник гемонську ватагу тне,
Немов бур'ян, на житниську порослий.
Одному sternum навпіл він розсік⁴,
У того з рота вилетів язик,
Позбувся носа той, а інший вуха,
Там humerus надрубаний висить⁵,

Той богові оддав навіки духа,
Той «Pater noster» злякано пищить.
Осел у битві теж допомагає,
Кусає, топче, підбива, хвицає,
Щоб панові скоріше розметать
Мерзенних дурнів полохливу рать.
Сакрогоргон, насунувши прилбицю,
Від смертоносної задкує криці,
Та ба! В os rubis зброя увійшла⁶,
Пробила soccis, тіло розтяла!⁷
Він падає, уже йому не встати,
А люд кричить: «О небо! Здох триклятий!»

Та хоч упав у корчах він страшних, —
Ще б'ється серце в муках нелюдських,
І наш герой до нього грізно каже:
«Підеш чортам ти на поживу, враже, —
То визнай же, що твій святий прелат
Падлюка, лицемір і супостат,
Що чиста, неповинна, як лілея,
І вірна у коханні Доротея,
А ти — негідник, йолоп, сучий син!»
«Перечити не маю вже причин,
Бо ви мене переконали добре
Мечем своїм, о воїне хоробрий!» —
Сакрогоргон на тее відповів,
І дух його до пекла полетів.
Якраз тоді, коли лукавця того
На Вельзевула справлено дорогу,
Над'їхав із шоломом золотим
Прекрасний зброєносець до Мілану;
Два вісники, одягнені багряно,
Доводили й великим, і малим,
Що хтось вельможний їде вслід за ним.
Те вбачивши, знадлива Доротея
Гукнула: «О, невже ж ізнов тебе я
Зустріну, милий! Радосте моя!
Недаром же молила Бога я!
Мене щаслива колихала фея!»

Дивується, збігається Мілан,
Цікаво розгляда подорожан.
А ми, читачу, — чим же ми з тобою
Не схожі з італійською юрбою,
Коли такий-от епізод дрібний
Думок високих перебив нам стрій?
Чи й далі йти нам стежкою такою?
Ні: Франції згадаймо короля,
Чия ридає й мучиться земля,
Вернімося під стіни Орлеана,
У пишній край, де чеснотлива Жанна,
Спідницю знявши, в панцирі дзвінкім,
Не дівою — кентавром молодим
На полі войовничому гасає,
Але найбільш на Бога уповає,
Подумаймо, як пресвятий Денис,
Хитруючи, мудруючи, мов лис,
Тенета на Георгія сплітає.
А головне, читачу, пригадай
Сорель Агнесу, королівський рай,
Що манить і засліплює всі зори.
Чи ж є на світі чоловік суворий,
Кого красуні доля не кортить?
Та й те ще, друзі, зважте і збагніть:
Коли спалити хочуть Доротею
І раптом Бог з височини небес
Свою десницю простяга над нею, —
Це дивина, це чудо із чудес.
Але як та, що ми її кохали
І в вірності клялись їй без кінця,
В обіймах опинилась у ченця
Або в пажа, — таке вже ми чували
І чуда тут ні краплі не знайти.
Читачу мій! Не знаю вже, як ти,
Але мені щоразу те миліше,
Де свій закон жива природа пише.
Людина я, і в тому бачу честь,
Щоб людям їхні огріхи прощати.
За юних літ умів і я кохати,
Та й досі ще у мене серце єсть.

ПІСНЯ ВОСЬМА

*Як прекрасний Ля Трімуйль зустрів англійця біля церкви
Лоретської матері божої і що сталося з Доротеєю*

Яка ця повість мудра та цікава!
Для серця й розуму усе тут єсть:
І мужніх лицарів висока слава,
І королівського вигоди права,
І дів прекрасних непорушна честь.
Це пишний сад, де нам чарують око
Різноманітні лінії грядок,
Що грають переливами зірок,
А над усе — шанована глибоко
Лілея, божий ангел між квіток,
З голівкою, що піднята високо.
Дівчата й хлопці! Раджу вам усім
Замислитись над повіданням цим:
Воно належить другові Трітему¹,
Прославленому в ордені своїм;
Агнесу й Жанну він узяв за тему.
Я гордий (не втаю від читачів),
Що завжди перечитувать волів
Те пожиточне і ясне писання,
Аніж романів купу пренудних,
Що родяться і гинуть, наче сніг, —
Голів порожніх виплоти туманні.
Історія, присвячена Йоанні,
Де тільки правда є в словах живих,
Переживе всі брехні безталанні!
Але, читачу, час іще не той,
Про Жанну д'Арк я не підношу мови;
Погляньмо, як там Дюнуа-герой,
Як Ля Трімуйль, до подвигів готовий,
І Доротея, втілення любові.
Цікавитись багато є підстав,
Що вирок долі їм усім послав.

Коли під орлеанською стіною
Пан Ля Трімуйль, окраса Пуату,

У вогкий рів потрапив серед бою,
Воюючи за Францію святу, —
На тее збіглись вірні зброєносці
І ледве витягли його відтіль;
У лицаря тріщали сильно кості.
І там, і онде почував він біль.
Його хотілось віднести їм потай
До міста, щоб набрався сили пан, —
Та ба! Рука завзятого Тальбота
На всі замки замкнула Орлеан.
Що ж діяти? Завезли бідолаху
У Тур, один із давніх городів,
Що королеві Карлові служив,
Не знаючи зневіри ані страху.
Там, під покровом приятного даху,
З Венеції заїжджий костоправ
Йому і руки, й ноги наладнав,
А зброєносці натякнули гречно,
Що короля шукати небезпечно,
Бо всі туди відрізано путі.
Згадавши серця почуття святі,
Герой сказав: «Коли не воювати —
До милої я хочу завітати».
Те мовивши, герой зібрався в путь —
Ломбардії одвідати долини.
Ще до Мілана він не встиг прибути,
Як натовп звідусіль рікою плине
Цікавий, вирячкатий і дурний:
Попів, ченців, міщан, селянства рій,
Маленькі діти і діди старезні.
Збиваючись у купи величезні,
Шумлять усі, змагаються, кричать,
Сміються, б'ються, аж чуби тріщать,
І всі гукають: «Швидше! Не щодня ми
Такими-от милуємось речами!»

Довідавсь незабаром паладин,
Куди ломбардці добрі поспішають
І що вони побачити жадають.
«О, Доротее люба!» — скрикнув він,

Стис острогами огиря свого, —
І огир, підтоптавши не одного,
Його примчав, як птиця, у Мілан,
Де на очах у тисяч городян
Пан Дюнуа розбив ворожу силу.
Він бачить Доротею зацімілу,
З блідим, неначе в мертвої, лицем...
Як те лице, мов сонце на світанні,
Запаленіло радісним огнем,
Коли Трімуйль з'явився на майдані, —
Не змалював того б і сам Трітем.
Чия рука, чий пензель чарівливий
Могли б віддати почування діви,
Де все змішалось: і журба, і страх,
І радощі, одсвічені в очах,
Що милого, жаданого уздріли,
І ніжності палкої усміх милий?
Хвилина жаху, наче тінь, пройшла,
І от її, заплакану, стискає
Той, з ким вона щасливою була, —
І по черзі цілує та вітає
То Дюнуа, то панну, то осла.
Прекрасні дами з вікон та із ганків,
Щасливих споглядаючи коханків,
Їм плещуть у долоні. Всі попи
Розбіглись, не шукаючи тропи.
Бастард і Доротея ясновида
З руїн багаття повагом зійшли;
Він зовсім був подібний до Алкіда,
Що перед ним, подолані, лягли
Потрійний пес, потрійна Евменіда,
І що жону Адметові привів,
Хоч потаємки й сам її любив.

На гарних ношах, як і подобає,
Прислужників віднесла ціла згряя
Красуню в дім той, де вона жила
З двох лицарів ескорта їй була.
На другий день, прокинувшись вранці,
Пан Дюнуа побачив, що коханці

Ще в постелі, — і промовив їм:
«Я не потрібен вам уже ні в чім
І пестошам не хочу заважати.
Я мушу бути з королем своїм,
Повинність маю Жанну розшукати,
І дивного осла їй повернуть.
Святий Денис велів мені у путь
Збиратися: він сам цієї ночі
Мені з'явився, друзі, перед очі.
Від нього в мене той крилатий звір,
Щоб захищав жіноцтво я і трони.
Тож Доротея у розкошах тоне,
Напасників розбито чорний клір, —
Милуйтеся, цілуйтеся до втоми,
А я... на мене Карл чекає Сьомий,
Час не стоїть, і мій осел реве».

«О друже мій! Хай Франція живе!
І я з тобою рушу без вагання!» —
Героєві Трімуйль відповіда.
«А я? — гукнула панна молода.—
Давно у серці я таю бажання
Поглянути на королівський двір,
Де лицарів — немов у небі зір,
На ту Агнесу, що скорила серце
І полонила душу короля,
На Жанну д'Арк, що вся її земля
Гучними голосами прославля;
За вами — сміливо скажу тепер це —
Готова я і в воду, і в огонь.
Ми рушили б і зараз утриконь,
Та в час гіркий, засуджена до страти,
Я присяглась: «Лореттська божа мати!
Врятуй мене, відклич мою біду, —
На прощу я до тебе в храм прийду».
Коли тепер туди я не піду, —
Пречиста діва може покарати,
Вона ж бо руку смерті одвела,
Пославши вас і вашого осла,
Хоробрий мій, завзятий оборонче!»

«Чудово, — Ля Трімуйль озвався. — Конче
Збирайтеся у подорож святу...
Я, хоч родився сам у Пуату,
Велику маю до Лоретто шану —
І радо проведу туди кохану.
Ви, друже мій, шляхетний Дюнуа,
Летіть, не зволікавшись, до Блуа, —
І ми там будем тижнів за чотири.
А ви тим часом, пані, доказ віри
Великої й святої появіть.
Я ж присягаюсь: доки буду жить,
Доводитиму збройною рукою,
Що з вами не зрівняється красою
На світі жодна дівчина й жона
І що умом ви всіх перевершили».
На це зачервонілася вона,
Як маківка в саду, — а довгокрилий
Об землю вдарив копитом осел —
І Дюнуа поринув, як орел,
До берегів завітчаної Рони.

Зібравшись на прощу до Анкони²,
Із палицями довгими в руках
Коханців пара свій верстає шлях;
Шлички свячені на обох прочанах,
При поясі — понизані в разки
Коштовні, чотки з перлів осіянних.
Герой не випускає їх з руки,
Читаючи то «Отче наш» то «Ave»,
І щоразу докінчує для слави
Господньої: «Як я кохаю вас!» —
Такий був приспів молитвам весь час.
Заглянули у Парму і в Модену,
В Урбіно далі, далі у Чезену,
І гостелюбний мали скрізь нічліг
У кардиналів, у вельмож ясных.
Наш паладин, куди лише заходив,
Щоразу всім і кожному доводив
Без жодного хитання, навпростець,
Що Доротея — всіх красунь вінець.

Шанобу викликаючи і подив
У краю того чемного панів,
Ніде він заперечень не зустрів.

Аж от при тихих берегах Музони,
В окрузі достославпої Анкони,
На обрії ясному зацвіло,
Немов зоря, пречистої Мадонни
Від неба опіковане житло.
Тих стін узяти не могли корсари;
Їх ангели у край цей занесли,
Прорізуючи сріблотканні хмари,
Як корабель — схвильовані вали.
В Лоретто сонм крилатий зупинився³ —
І дім святий там став, як уродився.
Що тільки є в мистецтві чарівне,
Коштовне, пишне, фарбами буйне.
Усе туди збирають до сьогодні
Святі отці, намісники господні,
Прикрашуючи місце те ясне.
Настала заповідана хвилина!
Подорожани впали на коліна,
А потім, як обіцяно згори,
Поклали уготовані дари.
Приносини ті щирі та сердешні
Приймала Діва і ченці тамтешні.
У корчмі ждав на мандрівців обід;
Отам же то їм при столі й зустрівся
Англієць, що в Лоретто опинився,
З цікавості обкружелявши світ,
І потай глузував (бува це й нині)
З Марії-діви та з її святині.
Справдешній бритт, охоче купував
Він давні речі, зроблені недавно,
І, гордощами повен, зневажав
Реліквії та віру нашу славну.
Кочуючи з отелю та в отель,
Цей мандрівник, на ймення д'Арондель,
Геть не любив французького народу.
Нудьгуючи в чужинному краю,

Возив і полюбовницю свою
З собою він, гарнесеньку на вроду,
До ночі добру, вдень зате лиху,
Що мала більшу, ніж він сам, пиху,
Мовчущу, але втілену бентежність...
Ну, словом, Доротеї протилежність.
Пуатевинець, вибравши момент,
Йому сказав маленький комплімент, —
А той ні слова, наче й не до нього;
Наш лицар далі — про мету свого
У те священне місце прибуття;
Признався він, що буде все життя
Доводити, за доказ мавши шпагу,
Коханої своєї перевагу
Над усіма. «Охоче вірю вам, —
Провадив він, — що серед гарних дам
Красуня ваша — дорога перлина,
Що, хоч у неї вдача й мовчазна,
Глибоким сяє розумом вона...
Але моя, добродію, — єдина.
За першу в світі визнайте мою —
Я вашій друге місце віддаю».

Тут гордий син старого Альбіону
Зневажливо поглянув на барона
Та й каже: «Пхе! Я не цікавлюсь тим,
Що маєте з Денисом ви святим,
Мені байдуже, гарна чи погана,
Безглузда чи розумна ваша панна:
Своє добро хай кожен спожива
Без хвастощів. Та за чудні слова,
Що ніби — навіть вимовить негоже! —
Француз у чімсь перевершити може
Англійця, — я вам, пане, відплачу,
І, сьак чи так, пристойності навчу!
Я доведу, що галли перед бриттом —
То мавпи перед левом гордовитим,
А що моя красуня і на взір,
І тим, чого не бачиш, та повір,
І вдачею, солодшою від меду,

І всім, що ззаду в неї та спереду,
Вартніша, ніж французенок сто сот.
Додам іще, як добрий патріот,
Науку вам коротку й справедливу:
Король наш славний, тільки б захотів,
Змете з землі і ваших вояків,
І Карла-дурня, й товстозаду Діву».
Трімуйль на теє спалахнув од гніву
І скрикнув: «Добре! Мій булатний меч,
Який не знає відступів і втеч,
Покаже вам, з ким маєте ви діло,
І честь французів оборонить сміло.
Та звичаї нам лицарські велять
Чинити все по правді і законно, —
Тож маєте, добродію, сказать,
Чи битись будем пішо, чи комонно».
«До біса з кіньми! — скрикнув дикий бритт.
Не хочу я, щоб славу перемоги
Зо мною звір ділив чотириногий!
Геть панцири й шоломи! К чорту щит!
Страхополохам тільки це годиться!
Надворі спека — будем голі биться
І тим полегкість зробимо для дам,
Які за суддів мають бути нам».

Француз на те: «Я з радіою душею!» —
І глянув на вродливу Доротею.
Було і страшно, і приємно їй
Подумати, що саме через неї
Відбутись має лицарський двобій.
Лице її мов крейда побіліло:
Що як нещасно випаде дуель —
І крицею прошиє д'Арондель
Трімуйлеве чудове мужнє тіло?
Зате англійки кожний жест і рух
У д'Аронделя підіймають дух, —
Ні сліз вона, ані жалю не знає:
Недарма-бо у себе в ріднім краї
Любила палко ігрища п'яні,
Де б'ються розлютовані півні,

Юдіта Розамор, до крові ласа,
Цвіт Кембріджа і Брістоля окраса⁴.
Аж от фатальна надійшла пора,
Шляхетна в полі зачалася гра;
Веселі й раді наші паладини,
За дам б'ючися і за честь країни.
Піднявши голову, з мечем в руках,
Обидва стали твердо на місцях
Один до дного боком, як годиться,
І задзвеніла смертоносна криця.
Поглянуть мило, як такі бійці
Хитрують, відступають, наступають,
Плигають, крутяться на всі кінці,
Навідлі б'ють і вдари відбивають!
Отак, панове, під сузір'ям Пса
Нам спить око грізна громовиця:
По блискавиці креше блискавиця,
Огнем горять багрянні небеса,
І любо нам, і боязно дивиться!
Така ж і тут для погляду краса.

Пуатевинець в тій борні веселій
У підборіддя ранив д'Аронделя,
Відскочив, затаївся і чека, —
І враз міцна англійцева рука,
Підлегла оку, в тих речах меткому,
Французові кривавить молодому
Рожево-біле і пружне стегно;
Так білий мармур багрянить вино.

У благороднім розгулявшись герці,
Од щирого обидва хтіли серця
На полі слави славно полягти,
Або своє нехибно довести, —
Аж тут бандит із папиних підданців
Якраз тим самим полем проїздив
З ватагою пройдисвітів та ланців.

Цей розбишака, Мартінгер, хотів
Покаятись, щоб знову грабувати.

Навиклий красти, різати, стріляти,
Він матір божу вельми шанував,
Із чотками, либонь, і їв, і спав,
А в каятті доходив аж до краю.
Отож він бачить, виїхавши з гаю,
Красунь, що задивились на бійців,
Скарби їх, золото, коней та ослів, —
Схопив дівчат і все те, що було в них,
І зник, як вихор, у ярах дібровних.

Тим часом Ля Трімуйль і д'Арондель,
Усім єством заглиблені в дуель,
Розмахували, як і перш, мечами.
«Стривайте, пане! Де ж бо наші дами?»
Розлігся враз пуатевинця крик.
Він глянув, — зброєносець доганяє
Когось далеко, далі й сам ізник —
І зброю з рук герой наш випускає.

Обидва стали в подиві німім,
Роти роззявивши, розкривши очі,
Один проти одного, — син Півночі
І Півдня син. «О! О! Чортам самим
Таке не снилось: милих в нас'украли!
Сер д'Арондель подав нарешті глас.—
Нум їх шукати, може ж, не пропали,
А поєдинок не втече від нас!»

Француз йому простяг свою долоню,
І рушили, немов брати, в погоню...
Та не минуло і п'яти хвилин, —
«Ох, ох, стегно!» — заскреготав один,
«Ох, шия! Плечі!» — другий обізвався.
Дух героїчний, що в людських серцях
Ламає кволість і спиняє жах, —
Шкода! На полі бою він зостався!
Обидва стогнуть, плачуть, як малі,
З зусиллями тяжкі волочать ноги
І падають, нарешті, край дороги,
Червону кров розливши по землі,

Їх зброєносці вслід за лиходієм,
Як то вже нам відомо, подались,
І лицарі нещасні zostались,
«Прощай» сказавши і своїм надіям,
І грошикам. Та щастя враз тоді їм
Допомогло: під хвилю ту лиху
Стара бабуся на своїм шляху
Знайшла героїв ранених та голих,
Звеліла їх у свій однести дім, —
І незабаром з двох слабих і кволих
Став знову кожен сильним і міцним.

Бабусю ту в околицях Анкони
Святою люди звикли називать.
І справді, ні для кого благодать
Яснішої не вилила корони,
Нікого сяйвом не вкрива таким.
Вона пророчить і годину, й грім,
І сніг, і дощ; вона лікує рани;
Вона (тихенько гомонять селяни)
Вертає віру грішникам тяжким.

Усе їй паладини розказали
І ради у старої попрохали.
Помовчала сивенька, а тоді
Звернулась до заступниці в біді,
Марії-діви, і сказала тихо:

«Рушайте з богом, хай мине вас лихо.
Любіть собі укоханих своїх,
Але не треба битись через них.
Ох, тим обранкам вашої любові
Судилися великі муки й страх!..
Сідлайте ж коні — і вперед, панове,
Та не блудіть, на певний ставши шлях!
Господь мені вам доручив сказати:
Щоб їх найти, повинні ви шукати!»

Баронові до серця річ така
Припала сильно, — а британець мовив:

«Я вірю вам; та як візьмусь до ловів
На злодія, бандита, хижака,
Не маючи одежі, хоч лихої,
Ні коней, пі припасів, ані зброї?»
Стара ж йому: «Не клопочіться тим».
І дійсно: став тут у пригоді їм
Потомок Ісаака чи Іуди —
На цьому світі єсть же добрі люди —
Із гаманцем чималим і товстим.
Цей чесний муж з любові до чужинців
Позичив їм дві тисячі червінців,
Процентів сорок беручи на рік:
Ще ж Моїсей такий закон прирік.
Прибутками від добрості такої
Він поділився з бабкою святою.

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТА

*Як Ля Трімуйль і сер д'Арондель знайшли своїх коханок у
Провансі; дивна пригода на горі Святих Пахоців*

Два лицарі, що відбули двобій
Хоч на коні, хоч пішою погою,
Чи шаблюю махаючи кривою,
Чи спис піднявши у руці міцній,
Один одному не відмовлять шани
За сміливість високу, без догани,
А надто як остигне гнів палкий.
Коли ж іще притичини сумної,
Якоїсь несподіванки лихої
Зазнати доведеться їм обом, —
Тоді за зло вони не платять злом,
Стають братами вороги-герої.
Отож у спосіб миряться такий
Суворий бритт і Ля Трімуйль сумний.

Англієць, син холодної Півночі,
До жалоців був зовсім неохочий,

Але француз печаллю щирих слів
Йому залізне серце розм'якшив
І сам (я в тому дивного не бачу,
Трімуйлеву пригадуючи вдачу)
До приязні зробив рішучий крок.
«Ах, — одірвавшись од сумних думок,
Промовив він, — яка ж то серед лиха
У друкуванні щирому потіха!
Я певен: ви допоможете мені
Знайти, хоч і в далекій стороні,
Мою красуню, страхом оповиту,
А я за вами в пекло, у вогонь
Ладен піти, щоб підійняти бронь
За любу вашу Розамор Юдіту!»

По слові доброзичливім таким
Вони, як з побратимом побратим,
У шлях-дорогу рушили моторно,
Та схибили, узявши на Ліворно:
Подався злодій зовсім в інший бік,
І марне друзі піддались надіям...
Гай, гай! Далеко і надовго зник
Їх скарб найкращий разом з лиходієм.

Красунь нещасних, змучених від сліз,
Нахаба той у замок свій одвіз
Приморський, між Гаєттою і Римом:
То був вертеп, де, мов отруйним димом,
Укрите все пороком, зіпсуттям,
Де ліку темним не знайти гріхам —
Пияцтву, лакомству, лінивству, блуду,
Кривавим чварам і гидкому бруду,
Усе-бо те являє людський рід,
Коли його не загнuzдять як слід
І дати волю диким пориванням,
Таємним, хитро схованим жаданням.
Так от яка насправді ти з лица,
Ясна подобо вічного Творця!

Прибувши в замок, Мартінгер той клятий
До столу сів між паннами двома

І взявся не на жарт бенкетувати.
Вкінці він повний кубок підійма
І мовить: «Ну-бо, кралечки, скажіте,
З которою я перебуду ніч?
Однаковісінька для мене річ —
Худа чи повна, чорна чи русява,
Англійка пишна, італійка жвава,
Хрещена чи нехрещена — пuste!
Смикнім-но чарку!» — Міркування те,
Неначе грім, прибило Доротею;
Захмарився прекрасний зір у неї
І струмом сльози потекли рясні
На ніс, якого лінії ясні
Були достойні чарівної феї,
На підборіддя, що зліпив Ерот...
А хто б не плакав од таких турбот?

Проте Юдіта інше догадала:
На Мартінгера глянула вона
Зневажливо — і так йому сказала:
«Для мене думка зовсім не страшна
За здобич вам цієї бути ночі.
Я доведу вам залюбки й охоче,
Чого англійка варта, що лягла
З бандитом на ніч». — Радість узяла
Розбійника. Підпивши неабияк,
Британку горду цмокнув він усмак
І скрикнув: «Завжди я любив англійок!
Англійкам віват!» — І бридкий пияк
Знов смочче вина, страви уминає,
Кричить, жартує разом з обома,
Обох цілує масно, обійма
І хижо, безсоромно їх щипає.
Міланка плаче — оком не змигне
Юдіта, ніби серце кам'яне
У неї в грудях, і ніяк не можуть
Її нахабні доторки стривожить.
Аж от нарешті та потвора зла,
Ікаючи, встає із-за стола,
Ногами плута, а проте белькоче,

Що час умову виконать наспів,
І, повний щедрих Вакхових дарів,
У край Венери завітати хоче.

«Невже ж таки худобині оцій, —
Шепнула до англійки Доротей, —
Вдовольните ви пал її низький?
Боюся навіть думати про це я!
Чи ж гідний він прийняти дар такий?»
«Ні, інший дар, — зачулось від Юдіти, —
Дістане він. Я хочу відплатити
Йому належно за образи всі
Моїй чесноті і моїй красі.
Не зраджу я коханого свого,
Бо маю — тільки гляньте-но! — від бога
Потужні руки. Недаремно ж я
Ношу Юдіти грізної ім'я!
Тож хай покине марна вас тривога,
Чекайте тут і господа моліть,
А я вчиню, що слід мені вчинить».
Те мовивши, вона пішла без ляку
Мерзенного обняти розбишаку.
Упала ніч. Густий туман наліг
На півгнилий розбійницький барліг,
І гурт злочинців розійшовся, клятий,
Хто де набачив, хміль тяжкий проспати,
А Доротей зосталась сама,
Бліда від страху, з розпачу німа.

Сам ватажок на учті превеселій
Од італійських трунків очамрів;
Дорачкувавши якомсь до постелі,
Він більше спати, ніж любить, хотів, —
Але на перса пружні та дебелі
Свою заласну руку положив.
Юдіта цього тільки і чекала:
Фальшивими обіймами впіймала
Вона його в солодку й згубну сіть.
Розбійник сили витратив за мить,
Він простягнувся, він захріп, він спить.

У Мартінгера був над головою
Меч на цвяшку. Ту вивірену зброю
Англійка ухопила запальна,
Юдіти та Дебори імена¹,
Петра святого, Іаїль, Аода
Назвала (од Петра святого шкода
Колись для вух ісклалася тяжка),
За чуба ухопила пияка,
Звела його довбешку обважнілу,
Зібрала всю свою дівочу силу,
Меча угору бистро підняла —
І шию враз товсту перетяла.
З вина і крові ліжка все червоне;
Забагрянив і груди, і чоло
Красуні, що сплатила злом за зло,
Із рани плин, гарячий та солоний.
Вона вхопила голову мерщій,
Сплигнула з ліжка і туди побігла,
Де Доротея в остраху застигла;
Юдіта здобич показала їй
Скривавлену, — та спершу умліває,
А потім через силу промовляє:
«Яка ви жінка, господи! Яка
Одвага дивна і міцна рука!
Куди ж тепер нам утікати, на бога?
Подумайте: як зчиниться тривога,
Нас повбиває банда ця бридка!»
«Не гомоніть, — одповіла Юдіта, —
Ще дещо тут я маю докінчити.
Вперед за мною сміливо ідіть!»
Та Доротея в остраху тремтить.
Тим часом їх коханці добулися
До Генуї, серед чужих країв
Шукаючи загублених скарбів.
Скарби на суходолі не знайшлися,
Тож плинуть друзі кораблем хистким
І з вітром домовляються морським,
Щоб він сказав, де, у якому краї
На них любові поворот чекає.
Заносить вітер наших мандрівців

То до щасливих, красних берегів,
Де ключ від раю, призво́лінням божим,
Святої церкви береже отець,
То на залив, де з посивілим дожем
Стає сама Фегіда під вінець²,
То під Неаполь, де лежить Вергілій —
Ох! — не в такій, як Санназар, могилі³.
Крилатий бог, примхливий і легкий,
Гуляючи по водяній пустелі,
Скеровує їх корабель стрункий
До Сціллиної вже німої скелі,
Де чорні пси у лютості сліпій
Своїм виттям усіх колись жахали,
До виру, де Харибді віддавали⁴
Своє життя нещасні моряки,
До Етни, де страшні вогневики
Сплять, миром і спокоєм оповиті⁵.
Отак-то все змінилося на світі
За існування людського віки!
Одвідать довелось і Сіракузи,
Де комишисте лоно Аретузи
Вже не стрічає люблених гостей:
Підземних вод, що посилав Алфей⁶.
І Карфагена давнього долина
Їх бачила, де пам'ять Августина⁷
Іще живе для вірних християн, —
Та царство там, на жаль, магометан,
Що в темряві живуть і умирають
І не потраплять по сконанню в рай.
Нарешті друзі наші прибувають
У милий оку Провансальський край.

Там, тонучи у лаврах і в маслинах,
Стовпи Марсе́ля давнього стоять, —
Про іонійців згадка старовинних⁸.
Ох, любе місто! Годі споминать,
Що ти було і грецьке, і свобідне:
Французів королеві панувать
Судилось тут. Нема чого й казать,
Що в цім добро для тебе очевидне.

До того ж є в околицях твоїх
Чудовий скарб, що й не знайти таких.
Служила Магдалина, як відомо,
Амурові за молодечих літ,
А потім прокляла цей грішний світ,
Щоб слугувать господньому лиш дому.
Покинувши Йордану береги,
Вона, святої сповнена жаги,
Прийшла до Провансальської країни
І в темряві печери Максиміна⁹
Себе саму взялася бичувать.
На місце те відтоді благодать
Лягла господня: пахощі небесні
Струмують там, цілющі та чудесні.
Минули роки — і тепер туди
Закохані прочани поспішають,
Коли вони звільнитися бажають
Од любощів солодкої біди.
У день своєї смерті Магдалина
(Переказ є, тож треба вірить нам)
Звернулась до святого Максиміна,
Озорена спасенним каяттям:
«Зробіть мені єдину ласку, отче!
Як людська пара тут колись захоче
Зажити перелюбного гріха, —
Хай у серцях зненацька затріпоче
Замість любові ненависть лиха,
Хай почуття огиди непоборне
На скелі цій закоханих огорне».
Бажання преподобниці святе
Здійснилося нараз по тому слові:
На скелі тій у всіх рабів любові
Обридження до люблених росте.

Побачивши хваленого Марсея
Усі дива, всі закутки веселі,
Що ними Ля Трімуйля й д'Аронделя
Досхочу люд тамтешній пригостив,
І той, і другий сильно захотів
Одвідати Благоуханну Скелю,

Де Магдалини віддих одлетів.
Трімуйль туди з побожності чвалає,
Цікавість д'Аронделя підганяє.
Там, беручись по сходах кам'яних,
Побачили таке подорожани:
Навколішки прочанки і прочани
Слова шепочуть молитов святих
І, ніби дві троянди серед них,
Дві панни: перша скромна й сумовита,
А друга непоклінна й гордовита.

О щастя! О хвилино чарівна!
Своїх коханок лицарі впізнали.
Ось де скарби, яких вони шукали, —
На скелі, що для грішників страшна!
Оповіла англійка двом героям,
Як Мартінгера хижого вона
Уклала спати з вічним супокоем,
Як захопила в нього гаманця,
Правдивого дійшовши рішення,
Що, хто до пекла трапив чи до неба,
Тому ніяких грошей вже не треба.
По тому вчинку, в темряві нічній,
Меч у правиці стиснувши тяжкий,
Щасливо мужня добулась британка,
А з нею й перелякана міланка
На берег моря. Корабель легкий
Їх там прийняв, а плата непогана
Чудесно підігнала капітана, —
І по Тірренських голубих валах
Судно майнуло, наче бистрий птах.
Вітрів летючих примхи й переміни
Їх довели до скелі Магдалини.

О диво дивне! Від Юдіти слів
Не жаль її коханця охопив,
Не співчуття у серці затремтіло,
Ні! Все те лиш огиду розбудило,
Злобу, презирство і кипучий гнів.

У неї теж — вона й не зогляділась! —
Ненависть із любові уродилась,
Розлившись по жилах, наче яд, —
А Ля Трімуйль, що ніжну Доротею
Рівняв колись до німф і до наяд,
Тепер найшов у неї сотню вад
І повернувся спиною до неї.
Вона й собі дивитись помогла
На блазня — на вчорашнього орла! —
І тішилась у небі Магдалина,
Що сталася усім така відміна,
І гріх вона од грішних одвела.

Шкода, Маріє! Радість передчасна!
Хоч заповіт і виконано твій,
Що в пар залюблених кохання гасне
На чудотворній Скелі Запашній, —
Але, на жаль, для почуття нового
Відкрито якнайширшу там дорогу,
І, збридивши одною, я за мить
Десяток інших можу полюбити.
Це лихо Максимінові й не снилось! —
Тож диво несподіване зчинилось:
Англійка Ля Трімуйля обняла,
А Доротея чар свій оддала
Британцеві, недавно ще чужому.
Охоче вірю, бо мені відомо,
Що каже з цього приводу Трітем;
Марія, хоч з нахмуреним лицем,
На ту картину усміхалась потай.
Річ світова: до серця нам чеснота,
Та інколи (кому так не було?)
Нас вабить і колишне ремесло.

Одначе, як зійшли з гори святої
Красуні дві і з ними два герої,
Минулася химерна дивина:
Таж читачеві добре вже відомо,
Що тільки на Узгір'ї Запашному
Серця міняє сила неземна.

Пан Ля Трімуйль, зняковілий досить,
Пробачення у Доротеї просить,
Цілує ніжно, пригорта її, —
А дівчина всі пестощі свої
Йому дає, як щедрий подарунок,
Цілунок доганяючи цілунок
Під шепотіння найніжніших слів.
Сер д'Арондель вернувся до Юдіти,
Нітрохи за минуле не сердитий.
У неї також десь подівся гнів, —
І знову лад колишній в них зацвів.
Додам іще, що добрість Магдалини
Їм відпустила всі оті провини.

Француз люб'язний і холодний бритт,
Коли благословилося на світ,
Узявши кожен на сідло кохану,
Побралися чимдуж до Орлеану,
Щоб приєднатися до рідних лав,
Куди обов'язок їх закликав, —
Отчизни честь хоробро боронити.
Про тее вже не треба й говорити,
Що благородних лицарів таких
Ні сам король уже б тепер не міг,
Ані прекрасні панни посварити.

ПІСНЯ ДЕСЯТА

*Агнеса Сорель, переслідувана Шандосовим сповідачем.
Жалі її кохання і т. ін. Що сталося з прекрасною Агнесою
в певнім монастирі*

Навіщо нам здалися передмови
До всіх пісень? Мораль нудна, панове,
А повість, де лиш істина сама
Змальовує цікаві авантюри,
Де ні грайливих вигадок нема,
Ані надмірних тонкощів ума,

Борониться найкраще від цензури.
Тож простий шлях беру між усіма:
Картина, вірна приписам натури,
Дорожча нам, ніж золоті бордюри.

Наш добрий Карл, вернувшись в Орлеан,
Всіх звеселив — вояк і городян,
Збудив надію, приспану чи хвору,
І стяг французький знов підніс угору.
Він тільки-но про битви й розмовляв,
Він гордий був, як сонце на світанку,
Та потаємки наш король зітхав,
Пригадуючи втрачену коханку.
Покинути її хоч би на мить —
Це подвиг був, і вже під ту хвилину
Він зрозумів, що милу загубить —
Себе згубити значить половину.
На самоті, після гучних промов,
Його вояцький запал відійшов
І відлетів од нього демон слави,
А інший бог, що звемо ми: любов,
Посів у серці давнє місце знов,
По-мудрому узявшись до справи.
Тож слухав Карл, але ж ніяк не чув,
Про що вельмож облесний натовп гув,
Подаючи десятки пропозицій,
В яких було добрати важко зміст, —
А потім сів і любій чарівниці
Скомпонував сльозами вмитий лист.
Шкода! Бонно був так далеко звідти,
Що сліз не міг монарших осушити,
І вінценосець йолопа послав,
Типового, сказати, дворянина.
Той незабаром — о лиха година! —
Назад йому його ж листа подав.
«Ой леле! — крикнув з жаху помертвілий
Король: — Це ти? Як? Із моїм листом?»
«Зберіть, королю, всі душевні сили.
І Жанну, і Агнесу захопили
Англійці, що плюндрують все кругом».

Зомлів король, почувши тее слово,
Упав додолу, наче неживий,
А як до тями повернувся знову, —
Ще глибше розпач усвідомив свій.
Кого така не вразила б утрата,
Любові той справдешньої не знав,
А наш король по-справжньому кохав,
То жалю він не міг затамувати.
Як божевільний, крізь глибокий сум
Він розважань не слухає, не чує...
Що ж! Батенько його, нехай царствує,
Ще з меншої причини стратив ум!
«О! — скрикнув Карл: — Віддам усі війська я,
І Жанну, і прелатів геть усіх,
І вбогі рештки батьківського краю,
Що досі ще в руках своїх зберіг,
Усе віддам, жорстокосерді бритти,
Лише мій скарб єдиний поверніте!
Любові Агнеса! Бідний володар!
Ох, що по тім, що в розпачі волосся
Рву на собі я? Неба пишний дар
Украдено, — і може... може, досі
Якийсь англієць, дикий грубіян,
Її принадний обіймає стан,
Француза тільки гідну нагороду,
І уст її квітучу ніжну вроду
Цілунками брутальними сквернить
І втіху п'є, що над вино п'янить!
О, що коли і ти, несамохіть
Попавшись до зухвальця навісного,
Ти, ти, Агнесо... зовсім не від того?
Твій темперамент знаючи палкий,
Чи можна ж вірять вірності твоїй?»

Щоб хмари невідомості розвіять,
Сумний король скликав докторів,
Євреїв, некромантів, чаклунів,
Сорбонців, яacobінців, що уміють
По книгах стародавніх ворожить².

«Панове, щиро й сміливо скажіть, —
Він просить, — що з Агнесою моєю,
Чи тужить так, як я тужу за нею,
Чи вірною лишилася, чи ні?»
Учена згряя, ласа до платні,
Нахмурила високомудрі чола
І мовами старими замолола;
Латинська, грецька та сірійська їм
Найбільше в ділі помогли тяжкім.
Той студіює королеву руку,
Той креслить дивний чарівничий знак,
Той, у халдейську вдавшись науку,
Уважливо вивчає зодіак,
Тамтой псалми тихесенько читає,
На дно у склянку інший зазирає,
Рисує п'ятий кола на піску
(Ще в давнині, як, певно, кожен знає,
Систему практиковано таку) —
Отак вони, потіючи, працюють
І всі нарешті Карпові знаймують,
Що спати може супокійно він
Од часу вечорового до ранку,
Бо з-між героїв на землі один
Сподобився незрадну мати коханку,
Що в неї в серці він панує сам. —
Ну й вірте після цього мудрецам!

Бридкий чернець, огидний та пузатий,
Зумів хвилину слушную впіймати:
Агнеса билась, плакала, — дарма!
Брутально він нещасну обійма,
Хоч раювання повного нема,
Як не єднає ніжність обопільна
Істоти дві: любов тоді свавільна
Свій одвертає вид ясний од них.
І справді, хто б радіти з того міг,
Що мила жінка губи лиш стискає
І слізьми білу постіль обливає?
Щоб радощі по-гідному приймають,
Їх треба вміти, панство, і давати.

Але ченцеві — що йому до того?
Він осідлав, немов коня шпаркого,
Красуню, переможену в борні,
І не пита, приємно їй чи ні.
Хороший паж, що в юнім не терпінні
Був полетів, неначе бистріш птах,
Усячини шукати по хатах
Для милої, для німфи, для богині,
Вернувсь нарешті. Ох! Нещасний він!
Найгірша з-поміж гемонських личин,
Той хижий птах, чернець той любострасний
Уже вхопив Агнеси тіло красне
І здобич пожадану шматував.
Монроз на нього з шпагою напав,
Не даючи і вгору подивитись,
І мусив нечестивий боронитись.
Він скочив з ліжка, ухопив кийка,
Та й ну крутити, як мечем разючим...
Вояк наскочив тут на вояка,
Одважний стрівся, бачите, з могучим.
Монроз любов'ю й вірністю горів,
Монах од люті та жаги тремтів.

Щасливі миролюбні хлібороби,
Природи благодатної сини,
Частенько бачать: сповнений жадоби,
Виходить вовк з німої глушини,
Овечку рве злостиво й нетерпляче,
І випиває крові плин гарячий.
Коли ж на нього вдарить, як стріла,
Вівчарський пес, хоробрий і завзятий,
Тоді тварина випускає зла
Нещасну жертву, бо життя продати
Не хоче за абияку ціну —
І починають воротті війну,
В криваву масу сплівшися одну,
А бідна, недотерзана ще здобич
На мураві лежить тихенько обіч
І прагне, крізь невітський переляк,
Для вовка смерті, честі для собак.

Отож і тут лучилось саме так:
Тупий чернець, що демоном здавався,
Від юнака Монроза захищався,
Дрючка в страшний затиснувши кулак,
І тут же — переможцю нагорода —
Лежала дивна на постелі врода.
Хазяйка з чоловіком, служники,
Всі діти до найменшої дочки
На гамір збіглися, паж стрункого
Боронять від напасника товстого,
Бо завжди, як відомо читачам,
Краса і юність до вподоби нам
І в пас палку прихильність викликають.
Нарешті всі Монроза залишають
З красунею одбитою удвох,
Примовивши: хай їм pomoже бог!
Пажів суперник, кленучи Агнесу,
Пошкандибав господню править месу.
Сорель нещасна, як мале дитя,
Ридала гірко, соромом пририта,
Що повелось нахабі осквернити
Її красу, дорожчу за життя,
Що бачив паж страшну її наругу, —
І так йому промовила крізь тугу,
Закривши очі: «Вбийте, пане мій,
Мене без жалю! Хочу я мерщій
Знайти рятунок у в обіймах смерті».
«Як, пані! Ви бажаєте умерти? —
На те Монроз. — Чому? З яких причин?
Нехай чернець... нехай той песький син
Досяг свого, хай грішною були ви, —
То треба жити й каятись терпливо,
А не вмирать на життєвій весні!
Та й ви ж не винні у чужій вині,
А ваша мука — то й моє страждання...
Живіть, живіть — і хай живе кохання!»
Слова ці красномовні не були,
Та очі юнакові помогли
Прекрасну дівчину переконати,
Що трохи їй ще рано умирати.

Обідати пора було, — а сум
(Нещасний грішник, це я добре знаю)
Ніколи їсти нам не заважає,
Ба навіть гнів при їжі помагає:
Недаром же Вергілій-многодум
І пан Гомер, що правив теревені,
Якими всі захоплюються вчені,
Не забували в гаморі боїв,
Як пив герой і що він саме їв.
Агнеса й паж, хоча і невеселі,
І трохи засоромлені були,
Обідали любенько край постелі,
І очі враз несміло підвели
Одне на дно, ніби випадково,
І поглядів зайшла німа розмова.
Відомо всім шановним читачам,
Що в час, коли життєва сила нам
Слугує вірно і вогнем палає,
Смачний обід по жилах розливає
Бажань нестримних безсоромний рій,
І ми в любові танемо палкій,
І ворог роду людського неситий
Тоді нас легко може спокусити.
Красунь Монроз, як можна зрозуміть,
Не міг свого пориву згасить.
Перед Сорель упавши на коліна,
Він скрикнув: «О ясна моя богине,
О чарівнице серед чарівниць,
Ви бачите — я перед вами ниць
Прошу, благаю втіхи неземної...
Невже ж у вас не вимолю того я,
Що взяв товстий нечема силоміць?
Ох! Злочином здобув він раювання, —
Нагородіть же чисте ви кохання:
Воно палає на моїх устах».
Аргумент цей був зовсім не поганий
Для молоді та палкої панни,
І визнала вона його в думках,
Але боролась із годину, мабуть,
Бо ще солодше нас п'янить і вабить

Умріяна коханка чарівна,
Як не відразу піддалась вона.
Нарешті паж, радіючи без краю,
Переступив поріг свого раю
І до любові келиха припав.

Англійський принц народи воював,
Здобув Париж король Анрі Четвертий,
Чиє наймення не боїться смерті,
Та щасливіший був Монроз за них,
Коли в борні солодкій переміг.
Ох, друзі! Щастя легше від пилини!
Усе минає, все на світі гине!
Не встиг Монроз у пристрасті сліпій
Допить любові чистої напій,
Як налетіли раптом, мов шуліки,
Англійці, галас підняли великий,
Розбили двері, вбігли, гомонять...
Не треба тут, панове, й пояснять,
Що то чернець по святобожній месі
Віддячив так Монрозові й Агнесі.
Взяли красуню з краснем молодим
Та й повезли жорстокосерді бритти:
Шандос їх має, бачите, судити.
Яку ж приділить він покару їм?
Залюблені від страху умлівали,
Бо з досвіду вони свого знали,
Що Жан Шандос до жалощів не звик.
Проте, хоч сором їх несвітський пік,
Вони презиралися пестливо,
Хвилину споминаючи щасливу...
Одначе що ж на допиті казати?
Було б їм зле, та доля допомгла їм:
Серед туману, саме десь під гаєм,
Французи раптом кіньми тупотять.
То був загін блискучий та завзятий,
Якому Карл у розпачі звелів
По всіх краях, по всіх місцях шукати
Сорель Агнеси й Жанниних слідів.
Коли два пси, два півні, два коханці

Зустрінуться (увечері чи вранці,
Однаково) десь на тропі одній,
Коли побачить янсеніст палкий
Лойолиного учня, єзуїта,
Коли дитя Кальвінове сердите
Ультрамонтанця здибає нараз, —
Тоді на них якийсь знаходить сказ,
І кожен б'ється люто, до нестями,
Той шпагою, той кігтем, той зубами.
Так і французькі лицарі ставні
На бриттів, наче соколи ясні,
Без жодного вагання нападають,
А ті оружно їм відповідають —
І загуло, аж стогне далечінь
Був під Агнесою гарячий кінь, —
Як і вона, він мав натуру жваву,
Він басував, хвицався без угаву,
Аж бідненька стрибала на сідлі.
Отож, як битва зачалась в імлі,
Він ізлякався, прикусив удила
Та й полетів... Дарма вона хотіла
Його рукою кволою спинить:
По власній волі він Агнесу мчить.

Монроз не бачив за кипінням бою,
Що сталося із Агнесою палкою,
А кінь тим часом, мов крилатий звір,
Усе вперед, усе прудкіше лине
І опинився враз серед долини,
Де височів прегарний монастир.
Ставні дерева тінявого бору
Гойдалися і шуміли круг кляштору,
І світла річка стьождкою зі скла
У берегах завітчаних текла.
Принадний пагорб зеленів здалека,
Там наливала благодатна спека
Щоосені ті золоті дари,
З яких сам Ной за давньої пори,
Покинувши неоковирну скриню,
Де був рятунок людям і скотині,
І збридивши водою вже навік,

Солодкий витис і п'янючий сік.
Помона й Флора та ясні зефіри
Там розливали пахощі й тепло,
Усе там око тішило без міри.
В раю господнім, певно, не було
Милішого для серця краєвиду;
Повітря тихий живодайний струм
Там розвівав тяжку печаль і сум,
Турботи розвівались там без сліду.
Агнеса край ясного лона хвиль
Спочити сіла, глянула відтіль
На монастир — і зник у серці біль.
То монастир був, бачите, жіночий.
«Ох! — скрикнула Агнеса. — Певне, хоче
Сам бог ту купіль показати мені,
Де всі гріхи змиваються земні!
Це він, ласкавець мудрий та високий,
Привіз мене під стіни ці міцні
Спокутувати всі мої пороки.
В пості, молитві, вірі та трудах
Безгрішні жони, віддані Христові,
Живуть тут для небесної любові,
А я себе прославляю в гріхах,
В розкошах тіла і в кипінні крові».
По цій тираді, досить голосній,
Красуня хрест побачила на брамі,
Той знак, що рід урятував людський, —
І плаче, бідна, ревними сльозами,
І сповіді бажання в ній росте.
Признатися по правді тут годиться:
Кохання й богомільність — дві сестриці,
Душевна вада, друзі, те і те.
Якраз тоді шановній абатисі
Дійшлось на суд поїхати, либонь,
Аж до Блуа, — і сестри zostалися
Самі, під наглядом сестри Безонь.
Отож вона в квартиру визирає,
А потім браму навстіж одчиняє
І каже невідомій: «Увійдіть
До нашої непришної господи.
Яким могли ви вітром залетіть,

О, мандрівнице неземної вроди?
О, хто ви, хто? Чи ангел, чи свята,
Що до поріддя бог послав людського,
Щоб показати вічності дорогу
І райські відчинити нам врата?»
«Ні, — каже панна: — зовсім я не та,
Святою не була я ні хвилини,
Пороки тьмарять молодість мою,
І як мені судилось бути в раю,
То, певне, тільки обіч Магдалини.
Господь, велитель днів і поколінь,
Та ангел мій, та полохливий кінь
Мене в куток цей принесли прекрасний.
У серці маю каяття незгасне,
Бо ще не всю мене поглинув гріх,
Люблю добро, хоч праву путь згубила,
І вірю: благодаті вічна сила
Очистить скверну злочинів моїх».
Сестра Безонь з ласкавістю тонкою
Вродливицю втішала як могла,
А далі гостелюбно повела
За руку аж до власного покою.
Та келія уся була в квітках,
З широким ліжком, зовсім не похмура;
Здавалося: для пустуна Амура
Був не заказаний до неї шлях.
Сорель Агнеса господа хвалила,
Що каяття — розвага досить мила.

Після вечері (цю шляхетну річ
Я звик щоразу, панство, нотувати)
Сестра Безонь промовила: «Вже ніч,
А як відомо, людства ворог клятий
Під цю годину ходить по землі,
Подоби різні беручи в імлі³,
І грішників ба й чистих спокушає.
Та спосіб є, хоч це не всяке знає,
Себе від того лиха вберегти:
В одну постелю треба нам лягти,
І двох нечистий вже не подолає».

Агнеса згодна, роздяглася, лягла,
Радіючи і мріючи про святість...
Не квапся, бідолашна, утішатись:
Твоя з тобою всюди доля зла!

Читачу! Я примушений сказати,
Почервонівши з сорому як жар,
Що ця Безонь... ох! був це бакаляр,
На гроші і на вченість небагатий,
Та силою і спритністю Алкід
І Адоніс, як глянути на вид.
Мов злото, в нього кучері вилися,
Він цвів красою, мов троянди цвіт,
І вельми надавався абатисі
На заході її безгрішних літ.
Отак Ахілл в одежині дівочій
Колись у Лікомеда гостював
І пестив Деїдамію щоночі.

Як тихий морок все навкруг обняв,
Сповідниця з сестрицею святою
Лягли удвох під ковдрою одною,
І тут — предивні, господи, діла! —
Метаморфоза у сестри була,
Яку Агнесі враз далось знати.
Гукати пробі, кликати, кричати, —
Це, може, й розбудило б монастир,
Та викликало б сором, поговорі...
Лишалося терпіти і зітхати...
Додам іще: в обставинах таких
Хто б дуже мудро міркувати міг?
Сестра Безонь на декілька хвилинок
По пестошах зробила відпочинок,
А наша мандрівниця молода
Подумала: «І тут, і скрізь біда!
Я чесною зробитися хотіла,
Та від бажань далеко ще до діла,
І як у вадах кається жона, —
Ох! це не значить, що свята вона».

ПІСНЯ ОДИНАДЦЯТА

Англійці чинять гвалт у монастирі. Двобій святого Георгія, патрона Англії, та святого Дениса, патрона Франції

Скажу, не тратячи даремно мови,
Що юна пара в келії своїй
Уранці, випивши до дна напій
Солодкої та грішної любові,
Запала в сон цілющий і міцний.
Страшений шум їх розбудив зненацька:
З усіх боків колишуться вогні,
Блищать калюжі крові престрашні,
На монастир ватага йде хижацька.
То, бач, англійці, на біду лиху,
З французами стялися на шляху.
Отож відходять войовничі галли,
Смертельну зброю стиснувши в руках,
А вороги: «Обернем вас у прах —
Чи виявте, Агнесу де сховали».
Шкода! Агнеси загубили слід
І ті, і ті. Лише старенький дід,
Що пас під гаєм вівці тонкорунні,
Сказав англійцям: «Бачив я красуню,
Краснішу від досвітньої зорі.
Вона ночує в цім монастирі».

Зраділи бритти. «Сумніву немає! —
Всі крикнули: — Агнеса це! Вона!
Нум, браття!» — і гвалтовно налітає
На монастир юрба їх навісна,
Як на кошару хижа вовча згряя.
По келіях, трапезних, по льохах
Вони метнулись, занедбавши сором,
І всі чернички, злякані, в сльозах,
Перед несвітським умлівають горем.
Сестра Агнеса і Мертон-сестра,
Сестра Урсула — ох! біда тяжка їм! —
Вони біжать, охоплені одчаєм,
Хвилюють груди, серце завмира.

Куди ви, голубиці сумноокі?
До вітваря припали як одна,
Надіючись, що оборону й спокій
Невинність ваша там знайде ясна! —
Шкода! Як звір напав на вас шалений,
Небесний не pomoже наречений.
Що божий храм для бриттів навісних?
Перед очима господа й святих
Вони сквернять і вашу честь, і віру,
В якій клялись ви непорочно й щиро.

Звичайно, є читальники й такі,
Черниць побожних вороги тяжкі,
Що все ладні на глум і посміх брати
І навіть на христових дів моргати, —
Нехай собі! — Ой сестри, лихо вам!
Які ж то муки молодим серцям,
Незайманицям кротким що за муки —
Потрапити гвалтівникам у руки,
Огидні поцілунки зустрічать
Од варварів, що їм страшну печать
Криваві січі на чоло поклали,
Що прибули для гвалту і потали,
Що святокрадство з пристрастю злили
І до любові жаху додали!
Дихання їхнє, сповнене трутизни,
Огонь очей і потиск рук залізний,
Колючі бороди, бридкі тіла,
Усе мов каже: смерть сама прийшла!
Це демонів зібрався рід проклятий,
Щоб ангелів небесних гвалтувати!

Злочинців не спинити, не стримать, —
І вже красуні з сорому горять,
Уже на Ребонді благочестиву
Наліг Шіпенк роз'ярено і хтиво,
Уже Барклей і сміливий Вортоґ
До пишної взялися Амідон...
Прокляття, плач, благання і пручання!
Парсон і Бард, шалені від бажання,

Безонь схопили, — жоден-бо не зна,
Що хоч і панна, а панич вона.
Чи ж вам, Агнесо, утекти пригоди,
Яка сестриць невинних облягла?
Адже страждати від своєї вроди
Сама вам доля, певне, прирекла!
Страшний отаман нелюдської зграї
Нахабними руками вас хапає,
І вояки — не тяжко це збагнуть —
Найдужчому найкращу віддають.

Небесних книг параграфи суворі
Кладуть, бува, межу людському горю.
Отож як бритти, в розпалі п'яні,
Грім принесли і пристрасть беззаконну
У саме серце чистого Сіону, —
Святий Денис, навиклий у борні
З Георгієм Звитяжцем хитрувати,
Зумів його кмітливість ошукати
І потай з райських вилетів садів.
Але на промінь він тепер не сів,
Одвертість-бо не щоразу годиться;
Ні: він удавсь до бога таємниці¹,
Що скрізь літа, незримий, мовчазний,
І діє тільки в темряві нічній.
Його шанує і шахрай, і злодій,
Зате стає він мудрому в пригоді,
Він гість палаців і святих церков...
Колись ним слугувалася й любов.
Отож закутав хмарою густою
Дениса він — і рушив до землі
Святий Денис незнаною тропою,
Бокуючи й хитруючи в імлі.

Французів добрих опікун ласкавий
Коло Блуа хоробру Жанну стрів:
Погонич мулів, хоч бридкий, та жвавий,
Приніс її до щедрих тих країв.
Вона благала бога, щоб дарунок
Їй повернув — чудовий обладунок.
Святий Денис привітно їй кива

І голосно такі рече слова:
«О панно чиста, о могутня Діво,
Призначена наш край урятувать!
Лети мерщій, розбий хихацьку рать,
Що на безгрішних налетіла хтиво!
Перед тобою все лягає ниць, —
Лети ж, рятуй коханих голубиць,
Гвалтованих у храмі пресвятому!»
І Жанна в путь рушає незнайому.
А він за нею, як слуга, спішить
І батогом погонця бадьорить.

Враз Жанна д'Арк серед ватаги стала,
Що преподобниць блудом покривала,
Вона — згадайте — гола прибула.
Котрийсь вояк нараз її примітив,
І неподобна думка опекла
Залитий кров'ю темний розум бриттів.
Йому здалось, що дівчина, мовляв,
Сама шукає, хто б її обняв.
До неї він — а та з усього маху
Мечем в обличчя вдарила бідаху.
Він покотився, кленучися тим
Французьким словом дивним, чарівним,
Яке про втіху говорити має,
Але, на жаль, і лайкою буває.

На нього наступивши, Жанна так
Промовила до лютих розбишак:
«Спиніться, кляті! Годі, окаянні!
Не опирайтесь господеві й Жанні!»
Та бузувіри, наче й не до них,
Черничок засідлавши молодих,
Дедалі все завзятіше працюють.
Так іноді уперті вісліюки
Скубують і топчуть запашні квітки,
Хоч як пани та слуги лементують.

Скипіло в Жанни серце запальне!
Іменням божим гучно кленучися
І знаючи, що поруч — Діонісій,

Вона мечем рубає, коле, тне
По спинах, по потилицях, по шиях
Англійців, щоб од гвалту відтягти їх.
Один своє якраз-но починав,
Той пильний труд от-от уже кінчав,
Та всіх вона, не розбиравши, косить, —
І кожен бритт без сповіді кона,
Солодкого не випивши до дна,
І душі їхні в пекло чорт відносить.

Ісак Вортон один з-між вояків
Свою ганебну справу закінчив,
Бо найпалкіший серед них удався.
Він од черниці раптом одірвався
І, позу відміняючи свою,
Шолом та панцир, вірні у бою,
Почав на себе сквапно надягати,
Щоб мужню відсіч гордїй Жанні дати.
Ласкавче наш, Денісе пресвятий,
Що свідком був баталії страшній,
Дай музі скромній соколинї крила,
Щоб розказать, що дівчина вчинила!
Найперше подив охопив її:
«Святий Денісе! — закричала Діва: —
Мій обладунок! О! Скарби мої
Прикрашують це тіло нечестиве!
Так! Мій шолом! Мій панцир! Дивина!»
Таки не помилилася вона:
З Агнеси, бачте, що вояцьку справу
Замість сукні мусила надїть,
Шандос ізняв усе те вельми жваво,
Аби своє бажання вдовольнить.
Ісак Вортон, слуга його комонний,
Натяг на себе одяг пишнодзвонний.

О Жанно д'Арк, о цвіте героїнь,
Ти билася за богоданну зброю,
За короля з лілеєю ясною,
За честь і славу попраних святинь
І за черниць, що шанувати треба,

Бо сам Денис благословляв їх з неба.
Тепер він обіч дівчини стоїть
І дивиться у захваті святому,
Як меч її то власний щит крушить,
То креше іскри з власного шолому.
В глибинах Етни, в кузні тій страшній,
Де служники Вулканові працюють,
Буває блиск і гамір не такий,
Коли вони прискорено лаштують
Тяжку гармату богові громів,
Що хоче людям появить свій гнів.

Англієць гордий в панцирі чужому
Ступив назад, — великий подив мав,
Що сотворінню гарному такому
Під лють таку нечувану підпав.
Не міг свою вій піднести правицю
На невідому голу войовницю,
Лиш боронився та на посміх брав
Її одвагу й смертоносну крицю.

Святий Георгій в божому саду,
Прогавивши Дениса на біду,
Зметикивав, що наш патрон ласкавий
Далеко десь людські боронить справи...
Туди й сюди метнувсь по небесах
Георгій — ні! Дениса й слід прочах!
Тоді сідлать він каже без вагання
Коня свого, відомого з Писання².
Кінь перед ним, Георгій бистро сів,
Узяв меча і ратище вхопив
Та й лине прудко в простір неоглядний,
Де з-поміж смертних не бував ще жадний,
У те безмір'я дивно-осяйне,
Яке крутиться змушував Рене,
В часток бурхливих незмірянне поле,
Яких ніхто не бачив і ніколи,
У сфери ті, що мрійник їм Ньютон
Крутитись вічно вигідав закон³
Без компаса й проводиря міцного

Круг порожнечі, отже, круг нічого.
Святу Георгій відчувавши лють,
Перелетів за хвилю довгу путь
І опинивсь на берегах Луари,
Де сам Денис лічив дзвінкі удари.
Так бачать люди в темряві нічній
З хвостом огнистим золоту комету,
Що іскри розсипає серед лету
І навіває страх юрбі земній,
Самому папі, королям на тронах,
Віщуючи нестачу в виногронах.
Побачивши Дениса здалеки,
Махнув Георгій з правої руки
Блискучим списом, поборотись радий,
І закричав, неначе з Іліади⁴:
«Денисе кволий, у сварках меткий,
Лякливий оборонне боягузів!
Своїх нікчемних тішачи французів,
Утік ти, щоб народ окривдить мій!
Як? Проти бога ти стаєш до бою
З ослом своїм та дівчини рукою?
Чи ти не знав, що як прибуду я,
То згинеш ти і Франція твоя?
Мечем своїм я відітну, Денисе,
Голівку зле приліплена твою,
І понесеш ти власний череп лисий,
І в радуєш парафію свою,
Помандрувавши до Парижа вдруге,
Де празник твій святкують ледацюги,
І там простолюди будеш дивувать:
Себе в уста самого цілувать».

Денис тоді, до неба руки знявши,
Почтиво і шляхетно відповів:
«О брате мій, шаноби гідний! Завше
Без роздуму вдаєшся ти у гнів!
Відколи в небі стрівся я з тобою,
Ти тільки й дишеш злістю та пихою.
Подумай сам: чи личить нам, святим,
Кого навикли люди шанувати,

Неславитися розбратом лихим,
Ганебний приклад націям давати?
Святі британські! Чи не годі вам
Чинить гризнею прикрість небесам?
Англійці, в колотнечі знавіснілі!
Ви богові давно уже немилі,
І скоро він — згадаєте мене —
Святих англійських з раю прожене.
Георгію, бридкої гідний слави,
Що за народ змагаєшся кривавий,
Облиш мене, щоб супокійно міг
Французів боронити я своїх!»

Од гніву хвиля залила червона
Георгієві гордовитий вид,
Поглянув він на Франції патрона
І здумав, що лякливий, як ворона,
І до борні не здатен зовсім дід.
Мов яструб той на голуба в повітрі,
На ворога свого він налетів;
Денис назад, — а в голові прехитрій
План оборони в той же час наспів.
Тож голосно крилатого осла він
Свого кличе, що повсюди елавен.
«Сюди! — гукає: — Вірний осле мій,
Рятуй, загину!» — В халепі страшній
Забув Денис про істину відому,
Що неможливо згинуги святому.

Осел, покірний панові своєму,
З Італії тоді якраз вертав
(Про це я читачам уже казав).
Денисові він підставляв спину,
Той скочив прудко на свою тварину
І, чуючи хоробрості приплив,
Меча моторно на землі вхопив,
Що коло бритта вбитого валявся,
І з ворогом у лютім герці стявся.

Три рази б'є Георгій порядку
В ту голову, що знала вже біду,

Але Денис удари відбиває
І зброї тиск бурхливий наміряє
На вершника з баским його конем.
Пружиста криця бризкає вогнем,
Блищать мечі, здійнявши веремію,
Обидва прагнуть влучити то в шию,
То в груди, то у святості вінець,
То в місце, що назвати навпростець
Не зважусь я, хоча назвать умію.

Дедалі кожен паленів борець,
Хитався долі темний рішенець,
Аж тут осел озався довгокрилий —
Ревнув баса, аж вуха заболіли.
Здригнулась неба глибочінь ясна
І по гаях озвалася луна.

Тоді ж ото підступною рукою
Георгієві, славному герою,
Святого носа відрубав Денис,
І геть кривавий покотився ніс⁵.
Георгій, хоч без носа, та завзятий,
Не забарив жорстокої відплати,
Він забожився (лихо чи добро —
Англієць завжди скаже вам: Їй-богу)
І те відсік у ворога свого,
Що Малхові святий одтяв Петро.

Картина ця, осла деручі крики,
І стук мечів, і галас превеликий
Посіяли тривогу в небесах.
Крізь божу браму, наче дивний птах,
Архангел грізний вилетів, Гаврило,
Він у просторах лине бистрокрило,
Лозину ту тримаючи в руці,
Що виросла на Нілові-ріці,
А Моїсей узяв її в правицю,
Коли топив царя та колісницю
І рать ворожу в глибині морській.

«Це що таке? — гукнув він. — У гидкій
Борні стялися два отці шановні.
Як діти праху, ниці та гріховні?
Лишіть, лишіте дурням та жінкам
Ці пристрасті, — вони не личать вам!
Облиште смертним це ганебне діло
Калічити один одному тіло,
Рубать носи, роковані на смерть!
Безсмертя чашу, виповнену вщерть,
Вам подано у небі не для того!
Ніс! Вухо! Та побійтеся ж ви бога!
Вам казано людський гасити гнів
І злагоду та спокій засівати,
А ви, ви для якихось королів
Роздмухуете полум'я прокляте?
Чи з небом попрощайтесь святим,
А чи словам скорітеся моїм!
Хай буде мир! Георгію! Ану-бо,
Візьміть це вухо лагідненько й любо,
Денисові подайте. А Денис
Одрубаний нехай подасть вам ніс —
І все на місце вернеться належне».

Денис тоді склонився обережний
І носа супротивцеві подав.
Денисові подав Георгій вухо,
І кожен з них «Хай славиться» шептав
Гаврилові, благого повен духу.

На місці вухо; зчервонілий ніс
Там, де годиться, тобто серед виду,
Без жодного утруднення приріс;
Спинилась кров, од ран немає й сліду...
Таке-то тіло сильне та міцне
Святим дає приречення ясне.

Тоді Гаврило президентським тоном
Обнятися наказує бійцям;
Денис, Христовим пройнятий законом,
Обійми перший простягає сам.

Але Георгій, хоч і теж скорився,
Мурмоче: «Ще помщусь, як не помстився!»
По тих обіймах Гавриїл узяв
Святих за руки, тихих та слухняних,
І з ними в небеса попрямував,
Де леться нектар для гост'ї жаданих.

Читачу, головою не хитай:
Чи то ж не так під стіни Іліона
Боги злітали, роз'ярілі вкрай, —
Нелюбим жах, а любим оборона?
Або згадайте, як старий Мільтон
Нам ангелів малює легіон⁶,
Що небо синє кров'ю заливають,
Стрясають світом, горами вергають
І — найдивніше — гучно б'ють з гармат
Адже й Михайло, Гавриїлів брат,
Колись із сатаною борюкався!..
Тож зовсім ти даремне здивувався,
Що у Дениса з Юрієм святим
Дійшло до бійки на кону земнім.

У небі мир і спокій розіллявся,
Та не було спокою на землі,
Де за корону бились королі,
Де добрий Карл, що до кохання вдався,
За милою своєю побивався.
Одважна Жанна зброю піднесла
І тне Вортон в теє грішне тіло,
Що на блюзнірство піднялося сміло...
Той пада... Кров із рани потекла,
А дух його у безвість одлітає
І всіх святих навсебіч проклинає.

Черниці всі, побачивши в ногах
У героїні труп його кривавий,
Побожним ходом проказали «Ave»
І додали: «Ти справедливий шлях
Обрала, Діво, для свого удару:
Хто чим грішив, на тім прийняв і кару».

Благочестива Ребонді-сестра,
Згвалтована у вітгарі святому,
По кривдникові плаче молодому,
Та молиться, та скоса позира
На те, що бритт згубив уже навіки:
«Ой гріх же, гріх! Та ще який великий!»

ПІСНЯ ДВАНАДЦЯТА

*Монроз убиває сповідача, Карл знаходить Агнесу, що вті-
шалася з Монрозом у Кютандровім замку*

Я обіцяв покинути розмови
Про се, про те, найбільше про мораль, —
Та що робити з тим божком любові?
Зворушуючи радощі й печаль,
Заводить вій, примхливий, балакучий,
На манівці перо моє скрипуче.
Дівчата, дами, вдови молоді,
Кого під пранор пишний він єднає
І милих обирати дозволяє, —
Признайтеся: що вам бува тоді,
Коли два хлющі, рівні і красою,
І вдачею, й будовою міцною,
Лицяються однаково до вас,
До раювання надять повсякчас
І що один, те й другий вам шепоче?
Тяжке тоді становище жіноче?
До речі б тут історія була
З дитинства нам відомого осла.
Дві в'язки сіна, цілковито схожі,
Покладено йому при огорожі,
Обабіч морди, в відстані одній.
Не знаючи котру обрать, якій
Для снідання з них перевагу дати,
Від голоду сконав мудрець вухатий.
Ой, стережіться, щоб філософ цей
Взірцем не став недобрим перед вами!

Коли обидва красні для очей,
Того й того кохайте, любі дами.

За кілька гін од монастирських брам,
Що ними хижі увійшли блюзніри,
А дівчина, підпора трону й віри,
Їх заплатити змусила життям,
Був замок гарний, з баштами, з садами,
З мостом підйомним. Сяючи квітками,
Зміястий, чистий, голубий канал
Оточував його високий вал
І розбивався в сотнях водограїв.
Там жив, під захистом сільських звичаїв,
Барон Кютандр, підтоптаний дідок.
Усякого в свій затишний куток
Він закликає, ймення не питавши:
Француз, англієць, турок чи чернець,
І гордий принц, і дівчина, й стрілець
У нього можуть відпочити завше.
Але свою фантазію барон
Плекає кожний. В цього був закон, —
Не знати, для якої вже користі, —
Гостей приймати числа лиш паристі.
Отож прибуде двійко мандрівців —
Усе гаразд. Але біда одному:
Його не пустять; голод, спеку, втому
Він терпить день, а може, й кілька днів,
Зігнувшись, як той жебрак чи злодій,
Допоки хтось не стане у пригоді,
Щоб вийшло те довершене число,
З якого в світі все живе пішло.

Туди ж ото, відбивши в день щасливий
Дзвінкий шолом та панцир брязкотливий,
Потужна Діва на ніч прибула
З Агнесою. А доля прирекла,
Щоб сповідач, чернець той нечестивий,
Що на Агнесу звів свій погляд хтивий
І з нею щастя навіть був досяг,
Туди ж таки прийшов по їх слідах.

Як хижий вовк, що під зубами чує
Ягниці вовну, теплу й запашну,
Коло хліва никає та пантрує
І рветься перескочити стіну,
Так сповідач, палаючи з бажання,
Що в тілі гонить бунтівливу кров,
Вернути прагнув теє раювання
І любу здобич ухопити знов.
Він стукає, він дзвонить, він гукає,
На нього з замка челядь виглядає,
Та як один, без пари він прибув,
То міст підйомний затремтів, загув,
Піднісся вгору — і лишив бідаху
Стояти безпорадно серед шляху.
Блюзнірська лайка — дивного нема! —
Із уст у нього вирвалася сама.
Він до мостин простяг жадібні руки,
Хотів кричати, — занімів од муки.
Як ласий кіт, по ринві деручись,
На голубник жадібно позирає,
Шкребеться, стінку лапою торкає
І птиць, що так принадливо вились,
Немовби ворога свого дражнили,
Хоч близько — досягти не має сили, —
Так наш чернець стояв ні в сих ні в тих.
Аж тут зненацька між дерев густих
З'явилась постать красня молодого.
Обличчя біле, чорні брови в нього,
І кучері, і юний блиск очей, —
Усе дарунки чудотворних фей.
Здавалося — це сам Амур крилатий...
Це був Монроз, щоб коротко сказати.
Загублену шукаючи любов,
У монастир жіночий він зайшов,
Чуттям туди скерований правдивим,
І сестрам видалось благочестивим,
Що з неба то сам вождь господніх сил
Злетів до них — архангел Гавриїл.
Усі вони, як рози, зчервоніли,
Подумавши: «Чому ж то, боже милий,

Він не прибув під ту годину й час,
Коли навсуміні гвалтували нас?»
Усі круг нього в коло згуртувались,
Питали, щебетали, дивувались,
Коли ж почули, хто він, що і як,
За ким пішов у небезпечні мандри, —
Дали коня баского, щоб юнак
Без перепон добувся до Кютандра.

Кого ж він біля замка зустріча?
Гидкого, як мара, сповідача!
Скипів юнак: «А, Вельзевулів сину!
Це знову ти! Шандосом присягнусь,
Красунею, що я на ню молюсь, —
Тепер не утечеш ти від загину!
Прийшов тобі без сповіді кінець!»
На тее слово вихопив чернець
Пістоля нетерплячою рукою¹,
Натиснув цингля... Постріл заgrimів —
І куля невидимою тропою
Полинула в зелену даль гаїв,
Монроза диким приглушивши свистом...
Стрілецьким піп не відзначався хистом...
Паж виміряв, ударив — і в чоло,
Де стільки темних пристрастей жило,
Свинець пройшов, і бризнув струмінь крові.

Унав монах, а красень молодий
По перемозі радісній такій
Відчув до нього жалоці раптові.
«Звернись тепер, — він мовив: — до небес,
Скажи Те deum. Ти прожив, як пес,
Принаймні хоч умри християнином.
Покайся швидше перед божим сином,
Промов амінь і богу дух віддай...»
«Ні, -- каже той: -- до чорта йду. Прощай».
Сказав, умер — і в пекла глибочини
Душа його, гріхами чорна, лине².
В той час, коли цотвора та страшна
До грішників рокованих летіла,

Де грів уже пательню Сатана, —
Наш добрий Карл, в якого панна мила
Стояла в запечалених очах,
По світлої Луари берегах
З духівником у парі проходжався.
Учений доктор, що йому король
Духівника призначив славу роль,
В суворість марну зовсім не вдавався
І, важачи на терезах хистких
Добро і зло, ясні чесноти й гріх,
До неба вів приємними шляхами
Монарха з зашальними почуттями.
Ласкавий, добрий, лагідний в речах,
На все дививсь він мудро та зичливо,
І лестощі солодкі на устах
Всіх огрівали рівно й справедливо.
Домініканський орден пресвятий
Благословив колись його для праці,
І вирушив на подвиг він земний
Під іменем чудовим: Боніфацій.
Він королеві грішному казав:
«Як жаль мені, що гріх вас обійняв!
Як жаль, що душу плоть перемагає!
Агнеси чар, такий бажаний вам,
Не до вподоби правим небесам,
Та легко бог заблудлим вибачає.
Аврама-патріарха ми візьмім:
Таж він колись, не будши молодим,
Злюбив принади тонші Агарі
І з нею мав солодку втіху в парі,
Хоч тим навів гнів чималий Сарі.
До Якова вечірньої нори
Ввійшли в намет, як жони, дві сестри.
Всі патріархи — визнати годиться —
Любові знали ніжні таємниці.
Старий Вооз на ложе престаре
Стареньку Руф опісля жнив бере.
То мало, що Вірсавію прекрасну
Любив Давид на спаді літ своїх, —
Красуню не одну він любострасну

Приберігав для радощів земних.
А син його, густої власник гриви,
Що добре вмів орудувать мечем,
Якогось дня, веселий та щасливий,
Промацав пильно батьківський гарем.
Як Соломона візьмемо до тями, —
Що ж? Цей оракул для племен людських,
Цар над царів, мудрець над мудрецами,
Був також і зальотник над усіх.
Коли йдете ви їхньою тропою,
Не бійтеся, любіть, королю, всмак!
Гріхи, якими проступивсь юнак,
Замолить старість, мудра сивизною».

«Ох, — мовив Карл на сумовитий тон: —
Я — то одно, річ інша — Соломон!
Щоб гнати геть думки тяжкі й скорботні.
Він полюбовниць мав собі три сотні³.
А я — одну... Ох! Жодної тепер!»
І вінценосців голос тут завмер,
На ніс йому сльоза гаряча впала...
Зненацька там, де річка завертала,
З'явився вершник на коні баскім,
В плащі червонім, з черевом товстим.
То був Бонно. Відома річ, панове:
Для серця, наболілого з любові,
Найбільша втіха під розлуки час
Людину стріти, від якої в нас
Нема секретів. «Гей! — гукнув завзятий
Король французький, — постривай-но, брате!
Відкіль несе тебе нечистий дух?
Де, як Агнеса, мій найкращий друг?
Які краї прикрасила своїми
Палкими, променистими очима?
Ну ж, говори, кажи, відповідай!»

На цих питань шалений водограй
Товстун Бонно розказує поволі,
Як кухаря виконував він ролю,
Як хитрощами від Шандоса втік,

Коли зчинився войовничий крик,
Як слід Агнесин наче в морі зник...
З оповідання з'ясувалось того
Усе, що знав він, — він не знав нічого.
Не відав він, що підлий сповідач
Агнесу взяв, не важачи на плач,
Не чув ні про Монрозове лицяння,
Ні про черниць невинних гвалтування.

Тож по згадках, по скаргах голосних,
Коли англійців проклято сваволю
Та невблаганну і жорстоку долю,
Опанував ще більший смуток їх.
Стояла ніч у тиші згоди й миру;
Скотився Віз небесний до надиру⁴,
І якобінець так до короля
Промовив: «Гляньте: снить уся земля,
Щоб свіжою прокинутися вранці.
Тепер усі — і королі, й коханці
Одної маюць прагнути мети:
Вечерю й постіль, пане мій, знайти».
Гіркими ще охоплений думками,
Стискає інохідця острогами
Наш добрий Карл; ті два — услід за ним,
І перед замком стали всі міцним.

Монроз, убивши бестію лукаву
І теплий труп закинувши в канаву,
Стояв, дивився на підйомний міст
І думав: «Нащо й молодість, і хист,
Як цю споруду піднято високо,
Як зуб не візьме, хоч і бачить око!»
Коли ж побачив трьох він мандрівців,
То з радості всім тілом затремтів,
Підбіг до них, склонився вельми зграбно,
І хоч імення справжнє потаїв,
А також пал, що в глибині горів,
Та поведінку мав таку привабну,
Що Карлів сум під ту хвилину зник,
Немов питва живущого вій випив,

А Боніфаций, мудрий духівник,
Пажа по щічці молодій потріпав.

Отож паристе дібрано число.
Спорудження здригнулось, загуло,
Спустився міст на довгих деревинах —
І заgrimіли коні по мостинах.
Товстий Бонно, звичайно, навпростець
Потяг до кухні з голосним сопінням,
Шукаючи наїдку; а чернець
Звернувся до бога в стилі старовиннім.
Король, назвавшись прибраним ім'ям,
Пішов з Кютандром домовлятися сам.
Барон його вітає дуже гречно,
Радіючи прибулому сердечно,
І покій щонайкращий віддає.
У сумування вдавшись своє,
Не знає король, що тут же, за стіною,
Агнеса спить, підпершись рукою.
Монрозові на краще повелось:
Він у хлопчини випитав малого
До скарбу найлюбішого дорогу,
І серце задрожало, зайнялось.
Немов той кіт, неситими очима
Уздівши мишку, сховану в імлі,
Іде тихенько кроками дрібними
І ніби прилягає до землі,
Щоб, наче грім, на любу впасти здобич, —
Так паж, дізнавшись, що кохана обіч,
Навшпиньки, по-зłodійському ступав,
Балансував і віддих тамував.
Агнесо! Вже в покої ввій твому!
Не так огонь охоплює солому,
Не так по листю вітер пробіга,
Як запалила разом їх жага.
Навколішки Монроз упав щасливий
До ліжка на золочених стовпцях,
Де тіло любовниці вродливе,
Розкидавшись, лежало у шовках.
Слів не було, та й де вже там розмова,

Коли бажання хвиля пречудова
Все залила! Цілунок вогняний
Уста їм злив, немов квітки рожані,
І душі їхні, збезуміло п'яні,
В очах одбився запал молодий,
Язик діткнувся язика крізь зуби...
Яке ж було то красномовство любе!
Прелюдіє солодкого злиття,
Коли від щастя хочеться умерти,
Дуєте найніжнішого чуття, —
Ох! що то буде з вашого концерту?

Агнеса нетерплива допомгла
Зірвати одяг юному пажеві,
І всі покрови геть як є стягла,
Вертаючись у ті часи рожеві,
Коли всі люди, голі, як боги,
Не знали шат докучної ваги.
О небо, хто це? Чи з Зефіром Флора?
Чи це Псіхея та пустун Ерот?
Чи з Кіпру це богиня яснозора
Вдвох з Адонісом завітала в грот
І руки для обіймів простягає,
Хоч грізний Марс від ревнощів зітхає?

Наш Марс, король французької землі,
З товстим Бонно зітхає при столі,
У муках їсть і в розпачі п'є вина.
Прислужник, балакливий, як дитина,
Його високість мавши звеселить⁵,
Шепнув йому, що дві красуні спить
У замку, що одна із них чорнява,
Статурна, горда, запальна та брова,
А друга — ніжна, як лілеї цвіт,
Блакитноока, злагода й привіт.
Здригнувся Карл, таку почувши мову.
Розповідать він каже знову й знову,
Які в білявки очі, ніс, уста...
Про найдрібніші ризики він пита,
Про голос, про шляхетну поведінку...

Так, то вона! Не час для відпочинку!
«Іду, Бонно! Добраніч!» — і пішов
Король туди, де жде його любов,
Не дуже-то додержуючи тиші:
В цих справах вінценосці сміливіші.

Агнеси він вигукує ім'я,
Вона почула... доленько моя!
Тремтить у ліжку сполотніла пара:
Що тут робити, щоб минула кара?
Метнувся бистро Альбіону син:
Була немовби шафа під стіною
Для ніби б кишенькового налою,
Де за дешеву плату капуцин⁶
Міг помолитись за життя чи впокій.
Там малося в заглибині широкій
Поставити святого, певна річ,
Та статуї ще, мабуть, не добрали.
Монроз — туди. Серпанки закривали
Те місце, а до того й темна ніч.
Наш паж без шароварів, без камзола
Там притулився, як святиня гола.
Тим часом Карл руками обвива
Коханки шию, і сміється, й плаче,
І хоче поновити всі права
Закоханих, а королів найпаче.
На тее паж здригається від мук,
Щось зачепив, лунає грюк і стук...
Король підбіг, лапнув його рукою
І скрикнув: «О Франциску пресвятий!
Святий Жермоне! Чорте з сатаною!...»
Він ревності і страх відчув такий,
Що у тривозі відірвав серпанок...
Агнеси нещасливої коханок,
Природи найлюбішеє дитя,
Злякавшись за честь і за життя,
Від сорому являє королеві
Ті молоді округлості рожеві,
Що Цезар їх, мов сорому й не мав,
Стрункому Нікомеду показав⁷,

Частину ту, яку в Гефестіона
Цар Олександр понад усе любив,
Що Адріан окрасу Пантеона
Із неї, повен захвату, зробив...⁸
Ох, що й казати! Золота корона
Гріха не відганяє від царів!

Тепер згадай, читачу мій ласкавий,
Як Жанна, повна гордим почуттям,
Лілеї три, знак Франції та слави,
Намалювала чітко саме там,
Де у пажа розпочинались ноги.
На цю картину з подиву й тривоги
Гукає Карл: «О боже, борони!
Це витівки самого Сатани!»
Агнеса любя в каятті, в одчаї,
Таке почувши, нагло зомліває,
А вінценосець: «Гей, сюди, сюди!
Сам чорт сховався у милої моєї!»
Тут Боніфаций надбіга блідий,
Од страви відірвавшись своєї,
Товстий Бонно аж падає, біжить...
Прокинулась і Жанна войовнича.
Бере меча, свою одвагу кличє,
Готова завжди ворога крушить...
Лише Кютандр, хазяїн в тій господі,
Хропе собі, що й розбудити годі.

ПІСНЯ ТРИНАДЦЯТА

Від'їзд із замку Кютандра. Поєдинок Діви з Жаном Шандосом; дивна умова поєдинку, якій має підпасти Діва; візія отця Боніфация; чудо, що врятовує Жанні честь

Була пора, що любо надить очі,
Коли блискуче сонце в небесах,
Без поспіху верстаючи свій шлях,
Для дня години забирає в ночі

І наші виноградники й лани
Привітно огляда з височини.
Твоє це свято, наш великий Жане¹,
Ораторе в пустелі кам'яній,
Що кликав люд, святої повен шани,
Рівнять дороги радості новій!
Тобі, предтечо, мій уклін низький!
А другий Жан, як каже віршопиसेць,
Удвох з Астольфом мандрував на місяць
І розум паладинові вернув,
Що Анжеліці завжди вірний був².
Верни й мені, ласкавий Жане другий!
Таж ти тому співцеві помагав,
Який під хвилю роздуму чи туги
Сеньйорство у Феррарі звеселяв,
І вибачив йому ти без вагання
До тебе надто сміливі звертання.
Стань же в пригоді, батьку, і мені!
Тепер-бо, бачиш, мудреці земні
Причіпливіші та й дурніші просто,
Ніж це було під ті великі дні,
Коли свій край уславив Аріосто.
Дай оборону від голів гризьких,
Легких писань огудників тяжких.
Хоч теревень веселих плетениця
Тут читачеві розмаїтить шлях, —
Та зовсім я поважний, де годиться,
Нудьги лиш уникаю в цих піснях.
Води ж пером, щоб я твого брата
Дениса міг достойно вихваляти.

Зачувши галас, Жанна молода
У слухове віконце вигляда
І в парку бачить вояків блискучих
З красунями на скакунах могучих
І юних зброєносців біля них
З приладдям до збіговин бойових.
Там сто щитів під місячним промінням
Полискувало дорогим камінням,
Шоломів сотня грала, як вогні,

Підносилися ратища міцні,
Списи горіли свічами ясними,
Прикрашені стьожками золотими.
Це бачивши, хоробра з Домремі
Подумала, що то під замком бритти,
Та помилилась в місячній півтьмі.
Війна — не жарт, і легко тут згубити
Правдиву нитку, а святий Денис
Не завжди вчасно допомогу ніс.
То не орда англійців беззаконна
Опала замок мирного барона, —
То Дюнуа, вояк над вояків,
Друг нашій Жанні, пострах ворогів,
То Ля Трімуйль і Доротея гожа.
Вона цвіла, як на городі рожа,
До щастя досить маючи причин:
Таж мандрував із нею разом він,
Він, Ля Трімуйль, що честь його провадить,
А чар жіночий і лоскоче, й надить!
З ним разом не боїться вже вона,
Що скаже інквізиція страшна.

Загін паристий в'їхав дуже просто,
З підйомного скориставшись мосту, —
А Жанна, уявивши ворогів,
Біжить з мечем. Король наш закипів
І кинувся без роздуму за нею,
Пажа лишивши з любкою своєю.

Монрозе! Більше щастя ти зазнав,
Ніж королі у світі найможніші,
І дяку з серця щирого послав
Святому, що тобі рятунок дав,
Завчасно не поставлений до ніші.
Почав ти одягатися мерщій,
Тобі Агнеса ревно помагала,
Та ніжна ручка у роботі цій
І не туди, де треба, потрапляла:
Які ж то поцілунки запашні
Дістав Монроз у любій метушні!

Одягнений, він чув і крізь одежу
Бажань її розбурхану пожежу!..
До парку він, а добрий духівник,
Услід йому поглянувши, зітхає:
Вродливий, граціозний молодик
Благочестиве серце розважає.

Агнеса чепуриться, до ладу
Доводить личко, зачіску, ходу,
А Боніфацій королеві каже,
Що в ніші був не спокуситель вражий,
А з неба добротинний посланець,
Який віщує боротьбі кінець
І Кардові жадану перемогу;
Хоч трохи і дивуючися з того,
Повірів Карл, бо вірити хотів.
Сувора Жанна мову підхопила
І кличе короля до вояків,
Яким терпіти вже, мовляв, несила.
«Рушаймо! — каже: — Нам Господь велить
Війська з'єднати, ворога розбити!»

Захоплені, радіючи душею,
Пан Дюнуа з Трімуйлем запальним
Перед монархом клоняться своїм,
Підводять яснолицю Доротею,
І разом войовничою сім'єю
Виходить за ворота ескадрон,
А вслід киває лагідний барон.
Небесним силам, певне, до вподоби
Сердечні наші споглядять хвороби;
Вони дивились пильно на вояк,
Що й любощів солодкий знали смак.
Шляхетний Карл з Агнеси молоді
Закоханого ока не спуска,
Вона ж, на доказ вірності палкої,
Зітхає, руку Карлові стиска,
А все-таки — ах, серце малосиле! —
Знай, дивиться, де їде хлопчик милий.

Шепоче молитви подорожан,
Псалми співає духівник ласкавий
Та скося погляд кидає цікавий
То на Агнеси ніженьку чи стан,
То на пажа, якого так він любить,
І в трєбнику рядки й сторінки губить.
Одягнений у злото та єдваб,
Володар слави і любові раб,
Трімуйль гарцює обіч Доротеї,
Що серце п'яне з радощів у неї,
Що зве його визвольником своїм,
Кумиром, щастям, скарбом дорогим,
А він їй каже: «По війні жорстокій
В моїй господі ми знайдемо спокій,
І мило серцю бачити мету —
Кохання обопільне в Пуату».

Завзята Жанна в амазонським строї,
У шапочці зеленій над чолом,
Оздобленій і павиним пером,
І сяйвом заполочі золотої,
Сиділа міцно тілом кремезним
На вухані окриленім своїм,
З монархом про походи розмовляла,
А потайки по Дюнуа зітхала:
Щоразу спомин серце хвилював
Про час, як він голісінський стояв.
Із бородою, наче в патріарха,
Позаду їхав огрядний Бонно,
Слуга достойний славного монарха.
Він і старе, додержане вино,
І запашні паштети, і ковбаси,
І всяких печив та курчат запаси,
Далекоглядний у таких речах,
Дбайливо віз на сильних двох ослах.

Аж тут Шандос (він скрізь пажа свогого,
Сорель Агнесу всюди він шукав)
Тропу героям нашим перетяв,
Із гаю раптом вирнувши густого.

Шкода й казати, що у нього теж
Англійців був на сотню душ кортеж,
Та не було там ні грудей звабливих,
Ані очей лукаво-пустотливих.
«А! — крикнув він: — Французи запальні!
Нарешті ви попалися мені,
А з вами ще й розкішні три красуні!
Гаразд! Покаже поєдинок нам,
Хто з нас миліший небу та фортуні
І краще вміє важити життям.
Виходьте, хто найдужчий поміж вами!
Котрий поборе списом чи мечем,
Того ми в згоді спільній назовем
Володарем із трьох одної дами».

На циніка узяв монарха гнів,
Він списа, він меча свого вхопив,
А Дюнуа: «Королю! Не годиться!
Зухвалого моя поб'є правиця!»
Та Ля Трімуйль його спиняє: «Ні,
Як битися, то, певна річ, мені!»
Тоді Бонно: «З вас кожен має право, —
Хай жереб вам складну розв'яже справу»
І дійсно, під гомерівську добу
За жеребком ішли на боротьбу.
Та є й тепер республіки на світі,
Де вояки й вельможі знамениті,
В змаганні ставши на непевний шлях,
Ворожать дужо вдало на костях³.
Коли б мені подарували люди,
Я б розказав у повісті своїй,
Що тим же самим способом від Юди
Тепленьке місце перейняв Матвій.

Бонно з сопінням добува шкатулу,
Пускає кості у танець легкий,
А з неба те спостерігає чуло
Денис, наш охоронець пресвятий.
Нехай здається — випадок сліпує,
Але Денис тим випадком керує,

І долі вирок Жанні випада,
Як віддарунок боговій обранці
За той ганебний виграш францісканця,
Коли заснула Діва молода.
Король благословляє войовницю,
Вона мерщій ховається в кущах,
Щоб скинути корсета і спідницю,
Священний обладунок щоб надіть
(Його прислужник на руках держить).
Вдяглася хутко, на осла сідає,
Що жоден з ним не порівнявся б кінь,
І мучениць із Кельна призиває,
Дівочності високих героїнь⁴.
А Жан Шандос такий невіра вдався,
Що ні до кого в бої не звертався.

І виїжджає проти Жанни Жан,
Хоробрістю одно на одне схожі.
Осел і кінь метнулися, ворожі,
Як блискавка, прорізавши туман.
Розбіглися, ударились лобами,
Креснули з криці іскри вогняні,
І кров червона довгими струмками
Стікав по могутньому коні.
В гаях, у полі відляски озвались,
Перекотились вдалині, як грім,
І вершники у сідлах захитались,
Одкинуті ударом тим страшним.
Дві кульки так, що діти їх пускають,
Високо розгойдавши на нитках,
Стрічаються, відскакують, плигають,
Знов падають, аж миготить в очах,
І плющатся у зіткненні своєму,
Ваги набравши в розмаху страшному.
Британці й галли молять всіх святих
За воїнів і звірів їх баских.
Та дівчина, хоч кремезна, нівроку,
Будову мала не таку широку,
Ніжніше тіло, м'язи і кістяк,
Ніж пан Шандос, гартований вояк.

Не допомгла ні спритність, ні одвага!
Тож по одному з голосних спіткань
Хибнулася їздецька рівновага,
А тут ще гопки мудрий став ухань, —
І навзнаки, як дівчині й годиться,
На землю впала гожа войовниця.

Шандос гадав, що перед ним лежить
Хоч сам король, хоч Дюнуа в ту мить.
Підбіг, зірвав шолома переможно, —
І враз на нього дивляться тривожно
Довгасті очі, ніби два огні.
Він панцира шнурівки рве міцні
І бачить — о предиво! сили божі! —
Як дві сестри, одна з одною схожі,
Дівочі перса, круглі та гладкі,
Пружисті, повні, в лініях стрімкі,
З рожевими, як пелюстки, сосками.
Уперше тут з побожними словами
Звернувсь до неба сміливий вояк
На знак подяки і шаноби знак.
«Вона моя, французька Незайманка! —
Гукає він: — Оце-то пишна бранка!
На цю красуню, з нею в боротьбі,
Подвійне право я здобув собі.
Святий Денисе, гнівайся тепера, —
За мене Марс, а також і Венера!»
Тоді його конюший: «Закріпіть,
Мілорде, цю велику перемогу!
Нехай собі товстий Лурді кричить,
Що це дівоцтво — дар самому богу,
Паладіум троянців запальних,
Латинців щит, що з неба впав до них⁵;
Це знак, — він каже, — можності і слави;
Це орифлама. Тож візьміть її!»
«Візьму! — Шандос відповідає бравий, —
Любов і честь — от виграші мої!»
Безсила Жанна слухає в одчаї
Ту мову — і молитви огняні
Денисові святому посилає.

Пан Дюнуа не всидить на коні,
Спинити хоче безсоромний вчинок, —
Та ба! відбувся чесно поединок,
І хоч огидний недруг поборов,
А треба всіх додержувать умов.
Киваючи сумною головою
І вуха опустивши мимохіть,
Святий осел з печаллю та журбою
На Жана-переможника зорить.
Він затаїв до Діви-войовниці
Любов з таким глибоким почуттям,
Тонку і делікатну, що навчиться
Всім іншим би не вадило ослам.

Шандоса чує мудрий Боніфацій
І думає: «Шкода моїх орацій,
Коли наш Карл, дитятко запальне,
Щоб славу батьківщини уквітчати,
Що тут каляє той невіглас клятий,
З Агнесою те саме розпочне,
А Ля Трімуйль, наслідувати радий,
На Доротеї кинеться принади!»
Тож під крилатий дуб він підійшов
І стиха міркувати починає,
Яку натуру має та любов,
Що любострастям дехто називає.

У розгляданні цілей і причин
Видовище побачив дивне він,
До візії пророцької подібне,
Що бачив Яків, торгувати здібний,
Котрий за юшку сочевичну взяв
Дар першості, хоч першим був Ісав⁶.
Раз над Євфратом — божі таємниці —
Йому приснилось, паслися ягниці.
На них стрибали хтиві барани, —
І зовсім не перечили вони!
Тон: і чернець духовними очима
Картину вельми схожу споглядав —
І впевнювався, що ділами цими

Ніхто з царів земних не гидував.
Проходили гірляндою живою
Жінки й дівчата, що красу свою
В борні солодкій узяли за зброю
І велетнів змагали у бою.
Герої йшли на їх вогонь без тями,
Патоськими закуті кайданами.
Так навесні, коли легкий Зефір
Та Флора пишна все візьмуть в обладу,
Барвіста птиця і могутній звір
П'яніють од кохання, як од чаду,
Метелики цілують на квітках
Один одного, і самі мов квіти,
І з левом зустрічається в кущах
Левиця горда зовсім не сердито.

Привидівся йому король Франциск,
Що з Анною де Пісселя стрункою⁷
На ложі радісного неспокою
Красунь павійських забуває тиск.
І Карл устав перед очима П'ятий,
Що горді лаври з миртами з'єднав
І разом двох, щоб не було утрати,
Фламандку й мавританку пригортав.
Які монархи, боже! А дістали
Хвороб тяжких тим саме, що кохали!
Приваблива Діана Пуатьє⁸
Харіт ласкавих радує, зомліла,
І Генріхові Другому дає
Солодкий дар голубленого тіла.
Не знаючи, де пустощів межа,
Клорісу Генріх забуває Третій
В обіймах елегантного пажу,
Байдужий, чи лишиться це в секреті⁹.

Та хто з тобою порівнятись міг,
О Борджа, папо Олександрє Шостий!
То без тіари, танучи від млості,
Ваноці ти схиляєшся до ніг¹⁰
І з нею вдвох сім'ю чималу твориш,

То у любовнім поєдинку бореш
Лукрецію, свою ж таки дочку.
А ви, що славу маєте дзвінку,
Ти, Павле Третій, ти, Десятий Леве!
Усі вам поступились королі, —
Лише беарнець, лицар мій сталевий,
Що Лігу змів відступницьку з землі,
На більшу заслуговує пошану.
Цілюючи д'Естре свою кохану¹¹,
Він тут ще більших успіхів досяг,
Аніж у раді судній та в боях.

Ще далі йде, повита чудесами,
Людовіка великого пора,
Коли Ерот, керуючи митцями,
Був паном королівського двора.
Ерот версальські збудував палати,
Ерот поставив, дивом для людей,
На місце тропу ложе із лілей,
Хоч бог війни і сердився, пихатий.
Ерот веде для пишного Луї
Вродливих фей у кольористій зміні:
Могутнього небогу Мазаріні¹²,
Що в неї очі — ніби зірки дві,
І Ля Вальєр, шляхетну та гарячу,
І Монтеспан, погордливу на вдачу.
Одна ще тішить милого жагу,
А друга вже чекає на чергу.

Регентства йде доба благословенна,
Коли Сваволя, гриста і шалена,
Гриміла брязкотельцем без пуття
І Францію увечері і вранці
Перелітала у буйному танці,
І кожен, мед співаючи з життя,
Цурався благочестя й каяття.
Регент зичливий сам давав сигнали,
Щоб люди веселилися й кохали.
Цим закликком ти радо улягла,
Прекрасна Дафно, двору пишна роже;

Рум'яний Вакх, Ерот і бог стола
Вели тебе на любострастя ложе.
Спинюся тут, бо про пізніші дні
Не хочеться розводитись мені.
Сказати щиро: міг би, та не смію.
Хто доторкнеться тих святинь живих,
Що сам Господь лише-но творить їх,
Тому присудить небо летаргію.
Мовчу, мовчу, — а хочеться, проте,
Вам, о красуне над усім ясніша,
Шляхетніша, простіша та ніжніша,
Ба й за Агнесу вірною вірніша
На вівтар кинуть куриво святе,
Призначені Кіпріді фіміями.
Позичивши в Амура стріли й лук,
А в Аполлона — ліри ніжний звук,
Сказав би, ні! Все блідне перед вами!

Такі картини бачить духівник,
Що й вимовить не може мій язик.
Прагнучим оком, хоч і дуже скромним,
Він спогляда дівчат і юнаків,
Що віддаються втіхам безсоромним,
Нагадуючи еллінських богів.
«Гай-гай! — він каже, — як царі й герої
Розваги не цураються такої
І небо їх не повертає в прах, —
То чом же і Шандосові не вільно
В обійми взяти Незайманку сильну?
Амінь, амінь!» — кінчив він богомільно
І впав, зомлівши, у густих кущах.

Святий Денис, одначе, припустити
Ніяк не міг, щоб воїн гордовитий
Дівоцтву й Франції жалю завдав.
Читачу мій! Напевне, ти чував
Про зав'язки на штанях, вийшли з моди¹³
З чаклунства, ідучи проти природи,
Ніяк би не скористався святий,
Коли б усіх не страчено надій.

Силкуючися вузла розв'язати,
Закоханець дочасно знемага, —
І на порозі ніжної заплати
Вмирає, не напившись, жага.
Так в'ялий квіт під сонячну годину
Склоняє і голівку, і стеблину
І просить марно затінку, роси,
Позбавлений могутності й краси.
Отак Денис британському вождеві
Не дав пурнути в радощі рожеві,
Хоч право той здобув собі мечем.

Розгнівана, з осяяним лицем,
Од бритта, що стояв зніжковіло,
Прекрасна Жанна вирвалась — і сміло
Промовила: «Не нездоланий ти,
Бо в цьому бої не дійшов мети,
Твій кінь упав, Господь тебе покинув.
Я ще помщуся за свою країну, —
Денис так хоче і небесний пан.
Це буде, як прийдеш під Орлеан».
А Жан Шандос: «У хвилину ту щасливу
Тебе візьму я, діву чи не діву;
Георгія мені святого власть
Належну силу, безперечно, дасть».

ПІСНЯ ЧОТИРНАДЦЯТА

Як Жан Шандос хотів спокусити побожну Доротею. Поєдинок Ля Трімуйля з Шандосом. Дюнуа перемагає гордого Шандоса

О Пристрасте, природи вічна мати¹
Венеро, що одну з усіх богинь
Був згоден мудрий Епікур благати,
Народжена, щоб хаос подолати,
Ти, що квітки між каменю й пустинь
Для людських засіваєш поколінь,

І всім, хто знає муки та неспокій,
Шлеш згоду, вірність, почуття високі!
Твоя правиця скорює міцна
Усіх богів, небесних і наземних,
Ти усміхнешся — і громів таємних
Стихає шум. Злети ж, о чарівна,
Стели троянди на дорогах темних!
Прибуди з небес у повозі яснім,
Оточенім амурами легкими
І голубами несенім твоїми,
Що, линучи в повітрі запашнім,
Цілюються, тепло несуть між люди!
Тоді Сварки, Пересуди, Облуди,
Тяжка Нудьга, найгірше між проклять,
І Заздрість хижка з косими очима
До пекла вогняного полетять,
Щоб мучитися муками страшними.
Прибуди, богине, залиши свій трон,
З'єднай серця, розлийся в сотнях тонів,
Постав любові радісний закон
На місце наших писаних законів!
О світоносна! Карла захищай,
Що свій народ веде на діло праве,
І все лихе від тої відганяй,
Кому оддав він серце нелукаве.
За них молю я, божество яскраве!
За Жанну д'Арк тим часом не молю,
Бо тут знайшла б ти сильні перешкоди:
Денис боронить ніжне їй «люблю»,
Дівочтва захищаючи клейноди.
Своїм блискучим берлом осіни
Трімуйля та зваблिवу Доротею,
Нехай живуть у злагоді вони,
Нехай не знає він розлуки з нею,
Хай вороги, що мучили її,
Забудуть чорні заміри свої.

Ти ж, Комосе, дай пишну нагороду²
Бонно, який на це заслужив,
Коли по-хитромудрому зложив

Шандоса з Карлом мирову угоду.
Зумів він хитро пакту досягти,
Що кожен має супокійно йти,
Не вдаючись у сутички та свари,
По праву руч і ліву руч Луари.
Англійських він зачарував вояк,
Подавши їм, під їхній лад і смак,
Великий ростбіф, жирний та червоний,
Плумпудинги та вина з-над Гаронни³, —
А для французів, Карла і дівчат
Тонкі рагу, сочисті та рожеві,
І запашних куріпок у підливі
Приготував дотепний дипломат.
Напившись, наївшись, в дорогу
Шандос рушав з почетом гучним
І чортові клянеться, потім богу,
Що правом скористає ще своїм.
На те ждучи, скористався з пажа він,
А Дюнуа по цей бік їде, славен,
І Жанна поруч з лицарем ясным.

Король французький на чолі загону —
Агнеса обіч, ззаду духівник —
Досяг до тиховодого затону.
Луари, наймилішої з-між рік,
Що серед квітів чистий лле потік.

Підтримуваний ветхими човнами,
Благенький міст лежав між берегами.
Каплиця там стояла на краю,
Була неділя, і пустельник сивий,
З хлоп'ям удвох, у бідності щасливий,
Там правив месу нескладну свою.
Наш добрий Карл, лаштуючися в мандри,
Уже прослухав месу у Кютандра,
Та Доротея, пильна в цих речах,
Відколи в інквізиції руках
На муках та тортурах постраждала,
За день один дві меси відбувала,
Бастарда споминавши в молитвах.

Вона зійшла, підкасує спідницю,
Тихесенько ввіходить у каплицю,
Навколішки до долу принада
І клониться, прекрасна й молода.
Старий пустельник, остовпівши з дива,
Не міг до тями аніяк дійти,
І там, де слід: «Молітеся, брати», —
Гукнув: «Брати, яка ж вона вродлива!»

Знічев'я більше, ніж для молитов,
Туди ж таки і Жан Шандос зайшов,
Посвистуючи, несучись високо.
Трімуйля він коханку привітав
І поглядає з того й того боку,
А далі й сам за нею ззаду став
Навколішки, та не шептав, лукавий,
Ні *Pater Noster*, ні *Maria, ave*.
Заглиблена у молитовний лад,
Гнучка та чарівлива, як лілея,
Лежала на долівці Доротея,
Чоло схиливши і піднявши зад.
Спідниця, вгору збившись ненароком,
Перед Шандоса виявляла оком
Дві круглі, ніби точені, ноги,
Що сам Амур створив їх для жаги,
Такі ото, які колись Діана
Явила Актеонові в гаю.
Про душу й не гадаючи свою,
Шептав англієць: «Красна! Пожадана!»
Ну що йому до вівтаря пошана?
Він під спідничкою, розпусти раб,
Рукою білий мацає едwab.
Ні, ні, не можу олівцем цинічним,
Забувши сором і побожний жах,
Шандоса у блюзнірстві героїчним
Нарисувати читачам на страх.
Та Ля Трімуйль, шукаючи, де мила,
Теж до каплиці вбогої зайшов...
Куди лише нас не заводить сила
Божка Ерота — пристрасть і любов!

Тоді пустельник саме одвернувся,
А бритт до спини повної нагнувся,
В очах жадоба блиснула палка —
І Доротея скрикнула струнка.
Хотів би я, панове, подивиться,
Як пензлі сьогочасних малярів
Намалювали б дивування й гнів
Тих чотирьох, що стрілися в каплиці.
Пуатевинець гучно: «Як ти смів,
Ти, лицарю без честі і пошани,
Сквернити, блуд свій тішачи поганий,
Цей тихий храм божественних чуттів?»
Шандос на те, пихи страшної повний,
Одказує, ступивши до дверей:
«А що тобі? Ішов би геть з очей!
Чи, може, ти тут староста церковний?»
«Що староста! — француз відповіда: —
Моя тут наречена молода!
За честь її, порочену так часто,
Я мушу битись, голову покласти!»
«Ну, — каже бритт: — як так, то до борні!
Як ви, я вдачу маю старовинну:
Я можу в інших розглядати спину,
Але свою показувати — ні!» -

По тих словах, від запалу червоні,
Велять вони свої подати коні,
А слуги їм для гідної мети
Списи дають і точені щити.
Вони на коні, як орли, спадають,
Арену ширять, битву зачинають.
Дарма убивчу зупинити гру
Слізьми та криком хоче Доротея, —
Трімуйль одно. «Хоч захищу тебе я
Від плям ганебних, мила, — хоч умру!»
Та ба! В борні за Францію й кохання
Не він досяг гучного подолання.

Вже раз і двічі спис його тяжкий
Шандосу панцир проколов міцний,

Уже, здавалось, близько перемога,
Та кінь упав — і чорним копитом,
Пробивши позолочений шолом,
Поранив тяжко вершника свого.
Кров бризнула з чола його ясного!
Підбіг пустельник, думає — вмира! —
І каже: «Сповідатися пора!»
А Доротея, бідна Доротея!
Як над дітьми нещасна Ніобя,
Вона над любим клониться своїм
І промовляє в розпачі тяжким:
«Єдиний мій! Це ж я тебе убила!
Навіщо я, навіщо залишила
Тебе, мій світе, радосте життя,
Я, віддана тобі без вороття!
Ах, наша згуба — вбога ця каплиця!
Я зрадила Трімуйля і любов,
Подвійних зажадавши молитов!» —
І сліз бездонна розлилась криниця.
А бритт пихатий на глузливий тон:
«Лежи ж тепер із славою своєю,
Французький гордий лицарю!
В полон Беру тебе й красуню Доротею:
Такий дуелі нашої закон.
Агнесу вашу легко міг я взяти
І Жанну, переможену в бою...
Ну тут не вийшло, я не потаю,
Але свої ще поверну я втрати,
Панянку, вірна богу й небесам.
Пан Ля Трімуйль суддею буде нам».

Пустельник, панна й лицар задрижали,
Почувши вихваляння те зухвале.
Так іноді, заплакана, бліда,
Пастушка руки в розпачі ламає,
А хижий вовк овечку розриває,
І труситься від жаху череда.

Хоч небо і не любить поспішати, —
Цього вже не могло подарувати

Шандосові, що стільки згвалтував
Дівчат і хлопців (смак подвійний мав)
І вкрив себе блюзнірством нечестивим.
Тож ангел смерті, повний правим гнівом,
Усе на вірні кинув терези.
Страшну борню, подібну до грози,
Пан Дюнуа здаля постерігає.
Він бачить — друг подоланий лежить,
Над ним коханка плаче і ридає,
Пустельник щось безтямно бубонить,
І походжа, як півень, ворог клятий...
Пан Дюнуа туди летить, завзятий!

Всі речі звати іменем своїм
Тоді англійці мали давню звичку.
Мостом убогим лине через річку
Герой, що все кориться перед ним,
А переможець грубими словами
Стріча його: «Діждались байстрюка ми!»⁴
«Так, я байстрюк, — рече йому француз: —
Такі були і славлені від муз
Алкід могутній, Діоніс натхненний,
Великий Ромул та Персей огненний»⁵,
Що очищали землю від падлюк,
Їх іменем і я зроблю те саме.
Згадай-но, як з Нормандії байстрюк
Англійську силу потоптав ногами!⁶
О Зевсові бастарди осяйні!
Пошліть ви силу й сміливість мені,
Щоб я за вас помстився і за себе!
Так честь велить, таке веління неба!»
Молитва непристойна це була,
Та що ж робить: французького орла
Міфічні більше надили подання,
Як житія або Святе Писання.
Тож золотими острогами стис
Герой коїш, на ворога рушає, —
І враз ясний, міцного гарту спис
Шандосові шолома пробиває.
Не піддається завзятуший бритті

Блискуча сталь ударила об щит,
Відскочила, в повітрі задзвеніла...

Все ближче й ближче Марсові сини,
Зростає гнів, а з ним росте і сила, —
І враз на землю падають вони,
Один одного тиснучи рукою.
Величні коні рушили ступою
На волі пастись, де який хотів.
Два камені, що котяться з верхів,
Як землетрус у горах загуляє,
І от один одного здоганяє,
І разом линуть, стогнуть та гримлять, —
Таку подобу можемо ми взять,
Щоб теє одноборство змалювати.
Луну зефір підхоплює крилатий,
Зітхають німфи, стогне далечінь.
Як того дня, коли з ясних твердинь
Летів на землю бог війни кривавий
У зброї Гніву та в одежі Слави,
Рятуючи Скамандра береги,
Що люті облягли їх вороги,
Коли Паллада, щитоносна дівка,
Єднала сотню Греції царів, —
Так цілий світ од постраху тремтів,
І хвиля там гойдалася бурхлива,
Де плине попідземний Ахерон,
І в царстві мертвих сам дрижав Плутон⁷.

Герої встали, блиснули очима,
Один одного поглядом печуть,
І вдарили мечами замашними,
До тіла в криці прорубавши путь.
Струмуючи, як води з-під каміння,
Кров багрянить їх лицарські одіння.
Круг них, у коло збившись тісне,
Німі, недвижні глядачі стояли,
Дивились пильно, віддих тамували,
Аж навіть оком жоден не змигне.
На людях смерть здається не страшною,

Стороннє око — подвигів рушій.
Це тільки був іще пролог легкий
Отого вікопомного двобою.
Ахілл, Патрокл, і всі напівбоги,
І гренадери, що за них страшніші,
Леви, за всіх героїв одважніші,
Не показали б їхньої жаги,
Завзяття, гніву, запалу та сили.
Француз нарешті, спритний та умілий,
За руку супротивника вхопив,
Ногою дуже влучно підчепив —
І впав Шандос на мураву зелену
Та за собою й другого потяг,
І кров червона залила арену,
І двох бійців укрит летючий прах.

Пан Дюнуа, шляхетний в почуттях,
Коли йому далася перемога,
Натис коліном ворога свого
І крикнув: «Здайся, поки бачиш світ!»
«А не діждеш!» — відповідає бритт.

Останню в серці маючи надію,
Кинджала він короткого вхопив,
Пружисту руку геть назад одвів
І Дюнуа ударив просто в шию.
Та ба! Міцного панцира луска
Тонкого вістря в тіло не пуска.
Тоді француз: «Шукаєш ти сконання —
Умри ж!» — І затопив він без вагання
Англійцеві, що борюкався ще,
Смертельне лезо просто під плече.
Та й смерті погляд стрівши неминучий,
Здригаючись в конвульсіях тяжких,
Шандос гукнув: «Я не боюсь, байстрюче!»
І лиш по тім на віки вічні стих.
Ще ніби дишуть помстою правиця,
Засклілі очі, стиснені уста, —
А вже душа у пекло відліта,
Щоб там з самим дияволом свариться.

Отак, як жив, і вмер завзятий Жан,
Французові не давшися у бран.

Цураючися звичаю гидкого,
Що славних греків трошки знеславляв,
Його одежі Дюнуа не взяв,
А до Трімуйля кинувся свогого,
Підвів його, до тями повернув —
І вдруге дяку радісну здобув
Од Доротеї лицар без догани.
Бона Трімуйля тисне до грудей, —
І всі у нього заживають рани,
Крім рани в серці від її очей.
Він сили набирається дедалі,
Росте солодка радість із печалі,
Сієє сміх крізь оболону сліз...
Так часом сонце тепле й благовісне
Крізь темні хмари усмішкою блисне
І позолотить поли темних риз.

Король, Агнеса і могуча Діва
Цілують, обіймають знов і знов
Одважного, чия правиця мстива
Оборонила Францію й любов,
А надто всім до серця припадає,
Яку хоробрий скромність проявляє:
Відомо — це найбільша із чеснот,
І диво дивне — скромний патріот.
Лиш Незайманка крадькома зітхала
І скаржилась на кривду від небес:
Чом не вона Шандоса пододала?
Чом іншому те щастя дав Зевес?
Було їй прикро згадувать хвилину,
Коли упасти довелось на спину
І проводир англійських вояків
Її подвійним соромом повив.

ПІСНЯ П'ЯТНАДЦЯТА

Великий бенкет в Орлеанській ратуші, що по ньому почався загальний наступ. Карл нападає на англійців. Що сталося з прекрасною Агнесою та її товаришами в подорожі

Злі цензори, для мене ви смішні,
Бо власні вади краще знать — мені.
Хотів би я в цій повісті цікавій,
Накресленій на золотому тлі,
Подати тільки подвиги яскраві,
Що пам'ять їх не згине на землі,
І Карла змалювать коронування
Рукою Діви, Слави та Коханья.
І справді-бо, аж прикро гаять час
На тих пажів та диваків-баронів,
На нечестивий запал Грібурдонів,
На випадки, що не дають прикрас,
А тільки тьмарять героїчну тему.
Та я, читачу, не втаю від вас:
Те все належить мудрому Трітему¹
Я списую, не komponую сам;
Отож коли, буває, там чи там
Дратує епізодик випадковий
Чи інше щось не до вподоби вам
І гнівно ви насуплюєте брови,
Сторінку ту хоч пемзою зітріть,
Лиш Істини самої не ганьбіть.

О Істино, подобо голубиці,
Коли тебе навчаться шанувать?
Чому ти маєш звичай у криниці
Свої святі хороми будувать?
Коли з криниці вийдеш ти на люди?
Коли той час благословенний буде,
Що наші книгописи-мудреці
Без гніву в серці й лесток на лиці
Про паладинів, славлених усюди,
У вірних повідатимуть словах?
Був Аріосто бачний аж надміру,

Коли Турпіна свідчити притяг²,
Щоб тим підперти читачеву віру.

Тривоги не згасивши ще в грудях,
Верстає Карл до Орлеана шлях,
Оточений блискучою юрбою,
Де сонце світить золото і зброю,
І радиться про справи з Дюнуа,
Бо з королями завжди так бува:
Вони в нещасті тихі та потульні,
А в щасті горді, бистрі та дошкульні.
Агнеса й Боніфацій-духівник
Позаду їхали. Король щохвилі
На ті принади оглядався милі,
Що бачити своїми тільки звик.
Пан Дюнуа: «Мерщій до Орлеана!»
А Карл: «Мене обійме знов кохана!»

Ясний бастард, що тільки-но й гадав,
Як Франція воскресне знову горда,
До незначної кріпості Бедфорда
Надвечір безборонно завітав.
До Орлеана зовсім близько звідти;
Король зійшов і каже відпочити.
Обложників комора то була:
Там бог війни, жорстокий та кривавий,
І круглий та рум'яний бог стола
Шукали ревно першості і слави —
Той зброю дав, той їжу та вино,
Втішаючи і Дюнуа, й Бонно.

Всі орлеанці того дня зраділи
І пишну дяку богові зложили;
Te deum, що тягли на односпів⁵
Усі на чолі з владою міською;
Бенкет для суддів, вояків, ченців,
Де хміль усіх на землю повалив,
Єпископ навіть не допив напою;
Яскраві та веселчасті вогні,
Що протинали сутінки нічні;

Народу крики, постріли з гармати, —
Усе з'єдналось, щоб одно сказати:
Одважний Карл до міста підійшов
Утрачене собі вернути знов.

І враз по тих веселощах без краю
Розлігся голос туги та одчаю,
Ім'я Бедфорда на устах луна,
І крик, і кров, і смерть іде страшна.
Англійці, справу зміркувавши потай,
Під хвилию, як французи запальні
«Живе король!» — гукали при вині,
Дві ковбаси поклали під ворота, —
Та зовсім не з гатунку тих ковбас,
Що пан Бонно присвячує їм час, —
Ні! Кишки дві, де начинка сипуча,
Готова спалахнути в блискавках,
Таїть загин, руйнацію та жах,
Де гибель заховалась неминуча;
Два прилади, наповнені до дна
Страшним вогнем, що робить Сатана.
Тонкі гноти, проведені уміло,
Вороже військо разом підпалило, —
І враз летять угору, мов тріски,
Стовпи, ворота, засуви, замки.
Тальбот хоробрий кидається в вилом,
Кохання й слава мають перед смілим,
Луве красуні вензель золотий
Прикрашує шолом його ясний, —
Відомо-бо, що та знадлива дама
Героя володіє почуттями,
І тут-таки, на згарищах руїн,
Кохану прагне обійняти він.
Одважний бритт, що виріс серед бою,
Веде англійців бравих за собою.
«Вперед! — гукає: — Хлопці-молодці,
Огню й мечу віддаймо стіни ці,
Берім скарби, тих дурнів пиймо трунки
І в їх жінок зриваймо поцілунки!»
Сам Цезар, звеселяючи бійців

Промовами, збудованими струнко,
Сказати краще, певне б, не зумів.
Попід стіною, близько біля брами,
Де вибух землю оповив димами,
З каміння й дерну вал міцний стояв:
Потон його з Ля Гіром збудував.
Заховані були там і гармати.
Щоб у хвилину штурму відбивати
Бедфорда силу кровожерно-злу.

Уже Потон з Ля Гіром на валу,
Юрба за ними збройна виступає,
Гримлять гармати, аж земля здригає,
І поклик «бий!» то там, то там луна,
Під вал англійці підвели драбини.
Коли примовкне пісня їх страшна,
Полк за полком угору швидко лине,
Передні задніх тиснуть, щоб мерщій
Роботу дати зброї бойовій.

Хвала не даром скрізь лунала щира
Про мудрощі Потона та Ля Гіра.
На всяку несподіванку війни
Приготували все як слід вони:
Топка смола, кипучий плин олії,
І палі гостроверхі, й довгих кіс
Густий, холодний та блискучий ліс,
Що ніби смерть сама ним володіє,
Мушкети, що жахливий сиплють грім
На голови британців знавіснілих, —
Усе, що вийшло з рук майстрів умілих,
Навіяне і палом бойовим,
І горем, і одвагою, і ляком,
Стає в пригоді лицарям-воюкам.
Ошпарені, порізані, без ніг,
Без рук летять і скочуються бритти:
Так колосків рядами золотих
Лягає під серпом достигле жито.

Та ба! Нелегко мужніх подолать:
Один упав, а надбігає п'ять.

Як голови у гідри виростали,
Хоч відтинав їх Зевса мужній син,
Отак англійці падали, вставали,
Ішли на кров, на муку, на загин,
І де французька їх рука косила,
Там виникала ще страшніша сила.

Рішмоне гордий! Ти тоді зійшов
На мури, де лилась гаряча кров.
Ішло п'ять сотень люду за тобою, —
Найкращі, найзначніші з городян;
Вони хитались трохи з перепоею,
А в головах стояв якийсь туман,
Та крикнув ти: «У вас немає брами, —
Дарма! Рішмон, братове, завжди з вами,
І цього досить. Нумо до борні!»
І грізно вдарив на війська страшні.
А вже Тальбот, жакливіший од бурі,
Стоїть, як привид, на високім мурі,
І смерть несе одна його рука,
А друга жестом воїнів склика,
І крик «Луве!» (як Стентор він гукає)⁴
Бідаху президента звеселяє.
«Луве!» — кричать англійці і собі,
Хоч і не знають, що воно й до чого,
О роде людський! Суджено тобі
Кричати завжди з голосу чужого.
Карл у своєму фортику малім,
Англійців теж обложений юрбою,
Сидів похмурий, в роздумі тяжкім,
І не вважався кинутись до бою.
Казав: «Ох, допомоги б воякам,
Що кров за мене проливають там!
Вони ж зібрались короля свого
Вітати після трудної дороги,
Я дав їм радість, може, й волю б дав —
І що ж! Боюся, що і сам пропав».
«Ні, — каже Діва: — це не так, королю.
Наш день настав, і ми здобудем волю.
Ідїть ударте на ворожий стан

І визвольте нещасний Орлеан.
Хоч мало нас, та ви самі, владарю, —
Це тисяча в єдиному ударі».
Король на те: «Я досі ще й не знав,
Що вмієте ви в лестощі вдаватись!
Собі ціну я сам належну склав,
Та правда ваша — годі зволікатись!
До слави!» — і полинув на коні.
Палають орифлами осяйні,
Гарцюють обіч Дюнуа і Жанна
І скрізь лунає, мов гучна осанна:
«Святий Денис, Карл Сьомий хай живуть!»
Карл, Дюнуа і горда Діва б'ють
Англійську силу, налетівши ззаду.
Так, зринувши над гір тяжку громаду,
Де виникає Рейн або Дунай,
Орел ясний ширяє з краю в край,
І падає з блискучими очима,
З розширеними кігтями міцними
На сокола, що в чаплю при горі
Загородив жорстокі пазурі.

Та, як леви, хоробрі б'ються бритти,
Вершать одваги славної дива:
Так прут сталевий, на ковадлі битий.
Нової сили в гарті набува.
Погляньте на героїв з Альбіона
І на бійців нащадка Клодіона!
Сп'янив їх крові ненаситний хміль,
Вони летять, неначе вихор смерті,
Стинаються — і вже стоять, уперті,
Мов скелі, непохитні серед хвиль.
Нога з ногою і рука з рукою
Тіла бійців напружено сплелись
І падають, подолані юрбою,
Облиті кров'ю, страшно кленучись.

О, чом не можу в віршах я величних
Подати список дій тих героїчних?
Це право тільки Греції рапсод
Собі здобув — поважно і розлого

Сотати довге плетиво пригод,
Удари всі лічити до одного
І подвиги, що Гектор їх вершив,
Доточувать на тисячу ладів.
Подобатись це дуже певний спосіб,
Та ба! Тоді зректися довелось б
Про іншу вам пригоду повісти,
Що сталася з Агнесою, брати,
Як друг її в кривавім бився бої
На березі Луари голубої.
У парі з Боніфацієм вона
Верстала путь. Розмова не нудна
Точилась про спокусника лихого,
Що всі гріхи і вся біда від нього,
І панотець в історійках своїх
Не додавав напучувань гірких.
Неподаль до красуні Доротеї
Трімуйль обличчя ніжно нахилив
І про родинне вогнище шептав,
Про чистий храм любові однієї.
Дорога їхня густо поросла
Трави буйної килимом зеленим:
Така, мабуть, поляна та була,
Де бігла Аталанта з Гіппоменом.
На той квітучий знадившись пух,
До них Агнеса приєднала рух,
А сповідач у тім гурті четвертий.
Зайшло у них про поле слави й смерті,
Про Англію, про любові, про те,
Як сила скрізь диявольська росте, —
Та мила враз урвалася розмова:
Під землю кінь спочатку порина,
А там їздець, і скрізь лише шовкова
Колишеться і сріблиться трава.
Всі зникли, наче й звіку не бувалої
Так в опері поета-кардинала,
Що слухачі бояться, наче мук, —
Хто не боїться опери нудної? —
Провалюються раз у раз герої
Під землю, в пекло крізь таємний люк.

Монроз, що з того берега Луари
Дивився на Агнесу молоду,
Жадав сказати ніжно й до ладу
Почтине слово про любовні чари.
Він через міст — і нагло остовпів:
Ні панни, ні її товаришів.
Блідий як віск, як мармур, він холоне,
Ще крок ступив — і сам під землю тоне.

Поль Тріконель здаля те постеріг,
Летить мерщій Монроза рятувати,
Та й сам зникає, тільки-но прибіг
На місце теє, чарами закляте.
Що ж? Під землею — диво всім дивам! —
Сади розкішні, пишні зеленіють,
Яких не мав Луї Великий сам,
Дід короля, що люблять, бо жаліють.
В садах тих замок чарівний стоїть.
То замок... серце з остраху болить!..
Гермафродит панує там без праці,
Бридкий душею й тілом, як павук...
Яких же там іще зазнають мук
Агнеса, Доротея, Боніфацій?

ПІСНЯ ШІСТНАДЦЯТА

*Як св. Петро втихомирив св. Георгія та св. Дениса і як він пообіцяв високу плату тому з них, хто подасть йому кра-
щу оду. Смерть прекрасної Розамор*

Розкрийтесь, неба золоті палати!
Істот безсмертних племено крилате,
Ти, що царів на цій землі ведеш
І брами раю пильно стережеш,
Від ока закриваючи людського
Всі таємниці божого чертога,
Хоч на хвилинку набік оступись,
Щоб добре міг побачити я нині,

Що в недоступній твориться святині,
А за мою цікавість не гнівись.

Молитва це абатова Трітема¹
А не моя: я не посмів би сам
Одважно заглядати до Едему
І розпити чинити небесам.
Георгій мужній та Денис ласкавий
Сиділи, замкнені на три замки,
Все бачили, а до земної справи
Ніяк докласти не могли руки,
Лише, в сплітках та вигадках моторні,
Інтригували, як усі придворні,
Та йменням справедливості й добра
Звертались до апостола Петра.
Святий, що папа — то його намісник,
Людської долі судія й провісник,
Мереж на цілий всесвіт володар,
Петро, могутній господа ключар,
Промовив їм: «Ви мусили чувати,
Що сорому чимало я зазнав,
Коли у Малха вухо відрубав²:
Учитель мій велів мені сховати
Меча у піхви і наказом тим
Відняв у мене вої права на зброю.
Та я, братове, способом новим
Вас у змаганні вашім заспокою.
Святий Денисе, скличте всіх святих,
Найголосніш у Франції відомих,
А ви, Георгію, в ясных хоробах
Шатніться теж по земляків своїх.
Хай ті й тамті при божому порозі
Складуть нам оду в віршах, а не в прозі³
Гудар-бо схибив: сам Господь велів
Тут говорити мовою богів.
Хай скомпонують оду піндаричну,
Мої діла вихвалюючи в ній,
Мою могутність, титул мій гучний,
І все те в одіж приберуть музичну.
Багато смертним клопоту бува,

Як рим дошукується голова,
А для святих це, звісно, легша справа.
Ідіть же, думайте про форму й зміст,
Тому хай буде перемоги слава,
Чиє земляцтво явить більший хист».

Таке сказав з престолу осяйного
Апостол до святих заводіак,
Висловлюючись твердо й нерозлого,
Бо лаконізм — обранців певний знак.
Суперники, що й оком не змигнути,
Метнулися шукати земляків
Із тих ото, яким далось чути
Охоту до римованих рядків.

Святий Денис, кого Париж злюбив,
Біля стола садовить Фортуната⁴,
Що в нього думка бистра та багата
До щонайвищих залітає сфер;
З тим поруч приміщається Проспер⁵,
Поет чудовий, хоч і з янсеністів;
Святий Григорій теж серед артистів⁶,
Єпископ, що прославився давно
В краю, де народився пан Бонно;
Прийшов Бернард, митець на антитези⁷
За ним дрібніші тиснуться святі,
Бо зважувати ліпше у гурті
Пісень сп'янілих замисел тверезий.

Зневажливо Георгій поглядав
На ворога, мов то була дитина.
Він у житлі надземнім одшукав
Англійського святого, Августина⁸,
І так йому розсудливо сказав:
«Угодниче, вродився для війни я,
А віршувати — не моя це річ:
Мій хист — рубатись, бити лиходія
І голови мечем здійсмати з пліч.
Ти — віршник. Тож берись мерцій за рими,
Щоб честь отчизни врятувати ними.

Один британець, сумніву нема,
Упорається з галлами трьома.
Ми бачили в Нормандії, в Бретані,
Як легко ті французики кохані
Англійцям поступаються в бою.
Я заставляю голову свою,
Що, взявшись до елегії чи оди,
Де треба розум виявить гнучкий,
Ми також інші поб'ємо народи.
Складай же гімна, приятелю мій,
І доведи, що всюди перші бритти —
Чи битися, а чи пером водити.
Денис там віршомазів настягав,
Надіючись на їхній геній щиро,
Та я за них би й шеляга не дав.
Ти сам працюй. Візьми священну ліру
І носа втри Денисовому кліру».
Низький віддавши за хвалу поклін,
До діла взявся скромний Августин
І, поруч сівши з Франції патроном,
Співацьким віддається перегонам.
Труд скінчено, і колом осяйним
Рум'яні херувими й серафими
Гуртуються: цікаво чути їм,
Як і звичайним духам та святим,
Хто переможе віршами своїми.
Тож Августин читає про дива,
Які серця озлили єгиптянам,
Про Моїсея, що своїм краянам
Незнану міць і мужність навів,
Про те, як щедрі, тихі води Ніла
Зловісна кров колись забарявила,
Як в лози обертались плазуни
І як з лозин робилися гадюки,
Про хмари мошок, насланих для муки,
Про спеку, що зсушила всі лани,
Про немовлят невірною народу,
Яких господній ангел повбивав,
Про те, як, поривавшись на свободу,

Ізраїль посуд у Єгипті вкрав
Як сорок літ блукав він у пустелі,
Як страчено поклонників тельця¹⁰,
Як любощів прихильники веселі
Дійшли страшного на землі кінця¹¹,
Як звів Аод, прообраз Равальяка,
Іменням божим руку на царя¹²,
Як Самуїл, прославлений вояка,
Ножем кухарським біля вівтаря
Агага нещасливого зарізав
За те, що жрець Агага не обрізав¹³,
Як, щоб народ звільнити від тенет,
Ввійшла красуня в ворога намет¹⁴,
Як Васа вбив завзятого Надада¹⁵,
Як смертю вмер недоброю Ахав,
Живого випустивши Венадада¹⁶,
Як гордого Йоаса покарав¹⁷
Син Атровадів, як з руки Йоада
Аталію лиха убила звада¹⁸.
Довгенька то поезія була,
Картинами отими перевита,
Якими старосвітщина цвіла.
Було там сонце, на скалки розбите,
І місяць, що розсипався на пил,
Земля в огні, у бурі небосхил,
І гнівний бог, що над світами лине,
І струмінь крові, і мерці, й руїни,
А поруч — тиша, богоданий мир,
Земля, на мед, на молоко багата,
Де гори скачуть, ніби ті ягнята,
І де ягнята — ніби пасмо гір.
Співав поет про грізного владику,
Що на халдеїв бурею спадав,
Та рабства пут з євреїв не здійняв,
Що губи лев'ячі трощив без ліку,
Чавив ногою непокірних змій,
Казав промови до німих стихій
І усмиряв суворим жестом пана
І василіска¹⁹, і левіафана²⁰.
Святий кінчив — і райський весь народ

Загомонів непевно і двозначно,
Від правди ухиляючись обачно...
Такий-от гомін — кепський знак для од.
Тоді Денис підводиться почитивий.
Несміливо він глянув на святих
І привітав низьким уклоном їх,
З такої аудиторії щасливий,
І ніби каже: «Поможіть мені,
Додайте сили, голови ясні».
Аж от, належну даючи пошану
І зборів президентові, й суддям,
І всім, хто тільки навинувся там,
Увився до свого він пеану.

«О Петре, Петре! На тобі поклав
Сам бог своєї церкви мурування,
Ключар небесний, ти в обладу взяв
Царів земних і кожне існування,
Ти мудрий вождь, ласкавий батько всім,
Ти оборонець віри і закону!
Поглянь же: наше право на корону
Зриває очі ворогам лихим.
Намісник твій царює над царями,
Таку йому від тебе дано власть:
Отож як трон візьме він чи віддасть,
То чиниш теє ти його руками.
Ох, горе! Наш парламент ухвалив
Прогнати Карла. На французькім троні
Хизуються сусіди беззаконні,
І втратив син свій спадок від батьків.
Святий ключарю! Глянь на землю грішну
І втіш, могучий, Францію невтішну,
Посадовивши правого на трон».

Отак почав, узявши тихий тон,
Ласкавець наш. Поглянув на Петра він,
Смиренністю та кротким духом славен,
Немов боявся далі річ вести, —
А той кивнув поважно головою,
Несмілістю вдоволений такою,

І каже поглядом: «Чудесно ти
Свою любов являєш нам, французе.
Співай же, як тебе навчили музи».
Денис побожний далі забринів:
«Мій супротивник вчарував присутніх,
Виславлюючи божу помсту й гнів.
Я — милосердю віддаю свій спів:
Любов — найвищий подвиг для могутніх».
І впевнено завіршував Денис
Про ту вівцю, що бігла через луки
Та й заблудила в страховинний ліс;
Про пастуха, котрий її приніс
Додому, взявши, мов дитя, на руки;
Про те, як пан господар заплатив
Платню ледачому робітникові,
А той, на дяку щедрості чудовій,
Узавтра й за вчорашнє відробив;
Про Спаса, що п'ятьма лише хлібами
І рибами нагодував трьома
П'ять тисяч душ, зворушений мольбами,
Про грішницю, що, блідна та німа,
Перед Христом упала на коліна,
А він дозволив, щоб вона йому
Обтерла ноги... В натяку цьому
Сорель Агнесу гожа Магдалина
Напом'янути мала слухачам.
Кінчив Денис — і добре бачить сам,
Що натяк зрозуміли ті панове
І дівчині прощають гріх любові,
Солодким розігріті почуттям.
Отак узяв він над англійцем гору.
Почервонів нещасний Августин,
Метнувся від суда та поговору
Навтікача... Блаженні як один
Сміються, тюкають, свистять, гукають...
Так само — парижани пам'ятають —
Сміявся з марнослава цілий світ,
Коли узяв він, бридший ніж Терсіт,
Сплітати брехні, про мистецтво править
І всіх поетів гудити й неславить.

Двох *agnus'ів* Денисові подав
Петро святий, а далі постанову
Весь трибунал священний підписав,
Щоб галльський меч британців подолав
І отчий трон посів би Карл ізнову.

Під хвилю цю свого вуханя
Уздріла Жанна в хмарі піднебесній.
Так під кінець чи на початку дня
Ясного сонця промені чудесні
Просвічують крізь хмар густе ткання.
Тоді вона: «За нами перемога!
Он мій осел, самого вісник Бога!»

На диво те страшний Бедфорд поблід,
Неподоланності згубивши й слід:
З небесних віщувань він розуміє,
Що марні на Георгія надії.
Англійці врозтіч, бо здалося їм,
Що наступу на них ударив грім,
А городяни з того осмілили
І б'ють навздогін гурт отетерілий.
Шляхетний Карл по збитих, по тілах
У вражий табір прокладає шлях.
Обложники обложеними стали,
Їх тиснуть ззаду, спереду, з боків,
І не втекти від лютої потали,
І падають убиті на мерців.
Кривава битва грала, наче море.
Тоді ж ото, в жорстокій січі тій,
Явив еси характер гордий свій,
О д'Арондель, о мужній Христофоре.
Камінний серцем, зимний та суворий,
Розважністю він смілість покріпляв.
Він з хмурою цікавістю вивчав,
Як б'ються галли, що у них за звичай.
Здавалося, британець войовничий
Розваги у баталії шукав.
З ним Розамор, озброєна по зуби,
Услід ступає справжнім вояком,

Немовби паж, з лица ясний та любий.
Сталевий панцир, золотий шолом
На ній горять, а пір'я папужине,
По вітру пишним граючи пучком,
Над головою міниться і плине.
Відколи впав убитий Мартінгер
До ніг красуні, бій вона злюбила,
Із крові й смерті тішиться тепер,
Немов сама Паллада роз'яріла
Чи Брадаманта непоборно сміла,
Чи навіть Жанна, Франції краса.
Іде вона, шепоче про кохання,
Вершить одваги й сили чудеса,
Та демонське тут чиниться наслання, —
І враз летять на них Ля Гір, Потон
Та недоступний жалошам Рішмон,
Летять на бій, на смерть чи подолання!
Озлив Потона бриттів супокій
Та гордощі; спис непохибний свій
Він спрямував, плигнувши хижим скоком,
І зброя, пронизавши в того бік,
У спині вийшла, під плечем широким, —
І крові ллється димної потік.
Англієць пада, а смертельна криця
Укупі з тілом крутиться й зміїться.

Під хвилю цю жахливу і тяжку
Не кинулася Розамор Юдіта,
Щоб вилити печаль свою гірку
Над тілом закривавленого бритта,
Не рвала кіс хвилясто-золотих,
У зойках не склонилася до ніг,
Молитись не хотіла, ні зітхати,
А крикнула розпалено: «Відплати!»
Тож як Потон нагнувся підійнять
Свій славний спис, розламаний надвоє,
Її рука, що мужньо відрубать
Отаманові банди навісної
Змогла в постелі голову п'яну,
Січе навідлі руку ту ворожу,
Чию перед красунею вину

Словами виписати я не можу, —
І нерви в пальцях (всі одтято п'ять!)
Під шкурою востаннє двиготять...
Потон ніколи вже не міг писати.
Аж надлітає тут Ля Гір завзятий
І з розмаху їй серце прошива,
І падає Юдіта нежива...

Від струсу покотилось забороло —
І бачить він лілейну шийку голу,
Рожеві перса, хвилі довгих кіс...
Так ось кому він наглу смерть приніс:
Незнаній жінці чарівної вроди,
Сотвореній для щастя й насолоди!
Зітхнув Ля Гір, на плач йому зайшло,
І стогне він, понутивши чоло:
«О небо! Жінка молода та люба!
Я з лицаря зійшов на душогуба!
Ганьба, ганьба тій зброї, тим рукам,
Які здійматись важаться на дам!»
Але Рішмон, безжалісний на вдачу,
Глузливий та жорстокий завсігди,
Промовив: «Я великої біди,
Мій друже, в цьому випадку не бачу.
Вона ж англійка, та й навряд чи їй
Дівочтва цвіт уберегти ясний
Так пощастило, як хоробрій Жанні...»
Нараз, по тім брутальнім розважанні,
Його периста ранила стріла.
Подвійна лютість вояка взяла,
І кидає удар він по удару
На ворогів густу ті рухливу хмару.
З Ля Гіром він, а з ними й кожен галл,
Запавши в грізний і нестримний шал,
Тнуть, колють, ріжуть, б'ють оскаженіло,
І падає в диму за тілом тіло,
Фортечний бриттам створюючи вал.

Наш добрий Карл в тій дикій веремії
До Дюнуа промовив: «Де ж вона?»

«Хто, мій королю?» — той не розуміє.
«Чи єсть яка про неї новина?»
«Про кого?» — «Ох! немов у воду впала!
Коли фортуна змогу нам послала
В Бедфордів замок сміливо вступить, —
Ніхто її під ту не бачив мить».
«Найдемо!» — каже войовнича Жанна.
Тоді король: «О сили неземні,
Про неї дбайте! Хай моя кохана
Повік лишиться вірною мені!»
Те кажучи, коня він не спиняє
І ворогів на всі боки рубає.
Та незабаром темним накриттям
Понад землею морок розіслався
І край поклав отим гучним ділам,
Що ними Карл уперше розважався.

Коли ото спинилася борня,
Зачув монарх, що саме того дня
Вродливих вершниць невеличку зграю
Хтось бачив у долині, біля гаю,
А з-поміж них одна була така
Прекрасна, ніжна, свіжа та струнка,
Що навіть словом жодним не сказати.
Товстого поруч бачено абата.
Пажі блискучі, лицарі ставні,
Усяк на бойовому скакуні,
Всі у стьожках, в оксамиті та злоті
Товаришили пишній тій кінноті.
Простуючи погоном нешвидким,
Вони звернули на розкішний дім,
Якого доти у тамтешнім краї
Не бачили. Аж око засліпляє
Будинку мальовничість казкова.
Люб'язний Карл, почувши ті слова,
Сказав Бонно: «Хто друг мій, той за мною!
Узавтра рано серце заспокою,
Побачивши Агнесу, ніжний квіт,
Або ж — покину цей облудний світ».
Недовго сну його тримали чари,

І ледве Фосфор виглянув крізь хмари²¹,
Троянд Аврори вістовець блідий,
А в Сонця повіз пишно золотий²²
Іще-но коней впрягано допіру,
Король, компанію дібравши щиру —
Були там Жанна, Дюнуа, Бонно, —
В дорогу рушив, кажучи одно:
«Найдімо перше дивний скарб любові,
А на війну ще встигнемо, панове».

ПІСНЯ СІМНАДЦЯТА

Як Карл VII, Агнеса, Жанна, Дюнуа, Ля Трімуйль та інші втратили розум і як вони вернулися до тями завдяки заклинанням преподобного отця Боніфація, сповідача королівської особи

О, скільки в світі цім чарівників!
Про чарівниць нема що й говорити...
Минувся вже облудами повитий
Мій юний вік, солодких час гріхів,
Але й під вечір часто, як і вранці,
Туманять нас могутні ошуканці
У пурпурі, у слави убранні.
Ведуть вони в високості ясні,
А далі в прірву затягають чорну,
В гірку журбу, в загибель необорну.
Остерігайтесь чаклунів таких,
Читачу мій! Як треба вже омани,
То хай то буде любки сміх коханий,
А не прихильність владарів земних.

Гермафродит, поставивши раптово
Агнесі пастку — дивну ту будову, —
Хотів красунь французьких покарати,
Ослів, святих і паладинів рать,
Чия чеснота і божиста сила
Йому всі чари соромом покрила.

Хто тільки входив у залятий дім,
Робився брат і друг тому чужим,
Він тратив пам'ять, тратив глузд і тяму.
Вода летейська, пивана мерцями,
Вино лихе, що труять ним живих,
Не чинять згубних наслідків таких.

Там, під склепінням портика чудного,
Навсуміш старовинного й нового,
Блискучий привид гордо походжав;
Ходу легку він, зір блискучий мав,
Рухливий був, як мавпа та достоту,
І все носив фальшиву позолоту.
Ця постать, невсипуща і вночі,
Уява зветься, милі читачі.
Це не прекрасна, сповнена принади
Богиня Риму й давньої Еллади,
Що надихала дух живий творцям,
Що свіжих барв широким розлиттям,
Алмазами, квітками наділила
Співця непереможного Ахілла,
Очам Дидони додала тепла
І в храм пісень Овідія ввела;
Богиня це чудна, несамовита,
Лихим смаком, безглуздям оповита,
Що меж не знає у шаленій грі
І вчить на глум прозаїка й пііта —
Сорлена, Лемуана, Скюдері¹.
Вона свої навіює тумани
На новочасні опери й романи
І довго ще літатиме, як птах,
На кафедрі, в театрі, по судах.
Огидний карлик, недоумко вічний,
У неї на руках, немов синок;
Колись він звався доктор серафічний,
Проникливий, глибокий, ангелічний²:
Він склав недавно дурості зразок —
Історію Марії Алакок³.
Круг них юрбою — кепський еківок,
Лихого тону загадки нездарні,

Та дотепи кульгаві й незугарні,
Передсуди, безглуздя, віщі сни,
Рої щонайдешевших каламбурів...
Так уночі, серед безлюдних мурів,
Літають сови й чорні кажани.
Згадаймо ж таїну палацу того:
Його хазяїн так побудував,
Що кожен смертний, завітавши в нього,
Свій розум за порогом покидав.

Заледве-но Агнеса наша мила
В покої замка дивного вступила,
Як Боніфаций, господа слуга,
Йї здався Карлом. Дівчина радіє —
І груди давня сповнює жага.
«Герою мій! Одна моя надіє!
Ви знов зо мною, сонце днів моїх!
А як там бритти? Ви розбили їх?
Ніхто, королю, не завдав вам рани?
Дозвольте ж панцир зняти з вас, коханий!»
І нетерплива дівчини рука
Сутану притьмом рве з духівника,
Його до серця чуло пригортає;
Палають очі, губки запашні
Шукають уст у пориві, в огні...
І раптом — що за притча? — натрапляв
Замісто щік, рожевих, як весна,
На бороду розкошлану вона,
Жорстку, тверду, не чесану ніколи...
Абат від неї, підійнявши поли,
Вона — за ним, неначе бистрий птах.
«Забув мене!» — кричить, уся в сльозах.
Отак вони по залах бігли пишних,
Він хрестячись, вона з плачем гірким,
Аж зойки враз дійшли до вуха їм.
Прекрасна жінка в муках безутішних
Оружного благала вояка,
До ніг йому склонившися, струнка,
Щоб змилювався над її душею, —
А він меча вже підіймав над нею.

Хто б упізнав у варварі страшнім, —
Ой леле! — Ля Трімуйля молодого,
Що Доротеї всім життям своїм
Пожертвував би кілька хвиль до того!
Тепер йому здалось, що Тірконель,
А не красуня перед ним ласкава,
І ворога він кличе на дуель,
Свогого добиваючися права.
А що ж вона? Вона не пізнав
Високого чеснотами героя,
Вона питає: «Де життя моє,
Де любий мій?.. Утратила його я!
Молю вас — допоможіть його знайти!»
А пуатвінець прагне крові, мсти,
Її він чує, та не розуміє,
Англійця бачить і в злобі шаліє,
І панні, що від муки умліва,
Такі говорить запальні слова:
«Навчу тебе я тон свій одмінити,
Зарозумілий, безсоромний бритте,
Нахабо, пиворізе острівний!
Я покажу, як рід ганьбити мій,
Мене, мене погрозами страшити!
Пуатевинців я нащадок тих,
Що відсилали в темне царство тіней
Англійських лицарів ще й не таких,
Як ти, зухвалий Альбіону сине.
Де ж меч твій, ратоборче на словах?
Який тебе скував зненацька страх?
В парламенті ти здатен говорити,
Британський цапе, Англії Терсіте,
А як до діла, то підкурчив хвіст!
Ану-бо, появи вояцький хист!
Із піхов зброю, чи тобі на лобі
Встругну печать, аж і не писнеш пробі,
І нагаїв усиплю сто підряд
У твій широкий, бабкуватий зад!»

На мову ту, від жаху побіліла,
Благає й стогне Доротея мила:

«Я не англієць анітрохи, ні!
За що ви зла бажаєте мені,
За що цей гнів, оці клятьби без краю?
Із Пуату я лицаря шукаю.
Ох! Дівчина, заприсягнуь життям,
Цілує ноги благородні вам».

Шкода! Глухий він до її одчаю,
Його рука під ту жахливу мить
За горло панну рветься ухопить.

Якраз тут сповідач довготелесий,
Втікаючи наосліп від Агнеси,
Спіткнувсь між ними. Лицар запальний
Його за коси рветься ухопити,
Та ба — нема! Він котиться, сердитий,
Вдвох із абатом, мов клубок живий;
Струнка Агнеса з криком і сльозами
Летить, як м'яч, Трімуйлеві до ніг,
І Доротєя б'ється серед них
У вигляді, негожому для дами.

Коли ж ото зчинилося воно,
Наш добрий Карл, мандруючи з Бонно,
Із Дівною та Дюнуа завзятим,
Перед палацом опинився клятим,
Куди любовний пал його завів.
О сило чародійна! Диво з див!
Заледве встигли спішитись панове
І до фатальної ввійти будови,
Як розум їх змішався й помутнів.
З книжками так, в ярмулках квадраткових
Серед Парижа мудрі доктори
Заходять, пересварені в розмовах,
До вченості глибокої нори,
Уславленої чварами Сорбонни,
Де нісенітниць непроглядна мла
Кубло собі теплесеньке звила,
А глузд живий у перекорах тоне;
Ввіходять преподобні по однім,

Статечно так, поважно, в добрім ладі,
Немовби кожен розумом ясным
Пишатись мав право в тій громаді,
Немов сварки та брехні їм чужі,
Немов це все — розсудливі мужі, —
З них дехто й справді міркувати схильні...
Та увійшли — і стали божевільні.

Король, до краю з пристрасті п'яний,
З очима, де палав огонь бажання,
Тремтів од палу, як листок дрібний,
І промовляв, немов само кохання:
«Агнесо, соромливеє дитя,
Мій ніжний рау, цвіте мій рожаний!
Ох! Я без тебе проклинав життя! —
Та зустрічі прилинув день жаданий.
Зо мною ти, я знов тебе обняв;
Яке ж бо личко миле та вродливе!
Та ніби стан твій дебелиший став,
Ніж той, що пестив я тоді, щасливий,
Коли з тобою любощів зазнав.
Який живіт! А стегна, боже милий!
Недаром же в розкошах ми горіли:
Моя Агнеса, бачу, вагітна,
Породить нам бастардика вона,
Який за нас одважно буде битись.
Пусти ж, я хочу ближче притулитись,
Щоб паросток під цю солодку мить
До батьківської гілки прищепить».
Із ким же то король так розмовляє?
Кому медові речі виливає?
Кого до серця тулить він, палкий?
То пан Бонно, спітнілий і товстий,
То пан Бонно, людина ця почтively
Дивнішого не зазнавала дива.
Король, бажання чуючи одно,
У млоснім шалі повалив Бонно
Додолу, — і товстун широкозадий,
Агнесу причавивши аж на дно,
Упав наверх дивочної громади.

О господи, який зчинився крик!
Опам'ятався трошки духівник,
Руками, пузом, спиною своєю
Агнесу душить, тисне Доротею,
Устав, схопився, вирвався, біжить;
Бонно захеканий услід летить.
Та Ля Трімуйль одважніш уявляв,
Що ту, кого він над життя злюбив,
Нахаба череватий ухопив
І з нею так поспішно утікає.
Тож він услід придворцеві мерщій
Кричить: «Віддай! То скарб єдиний мій!
Віддай, злодюго!» — із усього маху
Мечем у спину вдарив бідолаху.
Бонно круг тіла панцир добрий мав,
Тож гострий меч одскочив лиш від нього
З ковадлом товстуна б я порівняв,
Що лиш дзвенить від молота тяжкого.
Череваня смертельний гонить жах...
Тут Діва їм перетинає шлях
І, бачивши, яка гроза сердита
На Карлового спала фаворита,
Трімуйлеві удар той віддає,
Яким він щастя боронив своє.
Пан Дюнуа, квіт лицарства найкращий,
Не може залишить напризволяще
Трімуйля; він повинен боронить
Свого друга під нещасну мить,
Його впізнав він, — та прекрасну Діву
Він за англійця має, повен гніву,
Її мечем булатним затина
Так, як Трімуйля славного вона,
А той — Бонно у спину недіткливу.

Наш добрий Карл у веремії тій
Усе гадав, що пан Бонно товстий —
Його Сорель. Становище предивне
Для короля й коханця, далєбі!
У щирій і шляхетній боротьбі
Він здатен військо викликати, гнівний.

Усі, що б'ються навкруги Бонно,
Для нього кодло ворогів одно.
На Дюнуа він кинувся завзято, —
Той повернувся, відповів мечем...
Коли б же то героєві та знати,
Що з Франції він б'ється королем!
Який би жах діткнув його докором!
Який би впік його несвітський сором!

Під ту хвилину Жанна запальна,
Удар діставши, Карла затина,
А Дюнуа, святого повен гніву,
Б'є короля, рубає красну Діву,
Із лівої та з правої руки
На них шалені сипле блискавки.
Бастарде смілий! Жанно гордовита!
Спиніться! Скільки буде сліз у вас,
Дізнавшись, що злість несамовита
На короля під цей упала час!

Трімуйль у тій страшенній крутанині
Прекрасну Діву гателив по спині,
Мечем її принади лоскотав.
Бонно у битві участі не брав, —
Не тим повніла голова у нього;
Він битий був, але не бив нікого.
За ним, ізнявши божевільний крик,
Осатанілий бігав духівник.

Злоба, як вихор, крутиться в палаці,
Всі проти всіх лютують у борні,
Втікають, ловлять, гоняться, бояться,
Стогнання, зойки, крики навісні...
Агнеса плаче, Доротей гожа
Кричить: «Ой, ріжуть! З нами сила Божа!»
А духівник, мов старший лицедій,
Перед веде в процесії чудній.

Побачив перший він Гермафродита,
Хазяїна страшного тих палат,

Що споглядав, як лють несамовита
Крутила Карла, лицарів, дівчат,
І реготався, взявшись у боки.
Збагнув отець без довгої мороки,
Що теє все іде з чортячих справ.
Він трохи, бачте, розуму сховав
Під каптуром, ба ще й тонзури сила
Його, як добрий панцир, боронила.
Умить йому згадалось, що Бонно
Шанує звичай, виниклий давно,
А вартий, щоб шановано і нині:
З собою завжди мати у торбині
Гвоздику, сіль та перець і мускат⁴.
Із молитовником смиренний брат
Біжить мерщій до світлого фонтана,
Бо ж сіль, молитва та свята вода
Не залишать, напевне, і сліда
Від замка та його лихого пана.
Бурмоче він усе, що випада
В такім-от разі Sanctam, Catholicam,
Param, Romam, aquam benedictam, —
І з чаші, триманої товстуном,
Окрощше свяченою кругом
Алісиного виплодка гидкого: ~
До Стіксового плину вогняного
Ті бризки я ладен би прирівнять.
По чаклунові іскри миготять —
І диму стовп, густий та пелехатий,
Повив і чародія, і палати.
Французи в темряві страшної мли
Іще свою баталію вели, —
Та зникли чари, з ними й божевілля,
Що син його диявольський наслав;
Усі прочумалися, як з похмілля,
І кожен мозок знов на мірі став.
Герої наші вмить опанували
Ті крихти глузду, що від бога мали,
В людським-бо роді, леле! крок один
Від тьми до безтямності глибин.
Зраділо б серце в кожного з картини,

Коли шляхетні наші паладини
Ченцеві уклонялися до ніг
І всяк молився, як умів та міг.
Трімуйлю! Карле, в любощах завзятий!
Ні, не мені ваш захват змалювати!
Лунало всюди: «О королю мій!» —
«Моя Агнесо!» — «Рицарю ясний!» —
«Це ви?» — «Це ти?» — «Мое життя!» — «Мій раю
І поцілунки сиплються без краю,
Сто запитів, сто відповідей чуть,
Але думок слова не доженуть.
Щасливий з наслідків своєї праці,
За всіх молився скромний Боніфацій.
Бастард і Діва потай, у кутку,
Шептались про любов оту палку,
Що мала їхню увінчати славу.
Аж тут осел, їх дивний компаньйон,
Як зареве на всю свою октаву,
На щонайнижчий тріумфальний тон!
Земля і небо з жаху задрижали,
І Жанна, найчистіша з-між людей,
Побачила, як у будинку впали
Сто веж сталевих, мідних сто дверей.
Було таке лиш за доби тієї,
Коли, облігши Єрихон, євреї⁵
Заграли в сурми ворогам на страх —
І місто розвалилося у прах. —
Тепер, на жаль, такого не буває.

Тож цілий замок вигляд одміняє:
Житло, де мешкав неподобний звір,
Обертається в божий монастир.
Стає каплиця з пишного салону;
А кабінет, де та потвора зла
Свої вершила капосні діла,
Господнього стає підніжжям трону.
Одного тільки всемогутній цар
Не відмінив: їдальня залишилась,
Щоб люди там по-людському живились,
Нова їй тільки назва: рефектар.

Хоробра Діва, серцем в Орлеані,
У Реймсі, серед подвигів гучних,
Промовила до Дюнуа: «Жадані
Надходять дні, — надіймося ж на них.
Супроти нас — я бачу це, я знаю —
Зробив останній наступ сатана;
Безсилий він, в борні дійшов він краю!»
Ох, як же помилялася вона!

ПІСНЯ ВІСІМНАДЦЯТА

Лиха пригода Карла та його золотого почту

Не бачу я в історії землі
Героя, мужа чесного, пророка,
Християнина, вірного глибоко,
Що доля не окривдила б жорстоко,
Заздрісники чи ошуканці злі.

Зазнав багато горя і страждання
Мій добрий Карл, відколи світ-уздрів,
З колиски мав лихе він виховання,
Бургундець потім капості чинив¹;
Позбавив батько прав його спадкових;
Парламент при Гонессі викликав
Його до зали вироків судових²;
Британець лілії його украв;
Спізнявся на церковні він одправи,
Ба й на обід, блукавши по світах;
Коханка, дядько, мати, друг лукавий³, —
Всі зраджували в мирі і в боях;
Англійський паж перехопив уміло
Його Агнесу; пекло вогняне
Гермафродита з ланцюга спустило,
Щоб у безумство впав король страшне;
Він жив у кривді, серед мук і страху,
Все витерпів — і бог простив бідаху.
Французи наші, вирвавшись із стін,

Де пан Бонно, Агнеса й паладини
Були всі пошаліли як один
Од витівок чортячої дитини,
Під лісом тим свою верстали путь,
Що Орлеанським нині люди звать.
Несміло ще Тіфонова дружина
Лила проміння на поля нічні, —
Аж примічають: постаті чудні,
Вояки в спідничках лиш по коліна
З'явились раптом; на грудях у них
Три леопарди між лілей струнких⁴.
Мерщій король свого коня спиняв
І невідомих пильно розглядав;
Бастард і Діва — уперед, на шлях;
Агнеса шепче: «Утікаймо, милий!..»
Та Жанна бачить: люди в ланцюгах,
По двоє сковані, заманячили.
«Ой! — скрикнула. — Це ж наших вояків
Загін англійський у полон схопив!
Повинність наша — їх урятувати!
Гей, Дюнуа! А покажім-но, брате,
Бастарда смілість, діви Жанни гнів!»
І кинулись, узявшись до зброї,
На вартових без роздуму обоє.
Одвага їх така страшна була,
Такий жахливий вигляд у осла,
Що вояки, чи як там їх назвати,
Метнулися, мов собаки, утікати.
До визволених Жанна під'їздить,
Вітає їх: «Подяку ви зложіть
Законному своєму королеві,
Що від англійців вас урятував;
Цілуйте руку; з нами підете ви
Його спадкових боронити прав».
Що ж лицарі на ту ласкаву мову?
Похнюпились, зітхають загадково,
Ні пари з уст... А правда, читачі,
Цікаво вам, кого піднять мечі
За трон французький Жанна закликає?
То шахраї, найгідші в цілім краї,

Засуджені, як кодекси велять,
На спині в Амфітріти веслувать:
Ця їхня одіж певно виявляє.
Зітхнув король, поглянувши на них.
«О горе! — каже: — Серце мука тисне,
Що племено британців ненависне
Господарює у краях моїх!
В їх імені тут суд іде й розправа!
За них у церкві чинять молитви!
З їх волі на галери йдете ви,
Мої підданці! О, яка неслава!»
Жаліючи огидних волоцюг,
Ласкаво віп наблизився, як друг,
До молодця, що перший був між ними.
На світі мало з пиками такими
Мерзотників. Кошлата борода
На підборідді довгому буяє;
В очах нема ні честі, ні стида
І слова правди на устах немає;
Так і здається, що в рудих бровах
Ховається злоба, безчестя, зрада
Блюзніра, геть загрузлого в гріхах;
У піні рот, скрегочуть вічно зуби.
Тож цей шахрай, такий на вигляд любий,
Побачивши французів короля,
Зробився тихий, смирний, як теля,
Мов на молитву, склав потворні губи.
Так пес лихий, що кров горить в очах,
Що аж реве, охриплий з лютування,
Хазяїнові стелиться в ногах
І лиже руки, сповнений бажання
У нього вибrehати хліба шмат.
Так чорт, Люцифера самого брат,
З пекельних нетрів рушивши в дорогу,
Хвоста свого ховає поміж ноги
І до черниць, тихіший від ягнят,
Крадеться, щоб побожністю своєю
Діскрету знайти чи Доротею.
Зчарований мерзотником брудним,
Король прихильно розмовляє з ним

І додає бадьорості словами:
«Скажи мені, відкіль і хто ти саме,
Як опинився в горі отакім,
Що нині суд послав тебе суворий
На каторзі блукати через море?»
Засуджений на скромний каже тон:
«Із Нанта я, зовуть мене Фрелон⁵,
Королю добрий. Віруючи щиро,
В монастирях свою кріпив я віру
Не день, не два. Цураючись забав,
Про діток я найбільше в світі дбав.
Життя своє чесноті присвятив я.
В Парижі, на Майдані Немовлят,
Щоб каявся лихий і супостат,
Сатири і посланія творив я.
Їх купував недешево Ламбер;
Я знаний був на цілий плац Мобер,
Усі мені належне віддавали.
Щоправда, лихослови закидали,
Немовби й мирянином, і ченцем
Не завжди був з безгрішним я лицем.
Дарма! Суддя мені — лиш власна совість».
Таку зворушливу почувши повість,
Промовив Карл: «Утішся, друже мій,
Покинь свій страх, скажи мені одверто,
Чи люди ці, що з ними йдеш тепер ти,
Всі теж чесноті віддані святій?»
«О, — каже той, — усіх я добре знаю,
За кожного життям відповідаю.
Усі ми в формі вилиті одній.
Тут маєте абата ви Гюйона⁶;
Особа це, їй-богу, чарівна, —
Не схожа на порушника закону,
Шаленця, забіяку, брехуна.
Ось пан Шоме, що вірності безкраї⁷
Під незугарним виглядом ховає,
Ладен за благочестя й під різки.
Ось пан Гоша, — йому святі книжки⁸
Відомі краще, ніж усім рабинам.
Он адвокат, що всім би вів перед,

Якби не був небесній правді сином.
Це Сабатьє. Язик у нього — мед⁹.
А розум! А душа яка у нього!
Хоч він продав господаря свого,
Та грошей зовсім небагато взяв
І тим вину усяку з себе зняв.
Як я, він мав прибутки від писання.
Чи це ж бо зле? У кожного свій хист.
Ми вам служити будем до сконання:
Вінчає нині тих лавровий лист,
Хто лізе у болото без вагання.
Нам заздять, ми-бо слави досягли.
Так завжди із героями гучними,
З поетами, пророками, святими:
Усі вони тернистий шлях пройшли.
Ах, пане мій, це ж знаєте давно ви!»
Під час солодкої цієї мови
Набачив Карл іще двох диваків,
Що кожен з них обличчя затулив.
«Хто, — він пита, — ці люди соромливі?»
«Це, — лепетун тижневий одповів¹⁰, —
Два мужі, над усіх благочестиві,
Окраса вимушених моряків.
Ото — Фантен, вельможам проповідник¹¹,
Їм вірний раб, прихильний і до бідних;
Живих на правди путь він наставляв,
А щоб добро чинити для безрідних, —
На сповіді вмирущих окрадав.
Он там — Грізель, черницям друг ласкавий¹²
До їх принад не був охочий він,
Та грошові владнував їм справи,
Дукат у них забравши не один
В ім'я господне. Гроші — то дрібниця,
Та грішним попускати не годиться.
Останній серед гнаних на Марсель —
Моя підпора, брат і друг Бомель¹³.
Серед моїх прихильців найпідліший,
Найвідданіший він і найвірніший.
Забутливий, він іноді і вдень
Залазив стиха до чужих кишень,

Віддавшися душею пану богу.
Що за перо метке та бистре в нього!
Він знає, що для простого ума
Над правду лиха більшого нема,
Що світло істини — річ небезпечна.
З таких причин оця людина гречна
Взяла брехню в писаннях за закон
І завжди чеше на фальшивий тон.
Я ж, пане мій, вам правду повідаю:
Єсте герой ви, славний між усіх, —
Хай буде це відоме в край із краю.
Прийміть мене й товаришів моїх,
Окривджених, окритих поговором,
Своєю ласкою зогрійте нас.
Ми будем вірним, незрадливим хором
Вам славу воздавати повсякчас».
Тут він зложив казання патетичне
Проти англійців, за закон салічний,
Доводячи, що він би й без боїв
Од варварів країну свободив.
Припало це до серця королеві,
І той пообіцяв газетярєві,
Ласкаво усміхаючись, як брат,
Що всіх бере під свій протекторат.
Агнеса, будучи цьому за свідка,
Розчулилась і слізку пролила:
Любові жриць розчулить можна швидко,
Вони-бо мають, хоч і жертви зла,
Серця ніжніші, як війни слугині.
«Королю, — каже, — ви вчинили нині
Добро велике для оцих бідах.
У них розвіявся покари страх,
Ваш усміх щастя їм дає і волю.
Ох! Ті зухвальці чинять там суди
Во ім'я пана іншого, королю!
Тупоголові, капосні діди
Мого коханця за ніщо вважають!
Я бачила, як гордо походжають
Вони у чорних мантіях своїх.
Я пам'ятаю добро: через них

Владар французький по крові й закону
Утратив і багатства, і корону.
Так само довелось бідахам цим
Прийнять од них страждань гіркую чашу.
Сіром пригрійте, — а судцям лихим
Сплатіть як слід за спільну кривду вашу».

Цей поклик короля зачарував:
Він до добра великий нахил мав.
Та Жанна, грізносерда войовниця,
Повісити їх радить без розмов;
«Фрелонам, — каже, — час давно прийшов
Гойдатися у лісі на осиці».
Премудрий і могутній Дюнуа
Такі на тее вимовив слова:
«Не раз серед воєнної тривоги
Потрібні нам бувають руки й ноги;
Як бачите, ці добрі молодці
І ноги мають, і по дві руці:
Нехай послужать ними, з ласки неба.
Писак та віршомазів нам не треба
На полі крові, у диму боїв, —
Візьмімо їх собі за вояків.
В розлуці з писаниною своєю
Вони здадуться богові Арею».
Карл згоджується. Разом перед ним
Всі шахраї впадають на коліна,
І плаче кожен, як мала дитина.
Кімнату для спочинку дано їм
У домі, де король з товаришами
Мав ночувати, стомлений трудами.
Сорель подбала, щоб для всіх прояв,
Недавно ще плямованих безслав'ям,
Бонно вечерю добру влаштував:
Недоїдки він королівські дав їм.

Вечері час хвилиною пробіг,
І Карл з Агнесою спочити ліг.
Прокинулись — і диво узяло їх:
Десь одіж зникла. Геть по всіх покоях

Агнеса бігає, — але дарма!
Немає сукні, перлів теж нема,
Щез і портрет високого коханця!
Бонно шатнувся до калитки вранці —
Він королівський вірний був скарбник
Ох! Скарб монархів теж таємно зник!
Білизну, посуд, — ох, усе злодії
Забрали! — То газетярів орда
Все замела в будинку без сліда,
На волю знов добувшись надії,
Їм думалось (навчав так ще Платон),
Що розкіш зайва власникам корон.
Сховавшись під корчми захист милий,
Вони здобує чесно розділили,
А далі й книга виникла у них
Про марні марнощі принад земних.
Доводиться там влучними словами,
Що люди всі, Адамові сини,
Добром ділитись мусять із братами,
Всуспільнивши і сукні, і штани.
Небавом цього й видано трактата.
Там велемудрих приміток багато,
Там, на пожиток дітям християн,
Є й передмова, і докладний план.

Наш добрий Карл і лицарі та дами
Від горя мало не згубили тями,
Питалися, шукали, — та шкода!
Колись так само доброго Фінея,
Вождя фракійців, та царя Енея¹⁴
Спіткала враз нечувана біда:
Вони собі трапезувати сіли, —
А ненажери гарпії влетіли,
Як сарана, до їх печер німих —
І без обіду залишили їх.

Агнеса стогне, плаче Доротея, —
Ані шматинки, тіло щоб покрить.
Проте Бонно появою своєю
Здолав би навіть мертвих розсмішить.

«Ох! — він кричав: — Адже біди такої
Ми ні в одному не стрічали бої!
Ох! Я умру! Злодюги навісні,
Забрали все, ні шеляга немає!
От що, королю, з добрості буває,
От як вам платять мудреці земні!»
Агнеса, добросерду вдачу мавши,
Великодушна та ласкава завше,
На те йому: «Бонно мій дорогий,
Невже через пригоду цю погану
Ви до письменства втратили пошану —
І ненависний вам поетів рій?
Письменника я знала не одного,
Що чисті руки й чисту душу мав,
Що короля свого не окрадав,
Поеми й прозу пишучи для нього,
І, славлячи чесноту у піснях,
Сам у безчесних не купавсь ділах.
Загальне благо — от ясна мета їх;
Вони несуть поліпшення в звичаях,
Навчати й тішить — їх твердий закон.
На шершня хай скидається Фрелон*,
Та ви ж, проте, не скажете ніколи,
Що зовсім зникли працювиті бджоли».

Бонно на тее: «Що мені до бджіл,
До шершнів і до всіх тих марних діл?
Обідать час, а гаманець порожній!»
Його втішають наші подорожні,
І героїчно силується всяк
Полагодити справи хоч сяк-так.
Усі нарешті рушили в дорогу —
До замка і затишного, й ясного,
Де знайде кожен чесний паладин
Одежу, страву й подостатком вин.
У лицарів були непишні шати,
А вже про дам то краще й не казати, —
І бачили зустрічні люди їх
Кого без суконь, інших без панчіх.

---

* Frelon — шершень. На цьому в оригіналі побудована гра слів. (М. Р.)

ПІСНЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

Смерть хороброго й ніжного Ля Трімуйля та чарівної Доротеї. Суворий Тірконель іде в картезіанці

О сестро смерті, що зовуть війна,
Атропи дочко, розбишацтва право,
Якому дано героїчну славу, —
Ти чиниш лихо до кінця і дна!
Ти море й поле багрянити кривлею.
Коли ж іще з жорстокістю твоєю
Амур з'єднається і та рука,
Що ніжно так і гріє, і стиска,
Меча затопить у кохані груди,
Коли, під хвилю темної облуди,
Смерть заподіє лицар тим устам,
Де ще горить солодкий слід любові,
Ладний за краплю дорогої крові
Своїм юнацьким заплатить життям,
І бачить, як згасають очі милі,
Що чарували в пристрасній несилі, —
Таке видовище для чулих серць
Іще страшніше, ніж останній герць
Вояцтва, що на смерть іде завзято,
Від короля за те узявши плату.

Здобувши знов ума фатальний дар,
Його французький ужива владар
На те, щоб із підданцями своїми
Ганять за небезпеками новими.
Прямує він із почтом золотим
До гóрода, де в замку кам'янім
Велика й щедра Марсова скарбниця.
Там і мечі, й списи, і гаківниці,
І подарунок пекла, нам на страх, —
Гармати у погрозливих рядах.
Уже здаля виднілись вежі чорні.
Мандрівники хоробрі та моторні
До них завзято линули учвал.
Лише Трімуйль, чий благородний пал

Довіку славен буде поміж нами,
З дороги збився, до своєї дами
Схиляючись і полум'ям розмов
Освідчуючи вогняну любов.

В долині, де струмок шумів студений,
Де кипарис підносився зелений,
Як піраміда, — він уже сто літ
Розвеселяв увесь окольний світ, —
Була печера; там стрункі наяди
З сільванами ховались для відради.
Там чисте і прозоре джерело
Каскадами примхливими текло,
Стелились трави, як розкішний килим.
Стрункі жонкілі із жасмином білим
Немов шептали пастушкам: прийдіть
До нас мерщій, щоб солодко спочить
На цьому ложі, гідному Амура.
Чутлива пуатвинцева натура
До серця тії заклики взяла.
І місце, й час, і повіи тепла
Та свіжості, і любки образ милий
Жадобу нестриманну пробудили.
З могутніх коней враз вони зійшли
І на зеленім муріжку лягли,
Зриваючи і поцілунки, й квіти, —
І німфи, заглядаючи крізь віти,
В долоні їм плескали без кінця.
Всептаство, від орла до горобця,
З їх прикладу навчалось любити.

В тім самім лісі, близько відтіля,
Була капиця. Там напередодні
Шандосові останки, вже холодні,
Сира навіки прийняла земля.
Два панотці, одягнені у біле,
Як звичай і закон їм приділя,
Над довгим «De profundis» там потіли.
Поль Тірконель там і собі стояв:
Хоч церкву він не дуже полюбляв,

Та пам'ять друга цінував високо.
Вояки,загартовані в боях,
Нестриманому віддані пороку,
Вони з Шандосом мали спільний шлях,
Цураючися ніжності й любові.
Шандоса він, проте, любив як міг, —
І слово дав розлити море крові
За того, хто від галльських рук поліг.

Він бачить у віконце: пара коней
На мураві пасеться без припони;
Біжить до них... Злякалися вони —
І чвалом до тієї гущини,
Де Ля Трімуйль, обнявши Доротею,
Про все забув за пристрастю своєю.
Чужому щастю ворог з давніх літ,
Заскреготав зубами страшно бритт
І крикнув: «О поріддя нечестиве!
Для безсоромних любощів своїх
До того саме місця забрели ви,
Де наш герой на вічний спокій ліг!
О сміття двору, що стида не має!
Коли англієць чесний умирає
Від рук ворожих (рідко це бува), —
Вам з радості п'яніє голова,
І ви, кому британське все немиле,
Цілуєтеся край його могили!
Безчесний лицарю, що лиш бабам
Служити годен, ніжний та ледачий,
Скажи: невже твоїм далось рукам
Убить того, за ким народ наш плаче?
Чому ж ти ніби в рот води набрав,
Чому в свою коханку очі вклав?»

«Ні, не мені судилась тая слава, —
Француз йому шляхетний одказав. —
Керує в бої божа сила права,
І хоч з великим вашим вожаєм
Я справді перший змірявся мечем,
Витримуючи напад, як годиться,

Та вмер він од щаслившої правиці.
Зате сьогодні вже черга моя:
Нахабу-бритта покараю я».

Як вітер, що спочатку тихо віє,
Шепоче в прибережних комишах,
А потім, розгулявшись, шаліє
І на природу навіває страх, —
Так Ля Трімуйль із хмарним Тірконелем
Одваги упиваючися хмелем,
Глузливими погрозами пекли
Один одного. Лицарі були
Без панцирів і без шоломів навіть.
Усе, що тисне, обтяжає й давить,
Французький воїн з себе поскидав,
Готуючись до любосних забав.
Тож меч, і спис, та всяка інша зброя
Лежали побіч нашого героя,
Бо й справді: для любові нащо спис?
Поль Тірконель — той, думалось, і зріс
Озброєний, — а скинув у каплиці
Свій панцир, свій шолом та рукавиці,
На зброєносця залишивши їх.
Був тільки меч у піхвах золотих
При боці в нього, як товариш добрий.
Його добув він. Ля Трімуйль хоробрий,
Палкий відчувши на зухвальця гнів,
До зброї кинувся без довгих слів,
Схопив її, лютуючи без міри,
І скрикнув: «Ось я зараз покажу,
Потворний і жорстокий лицеміре,
Як сунуть носа у любов чужу».
Сказав — і герць розпочина шалений.
Так, ужахнувши весь фрігійський край,
На Гектора ударив Менелай
Перед лицем провинної Єлени¹.

Від Доротеї криків жалібних
Печера, гай, повітря задрижало.
Ніколи ще так серце не кохало,

Ніколи досі від тривог таких
Не билося. «О боже! Де пила я
Солодку втіху, де зазнала рай, —
На мене втрата милого чекає!
Трімуйлю мій! Ти, варваре, стривай,
Мене убий мечем своїм, почварої» —
Простигши руки, кинулась вона,
Не боячися смертного удару,
Між вояків, як блискавка ясна.
Вже груди милого алебастрові,
Ті ніжні груди, той гарячий шовк
Забагрянив широким струмнем крові
Поль Тірконель, розлючений, як вовк.
Француз, від тої рани роз'ярілий,
Смертельну зброю розмахнув щосили, —
Та Доротєя поміж них була.
О небо! О боги! О доле зла!
О, хто з земних коханців прочитав,
Сльозами не зросивши цих рядків,
Що красень, рівного кому немає,
Чиє чуття, мов океан, безкрає,
Рукою власного кохану вбив!
Смертельне лезо, лихоносна криця
Прошила серце, любощів житло,
Що лиш для нього пишно розцвіло;
Вона упала, як підбита птиця,
Трімуйля кличе... А холодний жах,
Смертельний жах прекрасну повиває,
Могильна ніч стоїть уже в очах.
В останній раз вона їх відкриває,
В останній раз безсила вже рука
Коханця пестить, гладить і стиска, —
А вже душа від неї відлітає,
І, клянучись, прощається вона
З тим, з ким ділила запальне кохання,
І тихо пробриніли, як луна,
«Люблю, люблю» — слова її останні.
Шкода! Трімуйль нічого вже не чув,
Не бачив. Смерті морок лютий
Над ним страшними крилами війнув.
Лежить вояк, безсилий і зітхнути,

Його коханка кров'ю облива, —
А він лежить, як скошена трава...
Побачивши картину цю жахливу,
Поль Тірконель закам'янів, завмер;
Суворого англійця лиш тепер
Діткнули жалощі, йому на диво.
Так Атлас, кажуть, що жалю не знав,
Колись горою кам'яною став².

Тож милосердя, що природа-мати
В глибінь людського серця посила,
Щоб пристрасті суворі пом'якшати,
Розбило кригу лютості і зла.
Бритт кинувсь рятувати Доротею, —
І два портрети на грудях у неї
Знайшов: дві міньятюри золоті,
Що свято берегла вона в житті.
На першій був з блакитними очима
Її Трімуйль; його прекрасний вид
Цвів гордощами ясно-молодими,
Являючи й любові ніжний слід.
Зітхнув англієць: «Він любові вартий...
Але який відчув страшний удар ти,
О Тірконелю, другий медальйон
Побачивши? Чи це не дивний сон?
Твої ж бо власні риси на портреті.
І він згадав, як милій Кармінетті,
Коли в Мілані-місті пробував,
Цілунки з уст рум'яних ізривав
(Була вона до бриттів несувора).
Згадалося — немов було це вчора, —
Як од'їздив він звідти, як вона
Із ним прощалася, вже вагітна,
А він їй дав при тій сумній годині
Свого портрета, що митець Белліні³
Уміло вивів пензлем чарівним.
Так, так! Усе майнуло перед ним.
Ох! Кармінетта — Доротеї мати,
А батька, батька — Тірконелем звати!

Він гордий був, суворий, крижаний,
Та людяність утратив не до краю.
Коли натурі випаде такій
Глибока чаша муки та одчаю, —
Вона сильніше їх пережива,
Ніж той, хто скаржиться не раз, не два
З пустих причин: я мучусь, я страждаю!
Згорає легко висохлий комиш,
Та мідь і сталь палають гарячіш.
Його дочка — ця дівчина убита,
Залита кров'ю, смертю оповита!
Він дивиться на неї, гордий бритт,
І вперше плаче, відколи на світ
Родився, облива її сльозами
І стогне, аж лупа іде лісами,
Клене війну й фортуни дар лихий —
І пада сам, неначе неживий.

Від зойків тих Трімуйль розплющив очі,
Побачив день, і здався день йому
Темнішим від захмареної ночі.
Свою коханку бачить він німу,
Меча свого з грудей їй вириває,
І ставить меч, де стелиться трава,
І на вістря безжальне упадає,
І Доротею кров'ю залива.
На крики Тірконелеві журливі
Гурт челядинців і попів біжить;
Так само вдачею немилостиві,
Вони, проте, розчулилися вмить.
Пан Тірконель, якби не їх помога,
Так само був би полетів до бога.

Свій розпач трохи вгамувавши, він
Велить покласти пару нещасливу —
Трімуйля й дівчину його вродливу —
На довгі ноші з ратищ, із дрючин.
У табір королівський їх відносять
Солдати і слізьми дорогу росять.

Поль Тірконель, що меж не знав ні в чім,
Прокляв життя по випадку таким.
Зненавидів жіноцтво він, природу
І все, що спричинило ту пригоду,
Сів на коня і вирушив без слуг,
Темніший від погрозливої хмари,
Самій німоті та скорботі друг,
Шляхом паризьким з берегів Луари.
Прибувши до Кале, на кораблі
До батьківської він пливе землі,
Святого Бруно там приймає схиму⁴;
Там поміж ним і справами земними
Стає високе небо за стіну;
Поринувши у самоту сумну,
Він од людей, од себе утікає,
Суворо постить довгу низку літ,
Смиряє плоть, ні з ким не розмовляє, —
Проте безбожним так і кинув світ.

Коли король, Агнеса, горда Жанна
Побачили той похід жалібний,
Коханців двох, що залишили рано,
Такі вродливі, любий шлях земний,
Залитих кров'ю, курявою вкритих, —
Усі тоді заплакали по вбитих,
Усіх жахнув фортуни вирок злий.
Ридала менше стародавня Троя,
Як смерть скосила Гектора-героя
І мертвого прославлений Ахілл⁵
Ласкаво, ніжно волочив крізь пил
По трупах, серед стогону і страху,
За колісницею, на мотузку:
Там бог зоставив жити Андромачу,
Лиш мужеві пославши смерть тяжку.

Агнеса красна, тремтячи всім тілом,
До Карла пригорнулася в ту мить
І каже: «Любий! Та ж зі світом білим
Нас також доля може розлучить!
Нехай же тільки так вона велить,

Щоб я, прекрасна тілом і душею,
Була й по смерті милою твоєю!»
На мову цю, що сіяла в серцях
Скорботу ніжну та безсилий жах,
Хоробра Жанна, взявши тон суворий,
Промовила: «Так, сталося нам горе,
Та не жіночим стогоном, плачем,
Не зойками, не криками сумними, —
За благородних смерть грізним мечем
З англійцями сквитуймося лихими.
Погляньте, о королю! Орлеан
Іще від крові димом оповитий:
Її найкращі з ваших громадян
За вас не побоялися пролити,
Покірні руху вашої руки.
До зброї ж! Уперед вести полки —
Повинність королівська. Тільки нею
За Ля Трімуйля та за Доротею
Британцям можна гідно відплатить.
Агнеса ніжна, годі, не тужіть,
Коханця не розчулюйте сльозами.
Обов'язок високий перед вами:
Додать йому вояцької жаги,
Щоб славен був король між королями»
На те Агнеса: «Ох, нема снаги».

ПІСНЯ ДВАДЦЯТА

Як Жанна підпала була химерній спокусі; ніжне зухвальство її осла; доброчинний опір Діви

Ламке і тіло, і душа в людини,
На доброчинність віри не кладіть;
Прекрасна ваза, та, на жаль, із глини:
Розбити легко, а тоді зліпіть
Із сотні черепків посуд єдиний!
Облудна мрія, нездійснений сон,
Щоб вазу ту не відкрила жодна пляма!

Візьмім до прикладу хоч би Адама,
Згадаймо: ветхий Лот, сліпий Самсон,
Святий Давид і мудрий Соломон,
І всі жінки, відомі й невідкриті
В старому та новому заповіті,
В історії та міфах, знали гріх!
За це охоче я прощаю їх,
Не серджуся за їхні примхи ніжні,
За хитрощі та за смаки розбіжні,
Проте скажу, що деяких смаків
Нізащо б я красуням не простив.
Не раз, буває, мавпу волохату,
Товсту, бридку, потворну, карлувату,
Вони голублять, мов хорошуна.
Оце-то непростенна вже вина!
Вартніший, може, наш осел крилатий
За фертика, що зна лиш танцювати.
Прекрасна стате, свій натхненний спів
Одній тобі лише я присвятив, —
Тож розкажу, що довелось зазнати
Хоробрій Діві, як вона була
Сп'яніла з хитрих залицянь осла.
Це не мені, а мудрому Трітему
Належить оповідь на дивну тему.

У вічній тьмі проклятий Грібурдон,
Страшний і в казані своїм кипучім,
Кляв на огидний та блюзнірський тон
Той день, як Діва палашем блискучим
З плечей у нього голову зняла:
Жадоба помсти клятого пекла.
Одно кричав він: «Батьку Вельзевуле!
Вчини, щоб Жанну, зрослу в боротьбі,
Гріхом земні спокуси огорнули.
Це справа честі, батьку, далєбі!»
Аж тут у пекло, дишучи злобою,
Бридкий Гермафродит упав стрілою,
Окроплений свяченою водою:
Шукать поради жаба та гидка
В чортячого поклала ватажка.
Отож утрюх взялися міркувати,

Як Діву спокусить. Ох! Слід сказати,
Що й двох для дочок Єви забагато.

Відомо їм було давно уже,
Що Жанна під спідничкою своєю
Ключі від Орлеана береже
І що врятує Франції лілею
Невинністю дівочою вона.
На вигадки удався Сатана;
Тож лине він між приятелі-бритти,
Щоб на землі ту справу дослідити
І винюшити, в настрої якім
Сувора Жанна, ненависна їм.
Король, Бастард, Агнеса, Боніфацій,
Осел, Бонно і Жанна молода,
Щоб допомоги збройної діждаться,
Заїхали в фортецю. Ні сліда
Там не було від вилому страшного:
Замурували все, і тим дорогу
Британським воякам перетяли.
Та вояки британські відійшли,
І наш король, Бедфорд і городяни —
Ті там, ті там — кладуться спати рано.
Тремтять, о музи! Дивну дивину
Розповідати зараз я почну.
А ви, читальники, кому від бога
Назнаменована чистота строга,
Бастарда і Дениса восхвалить:
Вони гріховну одвернули мить.

Я обіцяв колись вам розказати,
Хто, власне, був отой Пегас ухатий,
Що Дюнуа і Жанну д'Арк носив
Проти непогамовних ворогів,
Яких боялись королі й дівчата.
Ви знаєте: на крилах золотих
В Ломбардію літав він із героєм;
Вернувсь відтіль — та ревнощів чудних
Зазнав, і розлучився з супокоем:
Хоробру Діву мавши на сідлі,
Відчув огонь у серці він своєму,

Огонь, що сяє світочем в імлі
І що дає життя всьому живому,
Виповнюючи землю й небеса.
Це полум'я священне пригаса:
Його частину більшу для Пандори
Взяли боги; відтоді людям горе!
Зносився світоч, і кипуча кров
Недосконалу зраджує любов.
Огню того палючого тепера
Не появля Уранія Венера,
І те божисте, вічне джерело,
Що на землі струмуючи текло, —
Аркадії блаженної химера.

О селадони, що рої дівчат
Вас путами із квітів повивали!
Нехай усі: і радник, і прелат,
Полковники, артисти, кардинали,
Усі, кого безумив аромат
Солодкої, жагучої любові,
В цій справі не звіряються ослові!
Про золотого чули ми осла
І про його метаморфози дивні,
Та знаємо — людина то була,
І нашому ні трохи він не рівня.

Абат Трітем, кому педант Ларше¹
В ученості далеко поступився,
Аж сполотнів, подумавши лише,
Яким чуттям вухань наш запалився,
І довго слів таких не міг найти,
Щоб людям ту пригоду повісти.
Тонке перо між пальців затремтіло
І випало, — та знову благодать
Вернулася, як про нечисту силу
Узявся він спасенно міркувать.

Диявол, як відомо, має фахом
Тенета ставити земним комахам
І спокушати бідний рід людський.
Цей батько лиха, мудрий і страшний,

Побачив раз, як наша мати Єва
Була біля наказаного древа,
І яблуко пізнання їй підніс²,
А може, й гірше що зробив їй біс, —
І бідолашну вигнано із раю.
Від того дня жіноцтва любу зграю
Узяв під провід хитрий Сатана.
Абат Трітем нехибно цеє зна.
Послухайте ж його оповідання
Про Жанну, про ослове залицання —
І добре посоромте ревуна.

Дебела Жанна, з лицями, як вишні,
Лежала на постелі пуховій
По сні живлющім, — і згадалось їй
Життя її та всі діла колишні.
Перебиравши подвиги тяжкі,
Вона забула про свого патрона:
У марнославстві люди всі такі;
Взяла тоді Дениса лють законна,
І дівчину на декілька хвилин
Лишив без ласки та опіки він.
Святий хотів їй навіч показати,
Яка їй без заступника ціна,
І довести їй, що повинна мати
Усяка із жінок опікуна.
І от уже стоїть диявол обіч,
Підстерігаючи жадану здобич.
Упасти в гріх — то ж тільки мить одна.

Спокусник, що нічого не минає,
Аби вершить лихі свої діла,
Вселяється в крилатого осла,
Людської мови звіра навчає,
Пом'якшує його жакливий бас
І втаємничує в мистецтво дивне,
Яке Бернар оспівує у нас,
Як у латинців — Назо богорівний³.

Забув осел, що в світі сором є,
З хліва біжить він навпростець до ложа,

Де все життя перебира своє
Цієї книжки героїня гожа.
Він солодко їй шепче, що вона
Славетна над усіх земних героїв,
А вродою — троянда чарівна.
Так змії отой, що Єву знепокоїв,
На відповідний трапивши момент,
Передовсім сказав їй комплімент.
Тут визнати годиться нам, панове,
Що лестощі — дорога до любові.
«О небо! — закричала Жанна д'Арк.—
Це дивина, святим клянусь Лукою!
Осел говорить мовою людською,
Ще й непогано, хай посвідчить Марк!»

А він, схиляючи свої коліна,
«Ти, — каже, — дивуватись не повинна.
У Ханаані, де поганський храм,
Мене зростив відомий Валаам,
Що був жерцем найстаршим того храму.
Та я — єврей і вчасними словами
Прокляття від народу одвернув,
Яке мій пан ладен наслати був.
Господь мене нагородив за теє,~
Пославши до Єноха в Іудеї.
Новий хазяїн дар безсмертя мав;
Тож Паркам він негайно наказав,
Щоб ножиці суворі їх не сміли
Мій вік мені перетинати милий.
Життя мое прослалось, як весна,
Що їй кінця ані межі не знати;
Господар мій пустив мене гуляти
По вольній волі, та була одна
Тій волі необмежній перепона:
Кохатись цілковита заборона.
Ох! Для осла це страховинна річ!
Я міг собі брикати день і ніч,
Усім на світі серце веселити,
Опріч одного: я не міг любити.
Слухняніший, ніж праотець Адам,
Що яблучко із'їв, собі на лихо,

Я гору взяв над буйним почуттям
І приписові підкорився тихо.
Замовкла плоть; цій справі помогло
Те, що ослиць ніде там не було, —
І жив невинними я почуттями
Поміж такими, як і сам, ослами.
Коли з Еллади Бахус-Діоніс
І тирс, і п'яні радощі заніс
У край, де Ганг священний протікає,
Служив тоді йому за сурмача я.
Індуси, мудрість маючи від нас,
І нині ще пригадують той час.
Сілен та я — прославлені герої⁴
Тієї експедиції гучної.
Так само через мене між людей
Уславився широко Апулей⁵.

Коли, нарешті, всім французам ворог,
Георгій у небесній вишині,
Злюбивши над усе военний порох,
Став їздити на англійським скакуні,
Коли Мартин, плащем своїм відомий⁶,
Добув коня, який не знає втоми, —
Святий Денис, суперникам на зло,
Взяв і собі тварину під сідло.
Мене обрав патрон ваш задля того
І пишні крила ці подарував;
Я з псом святого Роха другував⁷
І з підсвинком Антонія святого —
З емблемою чернецтва геть усього.
Був чищений я згреблом золотим,
Амврозією, нектаром живився...
Та що це, Жанно, як рівняти з тим
Чуттям, яким тепер я окрилився!
Що та свиня, Денис, Георгій, пес
Проти красуні, вартої небес!
Повірте: мавши на віку багато
Блискучих та славетних хазяїв,
Нікому ще так вірно слугувати,
Як вам, о зоре ясна, я не хтів.
Відтоді, як сюди прибув із раю, —

Живу лиш вами, вас лише кохаю.
Та ні, я знов на небі! Діво, знай:
В очах твоїх мені сіяє рай!»
На мову цю, признатися, зухвалу
Розсердилася Жанна непомалу:
Любить осла! Йому віддати цвіт,
Якого не зірвав ні галл, ні бритт,
Дівочу честь, не викрали якої
Погоничі і Франції герої,
Невинність, чисту, як нагірний сніг,
Що через неї сам Шандос поліг!
Проте... Що за осел, о боже правий!
Чи ж гірший він за кізеньку струнку,
Що калабрієць водить у вінку?
Ні! Геть, спокусо! Відсахнись, лукавий!
Такі думки, як буря вогняна,
Йй сколихнули душу всю до дна.
Так іноді, води й небес тирани,
Вітри шалені, злившись в циклон,
Несуть кораблик через океани
На Яву, на Суматру, на Цейлон,
Те в небеса суденце підкидають,
То об каміння попідводне б'ють,
У вир безодній, ревучи, вкидають
І знову з пекла в височінь несуть.

Лукавий хлопчик, що в свою обладу
Забрав людей, царів, богів, ослів,
Натягши лука, вже сміявся радо
Отій раптовій зміні почуттів.
І справді, Жанні видалася мила
Та пристрасть, що її вона збудила
Принадами своїми ув ослі —
Тварині, найгрубішій на землі.
Уже вона до нього простягає
Правицю — і раптово віднімає,
Вся зашарівшись, як зоря ясна.
Нарешті так промовила вона:
«Мій любий осле, марна то надія!
Згадайте, що нерівня ви мені.
Чиню велику справу на землі я,

Мету прекрасну бачу вдалині.
Лишіть! На мене Франція чекає!»
На те осел: «Любов усіх рівняє.
Згадайте Леду: лебедя вона
Любила, а не втратила пошани⁸;
Хто Пазіфаї дорікати стане⁹,
Що бугая, як тее всяке зна,
Вона над славних лицарів воліла?
Взяв Ганімеда птах-орел на крила,
І в образі конячим бог морів
Філіру чарівну приворожив».

Веде свої він далі теревені.
Сам чорт, як автор міфів та байок,
Тих прикладів нанизує разок.
В цім до осла подібні наші вчені.

Та поки ллються ніжні ті слова,
В сусідньому покої Дюнуа
Прокинувся, прислухався... о Боже!
Та хто ж це там таке співати може?
На рівні ноги скочив паладин:
Що за суперник? Хто і звідки він?
Підбіг, поглянув... О небесна сило!
Вухатий кавалер! Чи це ж бо він
Насправді бачить? Чи не обмарило?
Отак Венеру, зроджену для втіх,
Вулканова мережа упіймала,
Коли вона, перед богів усіх,
Під Марсом геть голісінька лежала.
Та Жанна ще не втратила вінка;
Святий Денис її не відступився.
Уже загибель їй була близька,
Та вчасно він на тее нахопився.
Великий гнів Незайману поймав,
Вернулася до неї самовлада.
Так воїн, що на варті задрімав,
Коли почує: «Гей! до зброї! зрада!» —
Прокинеться, вихоплює меча
І ворога рубає з-за плеча.

Деборин спис, намоклий злою кров'ю,
Стояв у дівчини при узголов'ю:
Її в біді не раз він рятував.
Вона до списа. Сатана не мав
Ніякої супроти нього сили.
Бастард і Жанна кинулися сміло
На вуханя, і так він заревів,
Тікаючи, що в Нанті розбудив
Луну. Осли, що в Пуату стояли,
На голос той страшний відповідали.

Утік диявол, та знайшов нове
Для себе він, на зло французам, діло.
До президентші, славної Луве,
Він лине в Орлеан, у пишне тіло
Її вселяється і шепче їй
Лукаві речі в темряві нічній.
Була це тонко ведена робота.
Любила пані мужнього Тальбота,
Тальбот одважний божествив її.
Тож мудрий біс, хитріший від змії,
Намовив пані браму відчинити,
Щоб увійшли посеред ночі бритти
І Орлеан не бившися взяли,
А тим би і йому допомогли.

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

Докази Жанниної чесноти. Дияволові хитрощі. Побачення, що дала президентша Луве великому Тальботові. Послуги брата Лурді. Похвальна поведінка скромної Агнеси. Каяття осла. Подвиги Жанни. Тріумф великого короля Карла VII.

Читач мій любий знає, певно, сам:
Божок, що нам являється дитям,
А справи не дитячі витіває,
Два неподібні сагайдаки має:
В одному стріли, що від них бува

Легка спочатку рана неболюча;
Вона ятриться в нас не день, не два,
Аж робиться нарешті нестерпуча.
Та інші стріли полум'ям горять,
Діткнуться — враз людину спопелять.
Усе ество пронизують ті стріли,
Обличчя аж горить розчервоніле,
Людині наче день новий зійшов
І по-новому в ній струмує кров,
Глуха вона, в очах — тяжка хвороба.
Окріп, що булькотить у казані,
Вирує і збігає на вогні, —
Ось недовершена бліда подоба
Душевної тієї метушні.

О лихомовців кодло знавісніле,
Ви всі, що Жанни честь ясну бруднили,
Наклепники, чия брехлива рать
Найкращу пам'ять може зіпсувать, —
Ви запевняєте, що дар любові
Пречиста Жанна віддала ослові,
Спокусі тій піддавшись страшній;
Ви ганьбите і честь, і славу їй!¹
Писань фальшивих автори погані,
Жіноцтву ви відмовили в пошані, —
Та знайте: Діви не торкнувся гріх.
Учені справжні вигадок таких
Не визнають, бо то бредня огидна.
Ви плутаєте дати і діла,
Господня сила вам не очевидна.
Шануйте славні подвиги осла, —
Самі ж ви не явили ні одного,
Хоч вуха довші маєте від нього.
Якщо приємно дівчині було
Побачити, яким вогнем пекло
Чуття до неї того селадона,
То це для жінки зовсім річ законна,
Це честолюбство, тільки ж не любов.

А щоб дійти до краю цих розмов,
Чесноту Жанни людям появити,

Довівши, що красуню спокусити
Не міг ні хитромудрий Сатана,
Ні сам осел, промовець знаменитий,
Скажу: кохала іншого вона.
То був бастард, як хочете ви знати,
Пан Дюнуа, на славу й хист багатий.
Втішатися з освідчення осла,
Його речей наслухувати радо, —
Хай це вина, проте вона мала
І зовсім не скидається на зраду.
Пан Дюнуа один раз на віку —
Історія це зовсім точно знає —
Був ранений стрілою, що ховає
Амур у першому сагайдаку.
Своїми володів він почуттями,
Кохав шалено, та не тратив тями
Передовсім-бо, хоч пекла жага,
Був королівству й королю слуга.

Він знав, о Жанно, що вінка твогого
Зірве, коли здобуде перемогу
Над бриттами; він чесно божествив
Дениса й Діву. Так собака вірний
Не їсть куріпки, що стрілець убив,
Хоч голод і пече його незмірний.
Та як побачив лицар, що вухань
Пустив на волю рій своїх бажань,
То й сам уже був стриматись не годен:
Мудрець би тут не видержав ні один.

Безумна річ — нема чого й казати —
Отчизну на кохання промінять;
Але гнітила дівчину сувору
З ослом розмова, як тяжка вина,
Палка любов над нею брала гору —
І кволо опиралася вона.
От-от була б настала мить жадана,
Аж тут Денис, ласкавець наш святий,
На землю шле той промінь золотий,
Що верхи їздив ним до Орлеана,
Повитий у господню благодать,

Невинності дівочої шукать.
Ударив промінь просто в груди Діву,
І геть жагу розвіяв нечестиву.
«Бастарде любий! — скрикнула вона: —
Не час іще! На бога, зупиніться!
Прийдешність нам судилася ясна, —
Тепер її псувати не годиться.
Клянусь, — лиш ви зірвете мій вінок,
Але для того визначено строк:
Тоді це буде, як нахабні бритти
Покинуть Францію на вічний час.
Ідіть же, дивні подвиги явіте!
На ложі з лаврів обійму я вас».

Це Дюнуа прохолодило скоро,
Він передчасний пал утамував —
І поцілунок не один дістав
У нагороду за таку покору.
Під гнів того, читачу, не бери:
То поцілунки брату від сестри.
Свій пал вони обоє вгамували
І певні пакти на майбутнє склали;
Те бачивши, утішився Денис —
І мудрий план тоді у нього зріс.
Ми знаємо: був задум у Тальбота
Добутися до Орлеана потай,
Хитруючи й лукавлячи, як тать,
Хоч бритти й мало здатні хитруватьь.

О любощі! О сило! О неславо!
Лихий Амуре, таж намислив ти
Віддать англійцям Францію лукаво.
Чого не пощастило досягти
Їх вожаям — Тальботові й Бедфорду,
Те взяв на себе ти одважно й гордо.
Ой хлопчику! Ти розсіваєш гріх
На горе людям, а собі на сміх.

Прошивши серце Жаннине стрілою,
Пустун, не відаючи супокою,
Послав із другого сагайдака

Стрілу у президентші груди повні —
І в них чуття заграли невгамовні,
Любов, до божевільності палка.
Ви бачили шалену ту облогу,
Кров і пожежу нападу страшного,
Атаки, штурми, боротьбу і жах
Під мурами, на мурах, на валах,
Коли в повітря орлеанські брами
Жбурнув Тальбот із вірними полками.
І падали з покрівель городських
Вогонь, залізо, пекло, смерть на них.
Уже англієць пружною ходою
У місто входив по людських тілах,
Гукаючи: «Гей, друзі, всі за мною!
Ворони сили, падайте у прах!»
В ту хвилю був неначе бог війни він,
Що землю й небо потрясає, гнівен,
Кому Беллона, Фатум, сотні чвар
Послали зброю смертоносну в дар.

У мурі президентської будови
Лишався вилом, ніби випадковий, —
І пані видивлялась відтіля
На мрій своїх ясного короля. —
На меч його, шолом його пернатий,
Очей палання, золото й шарлати,
На постать, що позаздрив би півбог.
Тоді, солодких сповнена тривоги,
Вона вся мліла в пристрасті шаленій.
Так іноді у ложі золоченій
Очима стерегла мадам Оду²
Найменший жест безсмертного Барона,
Його одіння, погляди, ходу
І зачіску, достойну Аполлона,
Слова шептала тихо вслід за ним,
Усім єством раюючи своїм.

До президентші, як уже відомо,
Полинув чорт, щоб сколихнути дно
Душі її. Чорт і Амур — одно.
Тож гадка і наклюнулась лихому

Сюзанни вигляд і подобу взять.
Сюзон-служниця вмiла завивать,
Причiсувати, красно зодягати,
Цидулки крадькома передавати
І, про хазяйки дбаючи дiла,
Сама також не без грiха була.
Диявол, у її вселившись тiло,
Товстiй красунi так промовив смiло:
«Мiй хист i серце добре знанi вам,
Тож я пораду найщирiшу дам,
Бо ваших мук не можу бiльше знести:
Кузен мiй, панi, уночi стоiть
Бiля ворiтець, до яких провести
Вас можна. Там, без риску проти честi,
Вождя Тальбота ви могли б зустрiть.
Записку дайте, — мiй кузен умiло
Це потаємне виконає дiло».

До серця панi цей совiт припав;
Листа вона палкого написала,
Де пристрасть i жага вогнем палала, —
Недурно ж сам диявол диктував.
Герой, так само нiжний, як i спритний,
Дав слово в час прибути заповiтний,
Але присягся i на слави путь
Тiєї ночi смiливо стрибнуть,
Утiх любовних залишивши ложе.
Вiн певен був, що галлiв переможе.

Ченця Лурдi святий послав Денис
До бриттiв, як вiдомо вам, панове,
Щоб розлад вiн у їхнi лави внiс.
Той правив меси, був на все готовий,
І навiть сповiдав та причащав.
Герой Тальбот в думках не покладав,
Щоб той пузань, оте брудне мурмило,
Той дурень, вишкребок монастирiв,
Кого рiзками парить вiн велiв,
Мiг пiдкопатись пiд вождеву силу,
Та небо гадки iншої було:

Не раз воно, людське каравши зло,
Шле перевагу дурневі тупому
Розумним на ганьбу та посорому.
Небесна іскра зайнялась як стій
У товстуновій голові тяжкій,
І мозок, що насилу ворушився,
Думками враз живими засвітився, —
І з того вельми зчудувався монах.
Що ж! Бог панує у людських ум?
Хіба ми знаємо, які пружини
Яснять і тьмарять розум у людини?
Чи нам відомо, з атомів яких
Утворюється мудрих і дурних,
Яких клітин незрозумілій силі
Завдячує Гомер або Вергілій,
З якого тіста, щоб паскудить світ,
Замішені Зоїл, Фрерон, Торсіт?
Буває іноді — цариця Флора
Посіє квітку поруч мухомора:
Господь їй бог так, бачите, звелів.
Ніхто з високовчених докторів
Не докопався дна цієї справи.

Передовсім зробивсь Лурді цікавий,
Згадав, що очі має в лобі він, —
І постеріг, що ввечері до міста
Везуть возами гори м'яса й тіста,
Шинок, куріпок, всяких легомин
Та заморожені пляшки пузаті,
Де грало непоборне в ароматі,
Переливаючися, як рубін,
Вино з Сіто, краса і слава вин³,
Те все тяглося тихо до ворітець.
З Лурді раптово став учений митець*
Не до латини, а до справ земних,
Що стільки небезпек таїться в них.
Відкільсь набрався пишної він мови,
Зробився добрий, гречний з усіма,

---

* Наголоси митець і митець мають рівне право в українській мові. Лексикограф Уманець (Комаров) свого часу навіть віддавав перевагу другому. (М. Р.)

Скрізь підглядав, як кажуть, обома,
Підлесник хитрий, балакун чудовий, —
Ну, словом, із ченців чернець типовий.

Таж повсякчасно любий набрід цей
З кухонних закрадається дверей,
У мирний час і в час воєнний шкодить,
З міщанами спочатку річ заводить,
А далі проліза й до короля,
А там, гляди, його вже вся земля.
В нахабстві та в лукавстві чародії,
Вони — вовки, лиси, мавпи та змії;
Недурно ж бо мітлою вимів їх
Невіра бритт із володінь своїх.

Товстий Лурді стежинкою глухою
До ставки королівської дійшов.
Там стрів його, весь мудрість і любов,
Брат Боніфаций, повен супокою.
Він думав у спасенній тишині
Про людську долю та діла земні.
Він міркував про той ланцюг незримий,
Що і події в'яже, і людей,
Про кривдність діл великих із малими.
Про інший світ, а також і про цей.
Гадає він про цілі та причини,
Все зважає, бажає все спізнати —
І мислить: може землю зруйнувати
Закоханих побачення єдине.
Він згадує, що молоденький бритт
Мав на заду французькі три лілеї,
Хвилини він ще не забув тієї,
Як був подоланий Гермафродит.
Але найбільша дивина для нього —
Це бистрий ум череваня Лурді;
Він став з ним до розмови — і тоді
В Денисову повірив перемогу.

Лурді уклінно й гречно попросив
З Агнесою таємної розмови,

Сказав їй кілька шанобливих слів,
А далі потихеньку ознаймив,
Що пан Тальбот, безумний від любові,
Яка йому жагуче серце рве,
Зустрітись має із мадам Луве
Під мурами старого Орлеана.
«Тут, — каже він, — лукавство — річ бажана:
Діставши з рук Даліли тихий сон,
Зробивсь її невільником Самсон.
Агнесо пишна! Короля збудіте
До подвигів». «Ох! Перш мені скажіте,
Чи тож надовго вірний він мені!» —
Йому Агнеса. «Справи це земні, —
Сказав Лурді. — Одно я тільки знаю,
Що через вас позбудеться він раю...
Проте — священна рясо, вибачай! —
Для цих очей забути легко рай».
Агнеса знов: «І гречність ви, і розум
Явили, отче, у своїх словах...»
І додала, з рум'янцем на щоках:
«Скажіть, в англійських живучи військах,
Ви з юним не стрічалися Монрозом?»
«Чому ж би й ні, — відповідає мних, —
Люб'язний він і красний над усіх».
Агнеса скромно опустила очі,
Тоді ченцеві руку подала
І з ним тихенько, під покровом ночі,
У Карлові покої увійшла.
Там вінценосець більше слухав мову
Лурді, ній? сам йому відповідав,
А далі раду скликати військову
З абатами й міністрами сказав.
Між лицарями, славою їм рівна,
Була там Жанна, горда, як царівна.
Агнеса, непомітна й мовчазна,
З шитвом сиділа, ніби й не до неї, —
Та тільки слово вимовить вона,
Як добрий Карл пристав уже на тее.
Ухвалено зловити слушну мить
І президенту з бриттом ухопить.

Так Марса і прекрасну Афродіту⁴
Колись піймали Сонце та Вулкан.
Отож воєнний розробили план
І в путь-дорогу рушили до світу.
Пан Дюнуа найтяжчий похід мав,
І славимо за те щораз його ми:
Героїв шлях, в історії відомий,
Між містом і військами пролягав,
Нарешті він при тих воротах став,
Де з президентшею Тальбот ласкавий
Утіх солодких повну чашу п'є
І сам собі обітницю дає
Від пестощів перестрибнуть до слави.
Для нападу на місто шість полків
Він потаємно вислати велів.
Та ледве-ледве вояки чвалали —
Отець Лурді їх казанню приспав,
Вони ще й досі тяжко позіхали,
А дехто й зовсім, ідучи, куняв.
О чудо! О Денисе, наш патроне!
Бастард і Жанна та вояцтва гроно
Вже над'їздили до канав отих,
Що йшли побіля мурів городських.
Арабський кінь, що іншого такого
Не мав і Карл, хоробру Діву ніс;
Неначе промінь сонця золотого,
В її руці блищав Деборин спис,
Юдітин меч дзвонив про перемогу.
У святоблिवім трепеті вона
Дениса так молити почина:
«О батьку! В Домремі ти надо мною
Простяг правицю, дав священну зброю,
Ти злив на мене божу благодать.
Даруй же, що насміла я вчувать,
Забувши, під чиїм живу покровом,
Речам непоміркованим ословим,
Згадай, патроне, що колись мене
Ти на англійців кодло навісне
Послав — черниць нещасних боронити,
Бо шкоду вражі їм чинили бритти.

Тепер настала ще славніша мить,
Та що без тебе можу я вчинить?
Пошли мені, мій отче, міць залізму,
Щоб я могла урятувать отчизну!
Нехай відплата ворогам живе
За честь монарха і за честь Луве!
Допоможи нам, дай потрійні сили,
Щоб справу ми велику довершили...»
Денис те чує в вишніх небесах,
А в таборі — осел її крилатий.
Він підліта до неї, наче птах,
Склонив коліна і почав казати,
Що злочин превеликий учинив,
До неї виявивши пал нечистий,
Що демон ним під час той володів;
Благає він її на нього сісти,
Не міг-бо стерпіти, щоб інший звір
Носив зорю, найкращу серед зір.

Завзята Діва зараз же збагнула,
Що сила божа їй осла вернула,
Тому без помсти жодної та зла
По спині раз чи двічі затяла
Вухатого, щоб далі шанувався.
Той заприсяг і з нею гордо знявся
Під саме небо, духом-бо воскрес.

Воячка горда, ніби грім з небес,
На бриттів невгамовних упадає,
Лле кров річками, коле, рве, рубає, —
І котяться снопами серед нив
Тіла забагрянлі без голів.
Над Діввою нічне світило тьмяне
Сіяло невиразно крізь тумани, —
І ще півсонні бритти не могли
Її побачить крізь запону мли.
Священний спис — за хмарою густою! —
Вони тікати кинулись юрбою,
Та Дюнуа мечем їх зустрічав
І з радості король аж умлівав:

Англійців косить Франція завзята,
Струмує кров, і по мерцеві мрець
На землю падають, мов куріп'ята,
Що з-під собаки добрий б'є стрілець.
Ослячий голос виповняє жахом
Околицю; єдиним Діва махом
Кладе покоси цілі з ворогів,
Бастард січе, а добрий Карл розвагу
Найшов собі, стріляючи в ватагу
Наляканих, сліпих утікачів.

Красунь Тальбот, від пристрасті сп'янілий,
Лежав на грудях пишної Луве —
І враз почув, як далечінь реве,
Як постріли і крики заgrimіли.
«Ми подолали! — він собі сказав, —
Борня скінчилась, Орлеан упав! —
І доточив з належною пихою: —
Амуре! Пада все перед тобою!»
Прощальний поцілунок він кладе
На президентшині уста рум'яні,
Плигає з ліжка і до міста йде —
Свої війська вітати в Орлеані.

Тальбот великий для нічних виправ
Щоразу тільки зброєносця брав.
Так і тепер. То був вояка славний,
У битвах і в речах любові справний,
Що й того й сього пильно доглядав.
«Сміліше, друзі!» — пан Тальбот гукає.
Та ба! Той поклик раптом завмирав.
Не друзі — Жанна в опівнічній млі
Летить супроти нього на ослі.
Французи входять крізь малі ворітця —
І пан Тальбот не знає, де подіться.
Усюди крики: «Слава королю!
Бий, пий, гуляй! Круши їх без жалю!
Гасконці, пікардійці, не дрімайте,
Січіть, коліть, стріляйте, убивайте!»

Зборовши хвилю муки і турбот,
Поклав до краю битися Тальбот
Біля свого потайного ходу.
Так син Анхіза під лиху пригоду
Подолану отчизну захищав.
Тальбот дедалі більше лютував;
Він бритт, і зброносець біля нього —
Удвох би стали проти світу всього!
Спереду, ззаду, ізо всіх боків
Хоробрі відбивають ворогів, —
Та виснажились їх могутні сили,
Напасника французи вщент побили.
Тальбот віддався, а проте живе
До нього шана від бастарда й Діви.
Вони вертають панові Луве
Його жону — і президент щасливий,
На всіх-бо чоловіків, як печать,
Покладено чудовий дар — не знать.
Він не збагнув би, живши і донині,
Чим Франція завдячує дружині.

Радів Денис в ясній височині,
Тремтів Георгій на своїм коні,
Осел пускав гучну свою октаву
На страх британцям, Франції на славу.
Король, добувшись спадкових прав,
Вечерю для Агнеси влаштував,
А Жанна, виконавши все, що треба,
Послала знов осла свого на небо —
І Дюнуа в ту ніч від неї мав
Усе, чого терпляче так чекав.
Проте Лурді, що мав чого радіти,
Кричав одно: «Вона невинна, бритти!»

ПРИМІТКИ ВОЛЬТЕРА

Пісня перша

¹ У деяких виданнях стоїть: «Ви велите, щоб славив я святих». Це читання правильне, але ми взяли інше як цікавіше. До того ж воно свідчить про велику скромність автора. Він признається, що не годен оспівувати чисту Діву. Цим він викриває неправду видавців, що накинули йому в одному з видань його творів оду до святої Женев'єви, коли він аж ніяк не автор тієї оди.

² Усі вчені знають, що за часів кардинала Рішельє був такий собі Шаплен, автор уславленої поеми про Діву, де, за словами Буало, «він написав дванадцять по дванадцять сот кепських віршів». Буало не знав, що цей великий муж написав дванадцять разів по двадцять чотири сотні, але, будучи скромним, надрукував тільки половину. Родина Лонгвілів, що походить від прекрасного бастарда Дююа, визначила славетному Шапленові пенсію в дванадцять тисяч турських ліврів. Можна було б краще вжити свої гроші.

³ Лямот-Гудар, автор віршованого перекладу «Іліади», перекладу вельми скороченого, а проте стрінутого дуже зле. Фонтенель в академічній похвалі Лямотові каже, що в тому винен оригінал.

⁴ Агнеса Сорель, дама із Фроманто, біля Тура. Король Карл VII подарував їй замок «Краса на Марні», і її названо Дамою Краси. Вона мала двоє дітей від короля, її коханця, хоч він не дозволяв собі з нею жодної нескромності, як запевняють історіографи Карла VII, люди, що завжди говорять щирю правду за життя королів.

⁵ Особа вигадана. Деякі цікаві голови гадають, ніби скромний автор мав на оці певного товстого лакея, що служив певному можновладцеві: але ми цієї гадки не поділяємо, і твердження наше зостається при силі, мовляв Дасьє.

⁶ Хроматична гама побудована на послідовності півтонів, і з того постає музика ніжна, що дуже пасує до любовщів.

⁷ Парламент Паризький тричі викликав гуком сурми короля, тоді ще дофіна, до мармурового столу, згідно з висновком королівського адвоката Маріньї (див. «Досліди» Паск'є).

⁸ Цей англійський принц — герцог Ведфорд, молодший брат Генріха V, короля Англії, коронованого, як Король Франції, в Парижі.

⁹ Цей добрий Денис не є гаданий Денис Ареопагіт, а паризький єпископ. Абат Гілдуїн перший написав, що єпископ цей після того, як йому відрубано голову, ніс її в руках від Парижа до абатства, названого його ім'ям. Після того поставлено хрести на всіх тих місцях, де цей святий спинявся дорогою. Кардинал Поліньяк, переказуючи цю історію маркізі дю Деффан, додав, що Денисові тяжко було нести свою голову тільки до першої зупинки, а дама та відповіла йому: «Звісно, в таких справах тяжкі бувають лише перші кроки».

¹⁰ Генріх V, король англійський, найбільший муж своєї епохи, швагер Карла VII, що з його сестрою був він одружений, помер у Венсені,

визнаний за короля Франції в Парижі; його брат, герцог Бедфорд, урядовав найкращою частиною Франції від імені свого небожа Генріха VI, також визнаного в Парижі за французького короля парламентом, ратушею, судом, єпископом, цехами та Сорбонною.

¹¹ Потон де Сентрайль, Ля Гір — великі полководці; Жан де Дюнуа — нешлюбний син Жана Орлеанського і графині Ангієнської; Рішмон — конетабль Франції, потім герцог Бретані; Ля Трімуйль — із знатної фамілії в Пуату.

¹² Президент Луве — радник-міністр за Карла VII.

¹³ Ореол — це вінок із проміння, що святі мають завжди круг голови. Віроподібно, що він становить наслідування лаврового вінка, листки якого, розходячись, повивали голову героя начебто промінням; от чому дехто виводить слово ореол від *laurum*, *laureola*; інші виводять його від *aurum*. Святий Берnard каже, що у дів цей вінок — золотий. *Coronam quam nostri majores aureolam vocant, credo ideireo nominatam...*

¹⁴ Жезл авгурів зовсім був схожий на єпископський посох.

¹⁵ Цей Денис, патрон Франції, — типовий чернецький святий. Він ніколи не був у Галлії. Див. легенду про нього у Філософським словнику під словом Денис; звідти видно, що спершу висвятив його на єпископа афінського св. Павло; що він пішов одвідати діву Марію і висловив їй співчуття з приводу смерті її сина; що потім він покинув єпископство афінське задля паризького; що його повішено і він проповідував дуже красномовно з шибениці; що йому відрубано голову, щоб не дати йому говорити; що він узяв свою голову в руки і цілував її по дорозі, йдучи засновувати абатство свого імені за льє від Парижа.

Пісня друга

¹ На всіх кордонах Лотарингії стояли за тих часів стовпи з герцозьким гербом — трьома орлятами; їх знято року 1738.

² Вона була справді родом із села Домремі, дочка Жана д'Арк та Ізабо; їй було на той час двадцять сім років, і вона служила за наймичку в корчмі, отже, батько її зовсім не був священник. Це поетичний вимисел, недозволений, може, при поважному сюжеті.

³ «Їздила верхи охляп і проявляла мужність, не властиву звичайним дівчатам», — написано в хроніці Монстреле.

⁴ Чаклунство було тоді таке поширене, що саму Жанну спалено пізніше як чарівницю, з домагання Сорбонни.

⁵ Статуя Паллади, з якою пов'язувано долю Трої; майже у всіх народів були такі марновірства.

⁶ Ченця Жірара, на якого виказано, що він дозволяв собі дещо з панною Кадьер, будши її духівником, винувачено в тому, ніби він зачарував її, на неї дишучи. (Див. примітки до пісні третьої).

⁷ Дебора — перша жінка-войовниця, відома в історії. Іаїль, теж героїня, встромила цвяха в голову полководцеві Сізарі. Той цвях зберігається в декількох монастирях, латинських та грецьких, разом з осячюю щелепою,

що нею орудував Самсон, Давидовою пращею та мечем, яким славетна Юдіта відтяла голову Олофернові, побувавши з ним на одному ложі.

⁸ Тут іде Вольтерова примітка про французьке римування, нам не потрібна. — *М. Р.*

⁹ Пригода, описана в «Енеїді».

¹⁰ Пригода в «Іліаді».

¹¹ Один із великих тогочасних полководців.

¹² Він звався не Рожер, а Робер; це — помилка невелика. То, власне, він, Робер де Бодрікур, привіз 1429 р. Жанну д'Арк до Тура і представив її королеві. Це був добрий собі шампанець, нездатний хитрувати. Його замок стояв близько Брієнна в Шампані. Я бачив його девіз на дверях убогого того замку: виноградну лозину з написом: «Beau, dru et court». Звідси можна міркувати про характер дотепів того часу.

¹³ І справді, лікарі та поважні дами оглянули Жанну й посвідчили її дівочність.

¹⁴ Корогва, що ангел приніс до абатства Сен-Дені (св. Дениса); колись була вона в руках графів Венсенських.

Пісня третя

¹ У славетній битві на Дюнах, коло Дюнкірхена.

² Коло Мальплаке, біля Монса, 1709 р.

³ Теж 1709 р.

⁴ Колись називано «раєм безумних», «раєм дурнів» — лімб; там уміщено душі недоумків та маленьких дітей, що померли нехрещеними. «Лімб» означає край, берег. Про нього говорить Мільтон; у нього диявол переходить раєм дурнів — «the paradise of fools».

⁵ Це, очевидно, натяк на славетні вірші Руссо:

Je te vois, innocent Danchet,
Grands yeux ouverts, bouche beante.

(Бачу тебе, простодушний Данше, / з великими розкритими очима, з роззявленим ротом).

«Рот, як у Данше» — це зробилося ніби прислів'ям. Цей Данше був середній собі поет, що написав кілька театральних п'єс тощо.

⁶ Це лімб, вигаданий, як кажуть, якимсь Петром Хрзіологом. Туди відсилають маленьких дітей, померлих нехрещеними, бо тоді, як умруть вони п'ятнадцяти років, їх засуджують без ніяких труднощів.

⁷ Знаменита система пана Лоу, шотландця, — система, що зруйнувала багатство стільком людям у Франції за час від 1718 до 1720 р. і залишила фатальні сліди. Сліди ці давалося знати ще 1730 р., коли, на нашу думку, автор почав цю поему.

⁸ Казуїсти Ескобар та Моліна досить відомі з прегарних «Провінціальних листів»; Моліну названо тут достатнім — це натяк на благодать достатню й непостійну, що про неї уклав він систему таку само безглузду, як і система його супротивників.

⁹ Ле Тельє — езуїт, син судового урядовця із Віра в Долішній Нормандії, духівник Людовіка XIV, автор «Буллі» і винуватець усього того хвилювання, що вона викликала, вигнаний за часів регентства; пам'ять його навіває тепер огиду. Отець Дусен був перший його радник.

¹⁰ Янсеністи говорять, що Месія прийшов тільки для небагатьох.

¹¹ Тут мова йде про кольвунсіоністів та чудеса, що про них свідчить багато янсеністів, чудеса, яких велику збірку видав Карре де Монжерон і презентував Людовікові XV.

¹² Добряга Паріс (у нашому тексті на ім'я не названий. — *М. Р.*) був недоумкуватий дякон; проте його як одного з найзавзятіших та найвпливовіших серед простолюду янсеністів вважав цей простолюд за святого. 1724 р. вигадали ходять молитись на могилі того дивака, на цвинтарі біля одної з паризьких церков, поставленої в ім'я св. Медарда, мало, зрештою, відомого. Цей св. Медард ніколи не творив чудес; але абат Паріс натворив їх безліч. Найзнаменитіше з них оспівала герцогиня де Мен у такій пісні:

Un decrotteur a la royale
Du talon gauche estropie,
Obtint pour grace speciale
Detre boiteux de l'autre pied.

(Загальний зміст «чуда»: людина, крива на одну ногу, з особливої ласки божої окривіла на другу.)

Св. Паріс таких-от чудес натворив щось із треста чи чотириста; коли б йому були дозволили, він воскрешав би мертвих; але втрутилась поліція; звідси відомий двовірш:

De par le roi, deffense a Dieu
D'operer miracle en ce lieu.

(З королєвого наказу богові забороняється творити чудеса на цьому місці).

¹³ Галілей, основоположник філософії в Італії, був засуджений інквізиційним судом, посаджений у тюрму і зазнав дуже суворого ув'язнення не тільки як еретик, а й як невіглас за те, що він довів рух Землі.

¹⁴ Юрбен Грандье, луденський священик, засуджений соборною комісією на спалення за те, що вселив диявола в кількох черниць. Якийсь Ля Менарде був остільки дурний, що видав 1749 р. книгу, де намагається довести, що ті черниці справді таки були одержимі.

¹⁵ Елеонора Галігаї, вельми видатна дівчина, довірена особа королеви Марії Медічі та її двірська дама, дружина Кончіно Кончіні, флорентійця, маркіза д'Анкр, маршала Франції, не тільки була обезглавлена на Гревському майдані 1617 р., як стоїть у «Скороченій хронологічній історії Франції», а й спалена як відьма, а майно її віддано її ворогам. Знайшлося тільки п'ять радників, обурених цим страшним безглуздям, що відмовились бути на суді.

¹⁶ За Людовіка XIII парламент під страхом засуду на галери заборонив викладати будь-яку іншу систему, крім Арістотелевої, а далі заборонив блювотні ліки, не загрожуючи, проте, галерами ні лікарям, ні хворим.

Людовік XIV у Кале вилікувався блювотними ліками, і постанова парламенту втратила свою силу.

¹⁷ Історія езуїта Жірара та панни Ля Кадьер достатньою мірою відома; езуїта засудили на спалення як чарівника одна половина екського парламенту і виправдала друга.

¹⁸ Фонтевро, «Fons-Ebraldi», містечко в Анжу, за три милі від Сомюра, відоме прославленим жіночим абатством, главою ордену, збудованим Робертом д'Арбріселем, що народився 1047 р. і помер 1117 р. Заснувавши свої скити в лісі Фонтевро, він обійшов босий ціле королівство, щоб схилити до каяття блудниць і закликати їх у свій монастир; він повернувся тим способом на праву путь багатьох, між іншим, у городі Руані. Він переконав славнозвісну королеву Бертраду надіти рясу в Фонтевро і поширив свій орден по всій Франції. Папа Пасхалій II узяв його під опіку найсвятішого престолу р. 1106. Недалеко до своєї смерті Роберт дав титул генерала ордену жінці, на ім'я Петронілла дю Шеміль, і висловив бажання, щоб на посаді генерала ордену завжди жінка заступала жінку, однаково керуючи як черницями, так і ченцями. Тридцять чотири чи тридцять п'ять жінок змінило до цього часу Петроніллу; серед них налічують чотирнадцять принцес, між ними п'ятьох із фамілії Бурбонів. Див. про це у Сент-Марта в четвертому томі «Gallia Christiana» та «Clypeus ordinis Fontebraldensis» панотця де ля Менферма.

¹⁹ Дуже можливо, що автор має тут на оці героїнь Аріосто й Тассо. Вони, певне, були не надто охайні; та лицарі не дуже-то додивлялися.

²⁰ Англійці божаться; by god! God damn me! blood! тощо; німці: Sacrament; французи — словом, що відноситься до присягання італійців, як дія до знаряддя; іспанці: voto a Dios. Один гідний шаноби французький панотць написав книгу про божіння у всіх народів, що буде, певно, дуже точна і дуже повчальна; вона оце друкується.

²¹ Haubert, aubergeon — панцир, кольчуга; складалась вона звичайно із залізних кілець, покритих іноді шовком чи білою шерстю, у неї були широкі рукави та нагрудник.

²² Braguettes, від braye, brassa. Ношено довгі гульфіки, що спускались від штанів; не раз була в них захована помаранча, що її презентували дамам. *Рабле* згадає про чудесну книгу під назвою: «Про гідність брагет». Це був відзначний привілей благородної статі. От чому Сорбонна клопоталась про спалення Діви, бо ж вона носила штани з брагетами. Шість французьких єпископів, з участю єпископа Вінчестерського, засудили її на спалення, і це було цілком справедливо; жаль, що це буває не досить часто; але ніколи по слід удаватися в розпач.

Пісня четверта

¹ Як відомо, Вавілонську башту поставлено за сто двадцять років після світового потопу. *Іосиф Флавій* гадає, що її збудував Немрод, чи

то Немврод; сумлінний о. Кальме подав розріз цієї башти, доведеної до одинадцяти поверхів, і прикрасив свій «Словник» відповідними гравюрами, згідно з пам'ятками і у книзі вченого єврея Jaleus сказано, що Вавилонська башта була двадцять сім тисяч кроків заввишки; це дуже вірогідно. Декілька мандрівців бачили уламки тієї башти.

Святий патріарх Олександр Євтихій запевняє в своїм Літописі, що будували ту башту сімдесят два чоловіки. То, як відомо, був час, коли змішались мови: уславлений *Бекан* знаменито доводить, що від єврейської мови найбільше слідів залишилось у фламандській.

² У цій битві (при Мальплаке. — *М. Р.*) двадцять вісім тисяч сімсот чоловік лягло не на полі, як каже один історик, а в крові й болоті. Їх порахував маркіз де Кревкер, ад'ютант маршала де Віллара, якому доручено поховати мертвих. *Див.*: «Доба Людовіка XIV», 1709 р.

Зауважте, що в битві при Замі, між Публієм Сціпіоном та Ганнібалом, були французи, що служили в карфагенському війську, за Полібієм. Цей Полібій, сучасник і друг Сціпіона, каже, що кількість людей з обох боків була рівна; кавалер де Фолар з цим не згоден; він гадає, що Сціпіон наступав колонами. Але це, видима річ, не так, бо Полібій каже, що загони билися все рукопаш; віддаємо це на суд ученим.

Nota bene, що при Фарсалі в Помпея було п'ятдесят п'ять тисяч воєнків, а в Цезаря двадцять дві тисячі. Різанина була велика, двадцять дві тисячі цезарівців по впертому бої перемогли п'ятдесят п'ять тисяч помпейців. Ця битва вирішила долю республіки і підбила під владу Нікомедового улюбленця Грецію, Малу Азію, Італію, Галлію, Іспанію тощо. Ця битва мала більше наслідків, ніж невелика Жаннина сутичка; але все ж таки це наша Жанна, наша Діва; будьмо вдячні нашому дорогому землякові, що порівняв подвиги цієї милої дівчини з подвигами Цезаря, не такого чеснотливого, як вона. Хіба шановні отці-єзуїти не рівняли святого Ігнатія з Цезарем, а святого Франциска-Ксаверія з Олександром? Ті були схожі на тамтих якраз так само, як двадцять чотири Паскалеві старці на двадцять чотирьох старців з Апокаліпсиса. Щоразу порівнюють будь-якого короля з Цезарем; пробачмо ж високолетному співцеві нашої героїні порівняння дрібненької сутички з битвами при Замі та Фарсалі.

³ Видимо, наш глибокодумний автор називає персами воєнків Сеннахеріба, насправді ассирійців, з тої причини, що перси довгий час панували в Ассирії; але ми знаємо з певністю, що ангел господній сам один побив сто вісімдесят п'ять тисяч воєнків Сеннахеріба, коли той насмівився наступати на Єрусалим; Сеннахеріб, побачивши всі ті мертві тіла, повернув назад. Сталося це, кажуть, р. 3293 від створення світу; проте деякі вчені думають, що ця дуже проста подія сталася 3295 р.; ми відносимо її до 3296 року, що далі й доведемо.

⁴ Це місце, очевидно, є наслідуванням Гомера. У Мільтона людську долю ваять під знаком Терезів.

⁵ Натяк на погляди, викладені в книзі Кенеля, священника Ораторії.

* *Старець* у розумінні архаїчного в літературній російській мові; *старець*, на мою гадку, донконе треба «узаконити» в нашій мові. — *М. Р.*

⁶ Аврора Кенігсмарк — коханка польського короля Августа I і мати відомого графа Саксонського.

⁷ Роберт д'Арбріссель, засновник прекрасного ордену в Фонтевро; року 1100 він навернув на праву путь, немовби закинувши невід, одною проповіддю всіх гуляючих дівчат у місті Руані. Він вигадав для себе новий спосіб мучеництва, а саме — спати щонаочі між двома молодими черницями, щоб ошукати диявола, який, очевидно, добре відплатив йому. Він не любив салічного закону, бо настановив жінку за головного абата ченців і черниці того ордену.

⁸ За Платоном, людина створена була двостатевою. Таким з'явився Адам побожній Буріньйон та її наставникові Аббаді.

⁹ Цариця Савська одвідала Соломона і мала від нього сина від якого, напевне, пішов рід царів ефіопських, як воно й доведено. Невідомо, що сталося з нащадками Олександра та Фалестри.

¹⁰ В оригіналі — Птолемеєва сестра, тому у Вольтера й примітка: Клеопатра. — *М. Р.*

¹¹ В оригіналі — син основоположника Трої, тому й примітка: Ганнімед. — *М. Р.*

¹² Дурисвіти мають жезл Іакова; у магів є книга Соломона під титулами «Обручка» й «Ключ». Царські радники, чарівники при фараоновім дворі, що явили ті самі чудеса, як і Мойсей, звались Яннес і Мамбрес. Ми не знаємо ім'я піфоніси Ендорської що викликала Самуїлову тінь, але кожному відомо, що таке тінь, а також і те, що жінка та мала дух Піфона, чи піфонічний.

¹³ Зороастр — власне ім'я його Зердуст — був великий чарівник, як і Альберт Великий, Рожер Бекон та шановний отець Грібурдон.

¹⁴ Набукаднетцар, Навуходоносор, син Набо-Полассара, халдейський цар, обложив Єрусалим, взяв його і закував у ланцюги Йоахіма, царя іудейського, відіславши його бранцем до Вавілона, року від створення світу 3429-го. Набукаднетцареві приснився сон, що його він забув; маги, астрологи й мудреці не могли того сну відгадати; тому Аріох, начальник охоронців цареві особі, дістав наказ позбавити їх життя; юний Даниїл розгадає сон і тлумачить його; сон той — то була прекрасна статуя й т. ін. Через деякий час по тому Набукаднетцар звелів поставити ідола з чистого золота, заввишки на шістдесят ліктів і завширшки на шість; зібравши весь свій народ, він примусив його вклонитись тому ідолові під звуки рогу, сурми, арфи, цівниці та гуслі; а коли Сідрах, Місах та Авденаго, молоді євреї, товариші Даниїлові, зреклись тее зробити, цар повелів укинути їх у піч, натоплену того разу всемеро більше, як звичайно; і вони вийшли звідти живі й здорові. Набукаднетцареві приснився ще сон: він бачив велике й могутнє дерево, верхівіття його дотикалось неба, і птахи жили в гіллі. Один святий зійшов і крикнув: «Зрубайте дерево й пообрубуйте гілля!» — і далі таке. Даниїл знову витлумачив сон: він прорік цареві, що той буде відлучений від людей; що протягом семи років житиме він разом із тваринами, їстиме траву, як бики, поки волосся в нього не стане як пір'я в орла, а пазурі — як пташині; так воно й сталося. Тертуліан та св. Августин кажуть, що Навуходо-

носор уявив себе биком, захворівши на так звану «лікантропію». Через сім років до державця того вернувся розум, і він знову посів престол; він прожив тільки рік після свого одужання, але використав він його так добре, що св. Августин, св. Єронім, св. Єпіфаній, Теодорій та інші, згадані у Перерія, сподіваються на його спасіння.

¹⁵ Не треба плутати Георгія, опікуна Англії та ордену Підв'язки, із св. Георгієм — ченцем, убитим за народне повстання проти імператора Зенона. Наш св. Георгій — каппадокієць, полковник на службі у Діоклетіана, замучений, кажуть, у Персії, в місті Діосполі. Але ж у персів не було такого міста, отже, пізніше мученицьку смерть його приточено до Мітілени, у Вірменії. У Вірменії нема Мітілени так само, як нема Діоспола в Персії. Та в кожному разі безперечно, що Георгій був кавалерійським полковником, бо кінь його при ньому в раю.

Пісня п'ята

¹ Раніше говорили: *sainte n'y touche* (свята до того не торкається. — *М. Р.*) і говорили правильно. Ясно було, що це жінка, яка ніби ні до чого не торкається; а то вже спотворене слово — *sainte Mitouche* (Свята Мітуш, ім'я без значення. — *М. Р.*). Мова дедалі вироджується. Я хотів би, щоб автор мав сміливість сказати «*Sainte n'y touche*», як говорили батьки наші.

² Сатана — слово халдейське, означає приблизно те, що Аріман — у персів, Тіфон — у єгиптян, Плутон — у греків, а в нас диявол. Тільки в нас його малюють з рогами. Див. сьомий том «*De forme diaboli*» превелебного отця Тамбуріні.

³ «*Frappart*» (я досить вільно переклав: гультай.— *М. Р.*) — дружній титул, яким звали один одного францисканці в XV сторіччі. Учені порізному тлумачать етимологію цього слова; очевидно, воно означає сильному бійця, здорового забіяку, заводіяку.

⁴ Цей засуд Хлодвіга та багатьох інших треба розглядати лише як поетичну вигадку. А втім, у моральнім розумінні можна сказати, що Хлодвіг міг бути покараний за вбивство кількох сусідніх державців і декого із своїх родичів, це ж бо не зовсім по-християнському.

⁵ Костянтин одібрав життя своєму тестеві, зятеві, небожеві, жінці й синові і був наймарнолюбніша і найлюбострасніша на землі людина, зрештою добрий католик; але вмер він аріанином, хрестив його аріанський єпископ.

⁶ Францисканці завжди ворогували з домініканцями.

⁷ Як видно, автор тут лише жартує. А втім, Гусман, винахідник інквізиції, що ми звемо його Домініком, був справді гонитель. Добре відомо, що жителі Лангедока, так звані альбігойці, були народ, вірний своєму державцеві, і що з ними проваджено щонайжорстокішу війну єдино через їхні вірування. Нема нічого страшнішого, як нищити залізом і вогнем володаря та його підданців з того приводу, що вони думають не так, як ми.

⁸ *Condigne* (співдостойний), від латинського *condignus*; це слово срічаємо у письменників XVI ст.

⁹ Про цю війну сказано тільки в апокрифічній книзі Еноха; у жодній іншій з єврейських книг про неї немає ні слова. Вождем небесного воїнства був справді Михаїл, як каже наш автор; але вождем лихих ангелів був не Сатана, а Семехіах; таку похибку можна пробачити в довгій поемі. (Дальша примітка стосується тільки французького тексту. — *М. Р.*)

Пісня шоста

¹ Див. у пісні сімнадцятій.

² Це той самий паж, на чиєму озадку Жанна нарисувала три лілеї.

³ Адоніс, чи то Адоні, — син Кініра і Мірри, фінікійський бог, коханий Венери-Астарті. Фінікійці щороку оплакували його смерть, а потім раділи з його воскресіння.

⁴ Гадають, що Ганнібал пройшов Савойєю; отже, храм Чутки (або Слави. — *М. Р.*) міститься у савойців.

⁵ Цей набрид справді огидний. Ці люди, як відомо, лили потоки наклепів на автора, що не заподіяв їм ніякого лиха. Вони писали, що він плагіатор; що він не вірує в Бога; що доброчинець роду Корнелевого — Корнелів ворог; що він мужицький син. Вони накидали йому неможливі пригоди. Вони двадцять разів казали й переказували, що він продавав свої праці. Цілком справедливо, що він, з кінцем, виганяє всю цю наволоч із храму Слави, куди вона думала пролізти, як ті злодії, що крадуться вночі до церкви, щоб потягти там чаші.

⁶ Херувим — небесний дух, чи ангел другого ступеня першої ієрархії. Це слово походить від єврейського «херуб», у множині — «херубім». Херувими мали чотири крила, чотири обличчя і бичачі ноги.

⁷ Альгвасил: *guazil* означає по-арабськи воротар, отже *alguazil* — іспанський лучник.

(Дві дальші Вольтерові примітки стосуються лише французького тексту. — *М. Р.*)

Пісня сьома

¹ Ряса, в оригіналі *etole* — етола, епітрахіль; до цього слова примітка у нас зайва. — *М. Р.*

² Бузіріс був єгипетський цар, відомий як тиран.

³ Кропило — знаряддя, що з усіх боків має щетину, вправлену в дротяні нитки, а нитки ті входять у дерев'яне чи металеве держальце. Його вживали, щоб кропити свяченою водою тощо. Цим знаряддям широко користувались за давнини; ним орудували, скроплюючи очисною водою втаємничених.

⁴ *Sternum*, грецький термін, як мало не всі анатомічні терміни. Це передня частина грудної клітини, до якої прикріплені ребра. Вона складається з семи костей, так добро складених, що вони здаються одною. Це — панцир, що дала природа серцю й легеням.

⁵ Humerus — кістка руки від плеча по лікоть. — *М. Р.*

⁶ Pubis — лобкова кість, що сполучається зо стегновими, os pubis, os pectinis.

⁷ Coccis — хвістцева кість, що міститься безпосередньо під os sacrum. Ганьба — бути в неї пораненим.

Пісня восьма

¹ Абат Трітем був зовсім не з Пікардії, а із Тревської єпархії. Він умер року 1516. Ми не будемо запевняти, що рід його не походив з Пікардії; у цьому ми звіряємось на вченого автора, що безперечно бачив рукопис «Діви» в якомусь із бенедиктинських абатств.

² Дім Марії діви, принесений ангелами з Назарета, містився в Анконській провінції. Спершу, протягом трьох літ і семи місяців, вони переховували його в Далмації, а потім перенесли до Реканаті. Статуя її заввишки чотири фути; обличчя чорне; на ній така сама тіара, як у папи; відомі її чудеса та скарби.

³ Вони не спинились зразу у Лоретто; це неточність нашого автора: «Non ego raucis offendar maculis». Зрештою, в оборону йому можна сказати, що ангели під кінець зупинилися в Лоретто разом із домом, випробувавши спершу декілька інших країн, які не сподобалися святий Діві. Сталося це за понтифікату Боніфація VIII, що про нього кажуть: посадою своєю заволодів він як лис, поводився на ній як вовк, а помер як собака. Історики, що говорили так про Боніфація, не діставали пенсії від римської курії.

⁴ Брістоль і Кембрідж — два міста, славетні — перше — своєю торгівлею, друге — університетом, що мав великих людей.

Пісня дев'ята

¹ Нема читача, який не знав би про прекрасну Юдіту. Дебора, достохвальна дружина Лапідофова, перемогла царя Іавіна, що мав дев'ятсот колісниць, озброєних косами, в гірській країні, де тепер живуть самі осли. Славна жінка Іаїль, дружина Хеверова, прийняла до себе Сізару, Іавінового полководця; вона сп'янила його молоком і прибила його голову до землі, прошивши її від скроні до скроні цвяхом; то був знаменитий цвях, а вона — знаменита жінка. Аод, ліворук, був посланий Господом до царя Еглона і встромив тому в живіт величезного ножа лівицею, і Еглон зараз же сходив до вітру. Щодо Сімона, сипа Іуниного, то він відтяв тільки вухо Малхові, та й то йому наказано вкласти меча в піхви; це доводить, що церква не повинна проливати кров.

² Відомо, що дож венеціанський вінчається з морем.

³ Санназар, посередній поет, похований поруч Вергілія, але в пишній гробниці.

⁴ Колись це місце вважали за дуже небезпечний вир.

⁵ Етна лише зрідка вибухає тепер огнем.

⁶ Визнано, що підземний протік від річки Алфея до джерела Аретузи — вигадка.

⁷ Святий Августин був єпископом гіппонським.

⁸ В оригіналі — *vieu peuple ionique*, давно іонійське плем'я, і Вольтер дає примітку: *фокейці*. — *М. Р.*

⁹ Скеля святого Максиміна зовсім поруч; це дорога на гору Святих Пахощів.

Пісня десята

¹ Карл VI справді збожеволів; але невідомо ні чому, ні як саме. Цій хворобі підлягають і королі. Божевілля цього нещасного державця спричинилось до страшного лихоліття, що мучило Францію протягом тридцяти років.

² Таке ворожіння дуже було поширене; ми навіть бачимо, що король Філіп III посилав єпископа та абата до певної бегінки в Нівелі близько Брюсселя, великої прозорливиці, щоб дізнатись, чи вірна йому його жінка, Марія Бранантська.

³ Завжди тільки вночі з'являлись лемури, лярви, добрі та лихі духи; так було воно і з нашими домовиками; при досвітніх півнях вони всі щезали.

Пісня одинадцята

¹ За давніх часів бога таємниці не знали; це, без сумніву, вигадка нашого автора, алегорія. У древніх було кілька різного роду таємниць, як те свідчать Павзаній, Порфірій, Лактанцій, Авл Геллій, Апулей та інші. Але тут не про це мова.

² Всім відомо, що св. Георгія виображають завжди верхи на чудовому коні; звідси прислів'я: «Іздить верхи, як святий Георгій».

³ Натяк (див. за кілька рядків угору. — *М. Р.*) на Декартові вихори та на його тонку матерію, — смішні химери, що так довго були в пошані. Чомусь автор прикладає епітет мрійника і до Ньютона, що довів порожнечу: очевидно, не тому, що Ньютон гадає, ніби дуже еластична субстанція — причина тяжіння; а втім, не треба чіплятись до всякого жарту.

⁴ Увесь цей уривок — очевидне наслідування Гомера. Мінерва говорить Марсові те, що розсудливіш Денис каже тут гордовитому Георгієві: «О Марсе, о Марсе, кривавий боже, кому до смаку тільки битви» і т. д.

⁵ Знову наслідування Гомера — у нього поранено самого Марса.

⁶ Мільтон у п'ятій пісні свого «Втраченого раю» запевняв, що частина ангелів зробила порох та гармати і повергла в небесах додолу легіони ангелів; що ці останні взяли в небесах сотні гір, завдали їх собі на спину разом з гірськими лісами та ріками, які з тих гір текли, і кинули ріки, гори й ліси на ворожу артилерію. Це один із найправдоподібніших уривків у всій поемі.

Пісня дванадцята

¹ Треба визнати, що пістоleti вигадано в Пістоїї аж багато пізніше. Ми не сміємо запевняти, щоб ото можна дозволить так перехоплювати час; але чого не пробачиш в епічній поемі! Епопея має великі права.

² Справедливо буде відзначити на цім місці дивовижну повчальність оцієї поеми. Порок у ній завжди зазнає кари: спокуситель-духівник умирає без покаяння, Грібурдона засуджено, Шандоса переможено і т. ін. Це саме й радить мудрий Горацій Флакк *in arte poetica*.

³ Карл забуває про сімсот жінок, а разом це виносить тисячу. Але тут ми можемо тільки вітати стриманість і розсудливість автора.

⁴ «Надир» по-арабськи значить найнижчий, а «зеніт» — найвищий. Віз (фр. «*La Grande Ourse*», рос. «*Большая Медведица*». — *М. Р.*) — це «Арктос» греків, що дав свою назву арктичному полюсові.

⁵ За тої доби королів титуловано «високість».

⁶ Отців-капуцинів ще не було; це помилка щодо побуту.

⁷ Неуки в попередніх, геть спотворених виданнях надрукували Лікомед замість Нікомед; це був Віфінський цар. «*Caesar is Bithiniam missus*, — каже Светоній, — *desedit apud Nicomedem, non sine rumore prostratae regi pudicitiae*».

⁸ «*Alexander paedicator Nephaestion's, Adrianus Antinoi*». Імператор Адріан не тільки поставив статую Антіноя в Пантеоні, але й спорудив йому храм; і Тертулліан визнав, що Антіной творив чудеса.

Пісня тринадцята

¹ Автор ясно визначає час — кінець червня. Пам'ять святого Івана Хрестителя святкують 24 червня.

² Те, що говорить тут автор, — натяк на тридцять четверту пісню «*Orlando Furioso*»:

Quando scoprendo il nome suo gli disse
Esser colui che l'Evangelio scrisse.

³ Приклади кидання жеребка раз у раз бачимо в Гомера. За допомогою жеребка ворожили у євреїв. Сказано, що Юдине місце заступлене було по жеребку; і тепер деякі посади у Венеції, Генуї та інших державах обіймають люди по жеребку.

⁴ Одинадцять тисяч дів та мучениць, похованих у Кельні.

⁵ Щит, що впав у Римі з неба; його пильно берегли як запоруку безпеки міста.

⁶ Наш автор, видимо, мав на оці хитрощі Якова, до яких він удався, щоб на нього подумали, що то Ісав. (У фр. тексті до Якова приточено епітет *patte-pelu*, буквально — «волохата лапа», переносне значення — хитрун, лукавець; до цього автор додав примітку: «*patte-pe'u* — натяк на рукавиці з шкіри та вовни, що їх він надів тоді собі на руки». — *М. Р.*)

⁷ Анна де Пісселе, герцогиня Етампська.

⁸ Діана до Пуатьє, герцогиня Валанська.

⁹ Генріх III і його коханці.

¹⁰ Папа Олександр VI мав троє дітей від Ванощі. Його дочка Лукреція була, казали люди, його коханкою і коханкою свого брата: «Alexandri filia, sponse, nigrus».

¹¹ Славнозвісна Габріель д'Естре, герцогиня Бофорська.

¹² Та, що була потім за констаблем Колонна.

¹³ Колись носили штани на зав'язці; і про чоловіка, що не виконав свого обов'язку, говорили, що в нього зав'язана зав'язка. Завжди чаклунам накидувано владу перешкоджати шлюбові; це звалось «зав'язати зав'язку». Мода на зав'язки минула за Людовіка XIV, коли стали прикріпляти до гульфіків гудзики.

Пісня чотирнадцята

¹ Цей вступ, як видно, наслідування першої пісні чудової поеми Лукреція:

Aeneadam genitrix, hominum divumque voluptas,
Alma Venus, coeli subter labentia signa, etc, etc.

² Комос — бог бенкетування.

³ Rostbeef, вимовляйте — «ростбіф»; це улюблена страва англійців; це те, що ми зємо «aloуau» — хребтова частина яловичини. Пудинги — це тісто; бувають плум-пудинги, бред-пудинги і кілька інших ґатунків пудингів. «Notandi sunt tibi mores».

⁴ Він і був ним справді.

⁵ Алкід, Діоніс (Вакх у Вольтера. — *М. Р.*), Персей — сини Юпітера, Ромул — Марса і т. ін.

⁶ Вільгельм Завойовник, нешлюбний син нормандського герцога, син повії, як те сумлінно свідчить автор, за лордом Ч...дом.

⁷ Тут маємо знову наслідування Гомера, але ті, хто вдає, що читав його по-грецьки, скажуть, що по-французьки завжди виходить воно гірше.

Пісня п'ятнадцята

¹ Ми вже казали, що абат Трітем ніколи нічого не говорив про Діву та про вродливу Агнесу; автор поеми тільки задля скромності накидає іншому всі гарні прикмети цієї повчальної повісті.

² Архієпископ Турпін, якому накидають «Життепис Карла Велико-го і Роланда», був реймським архієпископом наприкінці VIII сторіччя; книга ця належить ченцеві на ймення Турпін, що жив у VIII ст. З цього роману Аріосто й узяв деякі з своїх оповідань. Розсудливий автор удає тут, ніби позичив свою поему в абата Трітема.

³ Односпів (у Вольтера faux-bourdon — одноголосний, унісонний церковний спів. — *М. Р.*) — розмірений церковний спів. Парафіяльний серпент (інструмент музичний. — *М. Р.*) дав тон, а всі партії достроюються до нього як уміють. Це чудесна музика для тих, у кого немає ушей.

⁴ Стентор був вістуном у Гомера. Цей прехороший хист зробив його безсмертним і цілком заслужено.

Пісня шістнадцята

¹ Признаюсь, у Трітема я її не читав; але можливо, що я не прочитав усіх писань цього великого мужа.

² «Верни меча свого на його місце; усі-бо, хто взяв меч, від меча загинуть». Св. Петро тут, побожно хитруючи, радить англійцям не вовувати.

³ Лямонтт-Гудар, поет трохи сухий, що написав, проте, непогані речі, складав, на лихо, в 1730 році оди в прозі; новий доказ, що ця божественна поема написана була саме за цього часу.

⁴ Фортунат, єпископ Пуатьє, поет. Накидувана Фортунатові поема «Range lingua» належить не йому.

⁵ Святий Проспер, автор дуже сухої поеми про благодать, V ст.

⁶ Григорій Турський, перший, хто написав історію Франції, де повно чудес.

⁷ Св. Бернард, бургундець, родився 1091 р., був ченцем у Сіто, потім абатом у Клерво; він втручався у всі тогочасні громадські справи і стільки само діяв, як і писав. Не можна сказати, щоб він написав багато віршів. Щодо антитези, за яку вихваляє його автор, то він справді був великий аматор цього засобу. Він каже про Абеяра: «Leonem invasimus, incidimus in draconem». («Ми хотіли напасти на лева, а натрапили на дракона (лат.). — Ред.). Коли його мати ходила ним важка, їй ніби приснилось, що вона вродила білого собаку, і їй провістили, що син її стане ченцем і гавкатиме на мирян.

⁸ Св. Аустин, чи то Августин, чернець, уважаний за фундатора єпископства Кентерберійського, чи то Кентербурійського.

⁹ Як відомо, євреї позичили у єгиптян сосуди і втекли.

¹⁰ Левіти, що зарізали двадцять тисяч своїх братів.

¹¹ Фінеес, який звелів знищити двадцять чотири тисячі своїх братів за те, що один із них розділив ложе з мадіанітянкою.

¹² Аод, чи Ауд, убив царя Еглона, але лівою рукою.

¹³ Самуїл розтяз на шматки царя Агага, що з нього Саул узяв викуп.

¹⁴ Відома всім Юдіта.

¹⁵ Вааса, цар Ізраїля, убив Надада, чи Надава, і став після нього царем.

¹⁶ Ахав узяв великий викуп з Венадада, царя сирійського, як Саул з Агага, і був убитий за те, що простив.

¹⁷ Йоас, що його вбив Егозавад.

¹⁸ Натяк на епіграму Расіна:

Je pleure, hélas! pour ce pauvre Holopherne,
Si mechamment mis a mort par Judith.

(Ох, плачу я над бідним Олоферном, якого так жорстоко вбила Юдіта. — М. Р.)

¹⁹ Василіск — дуже відома тварина, якої, проте, ніколи не було на світі.

²⁰ Левіафан — теж вельми знана тварина. Одні кажуть, що це кит, інші — що крокодил.

²¹ Фосфор — світлоносець, що з'являвся перед ранньою зорею, а та йшла перед колісницею Сонця. Все жило, все виблискувало в древній міфології. В поезії не можна перестать жаліти, що минулися ті натхненні часи, повні прекрасних вимислів, поспіль алегоричних. Які, в порівнянні з цим, ми бідні, — ми, «нащадки варварів»!

²² Древні дали Сонцю колісницю. Це була зовсім звичайна річ: Зороастр на колісниці переносився в повітрі; Іллю знесено на небо в блискотливій колісниці. Четверо коней Сонця були білі, їм імена, за Овідієм, були: Піроей, Еой, Етон, Флегон, — тобто полуменистий, східний, річний, горючий. Але, на думку інших учених дослідників античності, вони звались: Ерістрей, Актеон, Ламп і Філогей, тобто червоний, осяйний, блискотливий, земний. Я гадаю, що вчені ці помилились і взяли назви чотирьох частин дня за імена коней. Це груба помилка, яку я відзначаю в найближчому номері «Меркурія», поки вийдуть дві дисертації in folio, що я написав з цього приводу.

Пісня сімнадцята

¹ Скудері — автор «Аларіха», епічної поеми; Лемуан — єзуїт, автор «Святого Людовіка», чи «Луїзіади», епічної поеми; Демаре Сен-Сорлен — автор «Хлодвіга», епічної поеми; ці три твори — жажливі епічні поеми.

² Імена, що давано богословам.

³ «Історія Марії Алакок» — твір, яких мало, — стільки там усяких нісенітниць; написав його Ланге, тодішній єпископ Суассонський. Це місце показує, що видатну поему, коментовану нами, написано близько 1730 р., коли багато говорилося про Марію Алакок.

⁴ Це те, що колись називали «Кишеньковою кухнею» і що мається на оці у віршах комедії:

Porte cuisine en poche, et poivre concasse.

(Кухня в кишені та перець товчений. — *М. Р.*)

⁵ Як вам відомо, Ерихон упав під звуки сурм; це зовсім звичайна подія.

Пісня вісімнадцята

¹ Герцог Бургундський, що вбив герцога Орлеанського. Але добрий Карл відплатив йому як слід при мості Монтеро.

² Карла VII викликав до мармурового стола генеральний адвокат Демаре. Гонесса — село під Парижем, відоме своїми пекарями та кількома битвами.

³ Його власна мати, Ізабелла Баварська, переслідувала його більше ніж хто. Вона добилася, щоб було складено угоду в Труа; за тією угодою зять її, англійський король Генріх V, дістав корону Франції.

⁴ Це англійський герб.

⁵ За тогочасними хроніками, був бідолаха, що мав таке ім'я; він писав листки під аркадами Святих Немовлят. За деякі витівки він кілька разів сидів у Шатле, в Бісетрі та в Фор-Леваку. Якийсь час був він ченцем, але його вигнано з монастиря; у новому ремеслі дуже йому повелось. Багато славних письменників віддали йому належне. Родом він був із Навта і жив у Парижі з професії газетного сатирика. По було ніколи людини так зневаженої та ненавидженої, як він, — говоритьсь в «Хроніці» Фруасара.

⁶ Койон, чи Гюйон, автор часів Карла VII. Він написав «Римську історію», насправді потворну, але годящу як на ту добу. Склав він також «Оракул філософів». Це химерна плетениця обмов. Монстреле каже, що на схилі свого віку він покався.

⁷ Інший тогочасний обмовник.

⁸ Теж обмовник.

⁹ Абат Саботьє, чи Сабатьє, родом із Кастра, автор двох, нібито словників, де він висловлюється за і проти; нахабний брехун — і все за гроші. Він продав свого пана, графа де Л-ка, і за те його досить неділякатно вигнано; це він довго пам'ятав.

¹⁰ Фрелон видавав тоді щотижня листок, де іноді зважувався на дрібну брехню, дрібну обмову, дрібні образи, за що його, як ми вже казали, і покарано, згідно з судовим вироком.

¹¹ Бачимо в цій пісні абата Трітема немовби пророцтво: справді, ми знали такого собі Фантена, доктора й священника у Версалі, спіяманого на кражі сувертка — п'ятдесят луї — у хворого, що він сповідав. Його прогнано, але не повішено.

¹² Знову пророцтво. Весь Париж бачив, як Грізель, відомий духівник вельможного жіноцтва, тратив на потаємну розпусту гроші, що витягав він од своїх доньок духовних нібито на бідних. Подібно, що хоть, обізнаний із нашими звичаями, вставив частину цієї тирази в нове видання божественної поеми абата Трітема. Він повинен був би сказати кілька слів і про абата ля Поста, засудженого на таврування розпеченим залізом і на довічну каторгу року божого 1759 за фальшування документів. Цей абат ля Пост працював разом із Фрелоном у «Літературному річнику».

¹³ Ля Бомель, родом із села під Кастром, деякий час проповідник у Женеві, вчитель у п. де Буасі, пізніше втік до Копенгагена. Вигнаний відтіля, він рушив до Готи, де вкрадено в однієї дами одіж та мережива; він утік з покоївкою, що вкрала ті речі, як то відомо цілому готському дворові. Двічі саджено його до в'язниці в Парижі; потім його вигнали звідтіля; зрештою той бідолаха найшов собі протекцію. Це він — автор поганенького невеликого твору під заголовком «Мої думки», де він закидає щонайпідлішими образами майже всіх людей, що посідають якесь у суспільстві становище. Це він підробив «Листи пані Ментенон» і надрукував їх з примітками, щонайскандальнішими та найбрехливішими. У Франкфурті він видав у чотирьох маленьких томах «Добу Людовіка XIV», річ фальсифіковану і з примітками, не тільки огидними черва цілковите неучтво, але й злочинними через жакливу обмову на королівську родину та найславніші в королівстві фамілії.

Всі, про кого тут мова, написали томи всяких мерзот проти того, хто з ласки своєї згадує тут про них. Є люди, що з приємністю дивляться, як негідники обкидають брехнею та образами людей, прославлених у мистецтві. Вони кажуть їм: «Не зважайте на те; хай кричать оті нещасні, щоб нам порозкошувати з видовища, як набрід обліплює вас болотом». Ми гадаємо інакше: нам здається, що мерзотників треба карати, коли вони нечесні та нахабні, а найпаче тоді, коли вони докучають. Ці надто правдиві анекдоти стрічаються в двадцятьох місцях і повинні бути там, як вироки злочинцям, вивішені на перехрестях усіх улиць: «*Oporet cognosci malos*».

¹⁴ Гарпії Келено, Окіпето і Аелла — дочки Нептуна і Землі — жерли всі страви, подавані до столу фракійського царя Фінея, і оскверняли весь дім. Зет і Калаїс, сини Борея, прогнали цих гарпій аж до Строфадських островів близько Греції. Вони вчинили з Енеєм, як з Фінеєм; але Вергілій робить із них пророчиць; смішно подумати, що такі створіння могли мати натхнення від бога!

*Virginei voluscurum vultus, foedissima ventris
Proluvies, uncaequae manus, et pallida semper
Ora fame.*

Вони скаржаться Єнеєві, що той хоче битися з ними за кілька тих шматків м'яса, і пророкують йому, що він за кару муситиме колись з'їсти в Італії свої тарілки. Аматори античності кажуть, що це прегарна вигадка.

Пісня дев'ятнадцята

¹ Ви знаєте, любий мій читачу, що Гектор і Менелай змагались у двобої, а Елена спокійно на те дивилась. Доротей багато достойніша, і взагалі наш народ далеко достойніший за греків. Наші жінки легковажні, але, по суті, вони куди ніжніші, я це й доводжу в своєму «Християнському філософові», том XII, с. 169.

² На мою думку, кажучи про Атласа, що вів «жалю не знав», автор має на оці немилосердя, виявлене Атласом, коли він одмовив у гостинності Персеєві. Він залишив його спати надворі, а Юпітер покарав його за це, як відомо всім, обернувши його в гору.

³ Белліні справді жив за тих часів; це він змалював пізніше Магомета II.

⁴ Ви знаєте — Бруно заклав початок картезіанству після того, як побачив магдебурзького каноніка, що говорив по смерті.

⁵ Я здогадуюсь, що ми маємо тут у автора деяку іронію.

Пісня двадцята

¹ Педант Ларше, смішний мазариніанець, книгогриз, що запевняє, за Геродотом, у критичній праці, ніби у Вавілоні всі дами проституювали в храмах, задля благочестя і ніби всі галли були содоміти.

² Ось як слід говорити про диявола та про всіх дияволів, що заступили фурій, і про всі нісенітниці, які прийшли на зміну нісенітницям древніх.

Добре відомо, що Сатани, Вельзевула, Астарота немає, так само як і Тізіфони, Алекто і Мегери. Похмурий і фанатичний Мільтон із секти індепендентів, нікчемний латинський секретар парламенту, названого «охвістям», і жалюгідний апологет убивства Карла I, може собі скільки хоче прославляти пекло, малювати диявола в образі баклана та жаби і збирати всіх дияволів у вигляді карликів у великій залі. Ці бридкі, жахливі, неподобні вигадки могли подобатись таким, як він, фанатикам. Ми кажемо, що нам огидні усі ці потворні химери. Ми хочемо тільки розважатись.

³ Бернар, автор опери «Кастор і Полукс» та кількох дрібних п'єс, написав, як і Овідій, «Мистецтво кохання», але цей твір іще не надрукований.

⁴ Це Сіленів осел, добре знаний; гадають, що він служив за сурмача.

⁵ Апулеїв осел зовсім не говорив; він тільки й умів вимовляти «о» і «ні»; але в нього була любовна пригода з однією дамою, як це видно з Апулея в двох томах in 4° «cum notis, ad usum Delphini». Втім, за всіх часів тваринам накидали ті самі почуття, що й у людей. В «Іліаді» та «Одіссеї» коні плачуть, звірі говорять у Бідпая, Локмана, Езопа тощо.

⁶ Єретики мають знати, що коли диявол попросив милостині у св. Мартина, той дав йому половину свого плаща.

⁷ Святого Роха, що зцілює від чуми, малюють завжди з собакою, а святого Антонія — із свинею.

⁸ Леда, що явила прихильність до лебедя, знесла двоє яєць.

⁹ Пасіфая, закохана в бика, мала від нього Мінотавра. Філіра мала від коня кентавра Хірона, Ахіллового вчителя; кінську подобу взяв собі не Нептун, а Сатурн; тут наш автор помиляється. Але не перечу, що дехто з учених і досі одної з ним думки.

Пісня двадцять перша

¹ Автор «Заповіту кардинала Альбероні» і ще декількох книг того ж сорту наважився видати «Діву» з віршами на свій смак, наведеними в нашій передмові. Цей бідолаха був розстрижений капуцин, що втік до Лозанни та до Голландії, де був коректором у друкарні.

² Тут ясно відчувається, що ім'я папі Оду стоїть замість імені значної двірської дами, справді надто прихильної до комедіанта Барона.

³ В Сіто і в Клерво є велика бочка, як та, що в Гейдельберзі; це найкраща монастирська реліквія.

⁴ Афродіта — грецьке ім'я Венери; воно означає просто — шумовиння. Але як же прекрасно бринять грецькі імена! Яка прегарна алегорія — це шумовиння! Загляньте до Гесіода. Ви переконаєтесь, що не раз давні казки — емблеми істини.

Зміст

К. Москалець Рильський-перекладач: до джерел (<i>Передмова</i>)	3
--	---

З французької поезії

Т. Готьє (1811–1872)	
На лагунах	5
Що говорять ластівки.	6
Ж. М. де Ередія (1842–1905)	
Кентаври втікають	9
С. Малярме (1842–1898)	
Морський вітер	10
П. Верлен (1844–1896)	
Пісня невинних	11
Мистецтво поетичне	12
Ж. Ришпен (1849–1926)	
Малюки	14
А. Самен (1858–1900)	
Сузір'я.	15
Ф. Мазад (1861–1939)	
Вінок Діонісові	16
Тінь	16
А. де Реньє (1864–1936)	
На узбережжі.	17
«Я бачив королів, що втратили корони...»	17
Ф. Жамм (1868–1938)	
«Дитина розглядає календар...»	18

З польської поезії

А. Міцкевич (1798–1855)	
Аюдаг	19
Степи акерманські	19
До приятелів-москалів	20

З російської поезії

А. Пушкін (1799–1837)	
Аріон	22
Елегія	22
Кавказ.	23

Кинджал	.23
«Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний...»	.24
«Поволі рідшає хмарок легкий туман».	.25
Сонет	.26
Спомин	.26
«Чи серед вулиць гомінливих»	.27
«Я пережив свої бажання».	.28
Бенкет у чуму	.28
Мідний вершник	.37
А. Фет (1820–1892)	
«В борні житейській згубивши надію».	.51
В. Брюсов (1873–1924)	
Знаєш, Мін'яноно...	.52
«Я вернувся на землю гарячу».	.52
Муляр	.53
Тесей до Аріадни	.53
Прийдешні гунни	.54
Присмерк у городі.	.55
Праця	.56
Книгозбірні	.57
В такі дні	.57
До товаришів-інтелігентів.	.58
Третя осінь	.59
До російської революції	.61
Росії	.61

З англійської поезії

Р. Л. Стівенсон (1850–1894)	
Незважливому читачеві	.63

З бельгійської поезії

Ш. Ван Лерберг (1861–1907)	
Із «Пісень Єви».	.64
М. Метерлінк (1862–1949)	
Із «П'ятнадцяти пісень»	.65
Нудьга.	.65
Теплиця.	.66

Вокальні твори

Ф. Гагедорн (1708–1754)	
Старенька	.67

К. Ф. Геллерт (1715–1769)	
Про смерть	.69
Ф. Шубарт (1739–1791)	
Форель	.70
М. Клавдіус (1740–1815)	
Смерть і дівчина.	.71
Й. В. Гете (1749–1832)	
Міньйона	.72
Пісня Клерхен	.72
Хлопчик із бабаком.	.73
Л. Уланд (1787–1862)	
Коваль.	.75
П. фон Гаугвіц (1791–1856)	
Покора	.76
В. Мюллер (1794–1827)	
Лірник.	.77
Г. Гайне (1797–1856)	
Двійник.	.78
Норвезька народна пісня	
«Я плив додому».	.79

ПОЕМИ

Адам Міцкевич (1798–1855)	
Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві.	.80
<i>Примітки</i>	.331
Вольтер (1694–1778)	
Орлеанська діва	.345
<i>Примітки</i>	.570

РИЛЬСЬКИЙ МАКСИМ ТАДЕЙОВИЧ

ПЕРЕКЛАДИ

Верстка і коректура
Олесі Урбанської

Підписано до друку 14. 11. 2016. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Друк офсетний. Гарнітура «Serif». Обл.-вид. арк. 37,00.
Ум. друк. арк. 32,76. Наклад 1000 пр. -

Видавництво «Українські пропілеї»,
Київ, вул. Банкова, 2. Тел.: +380 (67) 717-89-41.
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 747 від 24. 06. 1994 р.

Віддруковано у друкарні «Видавництво “Фенікс”»,
вул. Шутова, 136, м. Київ, 03680.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 271 від 07. 12. 2000 р.

Рильський, Максим.

P50 Переклади / Упор. І. В. Скакун; передмова К. В. Москальця. — К.: Укр. пропілеї, 2016. — 592 с.

ISBN 978-966-7015-95-4

У книжці зібрано поетичні переклади М. Рильського 1920–1930-х років. Ряд перекладів друкуються вперше, інші звірено з рукописними першоджерелами. Переклад поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш» уперше після 1927 року перевидано в початковій редакції, а поеми Вольтера «Орлеанська діва» — у першій редакції 1930-х років.

УДК 821.161.2Рильський.03-1
ББК 84(4Укр)6-5

«Переклади» М. Рильського —
це квінтесенція результатів
перекладацької діяльності
письменника 1920-1930-х років.

До видання увійшли переклади поезій
низки авторів з польської, англійської,
французької, російської,
переклади вокальних творів
та поем «Пан Тадеуш» А. Міцкевича
і «Орлеанська діва» Вольтера.

ISBN 978-966-7015-95-4

9 789667 015954 >